केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड, नई दिल्ली के निर्धारित पाठ्यक्रमानुसार

सरस्वती

संस्कृत व्याकरण

[दसवीं कक्षा के विद्यार्थियों के लिए]

शेमुषी एवं व्याकरणवीथिः पर आधारित

लेखक
हरि ओइम् शास्त्री
एम०ए० (संस्कृत-हिन्दी), बी०एड्०

न्यू सरस्वती हाउस (इंडिया) प्रा०लि०
नई दिल्ली-110002

NEW SARASWATI HOUSE

Second Floor, MGM Tower, 19 Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002 (India)
Phone : +91-11-43556600
Fax : +91-11-43556688
E-mail : delhi@saraswatihouse.com
Website : www.saraswatihouse.com
CIN : U22110DL2013PTC262320
Import-Export Licence No. 0513086293

Branches:

- Ahmedabad (079) 22160722 • Bengaluru (080) 26619880, 26676396
- Bhopal +91-7554003654 • Chennai (044) 28416531 • Dehradun 09837452852
- Guwahati (0361) 2457198 • Hyderabad (040) 42615566 • Jaipur (0141) 4006022
- Jalandhar (0181) 4642600, 4643600 • Kochi (0484) 4033369 • Kolkata (033) 40042314
- Lucknow (0522) 4062517 • Mumbai (022) 28737050, 28737090
- Nagpur +91-7066149006 • Patna (0612) 2275403 • Ranchi (0651) 2244654

First edition 2019

ISBN: 978-93-5362-005-9

Published by: New Saraswati House (India) Pvt. Ltd.
19 Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002 (India)

The moral rights of the author has been asserted.

©Reserved with the Publishers

All rights reserved under the Copyright Act. No part of this publication may be reproduced, transcribed, transmitted, stored in a retrieval system or translated into any language or computer, in any form or by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopy or otherwise without the prior permission of the copyright owner. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

Printed at: Vikas Publishing House Pvt. Ltd., Sahibabad (Uttar Pradesh)

Product Code: NSS3SVS100SKTAA18CBN

This book is meant for educational and learning purposes. The author(s) of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the event the author(s) has/have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for any corrective action.

प्राक्कथनम्

'संस्कृतम्' भारतस्य आत्मा अस्ति। यथा आत्मानं विना कश्चिदपि जनः जीवितो न कथ्यते तथैव संस्कृतं विना भारतस्यापि कल्पना कर्तुं न शक्यते।

संस्कृतस्य प्रचाराय-प्रसाराय भारते अनेके जनाः, अनेकं सङ्गठनं अनेकाः संस्थाश्च प्राणपणेन एतस्मिन् पुण्यकार्ये संलग्नाः वर्तन्ते। यतः भारतस्य प्राचीनं समस्तं ज्ञानं-विज्ञानम्-ऐश्वर्यम्-उपासना-इतिहासः-दर्शनं विशालाश्च वैदिक-परम्पराः संस्कृतभाषायामेव सन्ति। तेनैव भारतं '**विश्वगुरुः**' इति उपाधिना विभूषते।

अद्यापि यदा भारतीयाः वैदेशिकाः वा प्राचीनं रागं, गीतं, सामवेदस्य मन्त्रान् शृण्वन्ति, अद्भुत्-फलयुक्तम् आयुर्वेदस्य विषये पठन्ति तस्य च औषधीः उपभोज्य स्वस्थाः भवन्ति, दूरदर्शने अद्भुतं रामायण-महाभारतयोः युद्धं कथाञ्च पश्यन्ति। जनाः आग्नेयास्त्र-वरुणास्त्र-पाशुपतास्त्र-वायव्यास्त्र-सर्पास्त्र-सरथ-आकाश-गमनं, पुष्पकविमानः भगवतः श्रीकृष्णस्य च सुदर्शन चक्रादीनां विषये यदा पठन्ति, शृण्वन्ति पश्यन्ति तदा भावविभोराः भूत्वा भारतीय संस्कृतिं संस्कृतञ्च प्रति नतमस्तकाः भवन्ति।

इयं वार्ता कष्टकरी वर्तते यत् वैदेशिकाणां कुचक्रेण प्रभाविताः भूत्वा अस्माकं केचिद् लेखकाः-कवयः-पत्रकाराः-चिन्तकाः, वाचकाः, बान्धवः स्वसंस्कृतेः प्राचीनगौरवस्य उपहासं कृत्वा करणे वा आत्मगौरवं मन्यन्ते स्म। अद्यापि इयं प्रवृत्तिः कुत्रचिद् दृश्यते एव।

परं सौभाग्यवशात् शनैः-शनैः जनानाम् इदं चिन्तनं परिवर्तते। परं यावत् संस्कृतभाषायाः पठन-पाठनं धनोपार्जनोन्मुखी न भविष्यति तावत् अस्मिन् क्षेत्रे पर्याप्ता सफलता न अधिगमिष्यति। भारतीय शासनेन एतत्कृते अवश्यमेव प्रयत्नं कर्तव्यम्। तदैव वास्तविक रूपे तत् शासनं भारतीयाणां कथयितुं शक्ष्यते।

केषाञ्चिद् विदुषां भारत-संस्कृतेः प्रवीणानाञ्च प्रयत्नेन **केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा परिषद् (बोर्ड)** सङ्गठनमपि समये-समये संस्कृतभाषायाः पठन-पाठन संवर्धनाय प्रयत्नानि विधीयते। पूर्वं यदा सम्प्रेषणात्मिकी-प्रणाली भाषायामारब्धा तदापि के०मा०शि०बो० इति सङ्गठनेन संस्कृतभाषायाः पठन-पाठनस्य कृते प्रशंसात्मकं प्रयासं कृतम्। तस्याः प्रणाल्याः माध्यमेन संस्कृतस्य पठने-पाठने च अतीव सरलता आगता। अस्यैव परिणामः इदं नवीनं पुस्तकं वर्तते। पूज्य शिक्षक महानुभावेभ्यः मया स्व प्रियमित्राणां प्रकाशकाणाम् अथक प्रयत्नैः कार्यं कृत्वा इदं पुस्तकं भवत्सेवायां प्रस्तूयते। आशास्ये यत् भवतामाशीर्वादं, सहयोगं मार्गदर्शनञ्च यथासमयं मह्यं प्राप्स्यन्ते।

अन्ते च एतस्मिन् दुस्साध्यकार्ये परमपिता परमात्मनः आशीर्वादं एवं **पूज्य गुरुवर स्व० आचार्य सत्यदेव विद्यालंकार महाभागानां** परोक्ष मार्गदर्शनम् अस्ति। तेषाम् आशीर्वादेन एव इदं श्रमसाध्यं कार्यं सिद्धं जातम्। अतः एतेभ्यः महानुभावेभ्यः भूरिशां कृतज्ञतां ज्ञापयामि।

—लेखकः

संस्कृतस्य पाठ्यक्रमः (कोड नं. 122)

कक्षा–दशमी

80 अङ्काः

खण्डः 'क'–अपठित-अवबोधनम्

एकः गद्यात्मकः खण्डः

80-100 शब्दपरिमितः गद्यांशः सरलकथा वर्णनम् वा

- ❖ एकपदेन पूर्णवाक्येन च अवबोधनात्मकं कार्यम्
- ❖ अनुच्छेद-आधारितम् भाषिकं कार्यम् (MCQ)

भाषिककार्याय तत्त्वानि

- ❖ वाक्ये कर्तृ-क्रिया पदचयनम्
- ❖ कर्तृ-क्रिया-अन्वितिः
- ❖ विशेषण-विशेष्य चयनम्
- ❖ सर्वनामप्रयोगः
- ❖ पर्याय-विलोमपद-चयनम्

खण्डः 'ख'– रचनात्मकं-कार्यम्

(*i*) सङ्केताधारितम् औपचारिकं अथवा अनौपचारिकं पत्रम्

(*ii*) चित्राधारितम् वर्णनम् अथवा अनुच्छेदलेखनम्

(*iii*) संस्कृतभाषायाम् अनुवाद कार्यम्

खण्डः 'ग'–अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्

शेमुषी–अभ्यासपुस्तक-आधारितम्

1. सन्धिकार्यम्

- ❖ स्वरसन्धिः – दीर्घः, गुणः, वृद्धिः, यण्, अयादिः, पूर्वरूपम्
- ❖ व्यञ्जनसन्धिः – परसवर्ण, छत्वं, तुकागमः, मोनुस्वारः वर्गीयप्रथमाक्षराणां तृतीयवर्णे परिवर्तनम्, प्रथमवर्णस्य पंचमवर्णे परिवर्तनम्
- ❖ विसर्गसन्धिः – विसर्गस्य उत्वं, रत्वम्, विसर्गलोपः, विसर्गस्य स्थाने स्, श्, ष्।

2. समासः वाक्येषु समस्तपदानां विग्रहः विग्रहपदानां च समासः

- ❖ तत्पुरुषः – विभक्तिः, नञ्, उपपदः
- ❖ कर्मधारयः – द्विगुः, द्वन्द्वः, बहुव्रीहिः (समानाधिकरण), अव्ययीभावः अनु, उप, स, निर्, प्रति, यथा

3. प्रत्ययाः

- ❖ कृदन्ताः – तव्यत्, अनीयर्, शतृ, शानच्
- ❖ तद्धिताः – मतुप्, इन्, ठक्, त्व, तल्
- ❖ स्त्रीप्रत्ययौ – टाप्, ङीप्

4. **वाच्यपरिवर्तनम्–केवलं लट्लकारे कर्तृ–कर्म–क्रिया**

5. **समयः – अङ्कानां स्थाने शब्देषु समयलेखनम्**

सामान्य – सपाद - सार्ध - पादोन

6. **अव्ययपदानि**

अपि, इव, उच्चैः, एव, नूनम्, पुरा, इतस्ततः, अत्र-तत्र, इदानीम्, यथा–तथा, विना, सहसा, अधुना, वृथा, शनैः, इति, कदा, कुतः, मा, यत्, यत्र–कुत्र, सम्प्रति, यदा–कदा, यावत्, श्वः, ह्यः, बहिः, कदापि, किमर्थम्।

7. **अशुद्धि-संशोधनम् – वचन – लिंग – पुरुष – लकार दृष्ट्या वाक्येषु संशोधनम्**

खण्डः 'घ'–पठित-अवबोधनम्

1. **पाठ्यपुस्तकस्य सामग्रीम् अधिकृत्य अवबोधनात्मकं कार्यम्**

(अ) गद्यांशः (आ) पद्यांशः (इ) नाट्यांशः

प्रश्नप्रकाराः – एकपदेन पूर्णवाक्येन च प्रश्नोत्तराणि, भाषिककार्यम् च।

2. **श्लोकान्वयः रिक्तस्थानपूर्तिद्वारा**

3. **वाक्येषु रेखाङ्कितपदानि अधिकृत्य पंच प्रश्नानां निर्माणम्।**

4. **शब्दार्थाः**

सन्दर्भे शब्दप्रयोगद्वारा शब्दार्थमेलनद्वारा वा

बहुविकल्पात्मकाः / ल०उ० प्रश्नाः

5. **घटनाक्रमानुसारं कथालेखनम्**

पुस्तकम्–'शेमुषी' संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम् द्वितीयः भागः (दशमश्रेण्यै)

पाठानां नामानि

पाठसङ्ख्या	पाठनाम
प्रथमः पाठः	शुचिपर्यावरणम्
द्वितीयः पाठः	बुद्धिर्बलवती सदा
तृतीयः पाठः	व्यायामः सर्वदा पथ्यः
चतुर्थः पाठः	शिशुलालनम्
पञ्चमः पाठः	जननी तुल्यवत्सला
षष्ठः पाठः	सुभाषितानि
सप्तमः पाठः	सौहार्दं प्रकृतेः शोभा
अष्टमः पाठः	विचित्रः साक्षी
नवमः पाठः	सूक्तयः
दशमः पाठः	भूकम्पविभीषिका
एकादशः पाठः	प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुहृद्
द्वादशः पाठः	अन्योक्तयः

संस्कृतम् सम्प्रेषणात्मकम् (कोड नं. 122)

कक्षा–दशमी

'क' खण्ड: अपठित-अवबोधनम्

'ख' खण्ड: रचनात्मक-कार्यम्

'ग' खण्ड: अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्

'घ' खण्ड: पठित-अवबोधनम्

खण्ड:	विषया:	प्रश्नप्रकारा:
'क'	अपठित-अवबोधनम्	
1.	एक: गद्यांश:/ अनुच्छेद: 80–100 शब्दपरिमित:	अति-लघूत्तरात्मका: पूर्णवाक्यात्मका: लघूत्तरात्मका: (भाषिककार्यम्)
	कुल भार	
'ख'	रचनात्मक-कार्यम्	
2.	औपचारिकं अथवा अनौपचारिकं पत्रम्	निबन्धात्मक:
3.	चित्रवर्णनम् अथवा अनुच्छेदलेखनम्	निबन्धात्मक:
4.	संस्कृतभाषायाम् अनुवाद कार्यम्	निबन्धात्मक:
	पूर्ण भार	
'ग'	अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्	
5.	सन्धि:	लघूत्तरात्मका:/ब०वि०
6.	समास:	बहुविकल्पात्मक:/ल०उ०
7.	प्रत्यया:	बहुविकल्पात्मक:/ल०उ०
8.	वाच्यप्रकरणम्	लघूत्तरात्मका:/ ब०वि०
9.	समय:	लघूत्तरात्मका:/ ब०वि०
10.	अव्ययपदानि	लघूत्तरात्मका:/ ब०वि०
11.	संशोधनकार्यम्	बहुविकल्पात्मक:/ल०उ०
	कुल भार	

'घ'	पठित-अवबोधनम्	
12(अ)	गद्यांश:	ब०वि०/ल०उ०
(आ)	पद्यांश:	ब०वि०/ल०उ०
(इ)	नाट्यांश:	ब०वि०/ल०उ०
13.	श्लोकान्वय:	ल०उ०/ब०वि०
14.	प्रश्न-निर्माणम्	ल०उ०/ब०वि०
15.	शब्दार्थमेलनम्	ब०वि०/लघूत्तरात्मकम्
	कुल भार	

सम्पूर्णभार: 80

विषय-सूची

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) **1–54**

एकः सरलगद्यांशः (80-100 शब्दपरिमितः गद्यांशः) 3–48

• अपठित-अवबोधनस्य विचारबिन्दवः 49–54

खण्डः 'ख' (रचनात्मकं कार्यम्) **55–132**

ख1. सङ्केताधारितम् औपचारिक/अनौपचारिकपत्रम् 57–82

ख2. लघुकथा/अनुच्छेदलेखनम् 83–99

अथवा

चित्राधारितम् वर्णनम् 100–122

ख3. संस्कृत भाषायाम् अनुवाद कार्यम् 123–124

• रचनात्मकं कार्यस्य विचारबिन्दवः 125–132

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) **133–330**

ग1. सन्धिकार्यम् 135–157

ग2. समासकार्यम् 158–182

ग3. प्रत्ययाः 183–232

ग4. अव्ययाः 233–254

ग5. वाच्यपरिवर्तनम् (केवलं लट्लकारे) 255–278

ग6. समय-लेखनम् 279–294

ग7. वचन-लिङ्ग-पुरुष-लकार दृष्ट्या वाक्य संशोधनम् 295–312

• अनुप्रयुक्त व्याकरणस्य विचारबिन्दवः 313–330

❖ **प्रश्नपत्रम् (अभ्यास-प्रश्नपत्रम्)** **331–350**

खण्डः 'क'–अपठित-अवबोधनम्

(सरल-गद्यांशम् आधारितं कार्यम्–प्रश्नोत्तराणि)

एकः सरलगद्यांशः (80–100 शब्दपरिमितः गद्यांशः)

(सरलकथा घटनावर्णनम् वा)–

- एकपदेन पूर्णवाक्येन च प्रश्नोत्तराणि
- समुचितशीर्षकप्रदानम्
- भाषिककार्यम्

  (विशेषण-विशेष्य, कर्त्ता-क्रिया-अन्वितिः, पर्यायवाचिनः, विलोमशब्दाः, संज्ञास्थाने सर्वनामप्रयोगः)

आवश्यक बिन्दु–

1. अपठित गद्यांश तथा श्लोक को पहले दो-तीन बार अच्छी तरह पढ़ना चाहिए, फिर उत्तर लिखना चाहिए।
2. यदि शब्दों का अर्थ स्पष्ट न हो तो उन वाक्यों को ध्यान से पढ़ना चाहिए, जिनमें उक्त शब्दों का प्रयोग हुआ है तथा शब्द का भाव ग्रहण करने का प्रयत्न करना चाहिए।
3. अपठित गद्यांश तथा श्लोक में दिए गए अव्ययों और विभक्तियों को विशेष ध्यान से पढ़ें क्योंकि इनका अर्थ ज्ञात न होने से उत्तर प्रायः अशुद्ध हो सकता है।
4. गद्यांश के आधार पर पूछे जाने वाले प्रश्नों के अलावा अलग से एक प्रश्न **'शीर्षको दीयताम्'** अर्थात् **'उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य उचितं शीर्षकं लिखत'** होता है। इसके लिए विद्यार्थी उस अंश को पूरा पढ़कर और सोचकर छोटा और सारयुक्त शीर्षक चुनें जिसमें अंश का सम्पूर्ण भाव निहित हो।
5. रिक्त स्थान की पूर्ति से पहले सम्बन्धित वाक्य को ध्यान से पढ़ना चाहिए तथा उचित शब्द चयन करने पर ही रिक्त स्थान की पूर्ति करनी चाहिए।

क अपठित-अवबोधनम्

गद्यांशः

गद्यांश के प्रश्नों के उत्तर लिखने से पहले निम्नलिखित बातों का ध्यान रखना आवश्यक है—

- सबसे पहले दिए गए गद्यांश को तीन-चार बार पढ़ना चाहिए।
- गद्यांश में दिए गए अव्ययों तथा विभक्तियों का पूर्ण ध्यान रखना चाहिए।
- किसी शब्द का अर्थ स्पष्ट न होने की स्थिति में पूरे वाक्य (जिस वाक्य में शब्द दिया गया है) को ध्यान से पढ़कर शब्द का भाव ग्रहण करना चाहिए।
- सार्थक शीर्षक गद्यांश के किसी वाक्य या श्लोक की किसी एक प्रसिद्ध पंक्ति में ही निहित होता है।
- व्याकरणिक प्रश्नों का उत्तर देने से पहले उस वाक्य को ध्यान से पढ़ लेना चाहिए, जिस वाक्य से उक्त व्याकरणिक शब्द लिया गया है; यथा—"**साधोः आचरणं विशुद्धं विनम्रतामयं च भवितव्यम्।**" यदि यहाँ पर प्रश्न किया जाता है कि दिए गए वाक्य में '**साधोः**' शब्द में किस विभक्ति का प्रयोग किया गया है तो **षष्ठी विभक्ति** ही लिखनी चाहिए, **पञ्चमी** नहीं, क्योंकि दिए गए वाक्य का अर्थ षष्ठी विभक्ति में है, पञ्चमी में नहीं।

एकः सरलगद्यांशः (80–100 शब्दपरिमितः गद्यांशः)

उदाहरणार्थम्

निम्नलिखितं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

1

भारतस्य अन्तरिक्षानुसंधानसंस्थानम् (इसरो ISRO)। अस्माकम् उच्च-मस्तकं वर्तते। तेनैव कारणेन भारतम् आत्मानं गर्वान्वितं गौरवान्वितश्च अनुभूयते। अन्तरिक्ष अनुसंधान-क्षेत्रे इसरो संस्थायाः वैज्ञानिकाः दिन-प्रतिदिनमेव प्रगतेः सोपानात्सोपानम् आरुह्यन्ते। भारतीय-रक्षा-विज्ञान-वातावरण-आर्थिक-शिक्षादिषु क्षेत्रेषु अन्तरिक्षयानानां माध्यमेन अतीव प्रगतिः भारतदेशेन कृता। न केवलं देशार्थमेव परमधुना अस्माकम् अन्तरिक्षवैज्ञानिकाः समस्त दक्षिण-पूर्व-एशिया क्षेत्रार्थमपि अन्तरिक्षयानानि अक्षिपन्। अनेन प्रकारेण भारतीयाः वैज्ञानिकाः तेषां देशानां हितार्थं प्रगत्यर्थं च स्वयोगदानं दत्तवन्तः।

अधुना तु भारतदेशः सर्वेषु क्षेत्रेषु स्वान्तरिक्षयानैः अग्रणी शक्तिशाली च वर्तते। अनेन कारणेन अस्माकं प्रतिवेशिकाः देशाः अपि यथासमयं भारतस्य वैज्ञानिकक्षेत्रे नेतृत्वम् इच्छन्ति। आशास्यामहे यद् भविष्ये अनेके देशाः अस्माकम् 'इसरो' संस्थानेन अन्तरिक्षक्षेत्रे लाभान्विताः भविष्यन्ति।

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) भारतीयान्तरिक्षानुसंधानसंस्थानम् संक्षेपेण किं कथ्यते?

उत्तर : इसरो।

(*ii*) अधुना कः देशः सर्वक्षेत्रेषु स्वान्तरिक्षयानैः अग्रणी वर्तते?

उत्तर : भारतदेशः।

(*iii*) भविष्ये के अस्माकम् 'इसरो' संस्थानेन अन्तरिक्षक्षेत्रे लाभान्विताः भविष्यन्ति?

उत्तर : अनेकदेशाः।

(*iv*) अस्माकम् उच्च-मस्तकं किं वर्तते?

उत्तर : इसरो।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) अधुना अस्माकम् अन्तरिक्षवैज्ञानिकाः किम् अकुर्वन्?

उत्तर : अधुना अस्माकम् अन्तरिक्षवैज्ञानिकाः समस्त-दक्षिण-पूर्व-एशिया क्षेत्रार्थमपि अन्तरिक्षयानानि अक्षिपन्।

(*ii*) कुत्र केषां च माध्यमेन भारतदेशेन अतीव प्रगतिः कृता?

उत्तर : भारतीय-रक्षा-विज्ञान-वातावरण-आर्थिक-शिक्षादिषु क्षेत्रेषु अन्तरिक्षयानानां माध्यमेन भारतदेशेन अतीव प्रगतिः कृता।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'भारतीयाः वैज्ञानिकाः' अनयोः पदयोः विशेषणपदं किम्?

(क) वैज्ञानिकाः (ख) वैज्ञानिकः (ग) भारतीयाः (घ) भारतीयः

उत्तर : (ग) भारतीयाः।

(*ii*) 'अतीव प्रगतिः भारतदेशेन कृता।' अत्र क्रियापदं किमस्ति?

(क) कृता (ख) प्रगतिः (ग) अतीव (घ) भारतदेशेन

उत्तर : (क) कृता।

(*iii*) अनुच्छेदे 'उन्नतिः' पदस्य कः पर्यायः आगतोऽस्ति?

(क) रक्षा (ख) प्रगतिः (ग) अग्रणी (घ) लाभ

उत्तर : (ख) प्रगतिः।

(*iv*) 'अस्माकं प्रातिवेशिकाः देशाः।' अत्र 'अस्माकम्' पदं केभ्यः आगतम्?

(क) जनेभ्यः (ख) विदेशीभ्यः (ग) ग्रामीणेभ्यः (घ) भारतीयेभ्यः

उत्तर : (घ) भारतीयेभ्यः।

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

उत्तर : भारतीय-अन्तरिक्ष-अनुसंधान संस्थानम् / भारतीय-अन्तरिक्ष-अनुसंधान-संस्थानस्य प्रगतिः।

2

'स्वच्छता' दैवप्रसन्नतया सह संयुक्ता वर्तते। कथ्यते यत् यत्र स्वच्छता तत्र सौभाग्यम्। स्वच्छतया मानवोन्नतिः मानवप्रसन्नता च संयुक्ते वर्तेते। यत्र वातावरणे स्वच्छता भवति तत्र सर्वाः समृद्धयः वसन्ति। अस्वच्छता मानवेभ्यः केवलं दुःखमेव यच्छति तथा परिवारे, जीवने, समाजे, राष्ट्रे विश्वे वा दुःखं दारिद्रयञ्च वर्धते। अस्वच्छतया रुग्णता, उन्मत्ता, उच्छृंखलता, मानसिकी उद्विग्नता च जायन्ते। अतः स्वच्छता हितकारिणी अस्वच्छता च अहितकारिणी वर्तेते। 'स्वच्छतया एव मानवाः सुस्वास्थ्यम्,

आह्लादं मानसिकीं शान्तिं च लभन्ते। यत्र मालिन्यं भवति तत्र केवलं मानुषेषु एव न अपितु कीटेषु, पशुषु, वृक्षेषु चापि स्वास्थ्यं, परिवर्तनं, विकासः चैतन्यञ्च दुर्बलं भवन्ति। तेषां कृते प्रसन्नता, उन्नतिः विकासादयः अन्तर्हिताः भवन्ति। जीवने यत्र-तत्र-सर्वत्र कटुता, पीड़ा, दुर्बलता क्लेशाश्च वर्धन्ते। अतः स्वच्छता सर्वेभ्यः अनिवार्या वर्तते। 10

कथितमपि– **स्वच्छतायामीश्वरवासो भवति।**

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'स्वच्छता' कया सह संयुक्ता वर्तते?

उत्तर : दैवप्रसन्नतया।

(*ii*) का हितकारिणी वर्तते?

उत्तर : स्वच्छता।

(*iii*) स्वच्छतायां को भवति?

उत्तर : ईश्वरवासः।

(*iv*) यत्र स्वच्छता तत्र किम्?

उत्तर : सौभाग्यम्।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) स्वच्छतया एव मानवाः किं लभन्ते?

उत्तर : स्वच्छतया एव मानवाः सुस्वास्थ्यम्, आह्लादं मानसिकीं शान्तिं च लभन्ते।

(*ii*) अस्वच्छतया के जायन्ते?

उत्तर : अस्वच्छतया रुग्णता, उन्मत्ता, उच्छृंखलता मानसिकी उद्विग्नता च जायन्ते।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'अतः स्वच्छता सर्वेभ्यः अनिवार्या वर्तते'। अत्र कर्तृपदं किमस्ति?

(क) वर्तते (ख) स्वच्छता (ग) अनिवार्या (घ) सर्वेभ्यः

उत्तर : (ख) स्वच्छता।

(*ii*) 'स्वच्छता हितकारिणी' अनयोः पदयोः विशेष्यपदं किम्?

(क) स्वच्छता (ख) हितकारिणी (ग) स्वच्छः (घ) हितकारी

उत्तर : (क) स्वच्छता।

(*iii*) 'स्वच्छतायाम् ईश्वरवासो भवति'। अत्र वाक्ये क्रियापदं किं वर्तते?

(क) ईश्वरवासः (ख) ईश्वरवासो (ग) स्वच्छतायाम् (घ) भवति

उत्तर : (घ) भवति।

(*iv*) 'प्रसन्नताम्' इत्यस्य पदस्य अनुच्छेदे कः पर्यायः आगतः?

(क) शान्तिम् (ख) दुःखम् (ग) आह्लादम् (घ) कटुताम्

उत्तर : (ग) आह्लादम्।

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

उत्तर : स्वच्छतायाम् ईश्वरवासो भवति।

3

अथ निरन्तरं वर्धमानेन प्रदूषणेन मानवजातिः विविधैः रोगैः आक्रान्ता दृश्यते। वैज्ञानिकाः अस्याः प्रदूषणसमस्यायाः समाधाने दिवानिशं प्रयतन्ते किन्तु यावद् देशस्य जनता पर्यावरणस्य रक्षणे कृतसंकल्पा न भविष्यति, तावद् इयं समस्या तथैव स्थास्यति। जनैः सम्यग् ज्ञातव्यं यत् पर्यावरणस्य रक्षणे एव अस्माकं रक्षणं भविष्यति। एतदर्थं स्थाने-स्थाने वृक्षाः रोपणीयाः। वनानां छेदनं रोद्धव्यम्। पवनः शुद्धः भवेत् एतदर्थं प्रयत्नः करणीयः। 'अन्यथा मानवजात्या सह सर्वं जगत् ध्वस्तं भविष्यति।'

वृक्षाः धरायाः सर्वोत्तमाः उपहाराः सन्ति, तेषाम् आरोपणं, वर्धनं, पालनं-पोषणं वा सर्वोत्तमं पुण्यं गण्यते। यदा जीवानाम् उपरि कापि दैवीया आपदा आगच्छति तदा इमे वृक्षाः एव तान् रक्षन्ति। अतः सदा शुभावसरे, व्रते पर्वणि वा वृक्षारोपणम् अवश्यमेव करणीयम्। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) वर्धमानेन प्रदूषणेन मानवजातिः कैः आक्रान्ता दृश्यते?

उत्तर : रोगैः।

(*ii*) वैज्ञानिकाः कस्याः समाधाने प्रयतन्ते?

उत्तर : प्रदूषणसमस्यायाः।

(*iii*) कस्य रक्षणे अस्माकं रक्षणं भविष्यति?

उत्तर : पर्यावरणस्य।

(*iv*) केषां छेदनं रोद्धव्यम्?

उत्तर : वनानाम्।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) जनैः पर्यावरणस्य रक्षणार्थं किं कर्त्तव्यम्?

उत्तर : जनैः सम्यग् ज्ञातव्यं यत् पर्यावरणस्य रक्षणे एव अस्माकं रक्षणं भविष्यति। एतदर्थं स्थाने-स्थाने वृक्षाः रोपणीयाः। वनानां छेदनं रोद्धव्यम्। पवनः शुद्धः भवेत् एतदर्थं प्रयत्नः करणीयः।

(*ii*) जनैः सम्यक् किं ज्ञातव्यम्?

उत्तर : जनैः सम्यक् ज्ञातव्यं यत् पर्यावरणस्य रक्षणे एव अस्माकं रक्षणं भविष्यति।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'तावद् इयं समस्या तथैव' इत्यत्र 'इयं समस्या' पदं कस्मै आगतम्?

(क) प्रदूषण-समस्यायै (ख) वन-समस्यायै (ग) पवन-समस्यायै (घ) ध्वनि-समस्यायै

उत्तर : (क) प्रदूषण-समस्यायै।

(*ii*) 'पर्यावरणस्य रक्षणे अस्माकं रक्षणं भविष्यति'। इत्यत्र 'अस्माकं' पदं केभ्यः प्रयुक्तम्?

(क) भारताय (ख) वृक्षेभ्यः (ग) जनेभ्यः (घ) देशेभ्यः

उत्तर : (ग) जनेभ्यः।

(*iii*) 'पवनः शुद्धः भवेत्'। अस्मिन् वाक्ये किम् विशेषणम्?

(क) पवनः (ख) शुद्धः (ग) उभौ (घ) भवेत्

उत्तर : (ख) शुद्धः।

(*iv*) 'अन्यथा मानवजात्या सह सर्वं जगत् ध्वस्तं भविष्यति।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

(क) अन्यथा (ख) भविष्यति (ग) ध्वस्तं (घ) सह

उत्तर : (ख) भविष्यति।

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

उत्तर : प्रदूषणसमस्या।

4

पर्यटनं रोमाञ्चकारि भवति। प्रियजनैः सह कृतं पर्यटनम् एव आनन्दं ददाति। पर्यटनेन ज्ञानवृद्धिः मनोरञ्जनं च भवतः। अन्यच्च यत् स्वयं दृश्यते अनुभूयते च तत् ज्ञानं स्थिरतरं भवति। कस्मिन् देशे प्रदेशे वा किं-किं दर्शनीयम्? अथवा तत्र किं भुज्यते? किं पीयते? कथं व्यवहारः क्रियते? का तत्रत्याः वेषभूषाः? के च उत्सवाः? एतत् सर्वं पर्यटनेन ज्ञायते। पर्यटन-उद्योगेन भारतशासनं पर्याप्तं धनं लभते। अतः इमम् उद्योगं वर्धयितुं शासनं यत्नशीलम् अस्ति।

अद्य तु पर्यटनम् एकम् उद्योगरूपे अभवत्। सम्पूर्णं विश्वम् अनेन उद्योगेन अपरिमितं धनं प्राप्यते। संसारे अनेके देशाः ईदृशाः सन्ति येषु पर्यटनं प्रमुखम् उद्योगरूपम् अधारयत्। अस्माकं देशेऽपि कश्मीरः ईदृशः प्रदेशः वर्तते यस्य प्रमुखः आयस्रोतः पर्यटनम् एव विद्यते। तेन प्रदेशः अधिकांश रुप्यकाणि वैदेशिकमुद्राः च प्राप्नोति। अतः इमम् उद्योगं वर्धनीयम् एव। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) कैः सह कृतं पर्यटनम् आनन्दं ददाति?

उत्तर : प्रियजनैः।

(*ii*) पर्यटनं कीदृशं भवति?

उत्तर : रोमाञ्चकारि।

(*iii*) केन भारतशासनं पर्याप्तं धनं लभते?

उत्तर : पर्यटन-उद्योगेन।

(*iv*) किं वर्धयितुं शासनं यत्नशीलम् अस्ति?

उत्तर : पर्यटन-उद्योगम्।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) पर्यटनेन किं किं ज्ञायते?

उत्तर : कस्मिन् देशे प्रदेशे वा किं-किं दर्शनीयम्? अथवा तत्र किं भुज्यते? किं पीयते? कथं व्यवहारः क्रियते? का तत्रत्याः वेशभूषाः? के च उत्सवाः? एतत् सर्वं पर्यटनेन ज्ञायते।

(*ii*) किं ज्ञानं स्थिरतरं भवति?

उत्तर : यत् स्वयं दृश्यते अनुभूयते च तत् ज्ञानं स्थिरतरं भवति।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'अतः इमम् उद्योगं वर्धयितुम्' अत्र 'इमम् उद्योगं' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) प्रशासनाय (ख) पर्यटन-उद्योगाय (ग) धनाय (घ) उद्योगाय

उत्तर : (ख) पर्यटन-उद्योगाय।

(*ii*) अनुच्छेदे 'अस्ति' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) इमम् (ख) शासनम् (ग) उद्योगम् (घ) कार्यम्

उत्तर : (ख) शासनम्।

(*iii*) 'पर्यटनं रोमाञ्चकारि' इत्यनयोः पदयोः विशेषणपदम् किम्?

(क) रोमाञ्चकारि (ख) रोमाञ्चकं (ग) पर्यटनं (घ) पर्यटन

उत्तर : (क) रोमाञ्चकारि।

(*iv*) 'परिमितम्' इत्यस्य पदस्य किं विलोमपदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

(क) मनोरञ्जनम् (ख) प्रमुखम् (ग) अपरिमितम् (घ) वर्धनीयम्

उत्तर : (ग) अपरिमितम्।

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

उत्तर : पर्यटनस्य महत्त्वम्/पर्यटनम्।

5

जलमालिन्यम् इति किम्? जले यदा अनपेक्षितानि हानिकारकाणि विषाक्तानि रासायनिकवस्तूनि, अम्लानि, तैलादीनि वा विलीयन्ते तदा तादृशं जलं प्राणधारणाय उपयोगाय वा योग्यं न भवति। इदम् एव जलमालिन्यम् इत्युच्यते। एतादृशे मलिने जले जलजन्तवः जीवितुम् अशक्ताः भवन्ति, सद्यो म्रियन्ते च। जलजन्तूनां प्राणधारणाय जले विलीनः ऑक्सीजन अनिलः अत्यावश्यको वर्तते।

यस्य सहायतया प्राणिनः स्वजीवनम् अग्रे सारयन्ति। सः एव प्राणवायुः (ऑक्सीजन) वर्तते। इदं तु प्रकृतये ईश्वरवरदानं वर्तते। प्राणिनः स्वजीवनाय तस्यैव आश्रयं ग्रहणन्ति। अस्यैव छत्र-छायायां ते स्वजीवनम् आरभ्य मृत्युपर्यन्तं तिष्ठन्ति। अन्नं जलं वा विना किञ्चित् समयं यावत् जीवाः स्वस्थाः अपि स्थातुं शक्यन्ते परं वायुं विना तु क्षणमात्रमपि स्थातुं न शक्यन्ते। अतः प्राणदानिने वायवे नमः।

10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **½ × 4 = 2**

(*i*) केषां प्राणधारणाय जले ऑक्सीजन अनिलः अत्यावश्यको वर्तते?

उत्तर : जलजन्तूनाम्।

(*ii*) मलिनं जलं किमर्थं योग्यं न भवति?

उत्तर : उपयोगाय।

(*iii*) प्रकृतये ईश्वरवरदानं किं वर्तते?

उत्तर : प्राणवायुः (ऑक्सीजन)।

(*iv*) प्राणदानिने कस्मै नमः?

उत्तर : वायवे।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) जलमालिन्यम् किम् अस्ति?

उत्तर : जले यदा अनपेक्षितानि हानिकारकाणि विषाक्तानि रासायनिकवस्तूनि, अम्लानि, तैलादीनि विलीयन्ते तदा तादृशं जलं प्राणधारणाय उपयोगाय वा योग्यं न भवति। इदं जलमालिन्यम् इत्युच्यते।

(*ii*) जलजन्तूनां प्राणधारणाय कः आवश्यको वर्तते?

उत्तर : जलजन्तूनां प्राणधारणाय जले विलीनः ऑक्सीजन अनिलः आवश्यको वर्तते।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'अपेक्षितानि' इत्यस्य पदस्य किं विपर्ययपदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

(क) तैलादीनि (ख) अनपेक्षितानि (ग) विषाक्तानि (घ) जलानि

उत्तर : (ख) अनपेक्षितानि।

(*ii*) 'अशक्ताः' पदम् अनुच्छेदे कस्मै आगतम्?

(क) जलजन्तूभ्यः (ख) अम्लेभ्यः (ग) अशक्तेभ्यः (घ) जनेभ्यः

उत्तर : (क) जलजन्तूभ्यः।

(*iii*) अनुच्छेदे 'भवति' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) तादृशम् (ख) जलम् (ग) उपयोगाय (घ) योग्यम्

उत्तर : (ख) जलम्।

(*iv*) 'इदं तु प्रकृतये ईश्वरवरदानं वर्तते।' अस्मिन् वाक्ये 'इदं' सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) जलाय (ख) अनलाय (ग) अन्नाय (घ) प्राणवायवे

उत्तर : (घ) प्राणवायवे।

IV. अस्य गद्यांशस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

उत्तर : जलमालिन्यम्/जलमालिन्यस्य दुष्प्रभावः।

6

किं फलं शिक्षायाः, किमर्थं चेयं सस्नेहम् उपादीयते, पुरा भारतीयानाम् अस्मत्पूर्वजाणाञ्च यादृशी दृष्टिरासीत्, किमधुनापि तादृशी दृष्टिरस्ति? पुरा सुवर्ण-रजत-आकारे भारते शुल्करहिताशिक्षा वितीर्यते स्म। पुरा या प्रणाली भारते शिक्षायाः आसीत् सा तिरोहिता दौर्भाग्यादस्माकम्। भारतीयाः विद्वांसः इदानीं तां प्रणालीं प्रवर्तयितुं बद्धपरिकराः विलोक्यन्ते।

ईश्वरः कुर्यात् ते स्वकार्ये सफलाः भवेयुः। संसारे शिक्षा मुक्तये अपि दातव्या। भौतिकी, आर्थिकी, धार्मिकी आध्यात्मिकी वा या कापि मुक्तिः भवेत्। मानवजीवनाय लाभकरी एव भविष्यति। कथितम् अपि— सा विद्या या विमुक्तये। भारतस्य प्राचीनाः ऋषयः ये अस्माकं पूर्वजाः आसन् तेषां जीवनदृष्टिः ईदृशी एव आसीत्। अतः ते अस्यै प्रयत्नमपि अकुर्वन्। **10**

प्रश्नाः—

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **½ × 4 = 2**

(*i*) केषां पूर्वजानां शिक्षा दृष्टिः आसीत्?

उत्तर : भारतीयानाम्।

(*ii*) पुरा कथम् शिक्षा वितीर्यते स्म?

उत्तर : शुल्करहिता।

(*iii*) इदानीम् जनाः तां प्रणालीं प्रवर्तयितुं कीदृशाः विलोक्यन्ते?

उत्तर : बद्धपरिकराः।

(*iv*) पुरा कीदृशे भारते शुल्करहिताशिक्षा वितीर्यते स्म?

उत्तर : सुवर्ण-रजत-आकारे।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) अधुना दौर्भाग्यात् का तिरोहिता?

उत्तर : पुरा या प्रणाली शिक्षायाः आसीत् सा अधुना दौर्भाग्यात् तिरोहिता।

(*ii*) भारतीयाः विद्वांसः किमर्थं बद्धपरिकराः विलोक्यन्ते?

उत्तर : पुरा या शिक्षायाः प्रणाली आसीत् भारतीयाः विद्वांसः तां प्रणालीं प्रवर्तयितुम् बद्धपरिकराः विलोक्यन्ते।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'यादृशी' इत्यस्य विशेषणस्य विशेष्यपदं किम्?

(क) प्रणाली (ख) तादृशी (ग) दृष्टिः (घ) सृष्टिः

उत्तर : (ग) दृष्टिः।

(*ii*) 'समाप्ता अभवत्' इत्यस्मिन् अर्थे किं पदमत्र प्रयुक्तम्?

(क) आसीत् (ख) तिरोहिता (ग) वितीर्यते (घ) अतिरोहिता

उत्तर : (ख) तिरोहिता।

(*iii*) 'चेयं' इति पदे 'इयं' पदं कस्य पदस्य विशेषणम् अस्ति?

(क) 'शिक्षा' पदस्य (ख) शुल्करहिता पदस्य (ग) तिरोहिता पदस्य (घ) दृष्टिः पदस्य

उत्तर : (क) 'शिक्षा' पदस्य।

(*iv*) अनुच्छेदे 'भवेयुः' इत्यस्य क्रियापदस्य कर्तृपदं किं वर्तते?

(क) सफलाः (ख) ते (ग) ईश्वरः (घ) स्वकार्ये

उत्तर : (ख) ते।

IV. अस्य गद्यांशस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। **Write an appropriate title for this passage.**)

उत्तर : प्राचीना शिक्षा-व्यवस्था।

अभ्यासः

निम्नलिखितं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

1

वर्तमान काले सम्पूर्णे भारते संरचनायाः विकासः (Skill Development) चर्चायां वर्तते। अधुना तु केवलमिदमेव श्रूयते यत् सर्वत्र संरचनायाः विकासः भवेत्। औद्योगिके क्षेत्रे सर्वकारः इदं कृत्वा श्रमिकान् उद्योगपतीन् च प्रोत्साहयति यत् यः जनः स्व औद्योगिके इकाईक्षेत्रे अत्यधिकान् जनान् संयोजयिष्यति अत्यधिकम् उत्पादनञ्च करिष्यति सः सर्वकारेण पारितोषिकं प्राप्स्यति।

अधुना तु सम्पूर्णे देशे निर्माणाय, आत्मनिर्भरतायै, मुद्राणाम् एकत्रीकरणाय संरचनाभूतविकासस्य महती आवश्यकता विद्यते। यदा जनाः अधिकारिणः, अभियन्तारः, श्रमिकाः व्यापारिणश्च अतीव कठिनं परिश्रमं करिष्यन्ति तदा ते देशाय अत्यधिकं निर्माणमपि करिष्यन्ति। यदा अधिकाधिकं निर्माणं भविष्यति अधिकानि वस्तूनि क्षेत्रेषु प्राप्स्यन्ति, न्यूनतमं मूल्यं वस्तुनः भविष्यति। सर्वकारः न्यूनातिन्यूनं करं जनतायाः गृहीष्यति तदा जनाः प्रसन्नताम् अनुभविष्यन्ति। यत्र-तत्र-सर्वत्र सम्पूर्णे देशे शुचितायाः साम्राज्यं प्रसारं वा भविष्यति। अतः वयम् अन्येषु देशेषु संरचनायाः विकासाय निर्भराः न भूत्वा संरचनाविकासं स्वयमेव कुर्याम। येन जनान् कार्यं मुद्राः वा प्राप्नुयुः जनाः च सुखिनः भवेयुः। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) अधुना सम्पूर्णे देशे कस्य महती आवश्यकता विद्यते।

(*ii*) सर्वत्र कस्याः विकासः भवेत्?

(*iii*) वर्तमानकाले सम्पूर्णे देशे (भारते) कस्याः विकासः चर्चायां वर्तते?

(*iv*) यत्र-तत्र-सर्वत्र सम्पूर्णे देशे शुचितायाः किं भविष्यति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) वयम् अन्येषु देशेषु कीदृशाः न भूत्वा संरचना विकासं स्वयमेव कुर्याम?

(*ii*) कदा जनाः अधिकारिणश्च देशाय अत्यधिकं निर्माणमपि करिष्यन्ति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'जनाः सुखिनः च भवेयुः'। अत्र क्रियापदं किमस्ति?

(क) जनाः (ख) भवेयुः (ग) च (घ) सुखिनः

(*ii*) अनुच्छेदे 'क्षेत्रे' इति विशेष्यपदस्य विशेषणपदं किं वर्तते?

(क) भारते (ख) देशे (ग) देशेषु (घ) औद्योगिके

(*iii*) 'इदानीम्' इति पदस्य कः पर्यायः अनुच्छेदे आगतः?

(क) अधुना (ख) महती (ग) यत् (घ) यत्र-तत्र-सर्वत्र

(*iv*) अत्र अनुच्छेदे 'दुःखिनः' इत्यस्य पदस्य कः विपर्ययः प्रयुक्तः?

(क) जनाम् (ख) वस्तुनः (ग) संरचनायाः (घ) सुखिनः

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

2

सम्पूर्णे देशे साम्प्रतं सङ्गणनभारतमेव (Digital India) श्रूयते। सङ्गणनभारतं (Digital India) सम्पूर्णायाः जनतायाः स्वप्नं वर्तते। अनेके वैज्ञानिकाः, अभियन्तारः, व्यापारिणः, व्याख्यातारः छात्राश्च अस्मिन् लक्ष्ये दिवानिशं संयुक्ताः सन्ति। सर्वे इच्छन्ति यत् अस्माकं देशः अस्मिन् क्षेत्रे अतीव वर्धेत। अनया विधिना सम्पूर्णे देशे कुत्रापि कर्गदरहितं व्यापारं कार्यं वा भवितुं शक्ष्यति। येन लक्षशः वृक्षाणां कर्तनं विनाशं वा रोधिष्यति। सर्वत्र हरीतिमा, छाया शुद्धं पर्यावरणञ्च भविष्यन्ति। यथासमयं वर्षा, शीतं ग्रीष्मश्चापि आगमिष्यन्ति। जलं वायुः अन्नञ्चापि शुद्धानि प्राप्स्यन्ति। रोगाणामपि न्यूनता जनानाञ्च प्रसन्नतायामभिवृद्धिः भविष्यतः। अनेन प्रकारेण शीघ्रातिशीघ्रं सम्पूर्णः देशः सञ्चारस्य एकस्मिन् सूत्रे बद्धो भविष्यति। प्रबल-सञ्चारप्रणाल्या कस्मिंश्चिदपि कार्ये विलम्बो न भविष्यति। वाहनेषु, पत्रेषु, दूरभाषेषु कार्यालयानां च कार्येषु तीव्रतमा गतिः आगमिष्यति। अतः भारतीयैः अधिकाधिकं सङ्गणनकार्यमेव कर्तव्यम्। यतः इदं कलियुगं कल (यन्त्र) युगं वर्तते। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) साम्प्रतं सम्पूर्णे देशे किं श्रूयते? (*ii*) इदं कलियुगं किं वर्तते?

(*iii*) सङ्गणनभारतं कस्याः स्वप्नं वर्तते? (*iv*) अनया विधिना कीदृशं व्यापारं कार्यं वा भवितुं शक्ष्यति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) के अस्मिन् लक्ष्ये दिवानिशं संयुक्ताः सन्ति?

(*ii*) अनया विधिना सम्पूर्णे देशे किं भवितुं शक्ष्यति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'आपः' इत्यस्य पदस्य कः पर्यायः अनुच्छेदे आगतः?

(क) सर्वत्र (ख) वायुः (ग) छाया (घ) जलम्

(*ii*) अनुच्छेदे 'शीघ्रम्' इति पदस्य कः विपर्ययः अत्र लिखितो वर्तते?

(क) विलम्बः (ख) अविलम्बः (ग) विनाशम् (घ) निशान्

(*iii*) 'अस्माकं देशः अस्मिन् क्षेत्रे अतीव वर्धेत'। अत्र क्रियापदं किम्?

(क) अतीव (ख) वर्धेत (ग) देशः (घ) अस्माकम्

(*iv*) 'अनया विधिना' अनयोः पदयोः विशेषणपदं किम्?

(क) विधि (ख) इदम् (ग) अनया (घ) विधिना

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

3

'योगः कर्मसु कौशलम्' अर्थात् योगः तु कर्मसु कुशलताम् आनयति। यदा मानवः निष्ठया श्रमेण वा कार्याणि करोति तदा तेषु निपुणता कुशलता च जायेते। आलस्यं मानवानां प्रबलः शत्रुः परिश्रमश्च प्रबलं मित्रं वर्तेते। जनाः यथासमयं यथाशक्ति च कार्याणि कृत्वा सुखानि शान्तिं च प्राप्नुवन्ति। श्रेष्ठा कर्मकुशलता एव शास्त्रेषु योगः कथ्यते तेषु पठन-पाठनं, सद्ग्रन्थाणां स्वाध्यायः, निराश्रितेभ्यः आश्रयदानं, ऋषि-मुनि समेत स्वपूर्वजाणां श्रेष्ठं कर्म-चरित्रं-कार्यं वा स्वीकरणमेव योगः कथ्यते।

ये जनाः एतान् नियमान् कार्याणि वा पालयन्ति ते योगिनः एव कथ्यन्ते। कथितम् अपि–

युक्ताहार विहारस्य युक्त चेष्टस्य कर्मसु।
युक्त स्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहाः।।

अर्थात् उचितरूपेण भोजनं, भ्रमणं कर्मसु च उचिताः चेष्टाः, उचित रूपेण शयनं जागरणं च दुःखहाः योगो भवति। अनेन प्रकारेण श्रीकृष्णचन्द्रः योगेश्वरः कथ्यते।

"योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गंत्यक्त्वा धनञ्जय।" 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) श्रेष्ठा कर्मकुशलता एव शास्त्रेषु कः कथ्यते?

(*ii*) योगः कीदृशो भवति?

(*iii*) के सुखानि शान्तिं च प्राप्नुवन्ति?

(*iv*) मानवानां प्रबलः शत्रुः कः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) शास्त्रेषु योगः किं कथ्यते?

(*ii*) दुःखहाः योगः कः भवति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) योगो भवति दुःखहाः' अत्र विशेषणपदं किम्?

(क) दुःखहाः (ख) भवति (ग) योगः (घ) योगो

(*ii*) श्लोके 'अवबोधः' इत्यस्य पदस्य कः विपर्ययः लिखितोऽस्ति?

(क) योगः (ख) दुःखहाः (ग) स्वप्नः (घ) युक्तः

(*iii*) 'योगः तु कर्मसु कुशलताम् आनयति'। अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किमस्ति?

(क) कर्मसु (ख) योगः (ग) आनयति (घ) कुशलताम्

(*iv*) 'ते योगिनः एव कथ्यन्ते'। अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किं वर्तते?

(क) कथ्यन्ते (ख) एव (ग) योगिनः (घ) ते

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

4

संसारे सम्पूर्णा ज्ञानराशिः वेदाः कथ्यन्ते। वेदानां ज्ञानत्वं तु विश्वे सिद्धं वर्तते। जनैः कथ्यते यत् वेदाः तु सृष्ट्यादौ एव चतुर्णाम् ऋषीणां माध्यमेन एव ईश्वरेण प्रकटिताः सन्ति। ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्च अग्निः, वायुः आदित्यः अङ्गिरः च एतेषां चतुर्णाम् ऋषीणां हृदयेषु सृष्ट्यादौ एव प्रकटिताः अभवन्। पश्चात् गुरु-शिष्य परम्पराभिः अनेकेषां विदुषां, ऋषीणां, मुनीनां, गुरूणां शिष्याणाञ्च हृदयेषु भवन्तः ते अद्य अस्माकं समक्षे उपस्थिताः सन्ति।

एते एव ज्ञानस्य मुख्य धाराः वर्तन्ते। आदिज्ञानराशिरूपवेदान् पठित्वा एव ऋषयः ज्ञानवृद्धाः आत्मदर्शिनश्च अभवन्। कथितमपि केनचिद् कविना–

ज्ञान का सागर चार वेद, ये वाणी है भगवान की।
इसी से मिलती सब सामग्री, जीवन के कल्याण की।।

भारते सर्वप्रथमं वेदभाष्यं महर्षिणा याज्ञवल्क्येन कृतम्। पश्चात् अनेके भारतीयाः वैदेशिकाश्च विद्वांसः तपस्विनश्च वेदभाष्यं कृतवन्तः। वर्तमाने काले भारतीयवेदभाष्येषु सायण-उव्वट-स्वामिदयानन्दानां विदुषाम् ऋषीणाञ्च वेदभाष्याः प्रसिद्धाः सन्ति।

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) संसारे सम्पूर्णा ज्ञानराशिः के कथ्यन्ते?

(*ii*) वेदाः कदा ईश्वरेण प्रकटिताः सन्ति?

(*iii*) अनेके भारतीयाः वैदेशिकाश्च विद्वांसः किं कृतवन्तः?

(*iv*) वर्तमाने काले ऋषीणाम् के प्रसिद्धाः सन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) कथम् ऋषयः ज्ञानवृद्धाः आत्मदर्शिनश्च अभवन्?

(*ii*) जनैः किं कथ्यते?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'संसारे सम्पूर्णज्ञानराशिः वेदाः कथ्यन्ते'। अत्र वाक्ये क्रियापदं किमस्ति?

(क) संसारे (ख) वेदाः (ग) कथ्यन्ते (घ) ज्ञानराशिः

(*ii*) अनुच्छेदे 'कृतम्' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) भारते (ख) याज्ञवल्क्येन (ग) महर्षिणा (घ) कृतम्

(*iii*) 'वेदभाष्याः प्रसिद्धाः' अनयोः पदयोः विशेषणं किं वर्तते?

(क) प्रसिद्धाः (ख) वेदभाष्याः (ग) वेदभाष्यः (घ) प्रसिद्धः

(*iv*) अनुच्छेदे 'गुरूणाम्' इत्यस्य पदस्य विपर्ययपदं किम्?

(क) शिष्याणाम् (ख) विदुषाम् (ग) ऋषीणाम् (घ) मुनीनाम्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

5

नद्यः धरायाः प्राणभूताः सन्ति। ताः निरन्तरं धरायां जीवनं सर्जन्ति। तासाम्माध्यमेनैव धरायां प्राणाः, जीवनानि, वस्तूनि च सन्ति। नद्यः पृथिव्याः मानदण्डाः आभूषणानि च सन्ति। ताभिः एव धरायाः सौन्दर्यं वर्धते। नद्यः कोटिशः अर्बुदशश्च जीवान् स्व उदरे धारयित्वा प्राणान् यच्छन्ति। परं ये जीवाः धरायाम् आकाशे च वसन्ति तेभ्योऽपि जलं दत्वा नद्यः तेषां पालनं पोषणं च कुर्वन्ति।

यस्मिन् क्षेत्रे नदी न भवति तत्र सदैव जलाभावो विद्यते। कूपाः, तडागाः कूल्यादयश्च नदीनां विकल्पाः भवितुं न शक्नुवन्ति। नद्यः पर्वतेभ्यः जलं नीत्वा निर्गच्छन्ति तदनु मार्गेभ्यः जलानि नयन्त्यः धरां शल्यश्यामलां कुर्वन्त्यः सागरं प्रतिगच्छन्ति। मार्गेषु जीवेभ्यः अमृततुल्यं जलं यच्छन्त्यः ताः कोटिशः जीवेषु प्राणान् धारयन्ति। संसारे सर्वासु दीर्घतमा नदी मिस्रदेशस्य नील नदी कथ्यते। भारते तु नद्यः केवलं नद्यः एव न सन्ति अपितु ताः मातृरूपाः मान्यन्ते। गङ्गा-यमुना-नर्मदा-सतलुज-झेलम-कृष्णा-कावेरी-तुङ्गभद्रा-कोसी-ब्रह्मपुत्रादयः नद्यः मातृरूपाः भूत्वा भारतं शोभयन्ते। अतः कथितम्–प्राणभूताभ्यः मातृरूपाभ्यः नदीभ्यः नमः।

प्रश्ना:–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) नद्य: धराया: का: सन्ति?

(*ii*) यस्मिन् क्षेत्रे नदी न भवति तत्र सदैव को विद्यते?

(*iii*) कीदृशीभ्य: नदीभ्य: नम:?

(*iv*) का: भारते मातृरूपा: मान्यन्ते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) नद्य: केषां पालनं पोषणं च कुर्वन्ति?

(*ii*) भारते तु का: नद्य: मातृरूपा: भूत्वा भारतं शोभयन्ते?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'अपितु ता: मातृरूपा: मान्यन्ते'। अत्र 'ता:' पदं काभ्य: प्रयुक्तम्?

(क) जलेभ्य: (ख) जीवेभ्य: (ग) जनेभ्य: (घ) नदीभ्य:

(*ii*) 'नद्य: तेषां पालनं पोषणं च कुर्वन्ति'। अत्र 'नद्य:' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

(क) कुर्वन्ति (ख) पालनम् (ग) पोषणम् (घ) तेषाम्

(*iii*) अनुच्छेदे 'अमृततुल्यम्' इति विशेषणस्य किं विशेष्यपदम् आगतम्?

(क) जलानि (ख) जलम् (ग) सागरम् (घ) भारतम्

(*iv*) 'धराया:' इत्यस्य पदस्य क: पर्याय: अत्र अनुच्छेदे प्रयुक्तोऽस्ति?

(क) मानदण्डा: (ख) जीवा: (ग) पृथिव्या: (घ) नद्या:

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

6

विश्वे अस्माकं भारतदेश: एक: खेलप्रिय: देशो वर्तते। अत्र अनेके खेला: प्रचलिता: सन्ति, यथा– क्रिकेट, हॉकी, कबड्डी, पादकन्दुकम्, हस्तकन्दुकम्, मल्लक्रीडा, शरसन्धानम्, धावनम्, कूर्दनम्, उच्च-उच्छलनादय:। भारतवर्षे, प्राचीनकालादेव खेलनैव शिक्षापि दीयते स्म। अत्र खेला: तु जीवनस्य अनिवार्यमङ्गमस्ति। संसारे अत्रत्या: क्रीडका: स्व-स्व खेलेषु स्वप्रतिभां यथासमयमदर्शयन्।

क्रीडका: तु विभिन्न खेलसमारोहेषु विश्वस्य समक्षे स्वप्रतिभां प्रदर्श्य दर्शकान् आश्चर्यचकितान् अकुर्वन्। शर सन्धाने, मल्लक्रीडासु च ते स्वर्णपदकानि विजित्य देशस्य मस्तकमतीव उच्चतमं कृतवन्त:। हॉकी क्रीडा कबड्डी च सदैव भारताय वरदानम् अयच्छताम्। हॉकी क्रीडा तु भारतस्य राष्ट्रीय: खेल: वर्तते। विश्वम् अनेकवारं क्रिकेट खेलेषु भारतस्य नैपुण्यमपश्यत्। अनेकदा भारतं स्वर्णपदकं जित्वा विश्वविजेतापि अभवत्।

एतद् भवति सति अपि क्रीडाक्षेत्रे अनेकश: सुधाराणामावश्यकता विद्यते। खेल-क्षेत्रेषु विभागेषु च राजनैतिक्या: जना: स्व-अधिकारं कृत्वा उपविष्टा: सन्ति। तेनैव कारणेन राष्ट्रीये अन्तर्राष्ट्रीये वा स्तरे खेलेषु क्रीडका: मनोवाञ्छितां सफलतां न प्राप्नुवन्ति। अत: यावत् विशालो देशो वर्तते तावदेव सफलतां पदकानि च प्राप्तुं शुद्धतया प्रयासं कर्तव्यम्, खेलसंस्थासु तु केवलं खेल विशेषज्ञा: एव नेतृत्वं कुर्यु: तदैव पूर्णां सफलतां प्राप्स्यन्ते क्रीडका:। 10

प्रश्ना:–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) विश्वे अस्माकं भारतदेश: कीदृश: देशो वर्तते?

(*ii*) कुत्र अत्रत्या: क्रीडका: स्व-स्व खेलेषु स्वप्रतिभाम् अदर्शयन्?

(*iii*) हॉकी-क्रीडा तु भारतस्य कीदृशः खेलः वर्तते?

(*iv*) खेल संस्थासु तु केवलं के एव नेतृत्वं कुर्युः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) अत्र भारतदेशे के खेलाः प्रचलिताः सन्ति?

(*ii*) केन कारणेन राष्ट्रीये अन्तर्राष्ट्रीये वा स्तरे खेलेषु क्रीडकाः मनोवाञ्छितां सफलतां न प्राप्नुवन्ति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'केवलं खेलविशेषज्ञाः एव नेतृत्वं कुर्युः'। अत्र 'कुर्युः' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) केवलम् (ख) नेतृत्वम् (ग) खेलविशेषज्ञाः (घ) विशेषज्ञाः

(*ii*) 'अभिशापम्' इत्यस्य पदस्य कः विपर्ययः अनुच्छेदे आगतः?

(क) वरदानम् (ख) विश्वम् (ग) सफलताम् (घ) प्रयासम्

(*iii*) 'अत्र अनेके खेलाः प्रचलिताः सन्ति'। अत्र क्रियापदं किम्?

(क) अत्र (ख) सन्ति (ग) अनेके (घ) खेलाः

(*iv*) अत्र अनुच्छेदे 'भारतदेशः' इति विशेष्यपदस्य किं विशेषणं लिखितं वर्तते?

(क) एकः खेलप्रियः (ख) देशो (ग) देशः (घ) प्रियः

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

7

भारतीय रेल विभागः देशस्य सर्वाधिको विशालो विभागो वर्तते। अयं विभागः आकाश्मीरं कन्याकुमारीं यावत् एवम् ओखातः (द्वारकातः) अरुणाचलं यावत् प्रसरितो वर्तते। भारतीयरेलयानानि प्रतिदिनं लक्षशः जनान् तेषां स्थानेषु प्रापयन्ति। सहस्रशः रेलयानानि अनेकेषां जनानां कर्मचारिणाम् अधिकारिणाञ्च आजीविकायाः प्रमुखानि साधनानि सन्ति। रेलस्थानके गत्वा एवं प्रतीयते यत् वयं एकस्मिन् विशेषे प्रदेशे आगताः। सम्पूर्णः संसारः रेलवाहनेषु रेलस्थानकेषु वा वसति। सर्वकारमपि सर्वाधिकं करस्वरूपं धनं रेलविभागादेव प्राप्यते। जनाः दूरातिदूरं समीपं वा गन्तुं रेलवाहनानि एव अपेक्षन्ते।

भारतीय-सर्वकारोऽपि अहर्निशं रेलयात्रामतीव सुविधायुक्तां शीघ्रतमाम् आकर्षकां वा कर्तुं प्रयतते। वैज्ञानिकाः, अभियन्तारः, कलामर्मज्ञाश्च रेलयानं शायिकाः आसनानि च आकर्षकानि, सुख-सुविधायुक्तानि वा कर्तुं निरन्तरं प्रयासे संयुक्ताः सन्ति। अनेन कारणेन एव जनेषु रेलविभागो रेलयानानि च लोकप्रियाणि सन्ति। सम्प्रति राजधानी, शताब्दी, दुरन्तो, जनशताब्दी, तेजसः, हमसफ़रः, गतिमानादीनि रेलवाहनानि केवलं भारतीयेषु एव नापितु वैदेशिकेषु जनेषु अपि लोकप्रियाणि सन्ति। संस्कृतभाषायां रेलवाहनं लौहपथगामि वाहनमपि कथ्यते। अधुना इमं विभागम् अधिकाधिकाम् आधुनिकतां सुविधां वा अपेक्षते येन सर्वहाराः जनाः अपि तं प्रति आकर्षिताः स्युः। **10**

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **½ × 4 = 2**

(*i*) देशस्य सर्वाधिको विशालो विभागः को वर्तते?

(*ii*) रेल विभागः कं यावत् प्रसरितो वर्तते?

(*iii*) कुत्र गत्वा एवं प्रतीयते यत् वयम् एकस्मिन् विशेषे प्रदेशे आगताः?

(*iv*) संस्कृतभाषायां रेलवाहनं किं कथ्यते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) भारतीय-सर्वकारोऽपि किं कर्तुं प्रयतते?

(*ii*) सम्प्रति कानि जनेषु अपि लोकप्रियाणि सन्ति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'सर्वहारा: जना:' अनयो: पदयो: विशेषणपदं किमस्ति?

(क) जना: (ख) जन: (ग) सर्वहरा: (घ) सर्वहारा:

(*ii*) अनुच्छेदे 'अपेक्षन्ते' इत्यस्य क्रियापदस्य कर्तृपदं किं वर्तते?

(क) जना: (ख) समीपम् (ग) दूरातिदूरम् (घ) रेलवाहनानि

(*iii*) 'भारतीय रेल विभाग: देशस्य .... विभागो वर्तते'। अत्र वाक्ये क्रियापदं किम्?

(क) वर्तते (ख) रेलविभाग:

(ग) भारतीयरेलविभाग: (घ) विशाल:

(*iv*) अनुच्छेदे 'आगत्य' इति पदस्य क: विपर्यय: आगत:?

(क) अपेक्षन्ते (ख) स्यु: (ग) गत्वा (घ) गन्तुम्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

8

मानवजीवनं सदैव अग्रे वर्धते। तज्जीवनं शास्त्रेषु अतीव पुण्यस्य फलं कथितम्। अत: मानवजीवनं सदा शिक्षया सह संयुक्तमस्ति। वेदानां शिक्षया सह शास्त्राणाम्, ऋषीणां मुनीनाञ्च शिक्षा: मानवा: सदैव ग्रहणन्ति स्म। अनेन सह ते विज्ञानस्य प्रौद्योगिकीनाञ्च शिक्षा: अपि ग्रहीतवन्त:। आधिदैविकी, आधिभौतिकी अध्यात्मिकी च शिक्षा: तेषां जीवने सदा मार्गदर्शनं कुर्वन्ति स्म अद्यापि च कुर्वन्ति। जगति मानवजीवनम् अतीव मूल्ययुक्तं जीवनं वर्तते। अत: संसारे तस्य महत्त्वमपि अत्यधिकमस्ति।

मानव: आदिकालात् अद्यावधि पर्यन्तं सदैव अनुसन्धानकर्ता एव अस्ति। स: यावत् परिश्रमम् आध्यात्मिकज्ञानप्राप्तौ कृतवान् तावदेव परिश्रमं स: वैज्ञानिकीं प्रौद्योगिकीं च विद्यां प्राप्तौ अपि कृतवान्। अत: जल-थल-गगनेषु स: अद्भुतं कार्यम् अकरोत्। समाचार प्रेषणे, समाचार प्राप्तौ, संचार प्रणाले: विस्तारे, जल-थल-नभेषु च परिवहनव्यवस्थानां विस्तारम् मानवानां परिश्रमस्य, योग्यताया:, तीक्ष्णबुद्धे: च परिचायका: वर्तन्ते। विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी शिक्षा मानवजीवने क्रान्तिकारिणं परिवर्तनं कृतवती। अद्य मानवा: अन्तरिक्ष-महासागराणां क्षेत्रेषु स्वप्रतिष्ठां स्थापितवन्त:। अन्तरिक्षे स: अनेकवारं गतवान् स्वयात्रासु च स: मूषकादीन् जन्तूनपि नीतवान्। अनेन अनेकवारम् अनुसन्धानं कृत्वा तेन विज्ञान एवं तकनीकी प्रौद्योगिकी च क्षेत्रेषु स्वकीर्तिध्वजा स्थापिता। धन्या: सन्ति तस्य शिक्षा, उत्साहं प्रयत्नानि च। 10

प्रश्ना:—

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) किं सदैव अग्रे वर्धते?

(*ii*) मानवजीवनं सदा कया सह संयुक्तमस्ति?

(*iii*) जगति किम् अतीव मूल्ययुक्तं जीवनं वर्तते?

(*iv*) अद्य मानवा: केषां क्षेत्रेषु स्वप्रतिष्ठां स्थापितवन्त:?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) मानव: आदिकालात् अद्यावधि पर्यन्तं क: एवास्ति?

(*ii*) मानवानां परिश्रमस्य, योग्यताया: तीक्ष्णबुद्धेश्च के परिचायका: सन्ति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) अनुच्छेदे 'वर्धते' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) सदैव (ख) मानवजीवनम् (ग) अग्रे (घ) जीवनम्

(*ii*) 'अन्तरिक्षे स: अनेकवारं गतवान्'। अत्र क्रियापदं किम्?

(क) गतवान् (ख) स: (ग) अनेकवारम् (घ) अन्तरिक्षे

(*iii*) 'स: यावत् परिश्रमम्........'। अत्र 'स:' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) मानवाय (ख) ज्ञानाय (ग) परिश्रमाय (घ) आदिकालाय

(*iv*) 'अद्भुतं कार्यम्' अनयो: पदयो: विशेष्यपदं किं वर्तते?

(क) अद्भुतम् (ख) अद्भुत: (ग) कार्य: (घ) कार्यम्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

9

दीपावलीनामकं पर्वण: भारते अतीव महत्त्वम् अस्ति। श्रूयते यत् अस्मिन् दिने त्रेतायुगे मर्यादापुरुषोत्तम: श्रीरामचन्द्र: पितु: आज्ञां परिपालयन्, चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वने उषित्वा राक्षसराजं रावणं हत्वा तस्य बन्धनात् स्वपत्नीं सीतां च विमोच्य, सीतया लक्ष्मणेन च सहित: अयोध्यां नगरीं प्रतिनिवृत्त: आसीत्। तदा च तस्य स्वागतं लोकेन रात्रौ दीपमालां कृत्वा कृतम्। तत: प्रभृति: सर्वै: भारतीयै: अस्मिन् एव दिने प्रतिवर्षं स्वगृहेषु दीपमाला क्रियते।

तदा सर्वत्र चाकचक्यं भवति। जना: आपणेषु गृहेषु, मार्गेषु सर्वत्र विद्युद्दीपकै:, तैलदीपकै: मोमवर्तिकाभिश्च प्रकाशं कुर्वन्ति। एवं प्रतीयते यत्—"तमसो मा ज्योतिर्गमय" इति प्रार्थनां सर्वत्रैव जना: कुर्वन्ति। जनानाम् आलस्यं दूरीभूत्वा पुरुषार्थस्य साम्राज्यं प्रसरति। नक्तं जना: स्व-स्वगृहे महादेव्या: लक्ष्म्या: पूजनं कृत्वा तस्या आशीर्वादं याचन्ते। तत्पश्चात् मिष्ठान्नं क्रीत्वा खादन्ति खादयन्ति च। केचित् बाला: तदा स्फोटकानां विस्फोटनमपि कुर्वन्ति। एवं महापर्वण: दीपावल्या: भव्यरूपेण आयोजनं क्रियते। 10

प्रश्ना:–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) राम: कं हत्वा स्वपत्नीं सीतां विमोचितवान्?

(*ii*) कुत्र दीपावल्या: अतीव महत्त्वम् अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) अस्य दिनस्य विषये किं श्रूयते?

(*ii*) कस्य भारते अतीव महत्त्वम्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'तदा च तस्य स्वागतं लोकेन' इति वाक्ये 'तस्य' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) सीतायै (ख) रामाय (ग) लक्ष्मणाय (घ) राज्ञे

(*ii*) 'निवृत्त: आसीत्' इत्यस्य क्रियापदस्य कर्तृपदं किमस्ति?

(क) सीता (ख) लक्ष्मण: (ग) श्रीरामचन्द्र: (घ) मर्यादापुरुषोत्तम:

(*iii*) 'सर्वै: भारतीयै:' इत्यनयो: पदयो: किं विशेषणम्?

(क) सर्वै: (ख) भारतीयै: (ग) उभयो: (घ) भारतीया:

(*iv*) 'कानने' इतिपदस्य क: पर्याय: अनुच्छेदे आगत:?

(क) विपिने (ख) वने (ग) गृहे (घ) भारते

IV. उपरिलिखितस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

10

भारतम् अस्माकं पूर्वजानां महता प्रयत्नेन 1947 तमे ईसवीयाब्दे अगस्तमासस्य पञ्चदशे दिनाङ्के स्वतन्त्रम् अभवत्। तदनन्तरं डॉ० राजेन्द्रप्रसादमहोदयस्य सभापतित्वे संविधानसभा भारतस्य संविधानं निर्मितवती। संविधानस्य आरम्भदिवसः गणतन्त्रदिवसः इत्युच्यते। तस्माद् दिनाद् भारतं पूर्णरूपेण स्वतन्त्रं जातम्। पञ्चाशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे (1950) ईसवीयाब्दे जनवरी मासस्य षड्विंशतितमे दिनाङ्के (26 जनवरी) स्वतन्त्रभारतस्य संविधानम् आरब्धम् अभवत्। डॉ० राजेन्द्रप्रसाद एव स्वतन्त्र-भारतस्य प्रथमो राष्ट्रपतिः निर्वाचितः अभवत्।

सः अतीव शान्तः दृढ़विश्वासी, साधारणवेशभूषाधारी परमसाधारण-प्रतिभायाः स्वामी आसीत्। सः सच्चरित्रः सत्यार्थे भारतीयसंस्कृतेः पूजकः, मातृभूमेः आराधकः भूमिपुत्रश्च आसीत्। सः गुरुकुलानाम् अतीव पक्षपाती आसीत्। अतः स्वपौत्र्यौ श्रीमती महादेवीवर्मायाः महिला विद्यापीठे अध्ययनार्थं प्रेषितवान्। देशवासिनां हृदयेषु तं प्रति अतीव श्रद्धा आसीत्। देशः कदापि एतादृशं सपूतं नैव विस्मरिष्यति। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) भारतम् अगस्तमासस्य कस्यां तिथौ स्वतन्त्रम् अभवत्?
(*ii*) का भारतस्य संविधानं निर्मितवती?
(*iii*) कस्मिन् मासे भारतस्य संविधानम् आरब्धम् अभवत्?
(*iv*) संविधानस्य आरम्भदिवसः कः कथ्यते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) स्वतन्त्रतानन्तरं किम् अभवत्?
(*ii*) भारतस्य संविधानं कदा आरब्धम्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'महता' इति पदस्य अनुच्छेदे किं विशेष्यम् आगतम्?
(क) स्वतन्त्रम् (ख) प्रयत्नेन (ग) जातम् (घ) स्वतन्त्रेण

(*ii*) 'तस्माद् दिनाद्' अत्र 'तस्माद्' सर्वनाम पदं कस्य संज्ञापदस्य स्थाने प्रयुक्तम्?
(क) अगस्तमासस्य (ख) दिनाङ्कस्य (ग) दिनस्य (घ) गणतन्त्रदिवसस्य

(*iii*) 'तिथौ' इत्यर्थे गद्यांशे किम् पदम् प्रयुक्तम्?
(क) स्वतन्त्रम् (ख) भारतम् (ग) उभयोः (घ) दिनाङ्के

(*iv*) अनुच्छेदे 'निर्मितवती' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?
(क) संविधान सभा (ख) भारतस्य (ग) सभापतित्वे (घ) संविधानम्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

11

कालिदासस्य लोकप्रियतायाः कारणं तस्य प्रसादगुणयुता ललिता परिष्कृता शैली अस्ति। शब्दलाघवः कालिदासस्य कलात्मकरुचेः परिचायकः अस्ति। तस्य अलंकारेषु उपमायाः प्रयोगः अद्वितीयः अस्ति। चरित्रचित्रणे कालिदासः अतीव पटुः अस्ति। भाषा भावश्च पात्रानुकूलौ तिष्ठतः। कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणम् अतीव रम्यम् अस्ति। कालिदास-मतेन तपसा प्रेम निर्मलं पुष्टं च भवति। कालिदासः उपमाप्रयोगे प्रसिद्धः अस्ति।

कालिदासस्य उपमा जगत्प्रसिद्धः वर्तते। अतएव कथ्यते—

''उपमा कालिदासस्य भारवेरार्थगौरवम्।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः॥''

कालिदासः वर्तमानयुगस्य आदिकविः वाल्मीकिः वर्तते। सः यस्मिन् विषये लेखनीं ग्रहणाति सा तत्पृष्ठे नृत्यमिव करोति। प्रकृतिवर्णनं भवेत् विरहवेदनां वा, चित्रवर्णनं भवेत् वा चरित्रवर्णनम्; कालिदासः सर्वेषु निपुणो वर्तते। अतः जनाः तस्मै कविकुलगुरुः कथयित्वा आदरयन्ते। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) कालिदासस्य लोकप्रियतायाः कारणं कीदृशी शैली अस्ति?

(*ii*) कालिदासस्य केषु उपमायाः प्रयोगः अद्वितीयः अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) $2 \times 2 = 4$

(*i*) कालिदासस्य लोकप्रियतायाः किं कारणम् अस्ति?

(*ii*) कस्मिन् विषये कालिदासः अतीव पटुः अस्ति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) 'विख्यातः' अस्य पर्यायः अनुच्छेदात् चित्वा लिखत।

(क) प्रसिद्धः (ख) पटुः (ग) अद्वितीयः (घ) परिचायकः

(*ii*) अनुच्छेदे 'तिष्ठतः' इति क्रियायाः कर्तृपदे के स्तः?

(क) भाषा (ख) भावः (ग) भाषा भावश्च (घ) प्रकृतिचित्रणम्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। $2 \times 1 = 2$

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

12

रामायणम् लौकिकसंस्कृतस्य प्रथमः ग्रन्थः। अस्मिन् ग्रन्थे मर्यादापुरुषोत्तमस्य श्रीरामस्य जीवनस्य वृत्तं वर्तते। अस्य लेखकः महर्षिः वाल्मीकिः आसीत्। सः आदिकविः आसीत् अतः तस्य रचना 'आदिकाव्यम्' इति कृत्वा विद्वांसः स्मरन्ति। एतत् काव्यम् अनुष्टुप्-छन्दसि निबद्धम्। अत्र श्लोकानां चतुर्विंशतिसहस्रं वर्तते, तेन रामायणं 'चतुर्विंशति-साहस्री-संहिता' इति नाम्ना अपि विद्वद्भिः स्मर्यते। इदं कविना नारदमुनेः प्रेरणया ब्रह्मणः वचनेन च रचितम्।

रामायणे कविना यद् वर्णनं कृतम् तत्सर्वत्र अलौकिकं विद्यते। महर्षिः वाल्मीकिः श्रीरामस्य समकालीनः भवति सति यद् वर्णनं कृतवान् तत्सर्वं सत्यं प्रतीयते। अतः तद्वर्णनं निर्विवादं वर्तते। महर्षिः वाल्मीकिः श्रीरामस्य वर्णनं अवताररूपे न कृत्वा केवलं मर्यादापुरुषोत्तमरूपे कृतवान्। अतः तद् वर्णनम् अलौकिकं नास्ति। ऐतिहासिकाः जनाः अपि तदेव स्वीकुर्वन्ति। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) रामायणे कस्य जीवनस्य वृत्तं वर्तते?

(*ii*) कः आदिकविः आसीत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। **Answer in complete sentence.**) **2 × 2 = 4**

(*i*) किमर्थम् आदिकाव्यम् इदम्?

(*ii*) रामायणं कविना केन कारणेन रचितम्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। **Work of Language.**) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'वाल्मीकिः' अस्य पदस्य विशेषणपदम् लिखत।

(क) महर्षिः (ख) आदिकविः (ग) उभयोः (घ) कविः

(*ii*) 'सः आदिकविः आसीत्' अत्र 'सः' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) रामायणाय (ख) वाल्मीकिने (ग) ब्रह्मणे (घ) रामाय

(*iii*) 'एतत् काव्यम् अनुष्टुप्-छन्दसि निबद्धम्'। अत्र 'एतत् काव्यम्' कं प्रति सङ्केतं करोति?

(क) कविताम् (ख) रामायणम् (ग) कालिदासम् (घ) महाभारतम्

(*iv*) अनुच्छेदे 'रचितम्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किमस्ति?

(क) वचनेन (ख) ब्रह्मणः (ग) प्रेरणया (घ) कविना

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। **Write an appropriate title for this passage.**)

13

वसन्तोत्सवः 'वसन्तपञ्चमी' इति नाम्ना अपि प्रसिद्धो वर्तते। माघमासस्य शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यां तिथौ अयम् उत्सवः भवति। अस्मिन् दिने क्षेत्रेषु सर्वत्र पीतं सर्षपं विकसितं दृश्यते। जनाः पीतवस्त्राणि धारयित्वा इतस्ततः भ्रमन्ति। विद्यालयेषु छात्राणां अध्ययनं तु न भवति, परं ते सर्वे समवेताः नगराद् ग्रामाद् वा बहिर्गच्छन्ति। तत्र एकस्मिन् क्रीडाक्षेत्रे विविधासु क्रीडास्पर्धासु रममाणाः भवन्ति। मधुराणि गीतानि गीयन्ते। वीररसपूर्णाः देशभक्तिभावभरिताः देशहिताय बलिदानस्य प्रेरणां सञ्चारयन्त्यः कविताः अपि पठ्यन्ते।

पीतवर्णस्य अतीव महत्त्वम् अस्मिन् पर्वणि वर्तते। सम्पूर्णा प्रकृतिः पीतवर्णस्यावरणं धृत्वा नववधूरिव प्रतिभाति। क्षेत्रेषु वृक्षेषु वा पीतत्वं प्रसृतं भवति। जनाः अस्मिन् उत्सवे सरस्वतीपूजनं महोत्साहेन कुर्वन्ति। सर्वत्र सरस्वतीदेव्याः मूर्तिं धृत्वा तस्याः पूजनं कुर्वन्ति, व्रतं धारयन्ति, उद्यापनं कन्याभोजं च कृत्वा महादेव्याः सरस्वत्याः आराधनां कृत्वा आत्मानं कृतकृत्यं मन्यन्ते। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। **Answer in one word.**) **1 × 2 = 2**

(*i*) सर्वत्र कीदृशं सर्षपं दृश्यते?

(*ii*) जनाः कानि धारयित्वा इतस्ततः भ्रमन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। **Answer in complete sentence.**) **2 × 2 = 4**

(*i*) जनैः कीदृशाः कविताः पठ्यन्ते?

(*ii*) वसन्तोत्सवः कदा मन्यते?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। **Work of Language.**) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'पर्व' पदस्य अर्थे कः शब्दः अनुच्छेदे प्रयुक्तः?

(क) उत्सवः (ख) वसन्तः (ग) ग्रन्थिः (घ) पक्षः

(*ii*) 'पठनम्' इत्यस्य पर्यायः अनुच्छेदात् चित्वा लिखत।

(क) अध्यापनम् (ख) अध्ययनम् (ग) सर्षपम् (घ) लेखनम्

(*iii*) 'परं ते सर्वे समवेताः नगराद्' इति वाक्ये 'ते सर्वे' केभ्यः कथितम्?

(क) जनेभ्यः (ख) गीतेभ्यः (ग) क्षेत्रेभ्यः (घ) छात्रेभ्यः

(*iv*) अनुच्छेदे 'अयम् उत्सवः' इत्यस्य कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

(क) भवति (ख) पञ्चम्याम् (ग) तिथौ (घ) माघमासस्य

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

14

संस्कृतशिक्षायां प्रथमा बाधा तावदियं, यत् अस्यां शिक्षार्थिनां प्रायेणाभाव एव वर्तते। संस्कृतशिक्षाक्षेत्रे वर्तमानस्य शिक्षार्थिनाम् अभावस्य यदा कारणमन्विष्यते, तदाऽस्माकम् एष एव निष्कर्षः, यत् सम्प्रति शिक्षाया उद्देश्यमेव लोकैरेतत् स्वीकृतं यत् विविधोपभोगसाधनानामभिवृद्धये धनार्जनस्य सामर्थ्यं प्राप्येत। तच्च संस्कृतशिक्षापेक्षया इतरशिक्षाभिरिदानीम् अनायासेन स्वल्पायासेन वा भवितुं शक्नोति।

अतः छात्राः अस्यां न प्राप्नुवन्ति। शासनेन जनैः च एतदर्थं प्रयत्नं कर्तव्यं यत् संस्कृतशिक्षायामपि जीविकोपार्जनस्य शक्तिः प्राप्नोतु। यतः आजीविका तु जीवनेन सह संयुक्ता वर्तते। संस्कृत शिक्षया सह यदा आजीविकाः संयुक्ताः भविष्यन्ति तदा तस्याः अपि प्रसारं वर्धिष्यते। जनानां जीवनस्तरमपि उन्नतं भविष्यति। भारतस्य प्राचीनं गौरवम् अपि चमत्कृतं भविष्यति। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **1 × 2 = 2**

(*i*) लोकैः सम्प्रति शिक्षायाः किम् उद्देश्यं स्वीकृतम्?

(*ii*) कुत्र शिक्षार्थिनाम् अभावः वर्तते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) संस्कृतशिक्षायां प्रथमा बाधा काऽस्ति?

(*ii*) संस्कृतशिक्षाक्षेत्रे शिक्षार्थिनाम् वर्तमानस्य अभावस्य किम् कारणमस्ति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'अस्याम्' पदम् अनुच्छेदे कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) शिक्षायै (ख) संस्कृत-शिक्षायै (ग) छात्रेभ्यः (घ) शिक्षकेभ्यः

(*ii*) 'वर्तते' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) प्रायेणाभावः (ख) प्रायेण (ग) अभावः (घ) भावः

(*iii*) 'लोकैः' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

(क) उद्देश्यमेव (ख) एतत् (ग) रेतत् (घ) स्वीकृतम्

(*iv*) अनुच्छेदे 'अधुना' इत्यस्य पदस्य कः पर्यायः आगतः?

(क) अतः (ख) सम्प्रति (ग) तदा (घ) अपि

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

15

वर्तमानयुगम् विज्ञानमयम् अस्माकं सर्वासु क्रियासु विज्ञानतत्त्वानि एव विराजन्ते। पठनक्रियाम् एव पश्यन्तु। पठने अपि विज्ञानस्य सिद्धान्ताः अनुकरणीयाः। यदि न करिष्यामः तर्हि नेत्रयोः विकारः भवितुं शक्नोति। पुस्तकं यदि नेत्रयोः अति समीपे भवति तर्हि पठितुं न शक्यते। यदा पुस्तकम् अतिदूरं भवति तदा अपि पठनं दुष्करं भवति। नेत्रविशेषज्ञाः कथयन्ति यत् प्रायः पञ्चविंशतिसेण्टिमीटरमितं (25 से०मी०) दूरम् अन्तरं समीचीनं भवति। तावद्दूरं पुस्तकं गृहीत्वा पठने यदि बाधा न अस्ति तदा शोभनं परन्तु यदि न पठ्यते तदा नेत्रचिकित्सकस्य समीपे गत्वा नेत्रपरीक्षणं कारयेत् अन्यथा नेत्रदृष्टिः दुर्बला भवेत्। शयानः चापि न पठेत्। प्रतिदिनं च सूर्योदये नेत्रव्यायामः करणीयः येन वृद्धावस्थायाम् अपि उपनेत्रस्य आवश्यकता न भवेत्। 10

प्रश्नाः—

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **1 × 2 = 2**

(*i*) वर्तमानयुगं कीदृशम् अस्ति ?

(*ii*) नेत्रव्यायामः प्रतिदिनं कदा करणीयः ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) यदा पुस्तकम् अतिदूरं भवति तदा किं भवति ?

(*ii*) कति दूरात् पुस्तकं पठनीयम् ?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'अतिसमीपम्' इत्यस्य किम् विपर्ययपदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

(क) अतिदूरं (ख) अतिकठिनम् (ग) दुष्करम् (घ) समीचीनम्

(*ii*) 'भवेत्' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम् ?

(क) आवश्यकता (ख) पठनम् (ग) बाधा (घ) योग्यता

(*iii*) 'नयनयोः' इत्यस्य पदस्य कः पर्यायः अनुच्छेदे आगतः ?

(क) कर्णयोः (ख) पादयोः (ग) नासिकयोः (घ) नेत्रयोः

(*iv*) 'नेत्रदृष्टिः दुर्बला' अनयोः विशेषणपदं किम्?

(क) दुर्बला (ख) नेत्रम् (ग) नेत्रदृष्टिः (घ) दृष्टिः

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

16

एकदा केचन शिष्याः भिक्षाटनं कुर्वन्ति स्म। तदैव एकः गजः महता वेगेन तस्मिन् मार्गे आगच्छत्। गजस्य उपरि उपविष्टः हस्तिपकः उच्चस्वरेण पुनः पुनः घोषयति स्म— 'अपसरन्तु अपसरन्तु' इति। सर्वे शिष्याः धावितवन्तः। यथा सर्वेषु वस्तुषु ईश्वरः अस्ति तथा गजे अपि, इति विचिन्त्य एकः शिष्यः तत्रैव स्थितवान्। तावति काले गजः तं स्वशुण्ड्या गृहीत्वा दूरे क्षिप्तवान्। शिष्याः मूर्च्छितम् तं गुरुकुलम् अनयन्। लब्धसंज्ञं तं गुरुः अपृच्छत्— 'वत्स! त्वम् एवं किमर्थम् आचरः इति?' शिष्यः अवदत्—'गुरुवर्य! भवद्भिः एव शिक्षितं यत् ईश्वरः सर्वेषु अस्ति अतः अहं गजे अपि ईश्वरं मत्वा तत्र अतिष्ठम् इति।' गुरुः उक्तवान्— ''वत्स! यथा गजे ईश्वरः अस्ति तथा हस्तिपके अपि ईश्वरः'' इति त्वया कथं न चिन्तितम्। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) गजः कं स्वशुण्ड्या गृहीत्वा प्राक्षिपत् ?

(*ii*) 'अपसरन्तु अपसरन्तु' इति कः घोषयति स्म ?

(*iii*) 'ईश्वरः सर्वेषु अस्ति' इति केन शिक्षितम् आसीत् ?

(*iv*) कस्मिन् ईश्वरं विचिन्त्य शिष्यः तत्रैव स्थितवान् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) यदा गजः आगतः तदा शिष्याः किं कुर्वन्ति स्म ?

(*ii*) शिष्यः कुत्र संज्ञाम् अलभत ?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) अनुच्छेदे 'वेगेन' इति अस्य पदस्य किं विशेषणम् ?

(क) तीव्रेण (ख) महता (ग) शनैः (घ) लघुता

(*ii*) 'अपसरन्तु' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(क) शिष्यः (ख) शिष्याः (ग) हस्तिपकः (घ) हस्तिः

(*iii*) अनुच्छेदे 'तस्मिन् एव समये' इति स्थाने किं पदं प्रयुक्तम् ?

(क) तदा (ख) तदैव (ग) यदा (घ) यदैव

(*iv*) 'हस्तिनि' इत्यस्य पदस्य कः पर्यायः अनुच्छेदे आगतः?

(क) महता (ख) गजे (ग) ईश्वरे (घ) सर्वे

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

17

वैज्ञानिकाः सञ्चारसाधनेषु प्रतिदिनं नवीनतमान् आविष्कारान् कुर्वन्ति येन सन्देशप्रेषणे अधिकतमा सुविधा स्यात्। वर्तमानकाले चलभाषित्रयन्त्रं (मोबाइल (सेल) फ़ोन) तादृशम् एव लोकप्रियं यन्त्रं वर्तते। बालाः, वृद्धाः, युवकाः, पुरुषाः, महिलाः, नागरिकाः, ग्रामीणाः वा, सर्वेषाम् एव एतत् कर्णभूषणं जातम्। यानानि आरूढाः, कार्यालयेषु कार्यं कुर्वन्तः, मार्गेषु चलन्तः, सभागारेषु प्रवचनं शृण्वन्तः जनाः अस्य ध्वनिं श्रुत्वा वार्तामग्नाः भवन्ति। अविवेकपूर्णः अस्य प्रयोगः कार्येषु व्यवधानं करोति। मार्गेषु दुर्घटनाः भवन्ति। सभागारेषु, कक्षासु, अन्यसभासु वा अव्यवस्था भवति। सत्यम् अस्ति यत् आविष्कारः कदापि हानिकरः न, परन्तु तस्य दुष्प्रयोगेण जीवनस्य शान्तिः नश्यति। वस्तुतः वयं यन्त्रस्य अधीनाः न स्याम अपितु यन्त्रम् अस्माकम् अधीनं स्यात्। ते एव बुद्धिमन्तः ये विज्ञानस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) वर्तमानकाले किं लोकप्रियं सञ्चारसाधनम् ?

(*ii*) यन्त्रस्य दुष्प्रयोगेण कस्य शान्तिः नश्यति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) के बुद्धिमन्तः सन्ति?

(*ii*) कक्षासु यन्त्रस्य ध्वनिना किं भवति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'सन्देशप्रेषणे अधिकतमा सुविधा स्यात्' अत्र किं विशेषणपदम्?

(क) अधिकतमा (ख) अधिका (ग) सुविधा (घ) सन्देशप्रेषणे

(*ii*) 'तस्य दुष्प्रयोगेण जीवनस्य शान्तिः नश्यति' अत्र 'तस्य' इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) आविष्काराय (ख) दूरभाषाय (ग) यन्त्राय (घ) चलदूरभाषाय

(*iii*) 'सर्वेषाम् एव एतत् कर्णभूषणं जातम्' इति वाक्ये किम् अव्ययपदम्?

(क) एतत् (ख) जातम् (ग) एव (घ) सर्वेषाम्

(*iv*) 'ये विज्ञानस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति'। अत्र क्रियापदं किमस्ति?

(क) ये (ख) सदुपयोगं (ग) कुर्वन्ति (घ) विज्ञानस्य

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस अनुच्छेद के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

18

अहम् एका नदी अस्मि। पर्वतेभ्यः निर्गत्य क्षेत्रेषु आगच्छामि। तदा मम सलिलं स्वच्छं शीतलं मधुरं च भवति। प्रपातः मम प्रथमावस्था अस्ति। शनैः-शनैः अहं सागरं प्रति गच्छामि।

मम बालुकायुक्ततटेषु हरिताः तरवः भवन्ति। तेषां वृक्षाणाम् उपरि काकाः चटकाः, शुकाः कोकिलाः च वसन्ति। स्त्रियः कलशान् गृहीत्वा मम तीरे आयान्ति। कतिपयान् क्षणान् यापयित्वा, वार्तालापं कृत्वा जलेन पात्राणि पूरयित्वा ताः इतः गच्छन्ति। पक्षिणां कलरवैः, बालकानां क्रीडाभिः, स्त्रीणां वार्तालापैः मम तटाः गुञ्जायमानाः भवन्ति परं केचन जनाः अत्रागत्य मनोरञ्जनं कुर्वन्ति खादन्ति, भोजनस्य अवशिष्टं च मम जले एव पातयन्ति। एवम् अवकरैः मम जलं दूषितं भवति। दूषितं जलं स्वास्थ्याय अहितकरम् अस्ति। अतः जलं दूषितं न कर्तव्यम् यतः जलम् एव प्राणिनां जीवनम् अस्ति। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) नदी केभ्यः निर्गत्य क्षेत्रेषु आगच्छति?

(*ii*) कीदृशं जलं स्वास्थ्याय अहितकरम् अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) कस्य अवशिष्टं जनाः जले पातयन्ति?

(*ii*) पर्वतेभ्यः निर्गतायाः नद्याः जलं कीदृशं भवति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'शनैः-शनैः अहं सागरं प्रति गच्छामि।' अत्र 'अहम्' इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) स्त्रियै (ख) नद्यै (ग) नार्यै (घ) शक्त्यै

(*ii*) 'गुञ्जायमानाः' इति पदं कस्य विशेषणम्?

(क) तटाः पदस्य (ख) नद्यः पदस्य (ग) धाराः पदस्य (घ) नार्यः पदस्य

(*iii*) 'अध:' इति अव्ययस्य किं विपर्ययपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) उपरि (ख) नीचैः (ग) समीपे (घ) निकषा

(*iv*) 'अहम् एका नदी अस्मि'। अत्र कर्तृपदं किम्?

(क) अहम् (ख) अस्मि (ग) नदी (घ) एका

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

19

प्रकृतिः मनुष्यस्य उपकारिणी। मनुष्यैः सह तस्याः शाश्वतः सम्बन्धः। सा विविधरूपेण अस्मिन् जगति आत्मानं प्रकटयति। पशवः, पक्षिणः वनस्पतयश्च तस्याः एव अङ्गानि। निराशाः असहायाः च जनाः तस्याः एव आश्रयं प्राप्नुवन्ति। सा स्वमनोहरेण सौन्दर्येण नीरसम् हृदयम् अपि सरसं करोति। सूर्यः चन्द्रश्च तस्याः नेत्रे स्तः। शस्य-श्यामला एषा भूमिः, विविधाः ओषधयः सकलानि खनिजानि च प्रकृतेः एव शोभा। सा तु नित्यम् एव एतैः साधनैः सर्वेषाम् उपकारं करोति, परम् अधन्यः अयं जनः कृतज्ञतां विहाय असाधुसेवितं पथं गच्छति विविधानि कष्टानि च अनुभवति। नरः शाश्वतं सुखं वाञ्छति चेत् तर्हि प्रकृतेः प्रतिकूलं कदापि न आचरेत् इति। **10**

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **½ × 4 = 2**

(*i*) मनुष्यैः सह कस्याः शाश्वतः सम्बन्धः?

(*ii*) का सर्वेषाम् उपकारं करोति?

(*iii*) मनुष्यैः सह प्रकृतेः कीदृशः सम्बन्धः?

(*iv*) सूर्यः चन्द्रः च कस्याः नेत्रे स्तः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) प्रकृतेः का शोभा?

(*ii*) नरः शाश्वतं सुखं वाञ्छति चेत् तर्हि: किम् आचरेत्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) सूर्यः चन्द्रः च 'तस्याः' नेत्रे। अत्र '**तस्याः**' सर्वनामपदं कस्यै प्रयुक्तम्?

(क) जीवाय (ख) ईश्वराय (ग) जगते (घ) प्रकृत्यै

(*ii*) सा '**अस्मिन् जगति**' आत्मानं प्रकटयति। अत्र स्थूलपदयोः किं विशेष्यपदम्?

(क) जगति (ख) अस्मिन् (ग) इदम् (घ) जगत्

(*iii*) 'जगत् इदं भासमानं जायते।' अत्र '**भासमानं**' पदं कस्य विशेषणम्?

(क) इदं पदस्य (ख) जगत् पदस्य (ग) जायते पदस्य (घ) अस्य

(*iv*) अनुच्छेदे 'दिवाकरः' इत्यस्य पदस्य कः पर्यायः आगतोऽस्ति?

(क) चन्द्रः (ख) जनः (ग) सूर्यः (घ) नरः

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

20

अहम् एक: छिन्न: द्रुम: अस्मि। ह्य: वने एक: नर: आगच्छत्। स: काष्ठाय मम शरीरम् अच्छिनत्। छेदनेन मे शरीरे अनेके व्रणा: जाता:। छुरिकाया: प्रहारेण शरीराद् अश्रुरूपा: जलबिन्दव: अपतन्। अकथनीया मम पीडा। हृदयं विदीर्णं जातम्। अश्रुभि: कण्ठ: अवरुद्ध:। मम अन्तकाल: समीपे एव तिष्ठति। काष्ठानि एकत्रीकृत्य स: तु अगच्छत् परं कोऽस्ति अत्र मम व्यथाकथा श्रवणाय? वृक्षान् छित्त्वा नर: प्रकृतिमातु: अङ्गानि नाशयति। इन्धनाय, कर्गदपत्राय, भवननिर्माणाय मम काष्ठस्य प्रयोग: भवति। किन्तु कुत: मे पत्राणि, पुष्पाणि कुत: च रोगनिवारणाय औषधय:? प्रनेन तु निराश्रिता: भविष्यन्ति आश्रिता: खगा: कीटपतङ्गाश्च। पन्थान: अपि छायाहीना: भविष्यन्ति। आतपेन तप्ता: श्रान्ताश्च पथिका: अधुना कुत्र गमिष्यन्ति? मम जीवने पुन: वसन्तर्तु: न आगमिष्यति। 10

प्रश्ना:–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) छुरिकाप्रहारेण वृक्षस्य शरीरात् के अपतन्?

(*ii*) वृक्षस्य जीवने पुन: किं न आगमिष्यति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) $2 \times 2 = 4$

(*i*) वृक्षस्य काष्ठप्रयोग: कुत्र-कुत्र भवति?

(*ii*) छेदनेन वृक्षस्य शरीरे किम् अभवत्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) $\frac{1}{2} \times 4 = 2$

(*i*) आतपेन **तप्ता: पथिका:** कुत्र गमिष्यन्ति? अस्मिन् वाक्ये स्थूलपदयो: किं विशेषणपदम्?

(क) तप्ता: (ख) तप्त (ग) पथिका: (घ) पथिक:

(*ii*) 'अकथनीया मम पीडा' अत्र 'मम' सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) नराय (ख) वृक्षाय (ग) द्रुमाय (घ) काष्ठाय

(*iii*) 'आश्रिता:' अस्य पदस्य विपरीतार्थकं पदं लिखत।

(क) अनाश्रिता: (ख) निराश्रिता: (ग) उपाश्रिता: (घ) अनुश्रिता:

(*iv*) अनुच्छेदे 'वृक्ष:' इत्यस्य पदस्य क: पर्याय: लिखित:?

(क) द्रुम: (ख) छिन्न: (ग) हृदयम् (घ) कण्ठ:

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। $2 \times 1 = 2$

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

21

दक्षिणभारते सागर-मध्ये एकं लघुद्वीपं वर्तते। तस्मिन् द्वीपे सागरतरङ्गै: क्षाल्यमानं प्राचीनं नगरं कन्याकुमारी इति अस्ति। एषा कन्याकुमारी त्रयाणां सागराणां सङ्गमस्थली अस्ति। समुद्रजले प्रतिबिम्बितं सूर्योदयस्य दृश्यम् अद्‌भुतम् एव। सूर्यस्य क्रमश: अरुणा, पीता धवला च शोभा दर्शकान् मन्त्रमुग्धान् करोति। सागरस्य लहरीभि: क्षिप्तानां चित्र-विचित्रवर्णानां शुक्तीनां वृष्टि: इव भवति। जलधितटे स्थितै: नारिकेल-कदली पादपै: परिवृता इव एषा नगरी। एकदा स्वामिविवेकानन्द: समुद्रजले स्थितायाम् एकस्यां बृहत्-शिलायाम् उपविष्ट: त्रीणि दिनानि यावत् ध्यानमग्न: जात:। एतस्यां शिलायाम् एव अधुना विवेकानन्दकेन्द्रं विकसितम् अस्ति। अत्र आगत्य साधका: ध्यानं साधनां च कृत्वा जीवनं सफलं कुर्वन्ति। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) त्रयाणां सागराणां संगमस्थलस्य किं नाम वर्तते ?

(*ii*) समुद्रजले प्रतिबिम्बितं कस्य दृश्यम् अद्भुतम् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) स्वामिविवेकानन्दः कुत्र त्रीणि दिनानि ध्यानमग्नः जातः ?

(*ii*) दक्षिणभारते कुत्र लघुद्वीपं वर्तते ?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) सागरस्य लहरीभिः **'क्षिप्तानां शुक्तीनां'** वृष्टिः इव भवति। अत्र स्थूलपदयोः किं विशेषणपदम् ?

(क) शुक्तीनां (ख) क्षिप्ताः (ग) क्षिप्तानां (घ) शुक्तीः

(*ii*) 'समुद्रजले प्रतिबिम्बितं सूर्योदयस्य दृश्यम् अद्भुतम् एव।' अस्मिन् वाक्ये अव्ययपदं किम् ?

(क) एव (ख) दृश्यम् (ग) अद्भुतं (घ) सूर्योदयस्य

(*iii*) 'करोति' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम् ?

(क) शोभा (ख) धवला (ग) पीता (घ) अरुणा

(*iv*) अनुच्छेदे "वृक्षैः" पदस्य कः पर्यायः आगतः ?

(क) पादपैः (ख) काष्ठैः (ग) पादैः (घ) पुष्पैः

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

22

पुरा गुजरातप्रदेशे एकस्मिन् ग्रामे एकं गुरुकुलम् आसीत्। तत्र द्विशतं छात्राः गुरुभ्यः अनेकान् विषयान् पठन्ति स्म। तेषां भोजनादिव्यवस्थां नगरस्थिता एका संस्था अकरोत्। एकदा संस्थाधिकारिणः छात्रेभ्यः एकं वैद्यं प्रेषितवन्तः। सः त्रीन् मासान् तत्र अवसत्। किन्तु कोऽपि रुग्णः तस्य समीपे चिकित्सायै न आगच्छत्। वैद्यराजः प्रधानाचार्यम् अपृच्छत्— किम् अत्र कोऽपि रोगी न भवति ? प्रधानाचार्यः विहस्य अवदत्—वैद्यराज! अस्य एकं रहस्यम् अस्ति। अत्र सर्वे तदा भोजनं कुर्वन्ति, यदा ते तीव्रांक्षुधाम् अनुभवन्ति। यदा तेषां भोजनेन तृप्तिः भवति, ततः पूर्वम् एव ते भोजनं त्यजन्ति। एतत् एव एतेषां स्वास्थ्यस्य रहस्यम्। भवान् जानाति एव यत् स्वस्थाः नराः औषधं न सेवन्ते। तद्वचनं श्रुत्वा वैद्यः हसित्वा अवदत्— अत्र मम उपयोगः नास्ति। अहं गच्छामि। नमस्कारः। **यत्र रोगः तत्रैव वैद्यः।** 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) कति संख्यकाः छात्राः गुरुकुले पठन्ति स्म ?

(*ii*) कः प्रधानाचार्यम् अपृच्छत् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentences.) 2 × 2 = 4

(*i*) प्रधानाचार्यः विहस्य वैद्यं किम् अवदत् ?

(*ii*) गुरुकुले सर्वे कदा भोजनं कुर्वन्ति ?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) '**स्वस्थाः नराः**' औषधं न सेवन्ते। अत्र स्थूलपदयोः किं विशेषणपदम्?

(क) नराः (ख) नरः (ग) स्वस्थाः (घ) स्वस्थः

(*ii*) तैः एकः वैद्यः प्रेषितः। अत्र कर्तृपदं किं प्रयुक्तम्?

(क) एकः (ख) वैद्यः (ग) तैः (घ) प्रेषितः

(*iii*) अत्र 'मम' उपयोगः न अस्ति। अस्मिन् वाक्ये 'मम' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) वैद्याय (ख) बालाय (ग) प्रधानाचार्याय (घ) आचार्याय

(*iv*) 'वैद्यराजः प्रधानाचार्यम् अपृच्छत्' कथानुसारं किम् इदं वाक्यं शुद्धम् अशुद्धं वा?

(क) शुद्धम् (ख) अशुद्धम् (ग) न ज्ञायते (घ) किञ्चित् शुद्धम्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस कहानी का उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this story.)

23

एकदा राजकुमारः सिद्धार्थः विहाराय उद्यानं गतवान्। अनायासं सः क्रन्दनध्वनिम् अशृणोत्। तदैव च एकः हंसः तस्य सम्मुखे भूमौ अपतत्। तं दृष्ट्वा सिद्धार्थः करुणापूर्णः सञ्जातः। पुनश्च स हंसस्य शरीराद् बाणं निष्कास्य यावत्पश्यति तावद् देवदत्तः तत्र समागतः। स सिद्धार्थम् उक्तवान् "भो सिद्धार्थ! एषः हंसः मया हतः अतः इमं हंसं मह्यं देहि।" सिद्धार्थः उच्चैः अवदत्— "न दास्यामि इमं हंसं यतः अहम् अस्य रक्षकः।" तौ परस्परम् विवदमानौ राजसभां गतवन्तौ। राजा सर्वम् उदन्तं श्रुत्वा आदिष्टवान्— "यस्य समीपे हंसः गमिष्यति स तस्यैव भविष्यति। हंसः तु सानन्दं सिद्धार्थमेव उपगतः।" उक्तम् हि—**रक्षकः भक्षकात् श्रेयान्।** 10

प्रश्नाः—

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) भूमौ कः पतितः आसीत्?

(*ii*) कः उच्चैः अवदत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.)— 2 × 2 = 4

(*i*) देवदत्तः किम् अवदत्?

(*ii*) राजा किम् आदिष्टवान्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'न दास्यामि इमम्' अत्र 'इमम्' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) देवदत्ताय (ख) नृपाय (ग) कुमाराय (घ) हंसाय

(*ii*) अत्र 'गमिष्यति' इति क्रियापदस्य किम् कर्तृपदम्?

(क) यस्य (ख) हंसः (ग) समीपे (घ) नृपस्य

(*iii*) 'सहसा' इति अव्ययस्य कः पर्यायः?

(क) अनायासम् (ख) तदैव (ग) तत्र (घ) पुनः

(*iv*) 'सिद्धार्थः करुणापूर्णः' अनयोः पदयोः विशेषणपदं किम्?

(क) सिद्धार्थः (ख) करुणा (ग) करुणापूर्णः (घ) पूर्णः

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

24

सत्सङ्गतेः महिमानं को न जानाति ? संसारे सज्जनाः अपि दुर्जनाः अपि सन्ति। दुर्जनस्य सङ्गतिं कोऽपि कर्तुं न इच्छति। अपरत्र सत्सङ्गं विना मानवस्य जीवनम् एव दुर्जीवनं भवति। वस्तुतः सत्सङ्गतिः जनानां पोषिका कुसङ्गतिश्च नाशिका। सर्वे जनाः स्वपोषमेव इच्छन्ति विनाशं तु न इच्छन्ति। अतः सत्सङ्गतिः एव श्रेयसी। सज्जनाः तु स्वगुणैः एव सन्तः कथ्यन्ते, अतएव जनाः सज्जनानां गुणेभ्यः स्पृह्यन्ति। सद्गुणेनैव जनः मनसा वाचा कर्मणा स्वस्थो भवति। तेन तस्य आयुः वर्धते, यशः अपि सततं वर्धते। को न जानाति यत् सर्वेषां देशानां महापुरुषाः अपि सत्सङ्गत्या श्रेष्ठां पदवीं प्राप्नुवन्। उक्तं हि भवभूतिना महाकविना—'**सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति।**' 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) सत्सङ्गतिं विना मानवस्य जीवनं किं भवति ?

(*ii*) कुसङ्गतिः कीदृशी ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) संसारे कीदृशाः जनाः सन्ति ?

(*ii*) भवभूतिना किम् उक्तम् ?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) अनुच्छेदे 'कुसङ्गतिः' पदस्य विपर्ययपदं किम् ?

(क) सत्सङ्गजानि (ख) सततं (ग) सत्सङ्गतिः (घ) दुस्सङ्गतिः

(*ii*) 'जनाः गुणेभ्यः स्पृह्यन्ति।' अत्र कर्तृपदं किम् ?

(क) जनाः (ख) जनः (ग) गुणेभ्यः (घ) स्पृह्यन्ति

(*iii*) 'अलभन्त' इत्यर्थे अत्र गद्यांशे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(क) इच्छन्ति (ख) स्पृह्यन्ति (ग) प्राप्नुवन् (घ) उक्तम्

(*iv*) 'श्रेष्ठां पदवीम्' अनयोः विशेषणं किम् ?

(क) पदवीम् (ख) श्रेष्ठा (ग) श्रेष्ठाम् (घ) पदवी

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस अनुच्छेद के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

25

वैज्ञानिकाः सञ्चारसाधनेषु प्रतिदिनं नवीनतमान् आविष्कारान् कुर्वन्ति येन सन्देशप्रेषणे अधिकतमा सुविधा स्यात्। चलभाषितयन्त्रम् (मोबाइल सेलफ़ोन) तादृशम् एव लोकप्रिययन्त्रम् अस्ति। बालाः, वृद्धाः, युवकाः, पुरुषाः, महिलाः, नागरिकाः, ग्रामीणाः कर्मकराः च सर्वेषाम् एव एतत् कर्णभूषणं जातम्। यानानि आरूढाः, कार्यालयेषु कार्यं कुर्वन्तः, मार्गेषु चलन्तः, सभागारेषु प्रवचनं शृण्वन्तः जनाः अस्य ध्वनिं श्रुत्वा वार्तामग्नाः भवन्ति। अविवेकपूर्णः अस्य प्रयोगः कार्येषु व्यवधानं करोति। मार्गेषु दुर्घटनाः भवन्ति। सभागारेषु, कक्षासु अन्यस्थानेषु च अव्यवस्था भवति। सत्यम् अस्ति यत् आविष्कारः कदापि हानिकरः न, परन्तु तस्य दुष्प्रयोगेण जीवनस्य शान्तिः नश्यति। वस्तुतः वयं यन्त्रस्य अधीनाः न स्याम अपितु यन्त्रम् अस्माकम् अधीनं स्यात्। ते एव बुद्धिमन्तः ये विज्ञानस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति। 10

प्रश्ना:–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) के विज्ञानस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति?

(*ii*) अद्यत्वे किं लोकप्रियं यन्त्रम्?

(*iii*) अस्य यन्त्रस्य अविवेकपूर्णेन प्रयोगेण मार्गेषु का: भवन्ति?

(*iv*) यन्त्रं केषाम् अधीनं स्यात्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) जीवनस्य शान्ति: कथं नश्यति?

(*ii*) चलभाषितयन्त्रं (मोबाइल सेलफ़ोन) केषां कर्णभूषणं जातम्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'अविवेकपूर्ण: अस्य प्रयोग:' अत्र 'अस्य' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) यन्त्राय (ख) भाषितयन्त्राय (ग) चलभाषितयन्त्राय (घ) यानाय

(*ii*) 'लाभकर:' अस्य विपर्ययपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

(क) हानिकर: (ख) आविष्कार: (ग) कर्मकर: (घ) दुष्कर:

(*iii*) 'आकर्ण्य' अस्मिन् अर्थे किं पर्यायपदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) कुर्वन्त: (ख) श्रुत्वा (ग) शृण्वन्त: (घ) वदन्त:

(*iv*) "नवीनतमान् आविष्कारान्" अनयो: विशेषणपदं किम्?

(क) नवीनान् (ख) आविष्कारम् (ग) नवीनतमान् (घ) आविष्कारान्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

26

एकदा शीतस्य भीषण: प्रकोप: अभवत्। सम्राट् चन्द्रगुप्त: निश्चितवान् यत् निर्धनेभ्य: कम्बलानां वितरणं भवेत्। प्रधानमन्त्री चाणक्य: तत्कार्यं स्वीकृतवान्। भृत्या: सर्वान् कम्बलान् तस्य कुटीरे स्थापितवन्त:। रात्रौ केचन चौरा: कम्बलान् चोरयितुं तस्य कुटीरं प्राविशन्। ते अपश्यन् यत् चाणक्य: एकस्मिन् कटे कम्बलं विना एव सुप्त:। तस्मिन्नेव क्षणे चाणक्य: पदध्वनिं श्रुत्वा प्रबुद्ध:। चौरा: तम् अपृच्छन्—'भवतां समीपे कम्बलानां राशि: अस्ति तथापि भवान् कम्बलं विना एव स्वपिति।' चाणक्य: अवदत्— "शृणुत! एते प्रावारका: केवलं निर्धनेभ्य: वितरणार्थम् एव सन्ति। यदि अहम् एतेषु एकं स्वीकरोमि तर्हि अहम् अपि चौर: भविष्यामि।" नतमस्तका: चौरा: तस्य पादयो: पतित्वा क्षमायाचनाम् अकुर्वन्। 10

प्रश्ना:–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) चाणक्य: किं श्रुत्वा प्रबुद्ध:?

(*ii*) कम्बलानां वितरणं केभ्य: एव आसीत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) भृत्या: कम्बलान् कस्य कुटीरे स्थापितवन्त:?

(*ii*) चौरा: चाणक्यस्य पादयो: पतित्वा किम् अकुर्वन्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) कम्बलानां किम् अन्यत् पर्यायपदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

(क) प्रावारका: (ख) कम्बला: (ग) कटा: (घ) तटा:

(*ii*) 'यदि अहम् एतेषु एकं स्वीकरोमि' अत्र 'एतेषु' इति सर्वनामपदं केभ्य: प्रयुक्तम्?

(क) वस्तुभ्य: (ख) धनेभ्य: (ग) कम्बलेभ्य: (घ) चौरेभ्य:

(*iii*) 'भविष्यामि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) त्वम् (ख) यूयम् (ग) वयम् (घ) अहम्

(*iv*) 'केचन' इति पदं केषां विशेषणम्?

(क) जनानाम् (ख) कम्बलानाम् (ग) चौराणाम् (घ) वस्तूनाम्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। **Write an appropriate title for this passage.**)

27

तमिलनाडुप्रदेशे भारतस्य दक्षिणकोणस्य अन्ते बिन्दुरूपेण दृश्यते कन्याकुमारी। अत्र पूर्वसमुद्रस्य, पश्चिमसमुद्रस्य दक्षिणसमुद्रस्य च सङ्गम: भवति। एते त्रय: समुद्रा: भारतवर्षस्य पदतलं निरन्तरं प्रक्षालयन्ति। प्रात: सायं च सर्वदा जनानां महान् सम्मर्द: भवति। प्रात: सूर्योदयस्य सायं सूर्यास्तस्य च दृश्ये सर्वेषां मन: हरत:। अत्र एकम् अन्य दर्शनीयं स्थानम् विवेकानन्दस्मारकं नामक: अस्ति। कन्याकुमारीत: यन्त्रचालितया नौकया विवेकानन्दस्मारकं प्रति गन्तुं शक्यते। समुद्रतीरात् प्रस्थिता नौका आदौ तिरुवल्लुवर प्रतिमाया: समीपं गच्छति। तिरुवल्लुवरमहोदयेन 'तिरुक्कुरल्' इति नामक: तमिलवेद: रचित:। इत: प्रयाणं कृत्वा स्मारकं प्रति गम्यते। तत्र भूतले एकं विशिष्टं ध्यानमन्दिरम् अस्ति यत्र अन्धकारमये प्रकोष्ठे प्रकाशमानम् **'ओ३म्'** इति चित्रं दृश्यते। तत्र सर्वे मौनव्रतमेव धारयन्ति। समुद्रस्य स्वर्णमयं जलम्, स्मारकस्य दर्शनम् सर्वमेव प्रेरणादायकं स्फूर्तिदायकम् च अस्ति। 10

प्रश्ना:–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) तमिलवेदस्य ग्रन्थस्य नाम किम्?

(*ii*) त्रय: समुद्रा: कस्य पदतलं प्रक्षालयन्ति?

(*iii*) कन्याकुमारीत: स्मारकं प्रति कया गम्यते?

(*iv*) ध्यानमन्दिरस्य प्रकोष्ठं कीदृशं वर्तते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) कन्याकुमारी कस्मिन् प्रदेशे अस्ति?

(*ii*) कन्याकुमारी स्थले कति समुद्राणां सङ्गम: भवति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'नौकया' इति विशेष्य पदस्य किं विशेषणम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) एकया (ख) यन्त्रचालिता (ग) यन्त्रचालितया (घ) लाघ्वया

(*ii*) 'अन्ते' इति कस्य पदस्य विपर्ययपदम् अस्ति?

(क) आदौ (ख) प्रथमे (ग) भूतले (घ) प्रदेशे

(*iii*) 'धारयन्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) जना: (ख) मनुष्य: (ग) लोका: (घ) सर्वे

(*iv*) 'जनसमूह:' इति कस्य पर्यायो वर्तते?

(क) महान् (ख) सम्मर्द: (ग) समुदाय: (घ) इत:

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस अनुच्छेद के लिए समुचित शीर्षक लिखिए। Write an suitable title for this paragraph.)

28

धनस्य जीवने अत्यधिकं महत्त्वम् अस्ति। धनेन जीवननिर्वाह: भवति। धनं विना वयं कथं भोजनम् अपि प्राप्तुं शक्नुम:? परन्तु यदि लोभेन वयं अन्धा: भूत्वा अधिकाधिकं धनं प्राप्तुम् इच्छाम:, अनुचितसाधनानां प्रयोगं कुर्म:, तर्हि तेन धनेन दु:खमेव भविष्यति। तस्य रक्षणे एव समय: व्यतीत: भवति। कोऽपि तां हरिष्यति इति चिन्ता प्रतिक्षणं वर्धते। अभिमान: विवेकं नाशयति। कृष्णधनस्य प्रच्छादनाय महान् क्लेश: भवति। अत: वयम् उचितै: साधनै: एव धनार्जनं कुर्याम, कस्मै अपि ईर्ष्यां न कुर्याम अपितु यथाशक्ति ये असहाया: सन्ति तेषां साहाय्यं कुर्याम:। त्यागेन एव धनस्य संरक्षणं भवति। त्यागपूर्वकम् उपभोगेन एव वयम् आनन्दं प्राप्तुं शक्नुम:। अन्यस्य धनं प्रति कदापि अस्माभि: लोभ: नैव कर्तव्य:। 10

प्रश्ना:–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) अभिमान: कं नाशयति?

(*ii*) वयं केषां साहाय्यं कुर्याम?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) धनार्जनं कथं करणीयम्?

(*ii*) प्रतिक्षणं का वर्धते?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'उद्घाटनाय' इत्यस्य पदस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) स्वच्छादनाय (ख) प्रच्छादनाय (ग) कृष्णधनाय (घ) आनन्दाय

(*ii*) 'तस्य रक्षणे एव समय: व्यतीत: भवति' इत्यत्र 'तस्य' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) बलाय (ख) जीवाय (ग) धनाय (घ) गृहाय

(*iii*) 'कुर्याम' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) त्वम् (ख) अहम् (ग) आवाम् (घ) वयम्

(*iv*) 'अधिकाधिकम्' इति कस्य पदस्य विशेषणम्?

(क) धनम् (ख) महत्त्वम् (ग) प्रतिक्षणम् (घ) आनन्दम्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेवस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

29

कालिदास: मेघदूतं रचितवान्। मेघदूते मानसूनविज्ञानस्य अद्भुतं वर्णनम् अस्ति। मानसूनसमय: आषाढमासात् प्रारभते। श्याममेघान् दृष्ट्वा सर्वे जना: प्रसन्ना: भवन्ति। मयूरा: नृत्यन्ति। मानसूनमेघा: सर्वेषां जीवानां कष्टम् अपहरन्ति। मेघानां जलं वनस्पतिभ्य:, पशुपक्षिभ्य:, किं वा सर्वेभ्य: प्राणिभ्य: जीवनं प्रयच्छति। मेघजलै: भूमे: उर्वराशक्ति: वर्धते। क्षेत्राणां सिञ्चनं भवति। गगने यदा कदा इन्द्रधनु: अपि दृश्यते। वायु: शीतल: भवति। शुष्कभूमौ वर्षाया: बिन्दव: पतन्ति। भूमे: सुगन्धितं वाष्पं निर्गच्छति। कदम्बपुष्पाणि विकसन्ति। तेषु भ्रमरा: गुञ्जन्ति। हरिणा: प्रसन्ना: भूत्वा इतस्तत: धावन्ति। चातका: जलबिन्दून् पिबन्ति। बलाका: पङ्क्तिं बद्ध्वा आकाशे उड्डीयन्ते। मेघदूते मेघ: यक्षस्य सन्देशं नयतु इति प्रार्थित:। अत: कालिदास: वायुमार्गस्य ज्ञानवर्धकं वर्णनं करोति। 10

प्रश्ना:–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) मेघानां जलं प्राणिभ्य: किं प्रयच्छति?

(*ii*) भ्रमरा: कुत्र गुञ्जन्ति?

(*iii*) कै: क्षेत्राणां सिञ्चनं भवति?

(*iv*) के पङ्क्तिं बद्ध्वा आकाशे उड्डयन्ते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) मेघदूतं क: रचितवान्?

(*ii*) बलाका: कथम् आकाशे उड्डीयन्ते?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) अन्तिमपङ्क्तौ अव्ययपदं किम् वर्तते?

(क) वर्णनं (ख) अत: (ग) कालिदास: (घ) ज्ञानवर्धकं

(*ii*) 'ज्ञानवर्धकम्' इति कस्य विशेषणम्?

(क) धनस्य (ख) जलस्य (ग) वर्णनस्य (घ) गगनस्य

(*iii*) 'धावन्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) जीवा: (ख) मृगा: (ग) पशव: (घ) हरिणा:

(*iv*) 'क्षीयते' इति क्रियापदस्य किं विपर्ययपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) वर्धते (ख) अस्ति (ग) भवति (घ) करोति

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

30

जिह्वाया: माधुर्यं स्वर्गं प्रापयति, जिह्वाया: कटुता नरके पातयति। एक: एव शब्द: जीवनं विभूषयेत्, अन्य: एक: शब्द: जीवनं नाशयेत्। एकदा द्वयो: धनिकयो: मध्ये विवाद: उत्पन्न: जात:। तौ न्यायालयं गतौ। एक: धनिक: अचिन्तयत्— अहं लक्षं रुप्यकाणि न्यायाधीशाय यच्छामि इति। स: स्यूते लक्षं रुप्यकाणि स्थापयित्वा न्यायाधीशस्य गृहं गतवान्। न्यायाधीश: तस्य मन्तव्यं ज्ञात्वा क्रुद्ध: अभवत्। धनिक: अवदत्— भो: मत्सदृशा: लक्षरुप्यकाणां दातार: दुर्लभा: एव। न्यायाधीश: अवदत्— लक्षरुप्यकाणां दातार: कदाचित् अन्ये अपि भवेयु: परन्तु लक्षरुप्यकाणां निरादरकर्त्तार: मत्सदृशा: अन्ये विरला: एव। अत: कृपया गच्छतु। न्यायस्थानं मलिनं मा कुरु। लज्जित: धनिक: धनस्यूतं गृहीत्वा तत: निर्गत:। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) धनिकः धनम् आदाय कस्य गृहं गतवान् ?

(*ii*) कस्याः कटुता नरके पातयति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) $2 \times 2 = 4$

(*i*) कः न्यायस्थानं मलिनं कर्तुम् इच्छति स्म ?

(*ii*) न्यायाधीशः किमर्थं क्रुद्धः अभवत् ?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) $\frac{1}{2} \times 4 = 2$

(*i*) 'लज्जितः' इति पदं कस्य विशेषणम् ?

(क) धनिकस्य (ख) न्यायाधीशस्य (ग) निर्धनस्य (घ) मलिनस्य

(*ii*) 'सुलभाः' इति पदस्य विपर्ययपदं किम् अत्र प्रयुक्तम् ?

(क) मत्सदृशाः (ख) दातारः (ग) दुर्लभाः (घ) निराकर्त्तारः

(*iii*) 'तौ न्यायालयं गतौ' इति वाक्ये 'तौ' इति पदं काभ्यां प्रयुक्तम् ?

(क) ताभ्याम् (ख) धनिकाभ्याम् (ग) विरलाभ्याम् (घ) जनाभ्याम्

(*iv*) 'अतः कृपया गच्छतु' इति अत्र क्रियापदं किम् ?

(क) गच्छतु (ख) कृपा (ग) कृपया (घ) अतः

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। $2 \times 1 = 2$

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

31

षट् कारणानि श्रियं विनाशयन्ति। प्रथमं कारणमस्ति असत्यम्। यः नरः असत्यं वदति, तस्य कोऽपि जनः विश्वासं न करोति। निष्ठुरता अस्ति द्वितीयं कारणम्। उक्तञ्च— 'सत्यं ब्रूयात्, प्रियं ब्रूयात्, न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।' तृतीयं कारणम् अस्ति कृतघ्नता। जीवने अनेके जनाः अस्मान् उपकुर्वन्ति। प्रायः जनाः उपकारिणं विस्मरन्ति, प्रत्युपकारं न कुर्वन्ति। एताकृशः स्वभावः कृतघ्नता इति उच्यते। आलस्यम् अपरः महान् दोषः, 'आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः महारिपुः'। अहङ्कारः मनुष्यस्य मतिं नाशयति। अहङ्कारी मनुष्यः सर्वदा आत्मप्रशंसाम् एव करोति। न कदापि कस्यचित् उपकारं करोति। व्यसनानि अपि श्रियं हरन्ति। ये मद्यपानं कुर्वन्ति तेषाम् आत्मिकबलम्, बुद्धिबलं शारीरिकबलं च नश्यति। अतः बुद्धिमान् एतान् दोषान् सर्वथा त्यजेत्। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) $\frac{1}{2} \times 4 = 2$

(*i*) कीदृशं सत्यं न ब्रूयात् ?

(*ii*) मनुष्याणां शरीरस्थः महारिपुः कः ?

(*iii*) किं द्वितीयं कारणं श्रियं विनाशयति ?

(*iv*) अहङ्कारः किं नाशयति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) $2 \times 2 = 4$

(*i*) अहङ्कारी मनुष्यः किं करोति ?

(*ii*) तृतीयं कारणं किम् उच्यते ?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'नाशयति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) अहङ्कारः (ख) गर्वम् (ग) धनम् (घ) बलम्

(*ii*) 'बुद्धिः अस्य अस्ति' इति स्थाने किं पदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) मतिम् (ख) बुद्धिम् (ग) बुद्धिबलम् (घ) बुद्धिमान्

(*iii*) 'स्मरन्ति' इति क्रियापदस्य किं विपर्ययपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) उपकुर्वन्ति (ख) अनुस्मरन्ति (ग) विस्मरन्ति (घ) कुर्वन्ति

(*iv*) 'षट्' इति पदं कस्य विशेषणम्?

(क) कारणानि पदस्य (ख) कारणम् (ग) अहङ्कारस्य (घ) श्रियस्य

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

32

सुबुद्धिः दुर्बुद्धिश्च द्वौ धनिकौ आस्ताम्। सुबुद्धेः विशालं भवनम् आसीत्। तस्य अनेके उद्योगाः चलन्ति स्म। अतएव सः सर्वदा प्रसन्नचित्तः ईश्वरं स्मरन् आनन्दे निमग्नः भवति स्म। दुर्बुद्धिः तावत् लोभी आसीत्। सदा अधिकाधिकं धनसङ्ग्रहं कर्तुम् इच्छति स्म। सर्वदा असन्तुष्टः, क्रुद्धः दुःखी च भवति स्म। एकदा दुर्बुद्धिः कार्यवशात् सुबुद्धेः गृहम् अगच्छत्। आनन्दमग्नं तं दृष्ट्वा अपृच्छत्–"भवतः आनन्दस्य शान्तेश्च किं रहस्यम्?" सुबुद्धिः उवाच–"मित्र! मम चत्वारः अङ्गरक्षकाः सन्ति। प्रथमः तु सत्यं यत् माम् अपराधात् सर्वदा रक्षति। द्वितीयः स्नेहः, अहं सर्वान् कर्मचारिणः पुत्रवत् मन्ये। तृतीयः न्यायः, यः माम् अन्यायात् रक्षति। चतुर्थः त्यागः मां दानाय प्रेरयति। अतः एतेषां सहायतया अहं सर्वदा आनन्देन जीवामि लोकहितं च करोमि इति।" दुर्बुद्धिः श्रद्धया तस्य चरणयोः अपतत्। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) सुबुद्धेः कति अङ्गरक्षकाः आसन्?

(*ii*) सुबुद्धिः सर्वदा कस्मिन् निमग्नः भवति स्म?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) दुर्बुद्धिः सर्वदा कस्य सङ्ग्रहं कर्तुम् इच्छति स्म?

(*ii*) सुबुद्धिः सर्वान् कर्मचारिणः कथं मन्यते स्म?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'सर्वान्' इति विशेषणस्य विशेष्यपदं किम्?

(क) अहम् (ख) कर्मचारिणः (ग) पुत्रवत् (घ) जनान्

(*ii*) 'चलन्ति स्म' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) उद्योगाः (ख) अनेके (ग) तस्य (घ) उद्योगः

(*iii*) 'एतेषां सहायतया' इत्यत्र 'एतेषाम्' इति पदं केभ्यः प्रयुक्तम्?

(क) अङ्गरक्षकेभ्यः (ख) मित्रेभ्यः (ग) सेवकेभ्यः (घ) जनेभ्यः

(*iv*) 'न्यायात्' इति पदस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) अधर्मात् (ख) अन्यायात् (ग) अपराधात् (घ) अनायात्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

33

एकदा शरीरस्य सर्वाणि इन्द्रियाणि—हस्तौ, पादौ, मुखं, नासिका, कर्णौ इत्यादीनि मिलित्वा अचिन्तयन्—"वयं सर्वे प्रतिदिनं परिश्रमं कुर्मः। एतद् उदरं सर्वं स्वीकरोति, स्वयं किमपि कार्यं न करोति। अद्यप्रभृति वयमपि कार्यं न करिष्यामः।" एवं चिन्तयित्वा सर्वाणि अङ्गानि कार्यम् अत्यजन्। पादौ स्थिरौ भूत्वा अतिष्ठताम्। हस्तौ निश्चलौ अभवताम्। मुखं अन्नकणः अपि न प्राविशत्। एवं द्वे दिने व्यतीते जाते। शनैः शनैः सर्वाणि अङ्गानि शिथिलानि अभवन्। कार्यशक्तिः क्षीणा अभवत्। कथमपि पुनः मिलित्वा विचारम् अकुर्वन्—"अहो! अस्माकं प्रमादः। भुक्तस्य अन्नस्य पाचनं तु उदरमेव करोति। एतद् एव अस्मभ्यं शक्तिं ददाति। अस्य कृपया एव वयं जीवामः। अतः अस्माभिः सर्वैः अनेन सह सहयोगः करणीयः"। **नूनं संहतिः एव कार्यसाधिका।** **10**

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **½ × 4 = 2**

(*i*) शनैः शनैः सर्वाणि अङ्गानि कीदृशानि अभवन्?

(*ii*) कार्यसाधिका का भवति?

(*iii*) भुक्तस्य अन्नस्य पाचनं किम् अङ्गं करोति?

(*iv*) पादौ कीदृशौ भूत्वा अतिष्ठताम्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) कानि अङ्गानि मिलित्वा कार्यं त्यक्तवन्तः?

(*ii*) कस्य कृपया अङ्गानि शक्तियुक्तानि भवन्ति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'करिष्यामः' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) वयमपि (ख) वयम् (ग) त्वम् (घ) आवाम्

(*ii*) 'अहो! अस्माकं प्रमादः' इत्यत्र 'अस्माकं' इति सर्वनामपदं केभ्यः प्रयुक्तम्?

(क) इन्द्रियेभ्यः (ख) अङ्गेभ्यः (ग) इन्द्रेभ्यः (घ) भागेभ्यः

(*iii*) 'भुक्तस्य' इति विशेषणस्य विशेष्यपदं किम्?

(क) निश्चलौ (ख) स्थिरौ (ग) चञ्चलौ (घ) अन्नस्य

(*iv*) 'चलौ' इति पदस्य किं विपर्ययपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) अचलौ (ख) सचलौ (ग) निर्चलौ (घ) निश्चलौ

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

34

एकदा एका पञ्चदशवर्षीया बालिका पित्रा सह मेलकं द्रष्टुं नगरं प्रति गच्छति स्म। सा चतुरमतिः धैर्यशालिनी च आसीत्। सा बाल्यकाले एव विविधासु विद्यासु पारङ्गता आसीत्। मार्गे एका नदी आसीत्। सा नौकया गच्छति स्म। नौकायाम् अनेके जनाः आसन्। नद्यां एकः मकरः आसीत्। तत्र द्वौ जनौ तस्मात् मकरात् भीतौ जले पतितौ। तयोः मुखे भयस्य छाया आसीत्। सा अपि भीता आसीत् परन्तु सा अचिन्तयत्—'तयोः जनयोः रक्षणं कथं करणीयम्?' सा जले अकूर्दत् तयोः च जनयोः हस्तौ गृहीत्वा नौकां प्रति आनयत्। सा तयोः रक्षणम् अकरोत्। सा साहसिनी बालिका लक्ष्मीबाई आसीत्। एतस्यै वीरबालायै नमः। 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **1 × 2 = 2**

(*i*) बालिका केन सह मेलकं द्रष्टुम् अगच्छत्?

(*ii*) बालिका कुत्र अकूर्दत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) साहसिनी बालिका का आसीत्?

(*ii*) मार्गे का आसीत्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'साहसिनी बालिका' अनयोः पदयोः विशेष्यपदं किम्?

(क) बालिका (ख) बालिकाः (ग) साहसिनी (घ) साहसी

(*ii*) 'बहवः' इत्यर्थे अस्मिन् अनुच्छेदे किं पदं प्रयुक्तम्?

(क) बहूनि (ख) अनेक (ग) अनेके (घ) बह्वयः

(*iii*) 'अनेके जनाः आसन्' इति वाक्ये कर्तृपदं किम् अस्ति?

(क) अनेके (ख) जनाः (ग) अनेकाः (घ) जनः

(*iv*) 'सा तयोः रक्षणम् अकरोत्' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् अस्ति?

(क) अकरोत् (ख) सा (ग) रक्षणम् (घ) तयोः

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate for this passage.)

35

चीनदेशस्य प्रख्यातः दार्शनिकः 'हू लाई' प्रतिदिनं प्रातः पर्वते अभ्रमत्। मार्गे तस्य मित्रम् अमिलत् यः तं प्राणमत् परं स दार्शनिकः तस्य उत्तरम् अर्धहोराऽनन्तरमददात् यतः स विचारेषु मग्नः आसीत्। एकदा मित्रस्य एको बन्धुः तेन सह आसीत्। सः स्वभावतः दार्शनिकमनमत् अग्रे च गत्वा अवदत्–''अहो कीदृशं शोभनमस्ति प्रभातम्, कीदृशानि मनमोहकानि सन्ति दृश्यानि अत्र।'' दार्शनिकः स्वमित्रं तस्य बन्धुं च सक्रोधमपश्यत्। यदा एकस्मिन् दिने दार्शनिकमित्रं तस्य गृहे प्राप्तः तु दार्शनिकः अकथयत्—'तव बन्धुः तु अधिकमेव वदति, पुनः एनं मद् गृहे मा आनय। एषः सर्वान् दर्शयति एतानि सुन्दराणि दृश्यानि।' 10

प्रश्नाः–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **½ × 4 = 2**

(*i*) कः पर्वते अभ्रमत्?

(*ii*) दार्शनिकः शीघ्रम् किं न अददात्?

(*iii*) दार्शनिकः स्वमित्रं कथमपश्यत्?

(*iv*) कः अधिकं वदति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) गृहे प्राप्तं स्वमित्रं दार्शनिकः किम् अकथयत्?

(*ii*) दार्शनिकस्य मित्रस्य बन्धुः अग्रे गत्वा किम् अवदत्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'दृश्यानि' अस्य किं विशेषणम् अनुच्छेदे आगतम्?

(क) सुन्दराणि (ख) एतानि (ग) सुन्दरम् (घ) एतत्

(*ii*) 'तेन सह आसीत्' अत्र 'तेन' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) बन्धवे (ख) मित्राय (ग) दार्शनिकाय (घ) एतस्मै

(*iii*) 'अवदत्' अस्याः क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) स्वभावतः (ख) दार्शनिकम् (ग) अग्रे (घ) सः

(*iv*) अनुच्छेदे 'असुन्दराणि' अस्य विपर्ययपदं किम्?

(क) मनमोहकानि (ख) मोहकानि (ग) सुन्दराणि (घ) उत्तमानि

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

व्याकरण वीथिः पुस्तकात्

उदाहरणार्थम्

1

उत्साहः उदासीनता, निराशा चेति तिस्रः मनसः अवस्थाः। शिशवः सदा उत्साहशीलाः इति विदितमेव। युवानः अपि प्रायेण उत्साहशीलाः। अनेके वृद्धाः अपि तथैव। वयसः उत्साहस्य च नास्ति सम्बन्धः। उत्साहः मानवस्य सहजः स्वभावः। सः मनसः शरीरस्य च विकासाय भवति। शिशुः उत्साहेन सर्वं ग्रहीतुं, सर्वैः सह खादितुं सर्वैः सह खेलितुं च प्रवर्तते। प्रतिबन्धे कृते रोदिति। उपहासे कृते क्रोधं प्रकटयति किन्तु निराशो न भवति।

उपरिलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) शिशुः उपहासे कृते किं करोति?

उत्तर : क्रोधम्।

(*ii*) मनसः कति अवस्थाः सन्ति?

उत्तर : तिस्रः।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) के के उत्साहशीलाः भवन्ति?

उत्तर : शिशवः, युवानः वृद्धाश्चापि उत्साहशीलाः भवन्ति।

(*ii*) कयो: सम्बन्ध: नास्ति?

उत्तर : वयस: उत्साहस्य च सम्बन्ध: नास्ति।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) 'अनेके वृद्धा:' अत्र विशेषणपदम् किम्?

उत्तर : अनेके।

(*ii*) 'ज्ञातमेव' इति अर्थे किं पदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

उत्तर : विदितमेव।

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। $2 \times 1 = 2$

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। **Write a suitable title for this paragraph.**)

उत्तर : उत्साहस्य महत्त्वम्।

2

कस्मिंश्चित् प्रदेशे काचित् नदी प्रवहति स्म। नदीतीरे कश्चन संन्यासी स्वशिष्यै: सह आश्रमं निर्माय वसति स्म। एकदा संन्यासी शिष्यै: सह नद्या: अपरं तीरं गन्तुम् एकां नौकाम् आरूढवान्। वेगेन प्रवहन्त्यां नद्याम् अकस्मात् एका अपरा नौका शिलाया: घट्टनेन निमग्ना अभवत्। तेन तस्यां नौकायां स्थिता: सर्वे जना: मरणं प्राप्तवन्त:। संन्यासी अकथयत्–तस्यां नौकायां स्थितेषु कश्चित् दुष्ट: आसीत् इति मन्ये। अत: ते सर्वे मरणं प्राप्तवन्त:।

उपरिलिखितम् अनुच्छेदम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। **Answer in one word.**) $1 \times 2 = 2$

(*i*) संन्यासी कुत्र वसति स्म?

उत्तर : आश्रमे (नदी तीरे)।

(*ii*) अपरा नौका कस्या: घट्टनेन नद्यां निमग्ना अभवत्?

उत्तर : शिलाया:।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। **Answer in complete sentence.**) $2 \times 2 = 4$

(*i*) नदी कुत्र प्रवहति स्म?

उत्तर : नदी कस्मिंश्चित् प्रदेशे प्रवहति स्म।

(*ii*) संन्यासी नौकादुर्घटनाया: किं कारणं कथितवान्?

उत्तर : संन्यासी नौकादुर्घटनाया: नौकायां स्थितेषु दुष्ट: इति कारणं कथितवान्।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) 'सज्जन:' इति पदस्य विपरीतार्थकपदम् अनुच्छेदात् चित्वा लिखत।

उत्तर : दुष्ट:।

(*ii*) 'आरूढ़वान्' इति क्रियाया: कर्तृपदम् अनुच्छेदात् चित्वा लिखत।

उत्तर : संन्यासी।

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। $2 \times 1 = 2$

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। **Write a suitable title for this paragraph.**)

उत्तर : संगते: प्रभाव:।

3

प्रात:कालादारभ्य सायं पर्यन्तं मानव: अनेकानि कार्याणि करोति। एतेषु कार्येषु किं समीचीनं किं वा असमीचीनम् इति विषये शयनकाले अवश्यं चिन्तनीयम्। एतादृशेन आत्मावलोकनेन स्वकीये आचरणे आज्ञानेन अनवधानेन रागद्वेषाभ्यां वा यदि कश्चन प्रमाद: सञ्जात:, अपचार: द्रोहो वा निष्पन्न: तर्हि तेषां परिमार्जनोपाय: अवश्यम् आलोचनीय:। पश्चात्ताप: अनुभवितव्य:। श्व: प्रभृति एतादृशं प्रमादं न करिष्यामि इति दृढ़सङ्कल्प: करणीय:।

उपरिलिखितम् अनुच्छेदम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **1 × 2 = 2**

(*i*) किं समीचीनम् किं वा असमीचीनम् इति विषये कदा आलोचनीयम्?

उत्तर : शयनकाले।

(*ii*) यदि अपचार: द्रोह: वा निष्पन्न: तदा क: अवश्यम् आलोचनीय:?

उत्तर : परिमार्जनोपाय:।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) क: दृढ़सङ्कल्प: करणीय:?

उत्तर : स्व: प्रभृति एतादृशं प्रमादं न करिष्यामि इति दृढ़सङ्कल्प: करणीय:।

(*ii*) मानव: प्रात:कालादारभ्य किं करोति?

उत्तर : प्रात:कालादारभ्य सायं पर्यन्तं मानव: अनेकानि कार्याणि करोति।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **1 × 2 = 2**

(*i*) 'करोति' इति क्रियाया: कर्तृपदं किमस्ति?

उत्तर : मानव:।

(*ii*) अनुच्छेदे के पदे परस्परं विपरीतार्थे प्रयुक्ते?

उत्तर : समीचीनम्–असमीचीनम्।

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

उत्तर : दृढ़सङ्कल्पस्य महत्त्वम्।

4

य: स्वदोषाणां कृते अनुतपति तस्य सत्पथगमनस्य द्वारम् उद्घाटितं भवति। अनुतापपालनेन पापानि भस्मीभवन्ति, ग्लानि: नश्यति, चित्तं निर्मलं प्रसन्नं च भवति, सद्विचार: समुदेति। इत्थम् आत्मानुशीलनस्य महत्त्वं जीवने अनुभूयते। तेन कृतेषु कार्येषु त्रुटय: न भवन्ति। अत: कृतदोषोऽपि जन: अनुतप्य सत्कर्मसम्पादनेन जीवने महान् भवितुम् अर्हति।

उपरिलिखितम् अनुच्छेदम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **1 × 2 = 2**

(*i*) जीवने कस्य महत्त्वम् अनुभूयते?

उत्तर : आत्मानुशीलनस्य।

(*ii*) कृतदोष: जन: केन महान् भवितुं शक्नोति?

उत्तर : सत्कर्मसम्पादनेन।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) अनुतापपालनेन किं-किं भवति?

उत्तर : अनुतापपालनेन पापानि भस्मीभवन्ति, ग्लानिः नश्यति, चित्तं निर्मलं प्रसन्नं च भवति, सद्विचारः समुदेति।

(*ii*) कस्य सत्पथगमनस्य द्वारम् उद्घाटितं भवति?

उत्तर : यः स्वदोषाणां कृते अनुतपति तस्य सत्पथगमनस्य द्वारम् उद्घाटितं भवति।

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) 1 × 2 = 2

(*i*) 'एवम्' इति अर्थे किं पदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

उत्तर : इत्थम्।

(*ii*) 'अनुभूयते' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

उत्तर : आत्मानुशीलनस्य महत्त्वम्।

IV. अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

उत्तर : आत्मानुशीलनस्य महत्त्वम्।

5

कस्मिंश्चित् अरण्ये अनेके पशवः वसन्ति स्म। एकदा पशूनां राजा सिंहः रोगपीडितः अभवत्। एकं श्रृगालं विहाय सर्वे पशवः रोगपीडितं नृपं द्रष्टुमागताः। एकः उष्ट्रः नृपाय एतत् न्यवेदयत् यत् अहंकारिणं श्रृगालं विहाय सर्वे भवन्तं द्रष्टुमागताः। एतच्छ्रुत्वा सिंहः क्रोधितोऽभवत्। स्वमित्रैः एतत् ज्ञात्वा श्रृगालः शीघ्रमेव सिंहस्य समीपे प्राप्तः। क्रोधितेन सिंहेन विलम्बेन आगमनकारणं पृष्टः श्रृगालोऽवदत् यदऽहं तु सर्वप्रथममागन्तुम् ऐच्छम् परं चिकित्सकात् औषधमपि आनेयमिति विचिन्त्य तत्रागच्छम्। तच्छ्रुत्वा प्रसन्नः सिंहः औषधविषये पृष्टवान्। श्रृगालः अवदत् यत्तेन औषधंतु न दत्तं परं कृपापरो भूत्वा चिकित्साक्रमम् उक्तम् यत् उष्ट्रस्य रक्तपाने. नैव रोगस्य शान्तिः भविष्यति। तदा सिंहः तं उष्ट्रमाहूतवान्। भक्त्या आगतं च तं मारयित्वा तस्य रक्तं पीतवान्। एवं स्वपिशुनतायाः दुष्फलम् उष्ट्रेण स्वयमेव प्राप्तम्।

उपरिलिखितम् अनुच्छेदम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) चिकित्सकेन किम् उक्तमासीत्?

उत्तर : चिकित्साक्रमम्।

(*ii*) श्रृगालः शीघ्रमेव कस्य समीपे प्राप्तः?

उत्तर : सिंहस्य।

(*iii*) उष्ट्रेण कस्याः दुष्फलम् प्राप्तम्?

उत्तर : स्वपिशुनतायाः।

(*iv*) अनेके पशवः कुत्र वसन्ति स्म?

उत्तर : अरण्ये।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 1 × 4 = 4

(*i*) क्रोधितेन सिंहेन किं पृष्टम्?

उत्तर : क्रोधितेन सिंहेन विलम्बेन आगमनकारणं पृष्टः।

(*ii*) चिकित्सकेन कीदृशं चिकित्साक्रमम् उक्तम्?

उत्तर : चिकित्साक्रमम् उक्तम्यत उष्ट्रस्य रक्तपानेनैव रोगस्य शान्तिः भविष्यति।

(*iii*) कं विहाय सर्वे सिंहं द्रष्टुमागच्छन्?

उत्तर : एकं शृगालं विहाय सर्वे सिंह द्रष्टुमागच्छन्।

(*iv*) सिंहः उष्ट्रमाहूय किं कृतवान्?

उत्तर : सिंहः उष्ट्रमाह्यं तं मारयित्वा तस्य रक्तं पीतवान्।

III. यथानिर्देशम् उत्तरत्– 1 + 1 + 2 = 4

(*i*) 'प्रसन्नः सिंहः' इति अत्र विशेष्यपदं किम्?

उत्तर : सिंहः।

(*ii*) 'त्यक्त्वा' इत्यर्थे किं पदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

उत्तर : विहाय।

(*iii*) उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

उत्तर : पिशुनतायाः दुष्टफलम्।

6

अमर्त्यसेनः इति नाम एव संस्कृतमयम्। अमर्त्यसेनवर्यस्य जन्म शान्तिनिकेतने अभवत्। अस्य नाम गुरुदेवेन रवीन्द्रनाथवर्येण चितम्। अस्य नाम निर्दिशन् सः उक्तवान् आसीत्–'अमर्त्यसेनः' इत्येषः शब्दः संस्कृतमूलः अतः एतस्य उच्चारणं स्पष्टं स्यात्, यतः अर्थपरिवर्तनं न भवेत्। शान्तिनिकेतने वसन् अमर्त्यसेनः बाल्ये संस्कृताभ्यासं कृतवान्। तस्य तीव्रः अभिलाषः अपि आसीत् यत् मातामहः क्षितीशमोहनसे इव अहम् अपि प्रसिद्धः संस्कृतविद्वान् भवेयम् इति।

उपरिलिखितम् अनुच्छेदम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 4 = 4

(*i*) अमर्त्यसेनस्य मातामहस्य नाम किम् आसीत्?

उत्तर : क्षितीशमोहनसेनः।

(*ii*) कुत्र वसन् अमर्त्यसेनः संस्कृताभ्यासं कृतवान्?

उत्तर : शान्तिनिकेतने।

(*iii*) अमर्त्यसेनस्य नाम केन चितम्?

उत्तर : रवीन्द्रनाथवर्येण।

(*iv*) किं भवितुम् अमर्त्यसेनस्य तीव्रः अभिलाषः आसीत्?

उत्तर : संस्कृतविद्वान्।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 1 × 2 = 2

अमर्त्यसेनस्य नामविषये निर्दिशन् रवीन्द्रनाथवर्यः किमुक्तवान्?

उत्तर : 'अमर्त्यसेनः' इत्येषः शब्दः संस्कृतमूलः अतः एतस्य उच्चारणं स्पष्टं स्यात्, यतः अर्थपरिवर्तनं न अभवत्।

III. यथानिर्देशम् उत्तरत्– 1 + 1 + 2 = 4

(*i*) 'अस्य नाम' इत्यत्र 'अस्य' इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

उत्तर : अमर्त्यसेनाय।

(*ii*) 'स्यात्' इत्यर्थे किं क्रियापदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

उत्तर : भवेत्।

(*iii*) उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

उत्तर : महान् अर्थशास्त्री श्रीअमर्त्यसेनः।

7

कदाचित् देवराजः इन्द्रः भूलोकम् आगतवान्। भूलोके कमपि नगरं प्रविष्टः सः मार्गे गच्छन् आसीत्। तत्र कश्चन विक्रेता बहूनां देवानां विग्रहान् संस्थाप्य विक्रयणं करोति स्म। देवेन्द्रः कुतूहलेन समीपं गत्वा दृष्टवान्। तत्र विष्णुः, शिवः, लक्ष्मीः, सरस्वती, गणेशः इत्यादीनां देवानां विग्रहाः आसन्। देवेन्द्रस्य विग्रहः अपि तत्र आसीत्। देवेन्द्रः एकैकस्यापि विग्रहस्य मूल्यं पृष्ट्वा-पृष्ट्वा ज्ञातवान्। अन्ते च कुतूहलेन तत्र स्थितस्य देवेन्द्रविग्रहस्य मूल्यं पृष्टवान्। सः विक्रेता उक्तवान्–यः कोऽपि कमपि विग्रहं क्रीणाति तस्मै एषः देवेन्द्र-विग्रहः निःशुल्कं दीयते इति। तदा तु देवेन्द्रस्य स्थितिः शोचनीया एव आसीत्।

उपरिलिखितम् अनुच्छेदम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) देवराजः कुत्र आगतवान्?

उत्तर : भूलोकम्।

(*ii*) कस्य स्थितिः शोचनीया आसीत्?

उत्तर : देवेन्द्रस्य।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) $2 \times 2 = 4$

(*i*) विक्रेता तत्र केषां देवानां विग्रहान् स्थापितवान्?

उत्तर : विक्रेता तत्र विष्णुः शिवः, लक्ष्मीः, सरस्वती, गणेशः इत्यादीनां देवानां विग्रहाः स्थापितवान।

(*ii*) देवेन्द्रविग्रहम् कस्मै निःशुल्कं दीयते?

उत्तर : यः कोऽपि कमपि विग्रहं क्रीणाति तस्मै एषः देवेन्द्र-विग्रहः निःशुल्कं दीयते।

III. यथानिर्देशम् उत्तरत– $1 + 1 + 2 = 4$

(*i*) 'स्थितिः शोचनीया' अत्र विशेष्यपदं किम्?

उत्तर : स्थितिः।

(*ii*) 'अपश्यत्' इत्यर्थे किं क्रियापदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

उत्तर : दृष्टवान्।

(*iii*) उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

उत्तर : देवेन्द्रस्य शोचनीया स्थितिः।

8

हरियाणाराज्ये यमुनानगरमण्डले एकः संस्कृतपरिवारः अस्ति। तस्मिन् गृहे सर्वे संस्कृते सम्भाषणं कुर्वन्ति। तत्र पशवोऽपि संस्कृतम् अवबोद्धुं समर्थाः सन्ति। तस्मिन् गृहे अभिमन्युः नाम एकः युवकः अस्ति। सोऽपि संस्कृतं वदति। एकदा तत्र एकः संस्कृतप्राध्यापकः आगतवान्। तेन सह अभिमन्युः संस्कृतेन सम्भाषणं कृतवान्। तस्य युवकस्य प्रतिभां दृष्ट्वा प्राध्यापकः अभिमन्यवे शतं रूप्यकाणि दत्तवान्। तस्मात् दिनात् तस्य मनसि संस्कृतं प्रति महती अभिरुचिः समुत्पन्ना। सः प्रतिदिनं गीतायाः श्लोकान् पठित्वा-पठित्वा सर्वान् श्लोकान् अस्मरत्।

उपरिलिखितम् अनुच्छेदम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) संस्कृतपरिवारः कुत्र अस्ति?

उत्तर : यमुनानगरमण्डले।

(*ii*) प्राध्यापकः कस्मै शतं रूप्यकाणि दत्तवान्?

उत्तर : अभिमन्यवे।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) $2 \times 2 = 4$

(*i*) प्राध्यापक: अभिमन्यवे शतं रूप्यकाणि किमर्थं दत्तवान्?

उत्तर : प्राध्यापका: अभिमन्यवे शतं रुप्यकाणि तस्य प्रतिभां दृष्ट्वा दत्तवान्।

(*ii*) युवक: कथं गीताया: श्लोकान् अस्मरत्?

युवक: प्रतिदिन पठित्वा–पठित्वा गीताया: श्लोकान् अस्मरत्।

III. यथानिर्देशम् उत्तरत्– $1 + 1 + 2 = 4$

(*i*) 'अयच्छत्' इत्यर्थे किं क्रियापदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

उत्तर : दत्तवान्।

(*ii*) 'कृतवान्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदम् चित्वा लिखत।

उत्तर : अभिमन्यु:।

(*iii*) उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

उत्तर : संस्कृतं प्रति अभिरुचि:।

9

एकस्मिन् दिने बहव: जिज्ञासव: तत्त्वज्ञानं श्रोतुं महात्मनः सुकरातस्य गृहम् आगच्छन्। ज्ञानचर्चां शृण्वतां तेषां भूयान् काल: व्यतियात:। सुकरातस्य पत्नी गृहेऽपेक्षितानां वस्तूनाम् अभावचर्चां चिकीर्षति स्म, किंतु तत्र उपस्थिते जनसमवाये एतत् सुकरं नासीत्। तत: कोपविहितचेतना सा अपशब्दान् उच्चारयन्ती तत्र समायाता, आगन्तुकेषु च पय: पातयन्ती प्रतिनिवृत्ता। सुकरात: सर्वान् सम्बोधयन् सस्मितम् उवाच, श्रुतं एव भवद्भिर्यत् ये मेघा: गर्जन्ति, ते न वर्षन्ति, किन्तु अद्य प्रकृत्यां विपर्याय: परिलक्षितो भवति, मेघा: गर्जन्ति वर्षन्ति च।

उपरिलिखितम् अनुच्छेदम् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) $1 \times 2 = 2$

(*i*) के महात्म-सुकरातस्य गृहम् आगच्छन्?

उत्तर : जिज्ञासव:।

(*ii*) सुकरातस्य पत्नी आगन्तुकेषु किं पातयन्ती प्रतिनिवृत्ता?

उत्तर : पय:।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.)– $2 \times 2 = 4$

(*i*) सुकरातस्य पत्नी किं चिकीर्षति स्म?

उत्तर : सुकरातस्य पत्नी गृहेऽपेक्षितानां वस्तूनाम् अभावचर्चां चिकीर्षति स्म।

(*ii*) सुकरातस्य मते प्रकृत्यां क: विपर्याय: परिलक्षित:?

उत्तर : सुकरातस्यमते प्रकृत्यां अयं विपर्याय: परिलक्षितो भवति यत् मेघा: गर्जन्ति वर्षन्ति च।

III. यथानिर्देशम् उत्तरत्– $1 + 1 + 2 = 4$

(*i*) 'कोपविहितचेतना सा' इति पदे अनुच्छेदे कस्यै प्रयुक्ते?

उत्तर : सुकरातस्य पत्न्यै।

(*ii*) 'अनेके' इत्यर्थे किं पदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

उत्तर : बहव:।

(*iii*) उपरिलिखितस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

उत्तर : मेघा: गर्जन्ति वर्षन्ति च/सुकरातस्य विचित्र: अनुभव:।

बोर्ड परीक्षायाः प्रश्नाः

1

भारतीयजनानां पाश्चात्यं प्रति महत् आकर्षणम् आसीत्, अस्ति, भविष्यति अपि च। विचारणीयः विषयः तु अयमेव अस्ति यत् किमर्थं जनाः पाश्चात्यं प्रति आकर्षिताः भवन्ति? किं स्वदेशे सर्वसुविधाः न सन्ति? किं कारणम् अत्र? अत्रापि आवासव्यवस्था तादृशी एव उत्तमा अस्ति यादृशी अन्येषु देशेषु। कदा सः कालः आगमिष्यति यदा जनाः विदेशगमनस्य इच्छां त्यक्त्वा स्वदेशे एव तिष्ठन्तः स्वज्ञानस्य प्रयोगं कृत्वा देशम् उन्नेष्यन्ति। देशः तु मातुः इव भवति। यः सर्वेभ्यः सर्वदा यच्छति एव अपेक्षते किञ्चिदपि न। अतः देशस्य सम्मानम् अपि तादृशमेव भवेत् यादृशं मातुः सम्मानं भवति। अतः कथ्यते–"**जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।**" *[All India 2014]*

प्रश्नाः– I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **½ × 4 = 2**

(*i*) के पाश्चात्यं प्रति आकर्षिताः सन्ति?

(*ii*) सम्प्रति कुत्र गमनाय भारतीयजनानां महती इच्छा अस्ति?

(*iii*) जनाः कस्य प्रयोगं कृत्वा देशम् उन्नेष्यन्ति?

(*iv*) अत्रापि आवासव्यवस्था कीदृशी अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) कः विचारणीयः विषयोऽस्ति?

(*ii*) जनाः कदा देशम् उन्नेष्यन्ति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'उन्नेष्यन्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) जनाः (ख) सर्वसुविधाः (ग) आकर्षिताः (घ) कालः

(*ii*) 'आकर्षणम्' इति पदस्य विशेषणपदं गद्यांशे किं प्रयुक्तम्?

(क) तादृशी (ख) उत्तमा (ग) महत् (घ) यादृशी

(*iii*) 'गमिष्यति' इति पदस्य विलोमपदं गद्यांशे किं प्रयुक्तम्?

(क) भविष्यति (ख) उन्नेष्यन्ति (ग) आगमिष्यति (घ) अस्ति

(*iv*) 'आवासव्यवस्था' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

(क) भवन्ति (ख) सन्ति (ग) उन्नेष्यन्ति (घ) अस्ति

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

2

मम प्रियं पुस्तकं रामायणम् अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे मर्यादापुरुषोत्तमस्य श्रीरामस्य जीवनस्य वृत्तं वर्तते। अस्य लेखकः महर्षिः वाल्मीकिः आसीत्। सः आदिकविः आसीत्, अतः तस्य रचनां 'आदिकाव्यम्' इति कृत्वा विद्वांसः स्मरन्ति। एतत् काव्यम् अनुष्टुप्–छन्दसि निबद्धम्। अत्र श्लोकानां संख्या चतुर्विंशतिसहस्रं वर्तते, तेन रामायणं 'चतुर्विंशति-साहस्री-संहिता' इति नाम्ना अपि विद्वद्भिः स्मर्यते। इदं कविना नारदमुनेः प्रेरणया ब्रह्मणः वचनेन च रचितम्। रामायणे 'बालकाण्ड-अयोध्याकाण्ड-अरण्यकाण्ड-किष्किन्धाकाण्ड-सुन्दरकाण्ड-युद्धकाण्ड-उत्तरकाण्ड' इति सप्त काण्डानि वर्तन्ते। केचन विद्वांसः बालकाण्डं उत्तरकाण्डं च अवान्तरकालिकं प्रक्षेपं मन्यन्ते। तत्र श्रीरामस्य प्रमुखतः महापुरुषरूपेण वर्णनं वर्तते। *[All India 2016]*

प्रश्नाः– I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **1 × 2 = 2**

(*i*) रामायणे कस्य महापुरुषस्य जीवनस्य वृत्तं वर्तते?

(*ii*) रामायणं केन अन्येन नाम्ना विद्वद्भिः स्मर्यते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) रामायणस्य सप्त-काण्डानां नामानि लिखत।

(*ii*) कविना रामायणं कस्य प्रेरणया कस्य वचनेन च रचितम्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'रचितम्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) रामायणम् (ख) विद्वांस: (ग) श्रीराम: (घ) कविना

(*ii*) 'अस्य लेखक:' अत्र 'अस्य' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) श्रीरामाय (ख) जीवनाय (ग) रामायणाय (घ) बाल्मीकिने

(*iii*) 'महर्षि:' इति पदस्य अनुच्छेदे विशेष्यं किम्?

(क) वाल्मीकि: (ख) लेखक: (ग) कविना (घ) प्रियम्

(*iv*) 'मूर्खा:' इति पदस्य अनुच्छेदे विपर्ययपदं किम्?

(क) पुस्तकम् (ख) कवि: (ग) रामायणम् (घ) विद्वांस:

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

3

यदि मन: प्रसन्नम् अस्ति तर्हि वयं सर्वाणि कार्याणि सम्यक् कर्तुं शक्नुम:। मन: खिन्नम् असन्तुष्टं वा अस्ति चेत् अस्माकं प्रेरणा न भवति। अत: मनस: प्रसन्नतारक्षणम् अत्यन्तम् आवश्यकम्। जयपराजययो: आरम्भ: अपि जनानां मनसि भवति। स्नेहस्य शत्रुताया: आरम्भ: अपि तेषां मनसि एव भवति। जनै: सर्वदा भावात्मकचिन्तनं करणीयम्। अभावात्मकचिन्तनकर्त्ता जीवने सर्वत्र कष्टानि एव अनुभवति। अतएव उक्तम्–**"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो:"**। *[Delhi 2016]*

प्रश्ना:– I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **1 × 2 = 2**

(*i*) बन्धमोक्षयो: कारणं किम् अस्ति?

(*ii*) कस्य प्रसन्नतारक्षणम् आवश्यकम् अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) क: जीवने सर्वत्र कष्टानि अनुभवति?

(*ii*) कदा वयं सर्वाणि कार्याणि सम्यक् कर्तुं शक्नुम:?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.)– **½ × 4 = 2**

(*i*) 'शक्नुम:' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) कर्ता (ख) मन: (ग) वयम् (घ) कार्याणि

(*ii*) 'अथवा' इति पदस्य किं पर्यायपदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) अपि (ख) वा (ग) तर्हि (घ) एव

(*iii*) 'आरम्भ:' इति कर्तृ पदस्य किं क्रियापदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

(क) शक्नुम: (ख) करणीम् (ग) मनसि (घ) भवति

(*iv*) गद्यांशे 'तेषाम्' इति सर्वनामपदं केभ्य: प्रयुक्तम्?

(क) कष्टेभ्य: (ख) कार्येभ्य: (ग) जनेभ्य: (घ) जीवनेभ्य:

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

4

क्रोधः मनुष्यस्य महान् शत्रुः। क्रुद्धः जनः गुरून् अपि निन्दति, अपभाषणं करोति, ज्येष्ठानां हितवचनानि अपि न शृणोति। तस्माद् वयं क्रोधे सावधानाः भवेम। यदि क्रोधः आगच्छति तदा तस्मिन् एव क्षणे मौनं धारणीयम्। मौनेन मनः शान्तं भवति। वाणी अपि नियन्त्रिता भवति। ईदृशे काले किञ्चित् पुस्तकं गृहीत्वा पठेम। कोपात् सर्वदा आत्मानं रक्षेम। [*All India 2016*]

प्रश्नाः– I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **1 × 2 = 2**

(*i*) क्रोधे आगते किं धारणीयम्?

(*ii*) क्रुद्धः जनः केषां हितवचनानि न शृणोति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) मनुष्यस्य महान् शत्रुः कः?

(*ii*) मौनेन वाणी कीदृशी भवति?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'क्रुद्धः' इति कस्य पदस्य विशेषणम्?

(क) गुरोः (ख) जनस्य (ग) शत्रोः (घ) ज्येष्ठस्य

(*ii*) 'भवेम' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) जनः (ख) वाणी (ग) क्रोधः (घ) वयम्

(*iii*) 'सर्वस्मिन् काले' इत्यर्थे किम् अव्ययपदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) सर्वदा (ख) नियन्त्रिता (ग) तस्मिन् एव (घ) अपि

(*iv*) 'असावधानाः' इति पदस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) नियन्त्रिता (ख) सर्वदा (ग) सावधानाः (घ) शान्तम्

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

5

कस्मिंश्चित् ग्रामे कदाचन अशीतिवर्षीयः एको वृद्धः मार्गे आम्रवृक्षान् आरोपयति स्म। तं दृष्ट्वा महानगरात् आगच्छन् कश्चन युवा पृष्टवान्–भो महानुभाव! तव अवस्था प्रायशः अशीतिवर्षीया प्रतीयते। एतत् च स्वाभाविकं यदा एते वृक्षाः फलानि दास्यन्ति, तदा त्वं जीवितो न भविष्यसि। अतः किमर्थम् इमं निष्फलं प्रयासं करोषि? स वृद्धः उक्तवान्–मया साम्प्रतम् इतरैः आरोपितानां वृक्षाणां फलानि खाद्यन्ते। एवं मयापि आरोपितानाम् एतेषां वृक्षाणां फलानि आगामिभविष्यत्काले लोकाः खादेयुः–इत्येतदर्थम् अहम् एतेषाम् आरोपणं करोमि। वस्तुतः मनुष्येण केवलं स्वार्थचिन्तनं न कर्तव्यम्। [*CBSE 2018*]

प्रश्नाः– I. एकपदेन उत्तरत (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) **½ × 4 = 2**

(*i*) कश्चन युवा कुतः आगच्छति स्म? (*ii*) मनुष्येण केवलं किं न कर्तव्यम्?

(*iii*) 'तरुः' इत्यर्थे कः पर्यायशब्दः अत्र प्रयुक्तः? (*iv*) 'मृतः' इत्यस्य विपरीतार्थकं पदं किम्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) **2 × 2 = 4**

(*i*) वृद्धः किं विचार्य वृक्षाणाम् आरोपणं करोति स्म? (*ii*) युवा तं वृद्धं किम् अपृच्छत्?

III. भाषिककार्यम् (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) **½ × 4 = 2**

(*i*) 'आरोपयति स्म' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) युवा (ख) वृद्धः (ग) वृक्षाः (घ) लोकाः

(*ii*) 'प्रयासम्' इत्यस्य किं विशेषणम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) प्रायशः (ख) निष्फलम् (ग) युवा (घ) साम्प्रतम्

(*iii*) 'अधुना' इत्यस्य किं पर्यायपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) स्वाभाविकम् (ख) साम्प्रतम् (ग) एवम् (घ) युवा

(*iv*) 'वृद्धः' इत्यस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) जीवितः (ख) लोकाः (ग) युवा (घ) मया

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक संस्कृत में लिखिए। Write the appropriate title for this passage in Sanskrit.)

उत्तराणि

1. **I.** (*i*) भारतीयजनाः (*ii*) विदेशम् (*iii*) स्वज्ञानस्य (*iv*) उत्तमा।

II. (*i*) विचारणीयः विषयः तु अयमेव अस्ति यत् किमर्थं जनाः पाश्चात्यं प्रति आकर्षिताः भवन्ति? किं स्वदेशे सर्वसुविधाः न सन्ति? किं कारणम् अत्र?

(*ii*) यदा जनाः विदेशगमनस्य इच्छां त्यक्त्वा स्वदेशे एव तिष्ठन्तः स्वज्ञानस्य प्रयोगं करिष्यन्ति तदा ते देशम् उन्नेष्यन्ति।

III. (*i*) (क) जनाः (*ii*) (ग) महत् (*iii*) (ग) आगमिष्यति (*iv*) (घ) अस्ति

IV. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

2. **I.** (*i*) श्रीरामस्य (*ii*) चतुर्विंशति-साहस्री-संहिता

II. (*i*) रामायणस्य सप्तकाण्डानि सन्ति–बालकाण्डम्, अयोध्याकाण्डम्, किष्किन्धाकाण्डम्, सुन्दरकाण्डम्, युद्धकाण्डम्, उत्तरकाण्डम् च।

(*ii*) कविना रामायणं नारदमुनेः प्रेरणया ब्रह्मणः वचनेन च रचितम्।

III. (*i*) (घ) कविना (*ii*) (ग) रामायणाय (*iii*) (क) वाल्मीकिः (*iv*) (घ) विद्वांसः

IV. आदिकाव्यम् रामायणम्।

3. **I.** (*i*) मनः (*ii*) मनसः

II. (*i*) अभावात्मकचिन्तनकर्त्ता जीवने सर्वत्र कष्टानि अनुभवति।

(*ii*) यदि मनः प्रसन्नम् अस्ति तर्हि वयं सर्वाणि कार्याणि सम्यक् कर्तुं शक्नुमः।

III. (*i*) (ग) वयम् (*ii*) (ख) वा (*iii*) (घ) भवति (*iv*) (ग) जनेभ्यः

IV. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।

4. **I.** (*i*) मौनम् (*ii*) ज्येष्ठानाम्

II. (*i*) मनुष्यस्य महान् शत्रुः क्रोधः।

(*ii*) मौनेन वाणी नियन्त्रिता भवति।

III. (*i*) (ख) जनस्य (*ii*) (घ) वयम् (*iii*) (क) सर्वदा (*iv*) (ग) सावधानाः।

IV. 'क्रोधस्य दुष्परिणामः' अथवा 'क्रोधः मनुष्यस्य महान् शत्रुः'।

5. **I.** (*i*) महानगरात् (*ii*) स्वार्थचिन्तनम् (*iii*) वृक्षः (*iv*) जीवितः

II. (*i*) ''मया... ..... करोमि।''

(*ii*) भो महानुभाव! तव अवस्था प्रायशः अशीतिवर्षीया प्रतीयते।

III. (*i*) (ख) वृद्धः (*ii*) (ख) निष्फलम् (*iii*) (ख) साम्प्रतम् (*iv*) (ग) युवा।

IV. स्वार्थचिन्तनम्/कर्त्तव्यपालनम् अथवा अन्य उपयुक्त शीर्षक।

क अपठित-अवबोधनस्य विचारबिन्दवः

विषयः— अपठित-अवबोधनम् **उपविषयः— प्रश्नोत्तराणि**

❑ **क्रियाकलापः—1 : अनुच्छेद-आधारितानि प्रश्नानि तेषाम् च उत्तराणि।**

➢ **उद्देश्यम्** : गद्यांशस्य समुचितं पठन-पाठनम्, अर्थबोधनम्, तदाधारितानाञ्च दत्तानां प्रश्नानाम् उत्तराणि दातुं क्षमतायाः विकासः रुचेः संवर्धनञ्च।

➢ **सहायक-साधनानि** : गद्यांशात् सम्बद्धं चित्रम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः सङ्केतयष्टिः श्यामपट्टादयः।

➢ **कौशल-विकासः** : संस्कृतभाषायाः ज्ञानेन सह अर्थग्रहण क्षमता-उत्पत्तिः, रचनात्मकं चिन्तनं एवम् आत्म-विश्लेषणस्य संवर्धनम्।

➢ **समयः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **शिक्षण-विधिः**

1. सर्वप्रथमं शिक्षकमहोदयाः सम्पूर्णं गद्यांशं स्वमेव पठेयुः।
2. पश्चात् एकम् एकं कृत्वा छात्रान् पठितुं प्रेरयन्तु।
3. पुनः समस्तं गद्यखण्डं वैयाकरणिक-दृष्ट्या अवबोधयेयुः।
4. ततः तदाधारितानां दत्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दातुम् छात्रान् प्रेरयन्तु यत् ते गद्यांशे स्थितानि उत्तराणि यच्छेयुः।
5. यदा छात्राः कठिनतायाः अनुभूतिं कुर्युः तदा शिक्षकाः तेषां सहायतामपि कुर्वन्तु।
6. यथानिर्देशम् एकपदेन पूर्णवाक्येन च सम्यक्तया एव उत्तराणि स्युः एतस्य ध्यानम् अवश्यमेव भवेत्।
7. एवमेव व्याकरणस्य (भाषिककार्यस्य) इति उत्तराणि अतीव धैर्येण शान्त्या च यच्छेयुः। सर्वप्रथमम् क्रिया-विशेष्य-पर्याय-विलोमानां (विपर्ययानां) च सम्यक्तया ज्ञानं प्रतीतं च कुर्यात्। पुनः प्रश्नोत्तराणि कुर्यात्।

❑ **शिक्षकाय निर्देशाः**

1. शिक्षकाः यथासम्भवं प्रथमं श्यामपट्टे अनुच्छेदम् **अथवा** प्रश्नानि लिखेयुः।
2. पुनः शिक्षकाः प्रश्नानि पृष्ट्वा छात्रान् तेषाम् उत्तरार्थं प्रेरयेयुः। यदि छात्राः उत्तराणि न दातुं शक्नुवन्ति तर्हि स्वयमेव कथयन्तु।
3. ततः परं व्याकरणिक-प्रश्नान् अपि पृष्ट्वा उत्तरार्थं छात्रान् अनुच्छेदं द्रष्टुं प्रेरयन्तु।
4. कठिनं **अथवा** अस्पष्ट उत्तराणि श्यामपट्टे लेखयेयुः।

❑ **कक्षाकार्यम्**

1. अनुच्छेदस्य पाठं कृत्वा तस्य उपरि एकं प्रश्नं अध्यापकः पृच्छेत्।
2. अनुच्छेदस्य एकं पदं नीत्वा तस्य लकारं, वचनं पुरुषञ्च पृच्छेत्।

❑ गृहकार्यम्

छात्राः एवमेव अस्य अनुच्छेदस्य उपरि प्रश्नोत्तराणि लेखिष्यन्ति—

1. छात्राः अनुच्छेदं पठित्वा सरलप्रश्ननिर्माणं कृत्वा तस्य एकपदेन उत्तरं लिखतु।
2. ते पूर्णवाक्येन अपि प्रश्नानामुत्तराणि लिखन्तु।

❑ मौखिकप्रश्नाः

1. छात्रान् अध्यापकः सरलप्रश्नं पृच्छतु।
2. ते कर्त्ता-क्रिया-अन्वितिं चापि पृच्छन्तु।

❑ निर्दिष्टः क्रियाकलापः

कर्त्ता-क्रियायाः अन्वितिः एवं पर्यायः विपर्ययश्च कथं ज्ञातं भवेत्। एतस्य कृते छात्रः प्रयत्नं कुर्यात्।

विषयः— अपठित-अवबोधनम् उपविषयः— प्रश्नोत्तराणि

❑ क्रियाकलापः—2 : अनुच्छेदस्य प्रश्नोत्तरैः सह व्याकरणिकम् अपि ज्ञानम्।

➢ उद्देश्यम्

1. छात्राः समस्तं गद्यांशं पठितुं शक्याः (समर्थाः) भवन्तु।
2. गद्यांशे स्थितं भावमपि ज्ञातुं छात्राः शक्नुयुः।
3. सामान्य व्याकरणिक ज्ञानेन 'भाषिककार्यम्' इति शीर्षकान्तर्गतानां प्रश्नानाम् उत्तराणि अपि ते दातुं समर्थाः भवेयुः।

➢ सहायक-साधनानि : गद्यांशात् सम्बद्धं चित्रम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः श्यामपट्टादयः।

➢ कौशल-विकासः : गद्यांशस्य अर्थज्ञानेन सह अभिव्यक्तेः कौशलमपि विकसितं भवेत्। शब्दानाम् उत्पत्तिः, प्रकृतिः, समविषय-पदानां निर्माणम् तेषां चयनञ्चापि ज्ञातुं समर्थः करणम्।

➢ समयः : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ शिक्षण-विधिः

1. शिक्षकाः छात्रान् अपठितं गद्यांशं पठितुं प्रेरयन्तु। पुनः यथासम्भवं स्वसहायतामपि यच्छेयुः।
2. मध्ये-मध्ये कठिन शब्दानां पङ्क्तिनाञ्च भावम्, अर्थं सारं च छात्रान् अवबोधयेयुः।
3. यदि सम्भवं भवेत् तर्हि श्यामपट्टे अपि वर्तनी शोधयितुं शब्दान् लिखित्वा छात्रान् अवबोधयेयुः।
4. उत्तराणि प्रश्ननिर्देशानुसारमेव भवेयुः एतस्यापि ध्यानम् आवश्यकमस्ति।
5. व्याकरणिकप्रश्नाः अधिकतरं सामान्यज्ञाने आधारिताः भवन्ति। अतः सामान्यव्याकरणस्य ज्ञानम् अतीव आवश्यकं वर्तते।

❑ शिक्षकाय निर्देशाः

1. गुरुजनाः छात्रान् गद्यांशं बोधयित्वा पाठयित्वा च निर्देशानुसार प्रश्नान् तेषाम् च उत्तराणि लेखितुं प्रेरयिष्यन्ति।
2. ध्यातव्यम् यत् उत्तराणि निर्देशानुसारमेव भवेयुः। अधिकं न्यूनं वा उत्तरम् अशुद्धं भविष्यति।
3. 'भाषिककार्यम्' इत्यस्य प्रश्नोत्तराणां कृते शिक्षकाः छात्रान् व्याकरणं प्रति प्रेरयन्तु; यथा—वाक्ये कः कर्त्ता अस्ति का क्रिया? कस्य शब्दस्य पर्यायः विलोमः च कः कः भवितुं शक्नोति। इत्यस्य ज्ञानं दत्वा तेषां प्रश्नानाम् दातुं प्रेरयिष्यन्ति।

❑ कक्षाकार्यम्

छात्राः परस्परं विचारं कृत्वा प्रश्नानाम् निर्माणं करिष्यन्ति। ते न्यूनतमं द्वि-त्रि प्रश्नान् लेखिष्यन्ति।

❑ गृहकार्यम्

छात्राः अनेन प्रकारेण एव अन्यानि प्रश्नोत्तराणि अपि कृत्वा आनेष्यन्ति। छात्राः पञ्च-सप्त प्रश्नानाम् उत्तराणि अवश्यमेव लिखेयुः।

❑ मौखिकप्रश्नाः

कक्षायां छात्राः अन्यानपि प्रश्नान् करिष्यन्ति—

1. एकपदेन पूर्णवाक्येन च।
2. भाषिककार्यम् अपि पृच्छेयुः।
3. अस्य अनुच्छेदस्य शीर्षकः किम्?

❑ निर्दिष्टः क्रियाकलापः

1. अनेन प्रकारेण अन्यमपि गद्यांशम् अन्वेष्टुं छात्रेभ्यः शिक्षकाः प्रेरयन्तु। येन छात्राः तेषां प्रश्नानां निर्माणेऽपि समर्थाः भवेयुः।
2. छात्रैः अतीतं कार्यं दृष्ट्वा गुरवः तेषां कृते उत्साहवर्धनार्थं तालिका वादनमपि कारयन्तु।
3. यथासम्भवं च स्वपक्षतः प्रश्ननिर्माणं कृत्वा छात्रान् उत्तराणि दातुं प्रेरयन्तु अपि।

विषयः— अपठित-अवबोधनम् उपविषयः— प्रश्नोत्तराणि

❑ **क्रियाकलापः—3 : गद्यांशाधारिताः प्रश्नोत्तराणि**

➢ उद्देश्यम्

1. छात्राणां रुचिं संस्कृतं प्रति वर्धनम्।
2. छात्राः संस्कृतस्य पठनं, श्रवणं भाषणञ्च कर्तुं समर्थाः भवेयुः।
3. वार्तालापेऽपि ते समर्थाः भवेयुः।
4. गद्यांशे व्याकरणबिन्दुम् अपि ज्ञातुं शक्नुयुः।

➢ **सहायक-साधनानि** : गद्यांशात् सम्बद्धं चित्रम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः श्यामपट्टादयः।

➢ कौशल-विकासः

1. अनुच्छेदस्य अर्थं ज्ञात्वा तस्य विषयस्य ज्ञानं प्राप्तुं छात्राः समर्थाः भविष्यन्ति।
2. अनुच्छेदात् स्वजीवनपरकं मूल्यम् अपि ते ग्रहीष्यन्ति।

➢ **समयः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ शिक्षण-विधिः

1. प्रथमं कक्षायाः विभाजन द्वि-त्रि वा वर्गेषु कुर्यात्। तत्पश्चात् वारं-वारं यथाक्रमं प्रत्येकं छात्राणाम् उच्चारणस्य परीक्षणं कुर्यात्।
2. अनुच्छेदात् पर्यायस्य विपर्ययस्य (विलोमस्य) च चयनं गृहे सम्यक् स्थित्वा एव कुर्यात्।
3. सहैव विशेषण-विशेष्य, कर्ता-क्रिया-चयनम् अपि कर्तव्यम्।

4. प्रश्नानाम् उत्तराणि गद्यांशे एव भवन्ति। अत: ध्यानं दत्वा एकम्-एकं शब्दं पठेत्।

5. यदा प्रश्नानाम् उत्तराणि स्पष्टानि भवेयुः तदैव उत्तरपुस्तिकायाम् तानि लिखेयुः।

❑ शिक्षकाय निर्देशा:

1. शिक्षकमहोदया: सर्वप्रथमम् अनुच्छेदस्य वाचनं छात्रै: कारयेयु:। मध्ये-मध्ये च स्वसहायतया छात्राणाम् उत्साहं रुचिं च वर्धयेयु:।

2. तत्पश्चात् दत्तानां प्रश्नानां निर्देशानुसारेण उत्तरदातुं छात्रान् प्रेरितान् ते कुर्वन्तु। येन छात्रा: निर्विघ्नं तानि उत्तरन्तु।

3. 'भाषिककार्यम्' इति प्रश्नानाम् उत्तरदातुम् अपि शिक्षका: छात्राणाम् सामान्यरुचिं जाग्रीयेयु:; यथा-पर्याय:, विलोम: (विपर्यय:), कर्ता-क्रिया-अन्विति: विशेषण-विशेष्य-चयने च ते समर्था: भवेयु:। सुष्ठुरूपेण उत्तराणि दातुम् अपि ते समर्था: भवेयु:।

4. छात्रा: शिक्षकस्य सहायतया कक्षायाम् एवं प्रश्ननिर्माणं कृत्वा प्रक्ष्यन्ति।

❑ कक्षाकार्यम्

कक्षायां छात्रा: प्रश्ननिर्माणं करिष्यन्ति; यथा—

1. छात्रा: एकं वाक्यं नीत्वा तस्य एकपदेन पूर्णवाक्येन वा प्रश्नोत्तराणि निर्माण लेखिष्यन्ति।

2. भाषिककार्यम् अपि ते भवेयु:।

❑ गृहकार्यम्

एवमेव छात्रा: अस्य अनुच्छेदस्य उपरि प्रश्नोत्तराणि करिष्यन्ति; यथा—

1. एकं क्रियापदं नीत्वा तस्य मूलधातु:/पुरुष:/वचनं लकारञ्च लिखन्तु।

2. स्वयमेव प्रश्ननिर्माणं कृत्वा तस्य उत्तरम् अपि लिखन्तु।

❑ शीर्षक-प्रदानम्

अनुच्छेदं पूर्णरूपेण शान्तया (शान्तिपूर्वकं) पठित्वा यस्य विषयस्य वर्णनं तस्मिन् गद्यांशे अस्ति तत् एव शीर्षकं भविष्यति।

❑ मौखिकप्रश्ना:

छात्रा: शिक्षकस्य सहायतया कक्षायाम् एवं प्रश्ननिर्माणं कृत्वा प्रक्ष्यन्ति; यथा—

1. छात्रा: एकं पदं नीत्वा तस्यार्थे प्रश्नवाचकं पदं लिखन्तु।

2. एकं वाक्यं नीत्वा तस्य उत्तरमपि लिखन्तु।

❑ निर्दिष्ट: क्रियाकलाप:

1. एवमेव अन्य-गद्यांशस्य अपि अभ्यासाय प्रयत्नं कुर्यात्।

2. स्वज्ञान-कौशलाभ्याम् अन्य: गद्यांशोऽपि रचयन्तु।

विषय:— अपठित-अवबोधनम् उपविषय:— प्रश्नोत्तराणि

❑ क्रियाकलाप:—4 : अनुच्छेदस्य प्रश्नोत्तरै: सह व्याकरणिकम् अपि ज्ञानम्।

➢ **समय:** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ उद्देश्यम्

1. छात्राणां पठन-पाठन-शैल्याः परिमार्जनम्।

2. संस्कृतस्य स्वयमेव पठनं कृत्वा अर्थम् अपि जानीयात्।

3. भाषाकौशलस्य अपि विकासः।

➢ **सहायक-साधनानि** : श्यामपट्टः, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः, मार्जनी, गद्यांशात् सम्बद्धं चित्रम् इत्यादयः।

➢ **कौशल-विकासः** :

1. लेखनशैल्याः विकासः भविष्यति।

2. वाक्यविन्यासस्य योग्यता अपि भविष्यति।

➢ **शिक्षण-विधिः**

1. सर्वप्रथमं छात्रान् त्रि-चतुर्-पञ्च वा वर्गेषु विभाजनं कुर्यात्। ततः दत्ते गद्यांशे ध्यानं दत्वा चिन्तनं कुर्यात्। प्रत्येकं शब्दस्य अर्थचिन्तनं कृत्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखेत्।

2. प्रयत्नं कुर्यात् यत् प्रश्नानाम् उत्तराणि क्रमबद्धानि भवन्तु।

3. शिक्षकमहोदयः सर्वप्रथमम् अनुच्छेदस्य वाचनं कारयेत् तत्पश्चात् तस्य अर्थ ज्ञातुं छात्रान् प्रोत्साहितान् करोतु।

4. ततः ''एकपदेन उत्तरत'' इति निर्देशानुसारेण उत्तराणि एकपदे एव भवेत् इति कार्याय छात्रान् प्रेरयेत्। द्वि-त्रि-चतुर् वा पदेषु न दद्यात्।

5. पुनः ''पूर्णवाक्येन उत्तरत'' इत्यनयोः प्रश्नयोः उत्तरेऽपि पूर्णवाक्ये एव दद्यात्। शीघ्रतावशात् एकपदे न लिखेत् अन्यथा पूर्णाङ्कः न प्राप्स्यति।

6. ''भाषिककार्यम्'' इत्यस्य प्रश्नस्य अपि उत्तरं दानात् पूर्वं प्रश्नं सुष्ठुरूपेण पठेत् तथा प्रश्नानुसारेण एवं उत्तराणि लिखेत्।

❑ शिक्षकाय निर्देशाः

1. एवमेव द्वि-त्रि-वा अनुच्छेदस्य संग्रहं कर्तुं छात्रेभ्यः कथयेत्। ते तानि पठित्वा अवबोध्य च तेषां उपरि प्रश्नानाम् निर्माणं करिष्यन्ति।

2. एवमेव तेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखित्वा अपि नेष्यन्ति।

3. शिक्षकाः तान् अवलोकयिष्यन्ति।

4. छात्राः यत् कार्यं कृत्वा कक्षायां आनेष्यन्ति तस्य अवलोकनं शिक्षकाः विद्यालये अवश्यमेव करिष्यन्ति। एवं स्वहस्ताक्षरमपि कृत्वा छात्रान् प्रोत्साहितम् अपि करिष्यन्ति।

❑ कक्षाकार्यम्

1. अनुच्छेदं पाठयित्वा छात्रान् सरलप्रश्नमपि शिक्षकाः पृच्छन्तु।

2. ते एकं पदं चित्त्वा तस्य लिङ्गम्/वचनम्/कारकं पृच्छन्तु।

❑ गृहकार्यम्

1. छात्राः वाक्येषु स्थितान् पदान् नीत्वा तेषामुपरि प्रश्ननिर्माणं करिष्यन्ति।

2. ते द्वि-त्रि वा पदानां पर्यायः/विपर्ययः वापि लिखन्तु।

❑ शीर्षक-लेखनम्

अनुच्छेदस्य विषयस्य अनुसारेण एव शीर्षकम् अपि लिखेत्। यस्य विषयस्य वर्णनम् अनुच्छेदे वर्तते सः एव तस्य शीर्षकः भविष्यति; यथा—छात्रजीवनस्य उपरि दत्तस्य अनुच्छेदस्य शीर्षकः—छात्र जीवनम्/छात्र जीवनस्य वर्णनम्/छात्र जीवनस्य महत्त्वम् आदयः भवितुं शक्नुवन्ते।

❑ मौखिकप्रश्नाः

छात्राः यथारुचिलिखितस्य अनुच्छेदस्य विषये शिक्षकैः सह वार्तालापमाध्ययेन सविनयं प्रश्नोत्तरेभ्यः अनुरोधं कृत्वा मौखिक प्रश्ननिर्माणम् अपि करिष्यन्ति। एवमेव तेषाम् उत्तराणि अपि दास्यन्ति।

❑ निर्दिष्टः क्रियाकलापः

1. शिक्षकाः एवमेव अन्य लघु-मध्यम-बृहत् वा अनुच्छेदानाम् संग्रहार्थं छात्रान् प्रेरयन्तु।
2. छात्राः अन्य अनुच्छेदस्य रचनाम् अपि कुर्युः।

खण्डः 'ख'–रचनात्मकं कार्यम्

अङ्क-विभाजनम्

(ख1) सङ्केताधारितम् औपचारिकम्/अनौपचारिकपत्रम्	05 अङ्काः
(ख2) सङ्केताधारितम् लघुकथा/अनुच्छेदलेखनम्	05 अङ्काः
अथवा	
चित्राधारितम् वर्णनम्	
(ख3) संस्कृत भाषायाम् अनुवाद कार्यम्	05 अङ्काः

- सङ्केताधारितम् संवादलेखनम्

(ध्यातव्यम्—इदं केवलं छात्राणाम् अभ्यासार्थम् एव दीयते, अधुना एतत् परीक्षायाः कृते नास्ति।)

ख 1 सङ्केताधारितम् औपचारिकम् / अनौपचारिकपत्रम्

5 अङ्काः

प्राचीन काल में पत्र-लेखन की प्रणाली आज की लेखन-प्रणाली से पूर्णतया भिन्न थी। उस समय पत्र-लेखन का आरम्भ 'स्वस्ति' या 'शुभमस्तु' से किया जाता था और प्रथम वाक्य में लिखने के स्थान (लेखक के स्थान) की सूचना देते हुए पत्र लेखक जहाँ और जिसके पास अपना पत्र भेजना चाहता था, उसका उल्लेख करते हुए अपना परिचय (नाम) भी लिखता था।

परन्तु वर्तमान समय में हिन्दी भाषा में लिखे जाने वाले पत्रों के समान संस्कृत भाषा में भी पत्र लिखे जाने लगे हैं।

यदि हिन्दी भाषा में लिखे पत्रों का संस्कृत भाषा में अनुवाद कर लिया जाए तो भी ठीक रहेगा क्योंकि अब तो संस्कृत में पत्र-लेखन का सारा स्वरूप ही हिन्दी के पत्रों की ही भाँति हो गया है।

वर्तमान समय की शैली—

1. पत्र के दाईं ओर भेजने वाले का पूरा पता व उसके नीचे दिनांक (तिथि) लिखी जाती है; जैसे—

शिशु निकेतन विद्यालयः,
दिल्लीतः।
तिथि: 18.07.20........

2. स्थान के नाम के साथ पंचमी विभक्ति के स्थान पर 'तसिल्' प्रत्यय का भी प्रयोग किया जा सकता है; जैसे—
   गुरुग्रामात् के स्थान पर गुरुग्रामतः
   दिल्लीनगरात् के स्थान पर दिल्लीतः
   चण्डीगढ़नगरात् के स्थान पर चण्डीगढ़तः आदि।
3. वर्तमान समय में स्थान के साथ पंचमी विभक्ति व 'तसिल्' प्रत्यय की जगह नपुं० लि०/ प्रथमा विभक्ति, एकवचन का प्रयोग भी होने लगा है; जैसे—
   फरीदाबादम्, दिल्लीनगरम्, चण्डीगढ़नगरम् आदि।
4. तिथि/दिनांक लिखने में भी हिन्दी की शैली अपनाई जाती है; जैसे—
   4.8.2004, 10.5.2005, 30.7.2006 और 27.8.200X आदि। अन्य जानकारी निम्न सारणी (Table) देखकर प्राप्त की जा सकती है—
5. प्रत्येक परीक्षा में केवल दस रिक्त स्थानों की पूर्ति ही करने का निर्देश दिया जाएगा तथा उसी के आधार पर अंकों का विभाजन भी होगा।

पत्र-लेखन विधि की सारणी

	सम्बन्ध (नमस्कार वाचक शब्द)	आरम्भ में	अन्त में
1.	पुत्र पिता को (सादरं नमोनमः, चरणारविन्देषु सादरं प्रणामम्, सादरं प्रणामम्)	(क) पूज्यपाद पितः। (ख) आदरणीय पितृपाद! (ग) पूज्यपाद पितृमहोदय! (घ) पूज्यपादपितृमहोदयाः!	(क) भवदाज्ञाकारी पुत्रः (ख) भवतः विनीतः बालः (ग) भवदीयः प्रियः सुतः (घ) भवत्प्रियसूनुः
2.	पिता पुत्र के लिए (शुभाशीर्वादम्)	प्रिय पुत्र सुरेश, चिरञ्जीव	त्वदीयः शुभचिन्तकः

3.	मित्र–मित्र को (सप्रेम नमोनमः)	(क) प्रियमित्र दिनेश (ख) प्रियसुहृद् देव	(क) भवदीयं मित्रम् (ख) तव स्निग्धं मित्रम् (ग) भवद्बन्धुः (घ) स्नेहाङ्कितः
4.	छोटे भाई को (शुभाशीर्वादम्) (प्रसीदतु)	(क) प्रिय भानो (ख) प्रियभ्रातृवर सुरेश	(क) भवदीयो भ्राता (ख) त्वदीयो भ्राता
5.	बड़े भाई को (सादरं नमस्कारम्)	(क) आदरणीय भ्रातृपाद (ख) आदरणीय भ्रातः	(क) भवदीयो भ्राता (ख) भवदाज्ञाकारी
6.	बहन, बड़े भाई के लिए (नमस्कारम्)	आदरणीय भ्रातः	भवदीया स्नेहाधीना भगिनी भवदीया भगिनी
7.	बहन–छोटे भाई के लिए (शुभाशीर्वादम्)	प्रिय भ्रातः	भवदीया भगिनी
8.	भाई, बहन के लिए (शुभाशीर्वादम्)	(क) आदरणीये भगिनि (बड़ी बहन) (ख) प्रिये भगिनि (छोटी बहन)	(क) भवदीयः प्रियः भ्राता बड़ी (ख) त्वदीयः प्रियः भ्राता छोटी
9.	प्रकाशक आदि के लिए (नमोनमः) (व्यावहारिक पत्रों में)	(क) श्रीमन् प्रकाशक महोदयः	(क) भवदीयः, भवदीया (ख) भावकः, निवेदकः

उदाहरणार्थम्

1. स्वविद्यालयस्य वर्णनं कुर्वन् अनुजं प्रति पत्रम्।

(अपने विद्यालय का वर्णन करते हुए छोटे भाई को पत्र।)

(A letter to younger brother describing about your school.)

परीक्षाभवनम्,
सोनीपत, हरियाणा।
तिथिः 3.3.20........

प्रिय अनुज राम,

शुभमस्तु।

अत्र कुशलम् तत्रास्तु। अहम् अधुना निजविद्यालयस्य वर्णनं कर्तुम् इच्छामि। मम विद्यालयस्य भवनम् अतीव विशालम् अतीव सुन्दरम् चास्ति। एषः विद्यालयः अति प्रसिद्धः अस्ति। अस्य परीक्षा परिणामः अत्युत्तमः आगच्छति। सर्वे अध्यापकाः परिश्रमशीलाः सन्ति। छात्राः अपि अत्र अनुशासनप्रियाः सन्ति। अतिकथनेन किम्, सर्वम् एव अत्र शोभनम्।

तव अग्रजः,
कर्णः

2. परीक्षासाफल्याय मित्राय वर्धापनपत्रम्।

(परीक्षा में सफल होने पर मित्र को बधाई-पत्र।)

(A letter of congratulation to a friend on his success in the exam.)

4/10, जयदेव पार्क,
दिल्ली–26
तिथिः 26.8.20........

प्रियमित्र प्रवीर,

सप्रेम नमोनमः।

परीक्षायां तव सफलतायाः पत्रम् अधिगत्य अहम् अमन्दम् आनन्दम् अन्वभवम्। त्वया कृतस्य कठोरपरिश्रमस्य एव अयं परिणामः

यत् त्वम् प्रथमां श्रेणीं लब्ध्वा उत्तीर्णवान्। त्वम् मम पित्रोरपि च साधुवादान् अर्हसि। आशासे भवान् आगामिनि वर्षे अतोऽपि अधिकतरं प्रशस्तं परीक्षाफलं लप्स्यते।

पुनरपि भूयोभूयः वर्धापनं कामयमानः,

तव अभिन्नम् मित्रम्,
कुणालः

3. स्वविद्यालयस्य वार्षिकोत्सववर्णनपरं मित्रं प्रति पत्रम्।

(अपने विद्यालय के वार्षिकोत्सव का वर्णन करते हुए मित्र को पत्र।)

(A letter to a friend describing about annual function of your school.)

9, नवयुवकछात्रावासः,
गीताविद्यालयः,
कुरुक्षेत्रम्।
दिनाङ्कः 28.3.20........

प्रियमित्र प्रमोद,
सप्रेम नमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अस्माकं विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः गतमङ्गलवासरे आयोजितः। अस्मिन् अवसरे अस्माकं विद्यालयः विविधरङ्ग-मयीभिः पत्रलताभिः वधूरिव विभूषितः आसीत्। दोधूयमानाभिः ध्वजाभिः सर्वत्र चाकचक्यम् आसीत्। मण्डलशिक्षाधिकारिणा उत्सवस्य अध्यक्षता कृता। शंखध्वनिभिः बिगुलबैण्डवाद्यैश्च अध्यक्षमहाभागानां स्वागतं कृतम्। रङ्गमंचीयकार्यक्रमः अपूर्वः आसीत्। महाराणाप्रतापविषयकम् छात्रैरभिनीतं रूपकं दृष्ट्वा सर्वे मन्त्रमुग्धाः जाताः। वार्षिकप्रतिवेदने विद्यालयस्य प्रगतिं श्रुत्वा अध्यक्षमहोदयेन विद्यालयस्य भृशं प्रशंसा कृता। अन्ते तस्य हस्ताभ्यां पारितोषिकानि वितीर्णानि।

शेषम् उत्तमं वर्तते।

तव मित्रम्,
अर्जुनः

4. विदेशगतं मित्रं प्रति राष्ट्रियप्रेमविषयकं पत्रम्।

(विदेश गए हुए मित्र को राष्ट्रीय-प्रेम के विषय में पत्र।)

(A letter about patriotism to a friend who has gone abroad.)

20, धर्मपुरा,
चावड़ी बाजार, दिल्ली।
दिनाङ्कः 15.8.20........

प्रियमित्र स्वदेश,
सप्रेम नमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अमेरिकादेशे निवसन् अपि भवान् तत्रस्थानां भारतीयानां संघटनां विधातुं कृतप्रयत्नोऽस्ति इति विदित्वा मम चेतः अतीव प्रसीदति। अधुना तु ये जनाः विदेशान् गच्छन्ति ते स्वदेशं विस्मरन्ति इति अतीव दुःखावहो वर्तते। विदेशगतेषु जनेषु भारतीयसंस्काराणाम् अभिरुचिः नित्यं वर्धेत इति लक्ष्यं युष्माकं समक्षे दृष्ट्वा अतीव सन्तोषः जायते। आशासे यद् विदेशगतेषु जनेषु निजराष्ट्रहितं दुर्लक्ष्यं न भवेत् इति भावनां भवान् दृढी करिष्यति।

भवदीयं मित्रम्,
रमणः

5. पर्वतयात्रानिमंत्रणविषयकं मित्रं प्रति पत्रम्।

(पर्वतीय यात्रा के लिए मित्र को निमन्त्रण-पत्र।)

(A letter to a friend to accompany on a hilly tour.)

प्रयाग भवनम्,
महाराणा प्रताप मार्गः,
झाँसीतः।
तिथिः 10.4.20........

प्रियमित्र सोहन!
सप्रेम नमोनमः।
अत्र कुशलं तत्रास्तु। अप्रैलमासस्य पञ्चदशतिथौ अस्माकं परीक्षा समाप्ता भविष्यति। तदनन्तरम् अप्रैलमासस्य विंशतिदिनाङ्कात् आरभ्य पञ्चविंशतिदिनाङ्क यावत् पञ्चदिनपरिमितम् पर्वतीयभ्रमणम् अस्माकं मित्रैः आयोजितम्। अयं कार्यक्रमः अतीव रुचिकरः आनन्ददायकः शिक्षाप्रदश्च भविष्यति। अस्मिन् अवसरे वयं सर्वे भवदीयसङ्गतिम् अपि कामयामहे। आशासे भवान् अस्य प्रस्तावस्य अनुमोदनम् अवश्यमेव करिष्यति। अहम् अतीव उत्सुकतया भवदीयपत्रस्य प्रतीक्षां करिष्यामि।

भवदीयं मित्रम्,
कार्तिकः

6. **मित्राय भगिनीविवाहस्य निमन्त्रणपत्रम्।**
(मित्र को बहन के विवाह के लिए निमन्त्रण-पत्र।)
(An invitation letter to a friend on the occassion of sister's marriage.)

938, सेक्टर-4,
अरबन इस्टेट, गुरुग्रामः।
तिथिः 20.8.20........

प्रियमित्र राहुल!
सप्रेम नमोनमः।
अत्र कुशलं तत्रास्तु। इदं प्रीतिदायकं वृत्तं भवन्तं सूचयित्वा अहम् अतीव आनन्दम् अनुभवामि यत् मम भगिन्याः विवाहः अग्रिममासस्य दशम्यां तारिकायां, बुधवासरे निश्चितः जातः। वरयात्रा लक्ष्मणपुरात् आगमिष्यति। अहं त्वां प्रेमपूर्वकं पूर्वतः एव ज्ञापयामि येन त्वम् अत्र त्रिचतुर्दिनानि पूर्वतः एव प्राप्तः स्याः। भवता पितृभ्यां सह अत्र अवश्यमेव आगन्तव्यम्। भवतां स्निग्धां सङ्गतिं साहाय्यं च अहं कामये। आदरणीयाभ्यां पितृभ्यां सस्नेह नमोनमः।

तत्र पत्रोत्तरं प्रतीक्षमाणः,

तव मित्रम्,
कुशलः

7. **पितुः पदोन्नतेः विषयकं मित्रं प्रति पत्रम्।**
(पिता जी की पदोन्नति के विषय में मित्र को पत्र।)
(A letter to a friend informing him about the promotion of your father.)

1, प्रेमनगरम्,
यमुनानगरम्।
तिथिः 5.10.20........

प्रियमित्र सुधीर!
सस्नेहं नमोनमः।
अत्र कुशलं तत्रास्तु। इदं विज्ञाय भवच्चेतः प्रसादम् अधिगमिष्यति यत् मम पूज्याः पितृपादाः अधुना विद्यालयस्य प्राचार्यपदम् अलङ्कुर्वन्ति। तेषाम् इयं पदोन्नतिः सेवायां सानुमत्ता (सीनियरिटी) कारणात्, लोकप्रियताकारणात्, स्वविषये नैपुण्यकारणाच्च सञ्जाता। अतः आगामिनि रविवासरे अस्माभिः निमन्त्रिताः सर्वेऽपि प्राध्यापकाः जलपानार्थं मम गृहम् आगमिष्यन्ति। अस्मिन् अवसरे भवताऽपि अवश्यमेव आगन्तव्यम्। इदम्मम निवेदनमस्ति।

भवदीयं मित्रम्,
प्रमोदकुमारः

8. **पित्रे रक्तदानशिविरविषयकं पत्रम्।**
(पिता जी को रक्तदान शिविर के विषय में पत्र।)
(A letter to father about Blood Donation Camp.)

परीक्षाभवनम्,
गाजियाबादतः।
दिनाङ्कः 11.11.20........

पूज्य पितृमहोदय!

चरणवन्दनम्।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अद्याहं भवन्तं निवेदयामि यत् अस्माकं विद्यालये गतसप्ताहे रक्तदानशिविरम् आयोजितम्। अस्माकं कक्षाध्यापकः श्रीमान् रामचन्द्रः शिविरस्य प्रमुखः आयोजकः आसीत्। सः प्रथमं स्वरक्तं प्रायच्छत्। तदनन्तरम् दशमकक्षायाः पञ्च छात्राः एतस्मिन् शुभकार्ये अग्रेसराः अभवन्। तेषाम् उत्साहं दृष्ट्वा मम मनसि अपि रक्तदानस्य भावना सञ्जाता तथा च मयाऽपि स्वरक्तम् प्रदत्तम्। आशासे यद् भवान् मम एतां भावनां दृष्ट्वा प्रसन्नो भविष्यति। अहं पूर्णतया सकुशलोऽस्मि। चिन्तया अलम्।

भवदाज्ञाकारी पुत्रः,
क०ख०ग०

9. मातृनिधनशोकग्रस्तं मित्रं प्रति पत्रम्।

(माता के निधन से शोकग्रस्त मित्र को पत्र।)

(A letter of condolence to a bereaved friend on the death of his mother.)

परीक्षाभवनम्,
तिरुअनन्तपुरम्।
तिथिः 5.7.20........

प्रियमित्रम्,

सप्रेम नमः।

तव पत्रे मातृपादानां निधनविषयिकीं दुःखदां वार्ताम् अधिगत्य अहम् अतीव दुःखितोऽस्मि। तव पितुः साम्प्रतं न जाने का दशा वर्तते? भवान् न केवलम् आत्मानम् एव, अपितु पितरमपि समाश्वासयतु। प्रलापैः रोदनेन च किमपि न भवति। भगवान् पूज्य मातृपादेभ्यः सद्गतिं प्रदद्यात्। युष्मभ्यम् च दुःखसहनक्षमतां दद्यात् इति प्रार्थना।

भवदीयं मित्रम्,
राकेशः

10. भवतः नाम महीधरोऽस्ति। भवान् जलवायु परिवर्तनम् इति विषयमधिकृत्य 'पैरिस समिति सहमति' विषयम् उपलक्ष्य स्वमित्रं गंगाधरं प्रति पत्रं लिखति।

छात्रावासः
देशबन्धु महाविद्यालयः,
कानपुर
तिथिः 10.7.20........

प्रिय सुहृद् गंगाधर!

सप्रेम नमस्कारः।

आशास्ति तव गृहे सर्वे पारिवारिक सदस्याः स्वस्थाः प्रसन्नाः च भविष्यन्ति। मित्रवर! अधुनैव फ्रांस देशस्य राजधान्यां पैरिसनगरे एकां समितिं विश्वस्य अनेके प्रमुखाः देशाः आयोजितवन्तः। तस्यां समित्यां (समितौ) वैश्विके स्तरे कार्बन वायुम् उत्सर्जनेन धरायाः वर्धमाने तापमाने विश्वेन अतीव चिन्ताः प्रकटिताः। अमरीका समेत अनेके प्रमुखाः देशाः पुनः अत्र आगत्य अनिच्छन्नपि स्वदेशैः कार्बन वायु-उत्सर्जनं न्यूनं कर्तुं सहमतिं प्रकटिताः।

अद्य विश्वस्तरे अत्यधिकायां मात्रायां सर्वे सम्पन्नाः देशाः कार्बन वायुम् उत्सर्जन्ति येन धरायाः तापमानम् अत्यधिकरूपेण अवर्धत। येन प्रकृतेः सन्तुलनं विपरीतं जातम्। फलस्वरूपेण जीवानां जीवनमेव धरायाः विनष्टम् अभवत्। यदि ईदृशमेव अग्रेऽपि भविष्यति तदा मानवजीवनमपि धरायाः समाप्तं भविष्यति। अतः एतद् विचार्य सर्वे नेतारः कार्बन वायुं न्यूनम् उत्सर्जनार्थम् सहमतिं प्रकटीकृतवन्तः। येन धरायां जीवनरक्षा भवेत्। एतत् सुखदम् अस्ति।

तव पितृभ्याम् मम नमः।

भवतां मित्रम्
महीधरः

अभ्यासः

1. भवान् देवव्रतः स्वदेशः विज्ञान-साहित्य-प्रौद्योगिक एवं इतिहास दृष्टौ समृद्धः वर्तते, इति सूचयन् एकं पत्रं स्वपितरं लिखति। मञ्जूषायाः सहायतया भवान् तत्पत्रं समुचितरूपेण सम्पूरयतु– ½ × 10 = 5

श्रीराम जन्मभूमि छात्रावासः
अयोध्यापुरी

तिथिः ....

प्रतिष्ठायाम्–

पूज्यपादः पितृमहोदयः!

सादरं चरणस्पर्शम्।

भवताम् आशीर्वादेन अत्र सर्वं कुशलं वर्तते। मम (*i*) ....अपि समुचितं चलति। वाराणसी-नगर्याः मम पार्श्वे (*ii*) .... नामात्मिका पत्रिका आगच्छति। सा यत्र साहित्यस्य, विज्ञानस्य प्रौद्योगिकस्य च ज्ञानं यच्छति तत्रैव (*iii*) .... धर्मस्य चापि सम्यक्तया ज्ञानं ददाति। तस्यां वैज्ञानिक, प्रौद्योगिकस्य च दृष्ट्या (*iv*) .... उत्तमाः लेखाः प्रकाश्यन्ते। यान् पठित्वा विज्ञाने प्रौद्योगिके वा क्षेत्रे अधिकाधिकं ज्ञानं प्राप्यते। विज्ञाने प्रौद्योगिके वा क्षेत्रे यत् नवीनम् (*v*) .... सम्पूर्णे विश्वे भवति विज्ञानस्य च क्षेत्रे यासां नवीनानां संस्थानां वा निर्माणं भवति तत्सर्वं तस्यां (*vi*) .... प्रकाश्यते। तत्रैव तस्याम् इतिहास विषयकं नवीनं लेखं पठित्वा अपि वयं (*vii*) .... परिपूर्णं ज्ञानं प्राप्नुमः।

सम्प्रति इदं श्रूयते यत् अधुना (*viii*) .... विषयेऽपि अनुसंधानपरकान् नवीनान् लेखान् अपि इयं पत्रिका प्रकाशितं करिष्यति। सम्पूर्णं सम्मेल्य इयं पत्रिका अतीव (*ix*) .... अस्ति अतः मह्यम् अतीव रोचते। यदि भवान् कथयिष्यति तर्हि अहम् एकम् अङ्कं भवद्भ्यः अपि प्रेषयिष्यामि।

मातृचरणयोः मम सादरं प्रणामम्।

(*x*) ....
देवव्रतः

मञ्जूषा—भवत्कः सुतः, अर्थशास्त्रस्य, ज्ञानोदधिः, पठनम्, ज्ञानपरका, समसामयिकाः, पत्रिकायां, इतिहासस्य, इतिहासपरकं, अनुसंधानम्

2. भवान् कमलनयनः दिल्लीनगरस्य जनकपुर्यां वसति। सम्प्रति वर्षायां वर्षाजलस्य निर्गमनं भवतां निवास क्षेत्रे सम्यक्तया न भवति। अतः सम्पूर्णा जलराशिः तत्रैव एकत्री भवति। एतदर्थम् उत्तर दिल्ली नगरनिगमस्य आयुक्तं प्रति एकं पत्रं भवान् मञ्जूषायाः सहायतया लिखतु– ½ × 10 = 5

सी 5/125 जनकपुरी
नवदिल्ली

तिथिः ....

सेवायाम्–

श्रीमन् (*i*) ....!

उत्तर दिल्ली नगर निगमः

दिल्ली राज्यम्

विषय : मम क्षेत्रात् वर्षायाः जलराशिं (*ii*) .... प्रार्थना पत्रम्।

महोदय,

अहम् भवतां क्षेत्रस्य सी. 5/125 जनकपुर्याः एकः (*iii*) .... अस्मि। सम्प्रति अस्माकं क्षेत्रे सर्वत्र वर्षा भवति अतः सर्वत्र जलमेव दृश्यते। परं (*iv*) .... जलनिस्सारण व्यवस्था सम्यग् नास्ति। स्थाने-स्थाने गर्ताः सन्ति येषु जलं भरितमस्ति। अतः आवागमने (*v*) .... अतीव असुविधा भवति। निवासिनाम् आवागमनम् अतीव (*vi*) .... अस्ति। अस्माभिः अनेकं वारम् नगरनिगमस्य अधिकारिणां समक्षे निवेदनं कृतम् परम् उचितं (*vii*) .... न अभवत्।

अतः भवतां सेवायां निवेदनमस्ति यत् शीघ्रातिशीघ्रम् एतस्याः (*viii*) .... समाधानं भवान् कारयतु येन जनानां जीवनम् उचिते मार्गे चलेत्।

आशास्ति भवान् शीघ्रमेव एतस्याः (*ix*) .... करिष्यति।

भवताम् अतीव धन्यवादो भविष्यति।

निवेदकः

(*x*) ....

मञ्जूषा—समस्यायाः, कमलनयनः, समाधानम्, आयुक्त महोदय, नगरनिगमस्य, दुष्करम्, समाधानम्, जनान्, निवासी, निष्कासनाय

3. भवान् राजतिलक शर्मा स्वक्षेत्रस्य विधायकं प्रति एकं पत्रं लेखितुम् इच्छति यत् सः अस्मिन् क्षेत्रे छात्राणां क्रीडार्थम् एकस्य क्रीडाक्षेत्रस्य व्यवस्थां कारयेत्। भवान् मञ्जूषायाः पदानां सहायतया स्वपत्रं सम्पूर्य लिखतु–

½ × 10 = 5

द्वारा–

15/1 लकड़मण्डी, शिमला

(हिमाचल प्रदेशः)

तिथिः ....

सेवायाम्–

(*i*) ....!

अपर शिमला क्षेत्रम्

हिमाचल प्रदेश विधानसभा

सप्रेम नमस्कारम्।

विषय : स्वक्षेत्रे छात्राणां क्रीडार्थम् एकस्य क्रीडाक्षेत्रस्य (*ii*) ....

महोदय!

सविनयं निवेदनं वर्तते यत् भवान् अस्माकं (*iii*) .... सम्माननीयः विधायकोऽस्ति। अस्माकं क्षेत्रं शिमला महानगरस्य बृहत्तमं (*iv*) .... वर्तते। अत्र अतीव सघना जनसंख्या अस्ति। परं बालानां (*v*) .... अत्र समुचित-क्रीडाक्षेत्रस्य अभावो विद्यते। येन बालेभ्यः क्रीडासु अतीव (*vi*) .... भवति, अस्य क्षेत्रस्य बालकाः इतस्ततः क्रीडनाय गच्छन्ति।

अतः वयं (*vii*) .... सेवायां प्रार्थ्यामहे यत् अस्मिन् क्षेत्रेऽपि जनसुविधां पश्यन् भवान् बालानां कृते एकस्य समुचितस्य (*viii*) .... व्यवस्थां कारयतु।

भवताम् अति कृपा भविष्यति।

(*ix*) ....।

भवतां हितेच्छुक:

(*x*) ....

मञ्जूषा—राजतिलक शर्मा, श्री विधायक महोदयः, भवताम्, व्यवस्थार्थम्, सधन्यवादम्, क्रीडनाय, क्षेत्रस्य, क्षेत्रम्, क्रीडाक्षेत्रस्य, असुविधा।

4. स्वपित्रोः वैवाहिकं वर्षगाठम् अभिलक्ष्य तस्मिन् आगमनार्थं स्वमित्रं पुरुषार्थम् एकं निमन्त्रणपत्रं लिखतु भवान् भाग्योदयः— ½ × 10 = 5

यमुना विहारः

(*i*) ....

तिथिः 22.7.20........

सेवायाम्–

प्रिय सुहृद् (*ii*) ....!

नमस्कारः।

आशास्ति तव गृहे सर्वं कुशलं (*iii*) ....।

मित्र! भवान् तु जानाति एव यत् आगामी (*iv*) .... मम पित्रोः अष्टादशतमं वैवाहिकं वर्षगाठं विद्यते। अतः तमभिलक्ष्य मम गृहे एकः (*v*) .... आयोजिष्यते। तदा मम अनेके सम्बन्धिनः, बान्धवाः मित्राणि च आगमिष्यन्ति। सर्वे मिलित्वा गास्यन्ति, नर्तिष्यन्ति नाटकं च (*vi*) ....। पश्चात् सर्वे मम पितरौ उपवेश्य तिलकं कृत्वा आशीर्वादं (*vii*) .... वा दास्यन्ति। तत्पश्चात् प्रीतिभोजः भविष्यति।

अहम् त्वाम् पितृभ्यां सहैव आमन्त्रयामि। आशास्ते यत् त्वम् (*viii*) .... सह यथासमयम् अत्रागम्य कार्यक्रमस्य शोभां मम (*ix*) .... च वर्धयिष्यसि। अनेन मम उत्साहः द्विगुणो भविष्यति।

सधन्यवादम्।

भवत्कः मित्रम्

(*x*) ....

मञ्जूषा—पञ्चदशतिथौ, वर्धापनम्, भाग्योदयः, भविष्यति, करिष्यन्ति, उत्साहं, दिल्ली प्रदेशः, समारोहः, पुरुषार्थ, पितृभ्याम्।

5. भवान् राकेशः। भवतः विद्यालयः छात्रान् शिक्षायात्रायै जोधपुरं नेष्यति। पितुः आज्ञाप्राप्त्यर्थम् लिखिते पत्रे मञ्जूषापदानां सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत। ½ × 10 = 5

(आप राकेश हैं। आपका विद्यालय छात्रों को शिक्षा-यात्रा के लिए जोधपुर ले जाएगा। पिता जी की आज्ञा प्राप्ति के लिए लिखे इस पत्र के रिक्त स्थानों को मंजूषा की सहायता से पूर्ण करें। You are Rakesh. Your school will take the students Jodhpur on an educational trip. Complete the letter written to your father to seek his permission by filling up the blanks with the words given in the box.)

8, संस्कृतिः (*i*) ....

दिनाङ्कः 3.8.20........

आदरणीय: (ii) …………… ।
सादरं (iii) …………………… ।
भवताम् पत्रम् प्राप्तम् (iv) …………………… च ज्ञाता। मम विद्यालय: शरदावकाशे छात्रान् (v) …………………… जोधपुरम् नेष्यति। अहम् अपि एतत् (vi) …………………… नगरं द्रष्टुम् इच्छामि। मह्यम् (vii) …………………… पञ्चशतम् रूप्यकाणि प्रेषयन्तु (viii) …………………… । शेषं कुशलम्। (ix) …………………… मम प्रणामा: अनुजाय च स्नेह:।

(x) …………………… पुत्र:
राकेश:

मञ्जूषा—यात्राव्ययार्थम्, भवताम्, पितृमहोदय:, छात्रावासत:, भवन्त:, ऐतिहासिकम्, नमोनम:, अम्बायै, कुशलता, शिक्षायात्रायै।

6. भवान् सोमरत्न:। मातु: स्वास्थ्यं ज्ञातुम् भगिनीं लतां प्रति लिखिते पत्रे मञ्जूषायां दत्तै: पदै: रिक्तस्थानानि पूरयत।

½ × 10 = 5

(आप सोमरत्न हैं। माता जी का स्वास्थ्य जानने के लिए बहन लता को लिखे पत्र में मंजूषा में दिए गए पदों की सहायता से रिक्त स्थानों को भरिए। You are Somratna. Complete the letter written to your sister Lata to know how your mother is by filling up the blanks with the words given in the box.)

(i) ……………
शिमलानगरम्
दिनाङ्क: 23.12.20.......

समादरणीये (ii) …………………… ।
नमोनम: ।
पत्रेण ज्ञातम् यत् माता (iii) ……………………अस्ति। अहम् अतीव (iv) …………………… अस्मि परम् परीक्षाकारणात् गृहम् (v) …………………… सक्षम: नास्मि। भवती (vi) …………………… तस्यै (vii) …………………… यच्छतु। भगवत्कृपया सा शीघ्रम् (viii) …………………… भविष्यति। कृपया पत्रोत्तरम् (ix) …………………… प्रेषयतु।

तव भ्राता
(x) ……………………

मञ्जूषा—औषधिम्, सोमरत्न:, आगन्तुं, भगिनि, चिन्तित:, यथासमयम्, ज्वरपीड़िता, छात्रावासत:, शीघ्रम्, स्वस्था।

7. भवती सुषमा। भवत्या: अनुजा रमा अस्ति। रमां प्रति वार्षिकपरीक्षायै लिखिते पत्रे मञ्जूषापद-सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयत। **½ × 10 = 5**

(आप सुषमा और आपकी छोटी बहन रमा हैं। रमा को वार्षिक परीक्षा हेतु लिखे इस पत्र में मंजूषा के पदों की सहायता से रिक्त स्थानों को भरिए। You are Sushma and your Yonger sister is Rama. Fill up the blanks with the words given in the box to complete the letter written to Rama about her anual examination.)

नवदिल्लीत:
दिनाङ्क: 6.10.20........

प्रिये (i) …………………… रमे!
आशीर्वादा:।
अत्र (ii) …………………… तत्रास्तु। तव मासिक-परीक्षाया: (iii) …………………… मया दृष्ट:। गणितविषये त्वया (iv) …………………… अङ्का: प्राप्ता:। भवती गणितविषयस्य नित्यम् (v) …………………… कुर्यात् येन वार्षिकपरीक्षायाम् गणितविषयेऽपि (vi) …………………… अङ्कान् प्राप्नुयात् (vii) …………………… च उत्तमम् (viii) …………………… लभेत, मम (ix) …………………… अस्ति।

भवत्या: (x) ……………………
सुषमा

मञ्जूषा—न्यूना:, अग्रजा, कक्षायां, भगिनि, परिणाम:, उत्तमान्, शुभकामना, कुशलं, अभ्यासम्, स्थानम्।

8. **भवान् रविः अस्ति। भवतः मित्र अशोकस्य सफलतां ज्ञात्वा तस्मै लिखिते अस्मिन् वर्धापने पत्रे मञ्जूषापदानां सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिं करोतु।** ½ × 10 = 5

(आप रवि, अपने मित्र अशोक की सफलता को जानकर उसे लिखे बधाई-पत्र में मंजूषा के शब्दों की सहायता से रिक्त स्थानों को भरिए। You are Ravi. Complete the letter written to your friend Ashok when you know about his success by filling up the blanks with the words given in the box.)

नागपुरतः

दिनाङ्कः 1.7.20.........

प्रिय (*i*) .... !

नमस्ते।

अहम् (*ii*) .... अस्मि। समाचारपत्रेण ज्ञातम् यत् (*iii*) .... दशमी-कक्षायाम् दिल्लीराज्ये (*iv*) .... स्थानं प्राप्तम्। इदम् ज्ञात्वा अहम् (*v*) .... अस्मि। भवता परिश्रमस्य फलं प्राप्तम्, एकम् अपि क्षणम् भवता (*vi*) .... न व्यतीतम्। अतः भवान् इदम् स्थानम् प्राप्तुम् (*vii*) .... अभवत्। मम (*viii*) .... स्वीकरोतु। भविष्येऽपि एवम् एव (*ix*) .... लभेत इति एषा मम कामना।

भवतः अभिन्नं मित्रम्

(*x*) ....

मञ्जूषा—सफलतां, भवता, रविः, अशोक, समर्थः, हर्षितः, प्रथमम्, कुशली, वर्धापनं, व्यर्थम्।

9. **स्वमित्रं प्रति लिखते पत्रे मञ्जूषायां प्रदत्तैः शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा उत्तर पुस्तिकायाम् पुनः लिखत।** ½ × 10 = 5

(अपने मित्र को लिखे पत्र में मंजूषा की सहायता से रिक्त स्थानों को भरकर उत्तर पुस्तिका में फिर से लिखिए। Rewrite the letter written to your friend in the answersheet by filling up the blanks with the words given in the box.)

रामकृष्णपुरम्

(*i*) ....

दिनाङ्कः 25.7.20........

प्रिय (*ii*) .... ।

सप्रेम नमोनमः।

(*iii*) .... कुशलं तत्रास्तु। परं हर्षस्य विषयोऽयं यत् (*iv*) .... भगिन्याः विवाहः सुनिश्चितो जातः। (*v*) .... जयपुरतः आगमिष्यति। विवाहस्य कार्यक्रमः (*vi*) .... मासे दशम्याम् तारिकायां गृहं समया (*vii*) .... सम्पत्स्यते। अतः भवान् अस्मिन् (*viii*) .... सपरिवारम् अत्र आगत्य शोभां वर्धयतु। कार्यक्रमः अनुवर्तते। मातृपितृचरणयोः मे (*ix*) .... ।

भवदीयं मित्रम्

(*x*) ....

मञ्जूषा—शान्तनुः, अग्रिमे, प्रणामाञ्जलिः, सुहृद्, अत्र, मम, उद्याने, शुभावसरे, नवदिल्ली, वरयात्रा।

10. **भवान् हिमांशुः। स्वविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवस्य वर्णनं कुर्वता भवता मञ्जूषायाः पदानां सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिः कर्तव्या।** ½ × 10 = 5

(आप हिमांशु हैं। अपने विद्यालय के वार्षिकोत्सव का वर्णन करते हुए आप मंजूषा की सहायता से इस पत्र के रिक्त स्थानों को भरिए। You are Himanshu. Fill up the blanks with the words given in the box to complete the letter describing the annual function of your school.)

(*i*) ....

विद्यापतिनगरम्

नवदिल्लीत:

दिनाङ्क: 9.3.20........

प्रियमित्र

सप्रेम (*ii*) .... ।

अत्र (*iii*) .... तत्रास्तु। मित्र! अस्माकं (*iv*) .... वार्षिकोत्सव: (*v*) .... मासस्य पञ्चदश तारिकायाम् महता (*vi*) .... मानित:। अस्माकं प्रदेशस्य (*vii*) .... मुख्यातिथि: आसीत्। अस्मिन् अवसरे अनेके कार्यक्रमा: आयोजिता:। मुख्यातिथि: (*viii*) .... विशेषेण प्राशंसत् प्रधानाचार्य: कार्यक्रमस्य अन्ते स्वविद्यालयस्य प्रगतिवेदनम् अपठत्। अन्ते योग्येभ्य: (*ix*) .... पारितोषिकानि अयच्छत्।

भवदीयम् मित्रम्

(*x*) ....

मञ्जूषा—छात्रेभ्य:, नमो नम:, उत्साहेन, अक्टूबर, परीक्षाभवनम्, कुशलम्, विद्यालये, मुख्यमंत्री, संस्कृतकार्यक्रमम्, हिमांशु:।

11. मित्रं प्रति लिखिते निम्नपत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत। **½ × 10 = 5**

(मित्र को लिखे नीचे के इस पत्र में रिक्त स्थानों को मंजूषा में दिए गए पदों की सहायता से पूर्ण कीजिए। Complete the following letter written to your friend by filling up the blanks with the words given in the box.)

द्वारका

(*i*) ....

दिनाङ्क: 20.12.20........

(*ii*) .... अजय

(*iii*) .... नमोनम:

अत्र कुशलम् (*iv*) ....। अद्य दूरभाषमाध्यमेन ज्ञातं यत् अस्मिन् ग्रीष्मावकाशे भवान् (*v*) .... मधुबनी नगरं गमिष्यति। मित्र! तत्र विश्वप्रसिद्धम् 'मधुबनी पेंटिंग' इति (*vi*) ....। अत: यदा अत्र आगमिष्यति तदा (*vii*) .... कृते रमादेव्या: पेंटिंग क्रीत्वा अवश्यमेव आनयतु इति मम (*viii*) ....। पितृभ्यां सादरं (*ix*) ....।

भवदीयम् मित्रम्

(*x*) ....

मञ्जूषा—प्रणामाञ्जलि:, सप्रेम, राहुल:, निर्मीयते, प्रियमित्र, निवेदनम्, सपरिवारम्, मम, तत्रास्तु, नवदिल्लीत:।

12. भवान् अभिषेक: पाटलिपुत्रनगरे समायोजितायां शलाकाप्रतियोगितायाम् भागं गृहीतुम् इच्छति। प्रधानाचार्यं प्रति लिखिते पत्रे मञ्जूषापद सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत। **½ × 10 = 5**

(आप अभिषेक हैं। पटना (पाटलिपुत्र) नगर में आयोजित शलाका प्रतियोगिता में भाग लेना चाहते हैं। अपने विद्यालय के प्रधानाचार्य को लिखे इस पत्र के रिक्त स्थानों को मंजूषा के पदों की सहायता से पूर्ण कीजिए। You are Abhishek. You want to participate in spear-throw competition held in Patna. Complete the letter written to the principal of your school by filling up the blanks with the words given in the box.)

सेवायाम्

(*i*) .... ।

संस्कृतविद्यालयम्

मधुबनी, बिहारप्रदेश:

(*ii*) ....

सेवायाम् (*iii*) .... यत् आगामि जनवरी मासे पाटलिपुत्रनगरे एका (*iv*) .... शलाका प्रतियोगिता आयोजिता भविष्यति। इति मया (*v*) .... पठितम्। अहं तस्यां (*vi*) .... भागं ग्रहीतुं इच्छामि। यत: मया विगतवर्षे (*vii*) .... प्राप्तम्। अत: अहं (*viii*) .... यत् मम नाम विद्यालयस्य (*ix*) .... प्रेषयित्वा अनुग्रहं कुर्वन्तु भवान्।

सधन्यवादम्।

भवदीय: शिष्य:

(*x*) ....

मधुबनी

दिनाङ्क: 18.12.20.......

> **मञ्जूषा**—राज्यस्तरीया, मान्यवर! प्रतियोगितायाम्, कार्यालयमाध्यमेन, प्रार्थये, प्रथमस्थानम्, अभिषेक:, समाचारपत्रे, निवेद्यते, प्रधानाचार्य:।

13. भवान् सौरभ:। भवता विद्यालये सर्वश्रेष्ठ क्रीडकस्य पुरस्कार: प्राप्त:। स्वमातरं सूचयितुं लिखिते पत्रे मञ्जूषापद सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत। **½ × 10 = 5**

(आप सौरभ हैं। आपको विद्यालय में सर्वश्रेष्ठ खिलाड़ी का पुरस्कार प्राप्त हुआ है। अपनी माता जी को सूचित करने के लिए लिखे इस पत्र के रिक्त स्थानों को मंजूषा के पदों की सहायता से पूर्ण कीजिए। You are Saurabh. You have received the award of the best player in your school. Complete the letter written to your mother to tell her about the award by filling up the blanks with the words given in the box.)

छात्रावासत:

(*i*) .... ।

दिनाङ्क: 13.7.20........

परमपूज्यमातु: (*ii*) .... प्रणामाञ्जलि: निवेद्यते।

अत्र सर्वं कुशलम् अस्ति। (*iii*) .... आशीर्वादने अहं विद्यालये सर्वश्रेष्ठ-क्रीडकस्य (*iv*) .... प्राप्तवान्। अहम् सायं (*v*) .... अष्टमकक्षाया: छात्रान् संस्कृतं (*vi*) ....। अनेन मम अपि (*vii*) .... वर्धते। प्रधानाचार्य: अपि एतत् ज्ञात्वा प्रसन्न: (*viii*) ....। पितृचरणयो: मम प्रणामान् (*ix*) .... ।

भवत्या: प्रियपुत्र:

(*x*) ....

> **मञ्जूषा**—अजमेरनगरम्, छात्रावासे, अभवत्, पाठयामि, पुरस्कारं, चरणयो:, भवत्या:, ज्ञानम्, निवेदयतु, सौरभ:।

14. भवान् सोमेश:। परियोजनाकार्ये भवता वृक्षाणां विषये बहुमूल्या सामग्री सङ्कलिता प्रथम: पुरस्कार: च विजित:। तत्र सहायतायै स्वमित्रं प्रति लिखिते अस्मिन् पत्रे मञ्जूषाप्रदत्तशब्दानां सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पत्रं पुन: लिखत। **½ × 10 = 5**

(आप सोमेश हैं। परियोजना कार्य (Project Work) में आपने वृक्षों के विषय में बहुमूल्य सामग्री इकट्ठा की और प्रथम

पुरस्कार जीता है। उस विषय में सहायता हेतु अपने मित्र को लिखे इस पत्र में मंजूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से रिक्त स्थानों को भरकर पत्र को फिर से लिखिए। You are Somesh. You have collected some precious information about the trees in your project work and won the first prize. Rewrite the letter written to your friend for his help in this work by filling up the blanks with the words given in the box.)

244, आनन्दविहार:

(*i*) ....

दिनाङ्क: 14.11.20........

प्रिय (*ii*) .... हरीश,

सस्नेहम् (*iii*) .... ।

भवान् इदं ज्ञात्वा अतीव प्रसन्नः भविष्यति यत् (*iv*) .... अधिकृत्य या सामग्री मया (*v*) .... तस्याम् अहम् प्रथमं पुरस्कारं (*vi*) .... । अस्मिन् कार्ये (*vii*) .... मम अत्यधिकां सहायताम् अकरोत्, (*viii*) .... अहम् स्वकीयां कृतज्ञतां ज्ञापयामि। भवतः (*ix*) .... अहम् प्रणामाञ्जलिं समर्पयामि।

भवतां प्रियं मित्रम्

(*x*) ....

मञ्जूषा—पितृचरणयोः, प्राप्तवान्, अभिवादनम्, वृक्षान्, दिल्लीतः, भवान्, सोमेशः, सङ्कलिता, तदर्थम्, मित्र।

15. सुधा दिल्लीनगरे नवमकक्षायां पठति। सा परियोजनाकार्ये सूक्तीनां सङ्कलनं करोति। तस्याः सखीं भावनां प्रति सहायतार्थं लिखिते पत्रे मञ्जूषाप्रदत्तपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पत्रं पुनः लिखत। **½ × 10 = 5**

(सुधा दिल्ली नगर में नौवीं कक्षा में पढ़ती है। वह परियोजना कार्य (Project work) में सूक्तियों का संकलन करती है। उसकी सहेली भावना को सहायता हेतु लिखे पत्र के रिक्त स्थानों को मंजूषा में दिए गए पदों की सहायता से भरकर पत्र को फिर से लिखिए। Sudha reads in class ninth in Delhi. She compiles the epigrams in her project work. Rewrite the letter written to her friend Bhawna to seek her help by filling up the blanks with the words given in the box.)

सर्वोदयविद्यालयः

सरिताविहारः

(*i*) .... ।

दिनाङ्क: 22.2.20.......

प्रिय सखि, (*ii*) .... ।

(*iii*) .... अभिवादनम्। अत्र सर्वे कुशलिनः। नवमकक्षायाम् इदानीं परियोजनाकार्यं (*iv*) .... । अहम् धर्मस्य (*v*) .... लक्षणानि अधिकृत्य (*vi*) .... सङ्कलनं करोमि। कृपया क्षमाम् अधिकृत्य पञ्च (*vii*) .... प्रेषयतु। शेषं कार्यं तु (*viii*) .... कृतम् एव।

भवत्याः पितृभ्याम् (*ix*) .... ।

भवत्याः प्रिया सखी

(*x*) ....

मञ्जूषा—सूक्तीः, मया, सुधा, प्रचलति, दिल्लीतः, दश, भावने, सूक्तीनां, सस्नेहम्, भवत्याः।

16. **भवान् गिरीशः। भवतां विद्यालये संस्कृतसप्ताहः समायोजितः। तत्र संस्कृतसम्भाषणप्रतियोगितायाम् भवता प्रथमः पुरस्कारः प्राप्तः। तत् सूचयता भवता स्वमित्रं पुनीतं प्रति लिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः पत्रं लिख्यताम्। सहायतायै मञ्जूषा अपि दत्ता।** **½ × 10 = 5**

(आप गिरीश हैं। आपके विद्यालय में संस्कृत सप्ताह आयोजित किया गया है। उसमें संस्कृत भाषण प्रतियोगिता में आपने प्रथम पुरस्कार जीता है। उसे अपने मित्र पुनीत को बताते हुए उसे लिखे पत्र में रिक्त स्थानों को भरकर फिर से पत्र को लिखें। सहायता हेतु मंजूषा दी गई है। You are Girish. You have won the first prize for delivering speach in Sanskrit during Sanskrit week held in your school. Rewrite the letter written to you friend Punit to tell him about the prize by filling up the blanks with the words given in the box.)

छात्रावासः
12, मालवीयनगरम्
(*i*) ....!
दिनाङ्कः 15.3.20........

प्रियमित्र (*ii*) ....।

स्नेहम् (*iii*) ....।

अत्र वयम् सर्वे कुशलिनः। अस्माकं विद्यालये (*iv*) .... संस्कृतसप्ताहः समायोजितः। तत्र एका सम्भाषणप्रतियोगिता (*v*) ....। अहं तस्यां (*vi*) .... प्रथमपुरस्कारं प्राप्तवान्। संस्कृतसम्भाषणेन (*vii*) .... आत्मविश्वासः जागृतः अभवत्। इदानीम् अहं संस्कृते एव (*viii*) ....। भवान् अपि तथा प्रयत्नं कुर्यात्।

तव पितृभ्याम् नमोनमः।

(*ix*) .... अभिन्नमित्रम्
(*x*) ....

मञ्जूषा—वदामि, अभिवादनम्, पुनीत, दिल्लीतः, अभवत्, मयि, भवतः, गतसप्ताहे, गिरीशः, प्रतियोगितायाम्।

17. **भवान् प्रतापः। भवता संस्कृतनाटके श्री कृष्णस्य भूमिकायाः अभिनयः कृतः सर्वोत्तम-अभिनयस्य पुरस्कारः च प्राप्तः। तत् सूचयता भवता स्वपितरं प्रति लिखिते पत्रे मञ्जूषातः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पत्रं पुनः लिखत।** **½ × 10 = 5**

(आप प्रताप हैं। आपने संस्कृत नाटक में श्री कृष्ण की भूमिका की है और सर्वोत्तम अभिनय हेतु पुरस्कार प्राप्त किया है। उसे सूचित करते हुए अपने पिता जी को लिखे पत्र में मंजूषा से शब्दों को लेकर रिक्त स्थानों को भरकर पत्र को फिर से लिखिए। You are Pratap. You have played the role of Shri Krishna in a Sanskrit drama and won the prize for the best acting. Rewrite the letter written to your father to tell him about this by filling up the blanks with the words given in the box.)

छात्रावासः
नवोदयविद्यालयः
(*i*) ....।
दिनाङ्कः 11.7.20........

परमपूज्यपितृचरणाः!

(*ii*) .... वन्दनम्। अहम् अत्र भवतः आशीर्वादेन (*iii*) .... अस्मि। मम विद्यालये एका संस्कृतनाटक-प्रतियोगिता (*iv*) ....। अहम् तस्याम् श्रीकृष्णस्य अभिनयं कृतवान्। (*v*) ....

सभां प्रविश्य अहं पाण्डवानां कृते (*vi*) .... ग्रामान् एव (*vii*) .... । दुर्योधनः मां ग्रहीतुं यत्नं कृतवान्। सर्वैः दर्शकैः (*viii*) .... कृतम्। अहम् सर्वोत्कृष्टस्य अभिनेतुः पुरस्कारं प्राप्तवान्।

(*ix*) .... मातृचरणाभ्याम्।

भवदीयः प्रियः पुत्रः

(*x*) ....

मञ्जूषा—याचितवान्, स्वस्थः, सादरं, जयपुरतः, प्रतापः, पञ्च, अभवत्, नमः, करतलवादनं, दुर्योधनस्य।

18. भवान् नवेन्दुः जन्मदिवसोत्सवे कालघटिकायाः पुरस्कारं वाञ्छति। पितरं प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषायाः उचितं पदं चित्वा पत्रं पूरयत। ½ × 10 = 5

(आप नवेन्दु, जन्मदिवस के उत्सव पर घड़ी भेंट चाहते हैं। पिता को लिखे पत्र को मंजूषा से उचित पदों को लेकर पूर्ण कीजिए। You are Navendu. You want a watch as your birthday gift. Complete the letter written to your father with the words taking from the box.)

(*i*) ....

दिनाङ्कः 16.8.20.......

परमादरणीयाः (*ii*) ....

सादरं प्रणमामि।

(*iii*) .... कुशलं तत्रास्तु। भवता स्वपत्रे पृष्टं यत् जन्मदिवसस्य (*iv*) .... अहं किम् वाञ्छामि? अहं तु (*v*) .... कालघटिकाम् इच्छामि। छात्रावासे सर्वाणि कार्याणि (*vi*) .... भवन्ति परं निश्चितसमयात् भोजनव्यवस्था न वर्तते।

प्रातः पञ्चवादने जागरणम् (*vii*) .... । अतः नियमपालनाय घटिका अत्यावश्यकी वर्तते। अनया (*viii*) .... अपि दैनिककार्येषु नियमितः भविष्यामि।

शेषं सर्वं कुशलम्। मम जनन्यै अग्रजाय च सादरं (*ix*) .... ।

भवदीयः प्रियपुत्रः

(*x*) ....

मञ्जूषा—अत्र, यथासमयम्, अत्यावश्यकम्, प्रणामाः, छात्रावासः, उपहाररूपेण, एकां, पितृमहाभागः, अन्येषु, नवेन्दुः।

19. सौम्यः दिल्लीनगरे वसति। तस्य मित्रं सुमतिः असमप्रदेशे वसति। सौम्येन गणतन्त्रदिवसस्य शोभायात्रायां भागः गृहीतः। सः स्वानुभवान् स्वमित्रं सुमतिं प्रति पत्रे लिखति। मञ्जूषातः पदानि विचित्य पत्रं पूरयन्तु। ½ × 10 = 5

(सौम्य दिल्ली नगर में रहता है। उसकी मित्र सुमति असम प्रदेश में रहती है। सौम्य ने गणतन्त्र दिवस की शोभा-यात्रा में भाग लिया है। वह अपना अनुभव अपनी मित्र सुमति को पत्र में लिखता है। मञ्जूषा से पद लेकर पत्र को पूर्ण कीजिए। Saumya lives in Delhi. His friend Sumati lives in Assam province. Saumya has participated in Republic Day pageant. He writes his experience in a letter to his friend Sumati. Complete the letter with the words taking from the box.)

एम-14, (*i*) ....

नवदिल्लीतः।

तिथिः 23.5.20........

प्रियसखि सुमते,

(*ii*) .... ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अहं (*iii*) .... सज्जायां व्यस्तः आसम्। अतः विलम्बेन तव पत्रस्य उत्तरं ददामि। अस्मिन् वर्षे मयापि गणतन्त्रदिवसस्य शोभायात्रायां भागः (*iv*) .... ।

अस्माकं विद्यालयस्य वाद्यवृन्दं राजपथे स्वकलायाः प्रदर्शनम् अकरोत्। अहं गरबानृत्यस्य (*v*) .... आसम्। छात्राणां राष्ट्रगानस्य ओजस्वी ध्वनिः (*vi*) .... गुञ्जितम् अकरोत्। स्वराष्ट्रस्य सैन्यबलानां पराक्रमप्रदर्शनानि, विचित्रवर्णानि परिदृश्यानि लोकनृत्यानि च दृष्ट्वा अहं गौरवान्वितोऽस्मि। (*vii*) .... बाल्यावस्थायाः स्वप्नः तत्र पूर्णः जातः। (*viii*) .... वन्दनीयौ।

भवत्याः (*ix*) ....

सौम्यः

आवरणम्

सविधे
सुश्री सुमतिः
98, भवतारमार्गः
(*x*) .... :-533277

मञ्जूषा—पितरौ, गृहीतः, नमस्ते, असमप्रदेशः, मम, सुहृद्, राजपथम्, गणतन्त्रदिवससमारोहस्य, वसन्तविहारः, प्रमुख-सञ्चालकः।

20. विकासः नैनीतालस्थे एकस्मिन् विद्यालये पठति। सः छात्रावासात् अमेरिका-वास्तव्यं मित्रं जोसेफं नैनीताल विषये एकं पत्रम् लिखति। मञ्जूषातः पदानि विचित्य पत्रे रिक्तस्थानानि पूरयन्तु। **½ × 10 = 5**

(विकास नैनीताल के एक विद्यालय में पढ़ता है। वह छात्रावास से अमेरिका में रहने वाले मित्र जोसेफ को नैनीताल के विषय में पत्र लिखता है। मञ्जूषा से उचित पद लेकर रिक्त स्थानों को भरिए। Vikas reads in a school of Nainital. He writes a letter from his hostel to his friend Joseph, who lives in America about Nainital. Complete the letter with suitable words from the box.)

छात्रावासः,
(*i*) .... ।
तिथिः 20.1.20.....

प्रिय मित्र जोसेफ,

(*ii*) .... ।

गतमासे आवयोः दूरभाषेण वार्तालापः अभवत्। (*iii*) .... एव अत्र हिमपातः आरभत्। तं द्रष्टुम् अनेके यात्रिणः दूरतः आगताः आसन्। नैनीसरः अत्र एकं विशेषम् आकर्षणस्थलम् अस्ति, तस्य अपि जलं (*iv*) .... आसीत्। तदा तत्र नौकाविहारः तु सम्भवः नासीत् किन्तु (*v*) .... आनन्दिताः आसन्। भयङ्करे शीतेऽपि यात्रिणः 'चाइना-पीक' इति स्थानं द्रष्टुम् गताः आसन्। अत्रत्यानि प्राकृतिकदृश्यानि आकर्षकाणि मनोरमाणि च सन्ति।
यात्रिणां समूहं (*vi*) .... स्थानीयाः आपणिकाः प्रमुदिताः आसन्। (*vii*) .... आवासः दुर्लभः अभवत्। निवासाय (*viii*) .... भाटकं प्रवृद्धम् आसीत्। अहम् इच्छामि यत् ईदृशे अवसरे भवान् अपि भारते आगच्छेत् पर्वतीयस्थलस्य च आनन्दम् अनुभवेत्।
अग्रिमे (*ix*) .... जनवरीमासे वा भवान् अत्र आगमिष्यति इति मे हार्दिकी कामना।

(*x*) .... मित्रम्,
विकासः

आवरणम्

सविधे
श्री जोसेफः
2200, पाइनहर्स्टसर्कलः
जिराइड, ओहायो–44420 अमेरिका

मञ्जूषा—भवताम्, दिसम्बरमासे, दृष्ट्वा, नैनीतालम्, प्रकोष्ठानाम्, अतिथिशालासु, हिमीभूतम्, नमोनमः, दिनद्वयानन्तरम्, स्केटिंगप्रेमिणः।

21. मित्रं प्रति लिखितं निम्नलिखितं पत्रम् मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः पूरयत। ½ × 10 = 5

(मित्र को लिखे गए निम्नलिखित पत्र को मञ्जूषा में दिए गए पदों से भरिए। **Complete the following letter, with suitable words from the box, written to a friend.**)

अरुणाचलप्रदेशः

तिथिः 20.2.20......

प्रिय (*i*) .... भास्कर,

सस्नेहं नमस्ते।

(*ii*) .... अहं मित्रैः सह शैक्षिकभ्रमणाय 'दार्जिलिङ्ग इति' पर्वतीयस्थलं गतवान्। (*iii*) .... स्थानस्य सौन्दर्यम् अद्भुतम् (*iv*) .... अस्ति। विशालैः (*v*) .... सुसज्जिता इयं देवभूमिः एव अस्ति। एवं प्रतीयते यत् (*vi*) .... अन्यस्मिन् एव संसारे वसामः। इमं सुरम्यं प्रदेशं दृष्ट्वा इदम् असत्यम् एव प्रतीयते यत् पर्वताः केवलं दूरतः एव (*vii*) ....। पर्वताः तु सदैव रम्याः एव भवन्ति। अहं त्वया सह अपि एकवारं तत्र पुनः (*viii*) .... इच्छामि। आशासे आवां शीघ्रं गमिष्यावः। अधुना विरमामि। सर्वेभ्यः मम (*ix*) .... कथनीयः।

(*x*) .... मित्रम्,

शैलेन्द्रः

मञ्जूषा—गन्तुम्, वृक्षैः, नमस्कारः, मित्र, भवतः, अस्य, एव, वयम्, रम्याः, गतसप्ताहे।

22. मित्रं प्रति लिखितं निम्नलिखितं पत्रम् मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितैः शब्दैः पूरयत। ½ × 10 = 5

(मित्र को लिखे गए निम्नलिखित पत्र को मञ्जूषा में दिए गए पदों से भरिए। **Complete the following letter with suitable words from the box, written to a friend.**)

(*i*) ....

तिथिः 28.6.20......

प्रियमित्र दिवाकर,

(*ii*) ....नमस्ते।

(*iii*) .... अहं मित्रैः सह जन्तुशालां द्रष्टुं नन्दनकाननवनम् अगच्छम्। तत्र (*iv*).................... अनेकान् पशून् अपश्याम। सर्वे पशवः इतस्ततः भ्रमन्ति स्म। सिंहाः उच्चैः (*v*) ....। मयूराः नृत्ये (*vi*).................... आसन्। वस्तुतः मयूरं

(*vii*) .... कुत्र जन्तुशालायाः भव्यशोभा? तत्र आम्रवृक्षाः अपि आसन्, कोकिला (*viii*) .... । वस्तुतः यत्र आम्रवृक्षाः (*ix*) .... कोकिला तु भविष्यति एव। अग्रे पुनः लेखिष्यामि। (*x*) .... मम नमस्कारः कथनीयः।

भवदीयम् अभिन्नमित्रम्

शेखरः

मञ्जूषा—विना, तत्र, वयम्, सस्नेहं, चेन्नईतः, सर्वेभ्यः, अगर्जन्, ह्यः, मग्नाः, अपि।

23. मित्रं प्रति परीक्षासफलतायाम् लिखितं पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तैः शब्दैः पूरयत। ½ × 10 = 5

(परीक्षा में सफल होने पर मित्र को लिखे गए पत्र को मञ्जूषा में दिए गए उचित शब्दों से भरिए। Complete this letter, with suitable words from the box, written to your friend on his success in the examination.)

(*i*) .... ।

तिथिः 22.9.20......

(*ii*) ....,

(*iii*) .... ।

भवतः परीक्षासफलतापत्रम् अधुनैव (*iv*) .... । भवतः उत्तीर्णतां ज्ञात्वा मयि अति (*v*) .... अस्ति। अहोरात्रं प्रयासं विधाय भवान् 95 प्रतिशतम् (*vi*) .... लब्धवान्। त्वम् मम परिवारजनस्य (*vii*) .... अर्हसि। पत्रसमाप्तौ तुभ्यं पुनः वर्धापनं (*viii*) .... ।

(*ix*) .... सादरं नमः।

भवतः (*x*) ....

अ०ब०स०

मञ्जूषा—परीक्षाभवनात्, सन्तोषः, अङ्कान्, मित्रम्, साधुवादान्, कामये, प्राप्तम्, पितृभ्याम्, प्रियमित्र, सप्रेम नमस्कारम्।

24. लघुभ्रातरं प्रति लिखिते पत्रे मञ्जूषायां प्रदत्तैः शब्दैः रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत। ½ × 10 = 5

(छोटे भाई को लिखे गए पत्र को मञ्जूषा में दिए गए उचित शब्दों से रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए। Complete this letter with suitable words from the box, written to your younger brother.)

(*i*) ....

आगरा।

तिथिः 22.9.20......

प्रिय (*ii*) .... सोमेश,

सस्नेहं आशीर्वादम्।

(*iii*) .... अहं तव पत्रं प्राप्तवान्। (*iv*) .... परीक्षापरिणामः (*v*) .... अस्ति, परं गणितविषये भवता न्यूनाः अङ्काः (*vi*) .... इति सखेदं मया अधीतम्। (*vii*) .... प्रतिदिनं प्रातः काले उत्थाय गणितस्य (*viii*) .... अभ्यासं कुरु, गणिताध्यापकं च पुनः पुनः प्रश्नान् पृच्छ। अभ्यासेन एव सर्वाणि कार्याणि सिध्यन्ति।

(*ix*) .... चरणयोः सादरं प्रणामः।

भवदीयः अग्रजः,

(*x*) ....

मञ्जूषा—पित्रोः, त्वं, अधिकाधिकम्, छात्रावासतः, अनुज, ह्यः, शोभनः, श्रीशः, तव, प्राप्ताः।

25. **भवतः नाम अर्णवः। भवान् छात्रावासे निवसति। ''आगरायाः ताजमहलम्'' इति स्थाने शैक्षिकभ्रमणाय गन्तुं भवान् इच्छति। तदर्थं धनप्रेषणार्थं पितरं प्रति अधः अपूर्णं पत्रं लिखितम्। मञ्जूषायाः सहायतया उचितशब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः पत्रम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत।** **½ × 10 = 5**

(आपका नाम अर्णव है। आप छात्रावास में रहते हैं। आप शैक्षिक भ्रमण के लिए आगरा स्थित ताजमहल स्थान पर जाना चाहते हैं। इसके लिए धन भेजने हेतु पिता जी को नीचे लिखा गया पत्र अपूर्ण है। मञ्जूषा के उचित शब्दों की सहायता से रिक्त स्थान भरकर पत्र पुनः उत्तर पुस्तिका में लिखिए। You are Arnav. You reside in a hostel. You want to visit Taj Mahal of Agra on an educational tour. The following letter written to the father for sending money is incomplete. Rewrite the letter in answer book after completing with suitable words from the box.)

20, नवोदयविद्यालयछात्रावासः,

(*i*) ....,

तिथिः 4.11.20......

परम-आदरणीयः पितृमहाभागः,

सादरं (*ii*) .... ।

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम मासिकी परीक्षा (*iii*) .... जाता। मम उत्तरपत्राणि (*iv*) .... अभवन्। अस्मिन् ग्रीष्मावकाशे अहं गृहं न (*v*) .... यतः विद्यालयेन एकस्याः (*vi*) .... आयोजनं कृतम्। एषा यात्रा आगरा नगरे स्थितं ताजमहलं द्रष्टुम् (*vii*) .... अस्ति। यात्रा-व्ययार्थं पञ्चशतं (*viii*) .... भवन्तः प्रेषयन्तु। शेषं सर्वं कुशलम्। (*ix*) .... अग्रजाय च मम प्रणामाः।

(*x*) .... प्रियपुत्रः,

अर्णवः

मञ्जूषा—भवदीयः, समाप्ता, शैक्षिकयात्रायाः, मुम्बईनगरम्, रुप्यकाणि, जनन्यै, आगमिष्यामि, प्रणामाः, शोभनानि, आयोजिता।

26. **स्वविद्यालयस्य वर्णनं कुर्वन् मित्रं संजीवं प्रति अधः लिखितं पत्रम् उत्तरपुस्तिकायां रिक्तस्थानपूर्तिं कृत्वा पुनः लिखत। सहायतायै मञ्जूषायां पदानि दत्तानि।** **½ × 10 = 5**

(अपने विद्यालय का वर्णन करते हुए मित्र संजीव को नीचे लिखे गए पत्र में रिक्त स्थान पूर्ति करके पुनः उत्तर पुस्तिका में लिखिए। सहायता के लिए मञ्जूषा में पद दिए गए हैं। Rewrite the following letter in your answer book after filling the blanks, written to your friend Sanjeev, describing your school. For your help, words are given in the box.)

परीक्षाभवनम्,

तिथिः 10.10.20......

प्रिय (*i*) ....

सस्नेहं नमस्कारः।

भवतः पत्रं प्राप्तम्। (*ii*) .... प्रासीदत्। यथा भवता कथितं तथा अहं पत्रोत्तरे स्वविद्यालयस्यवर्णनं (*iii*) ....। मम (*iv*) .... अतीव विशालः सुन्दरः च अस्ति। अत्र त्रिसहस्रं छात्राः (*v*) .... पठन्ति। (*vi*) .... पुस्तकानां पत्र-पत्रिकाणां च सुव्यवस्था अस्ति। (*vii*) ....

वॉलीबाल-बैडमिन्टन-क्रिकेट-रज्जु आकर्षणादि खेलानाम् उत्तमः प्रबन्धः अस्ति। परिषदः परीक्षापरिणामः प्रतिवर्षं (*viii*) .... भवति। मातापित्रोः (*ix*) .... प्रणामाः।

भवतः (*x*) ....

क०ख०ग०

मञ्जूषा—पुस्तकालये, चरणयोः, अभिन्नमित्रम्, संजीव, शतप्रतिशतम्, मनोयोगेन, मनः, करोमि, क्रीडाक्षेत्रे, विद्यालयः।

27. भवान् सुरेशः, छात्रावासे वसति। शारदीये अवकाशे भवतां विद्यालये संस्कृतसम्भाषणशिविरं प्रचलिष्यति अतः भवान् गृहं न गमिष्यति इति सूचयन् पितरं प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां पुनः लिखत। ½ ×10 = 5

(आप सुरेश हैं और छात्रावास में रह रहे हैं। शारदीय अवकाश में आपके विद्यालय में संस्कृत सम्भाषण शिविर चलेगा, अतः आप घर नहीं जाएँगे। ऐसा सूचित करते हुए पिता के प्रति लिखे गए पत्र को मञ्जूषा के शब्दों द्वारा भरकर उत्तर पुस्तिका में पुनः लिखिए। **You are Suresh and are staying in a hostel. In the Autumn Break, Sanskrit Conversation Camp will be organized in your school. Hence you will not be going home. Giving this information, complete the following letter with the words given in the box and rewrite it in your answer sheet.**)

नर्मदाछात्रावासः,

नवोदयविद्यालयः।

(*i*) ....

परमपूज्यपितृमहाभागः,

(*ii*) .... ।

तिथि: 03.08.20.......

अत्र अहं (*iii*) .... । तत्रापि भवन्तः सर्वे (*iv*) .... इति मन्ये। अत्र मम पठनं (*v*) .... प्रचलति। अर्धवार्षिकी परीक्षा (*vi*) .... । मम विद्यालये शारदीये अवकाशे (*vii*) .... प्रचलिष्यति। अतः अहम् अवकाशदिनेषु गृहम् आगन्तुं न (*viii*) .... । भवतां दर्शनेन अहं वञ्चितः भवामि इति खेदः, तथापि शिविरेण मम ज्ञानवर्धनम् भविष्यति इति नास्ति सन्देहः।

(*ix*) .... अपि मम वन्दनानि। स्वकीयं क्षेमसमाचारं सूचयन्तु इति।

भवदीयः पुत्रः,

(*x*) ....

मञ्जूषा—सम्यक्, शक्नोमि, जयपुरतः, कुशलिनः, मातृचरणयोः, कुशली, सुरेशः, सादरवन्दनानि, समाप्ता, संस्कृतसम्भाषणशिविरम्।

28. भवान् चन्द्रः अस्ति। भवतां विद्यालये संस्कृतस्य सम्भाषणशिविरम् आयोजितम् आसीत्। स्वअनुभवान् वर्णयन् भवान् स्वमित्रं सुरेशं प्रति पत्रं लिखति परन्तु मध्ये कानिचित् पदानि त्यक्तानि। पत्रं पूरयित्वा पुनः उत्तरपुस्तिकायाम् लिखतु। सहायतायै अधः मञ्जूषा दत्ता। ½ × 10 = 5

(आप 'चन्द्र' हैं। आपके विद्यालय में संस्कृत का सम्भाषण शिविर आयोजित किया गया था। अपने अनुभवों का वर्णन करते हुए आप अपने मित्र सुरेश को पत्र लिखते हैं, परन्तु बीच में कुछ शब्द छोड़ देते हैं। पत्र को पूरा करके पुनः उत्तर पुस्तिका में लिखिए। सहायता के लिए नीचे मञ्जूषा दी गई है। **You are 'Chandra'. A Sanskrit-speaking camp was**

organized in your school. Relating your experiences you write a letter to your friend Suresh but leave some words in between. So complete the letter and rewrite it in your answer sheet. You can take help from the words given in the box below.)

अ 77, शालीमारबाग:
(*i*) ....
दिनाङ्क:16.8.20......

प्रिय (*ii*) ....
(*iii*) ....
अत्र सर्वगतं कुशलम्। मन्ये भवान् अपि कुशली। (*iv*) .... अस्माकं विद्यालये संस्कृत-सम्भाषणशिविरम् आयोजितम् आसीत्। दश दिनानि यावत् वयम् संस्कृतेन सम्भाषणस्य अभ्यासं कृतवन्तः। एकस्याः लघुनाटिकायाः मञ्चनमपि (*v*) .... अकुर्म। अहम् तु विदूषकस्य (*vi*) .... कृतवान्। सर्वे जनाः हसित्वा हासित्वा वारं वारं करतलध्वनिम् (*vii*) .... । अहम् तु इदानीं सर्वदा संस्कृतेन एव वदामि। मम शिक्षकाः अपि (*viii*) .... स्नेहं कुर्वन्ति। त्वम् अपि प्रयत्नं कुरु। नूनं यशस्वी भविष्यसि।
पितरौ (*ix*) .... मम प्रणामाञ्जलिं निवेदयतु।

भवताम् अभिन्नहृदयः,
(*x*) ....

मञ्जूषा—चन्द्रः, इन्द्रपुरीतः, अकुर्वन्, सुरेश, प्रति, सस्नेहं नमस्ते, वयम्, गतसप्ताहे, अभिनयं, मयि।

29. भवतां नाम सौरभः। भवतां विद्यालये वार्षिकोत्सवे संस्कृतनाटकस्य मञ्चनं भविष्यति। तदर्थं स्वमित्रं गौरवं प्रति लिखितं निमन्त्रणपत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत। **½ × 10 = 5**

(आपका नाम सौरभ है। आपके विद्यालय में वार्षिकोत्सव पर संस्कृत नाटक का मंचन होगा। अपने मित्र गौरव को लिखे गए निमन्त्रण-पत्र को मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से पूरा करके पुनः उत्तर पुस्तिका में लिखिए। Your name is Saurabh. A Sanskrit play will be enacted in the annual function of your school. Complete the following letter with the help of words given in the box inviting him to attend the function. Rewrite the letter in your answer sheet.)

सर्वोदयविद्यालयः,
(*i*) .... ।
तिथिः 01.07.20......

प्रियमित्र (*ii*) ....!
दीपावलिपर्वणः शुभाशंसाः। अत्र (*iii*) .... कुशलम्। भवान् अपि (*iv*) .... भविष्यति इति मन्ये। अस्माकं विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः (*v*) .... पर्वणः शुभावसरे भविष्यति। तत्र अस्माकं पुस्तकस्य 'रमणीया हि सृष्टिः एषा' इति नाटकस्य (*vi*) .... भविष्यति। अहं तस्मिन् नाटके काकस्य अभिनयं (*vii*) .... । भवान् अवश्यमेव तत् (*viii*) .... आगच्छतु। मम अपि उत्साहवर्धनम् भविष्यति। सर्वेभ्यः अग्रजेभ्यः मम (*ix*) .... निवेद्यताम् इति।

भवदीयः वयस्यः,
(*x*) ....

मञ्जूषा—द्रष्टुम्, दिल्लीतः, सर्वगतं, प्रणामाञ्जलिः, कुशली, मञ्चनम्, गौरव, दीपावल्याः, करिष्यामि, सौरभः।

30. **भवती रश्मिः। भवती छात्रावासे पठति। भवत्याः अनुजः सूर्यः नवमकक्षायां संस्कृतं पठितुं न इच्छति। तं प्रेरयितुम् अधोलिखितं पत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां पुनः लिखत।** **½ × 10 = 5**
(आप रश्मि हैं। आप छात्रावास में पढ़ती हैं। आपका छोटा भाई सूर्य नवीं कक्षा में संस्कृत नहीं पढ़ना चाहता। उसको प्रेरित करते हुए निम्नलिखित पत्र को मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से भरकर उत्तर पुस्तिका में पुनः लिखिए। You are Rashmi. You study in a hostel. Your younger brother Surya does not wish to study Sanskrit in Class IX. Complete the following letter with the help of words given in the box to motivate him and rewrite this letter in your answer sheet.)

(*i*) ....

नवोदयविद्यालयः।

भोपालतः

तिथिः 23.12.20........

प्रिय (*ii*) ....,

शुभाशीषाः।

भवान् अष्टमीकक्षायां नवतिः प्रतिशतं अङ्कान् प्राप्य उत्तीर्णः जातः इति (*iii*) .... पत्रात् ज्ञात्वा अहमतीव प्रसन्ना अस्मि। शतशः वर्धापनानि। मया इदमपि ज्ञातं यत् भवान् (*iv*) .... संस्कृतविषयं स्वीकर्तुं न इच्छति। प्रिय वत्स! (*v*) .... ज्ञानं विना अस्माकं जीवनमेव अपूर्णं भवति। अस्माकं संस्कृतसाहित्यं तु सम्पूर्ण-विश्वाय (*vi*) .... अस्ति। तत्कथं भवान् तस्मात् (*vii*) .... वञ्चितो भवितुम् इच्छति। मम तु ज्ञानचक्षुः एव अनेन (*viii*) .... जातम्।

आशासे यद् भवान् नवमीकक्षातः एव स्वज्ञानवर्धनं (*ix*) .... अन्यान् छात्रान् अपि प्रेरयिष्यति।

मातृपितृचरणयोः मे प्रणामाः निवेद्यताम् इति।

(*x*) ....

रश्मिः

मञ्जूषा—अपूर्वज्ञानात्, संस्कृतभाषायाः, प्रेरणाप्रदम्, नवमीकक्षायां, उन्मीलितं, गङ्गाछात्रावासः, कृत्वा, अनुज, तव अग्रजा, भवतः।

बोर्ड परीक्षायाः प्रश्नाः

1. **भवान् महेशः। भवतः विद्यालये सर्वशिक्षाकार्यक्रमः आयोजितः। स्वविद्यालयस्य कार्यक्रमविषये मित्रं रमेशं प्रति लिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः पूरयित्वा पत्रं पुनः लिखतु–** [*CBSE 2014*]

गृहसंख्या–25

अ-1 मोतीनगरम्

(*i*) ....।

तिथिः 20.08.20........

प्रिय मित्र (*ii*) ....!

सप्रेम नमो नमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। मित्र! अस्माकं विद्यालये (*iii*) .... सर्वशिक्षा-कार्यक्रमः आयोजितः। वयं छात्राः भिन्नवर्गेषु विभक्ताः भूत्वा विद्यालयस्य समीपस्थानि (*iv*) .... गतवन्तः। तत्र लघुकुटीरे (*v*) ....

निरक्षरान् जनान् शिक्षायाः महत्त्वं बोधितवन्तः। बालकान् विद्यालये प्रेषणार्थं तान् (*vi*) ……………………। अस्माकं कार्यक्रमस्य प्रभावेण इदानीम् अस्माकं विद्यालये (*vii*) …………………… परिमिताः (*viii*) …………………… बालकाः पठितुम् आरब्धवन्तः। भवान् स्वविद्यालयस्य (*ix*) …………………… विषये लिखतु।

भवदीयं मित्रम् (*x*) ……………

मञ्जूषा—गतगुरुवासरे, पञ्चविंशतिः, निवसतः, दिल्लीतः, निर्धनाः, रमेश, कार्यक्रमस्य, अशिक्षितक्षेत्राणि, महेशः, प्रेरितवन्तः

2. भवतः नाम सार्थकः अस्ति। भवतः विद्यालये संस्कृतनाटकस्य मञ्चनं भविष्यति। एतदर्थं स्वमित्रं प्रशान्तं प्रति लिखितं निमन्त्रणपत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा पत्रं पुनः लिखतु– [*CBSE 2012*]

नूतनविद्यापीठः
(*i*) ……………………

प्रिय मित्र प्रशान्त!

नववर्षस्य (*ii*) ……………………………। अत्र सर्वगतं कुशलम्। भवान् अपि कुशली इति मन्ये। अस्माकं विद्यालयस्य (*iii*) …………………… नववर्षस्य शुभावसरे भविष्यति। तत्र अस्माकं (*iv*) …………………… 'रमणीया हि सृष्टिरेषा' इति (*v*) …………………… मञ्चनम् भविष्यति। अहं तस्मिन् नाटके मयूरस्य अभिनयं (*vi*) ……………………। भवान् तत् दर्शनाय (*vii*) …………………… आगच्छतु। मम अपि (*viii*) …………………… भविष्यति। सर्वेभ्यः अग्रजेभ्यः मम (*ix*) …………………… निवेद्यताम् इति।

भवतः मित्रम्
(*x*) ……………………

मञ्जूषा—शुभाशंसाः, गाजियाबादनगरतः, अवश्यमेव, सार्थकः, नाटकस्य, प्रणामाञ्जलिः, करिष्यामि, उत्साहवर्धनम्, पाठ्यपुस्तकस्य, वार्षिकोत्सवः

3. मित्रं प्रति लिखितम् अधः पत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत– [*All India 2015*]

(*i*) ……………………

(*ii*) …………………… गौरव!

सस्नेहं (*iii*) ……………………।

गतमासे अहं (*iv*) …………………… मात्रा च सह भ्रमणार्थं मेघालयप्रदेशम् अगच्छम्। (*v*) …………………… सौन्दर्यम् अद्भुतम्। (*vi*) …………………… सुन्दरं पर्वतीयस्थलम् (*vii*) …………… वृक्षैः पर्वतैः च सुसज्जिता इयं वस्तुतः देवभूमिः एव अस्ति। इमं सुरम्यं प्रदेशं दृष्ट्वा (*viii*) ……………… यत् पर्वताः सदैव रम्याः एव। अहं त्वया सह अपि एकवारं (*ix*) …………………… तत्र गन्तुम् इच्छामि। आशासे आवां शीघ्रमेव तत्र पर्वतानां मध्ये भविष्यावः। सर्वेभ्यः मम नमस्काराः कथनीयाः। शीघ्रं मिलावः।

(*x*) ……… मित्रम्
अङ्कुरः

मञ्जूषा—भवतः, इदम्, केरलतः, विशालैः, नमस्काराः, पुनः, अनुभूयते, मेघालयप्रदेशस्य, पित्रा, प्रियमित्र।

4. भवान् रमेशः। भवता पितरं प्रति अधोलिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दैः पूरयित्वा पत्रं पुनः लिखत– *[CBSE 2014]*

गङ्गाछात्रावासः

(*i*) ....

तिथिः ....

पूज्य (*ii*) ....!

सादरं नमोनमः।

भवतः पत्रं प्राप्तम्। भवान् ज्ञातुम् इच्छति यत् (*iii*) .... मम सज्जा कीदृशी वर्तते? पितृवर्याः, अद्यत्वे अहम् समयस्य नियोजनं कृत्वा (*iv*) ....। मम दिनचर्या तु निश्चिता। प्रतिदिनम् एकहोरायावत् प्रत्येकं विषयस्य (*v*) .... करोमि। (*vi*) .... विषये तु मम सज्जा पूर्णा एव। गणितविषये (*vii*) .... आवश्यकता अस्ति। संस्कृतम् तु मम (*viii*) ....। अत्र न कापि चिन्ता। आशासे परिश्रमेण अवश्यमेव (*ix*) .... स्थानं लप्स्ये।

मातृचरणेषु मम प्रणामाः।

भवताम् प्रियः पुत्रः

(*x*) ....

मञ्जूषा—प्रथमम्, परिश्रमस्य, दिल्लीनगरात्, पितृमहोदय, वार्षिकपरीक्षायै, पठामि, प्रियविषयम्, विज्ञानस्य, अध्ययनम्, रमेशः

5. भवान् प्रसादः। देशान्तरे स्थितस्य भवतः कनिष्ठ-भगिनी धावनस्पर्धायां भागं गृहीतवती इत्यतः तां प्रेरयितुं लिखितं पत्रं मञ्जूषास्थपदैः पूरयत– *[CBSE 2016]*

पूजानगरम्

नवदिल्लीतः

तिथिः ....

आयुष्मति (*i*) ....!

स्नेहाशीषः।

कुशलम् अत्र (*ii*) .... तत्रास्तु। भवती विद्यालये प्रचलितधावनस्पर्धायां (*iii*) .... गृहीतवती इति ज्ञात्वा अहं सम्पूर्णतया तुष्टः (*iv*) .... च भवामि। यतो हि भवती इतः पूर्वं क्रीडासु न रुचिं (*v*) ....। यथा पठने तथा क्रीडासु अपि (*vi*) .... भवितव्या इति सर्वेषाम् अभिप्रायः, येन (*vii*) .... सुदृढ़ं भविष्यति। भवत्यै मम (*viii*) ....। मातापितृभ्यां मम (*ix*) .... समर्पयतु।

भवत्याः प्रियः (*x*) ....

प्रसादः

मञ्जूषा—अभिनन्दनानि, सर्वम्, प्रियभगिनि, दर्शितवती, भागम्, सहोदरः, विस्मितः, रुचिः, नमस्कारान्, स्वास्थ्यम्।

6. **भवान् विद्यानाथः। संस्कृतपुस्तकपठनाय मित्रं प्रोत्साहयितुं लिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायाः पदैः पूरयत–** *[CBSE 2016]*

27, नारायणमार्गः

(*i*) ....

तिथिः ....

प्रिय मित्र (*ii*) .... !

नमोनमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अहम् अधुना 'सुन्दरकाण्डम्' इति पुस्तकविषये लेखितुम् इच्छामि। एतत् मम पितामहेन मह्यं दत्तम्। अहं (*iii*) .... तस्य पारायणम् अकरवम्। मित्रवर! (*iv*) .... एतत् सुन्दरकाण्डम्। अस्य भाषाशैली (*v*) .... मधुरा च वर्तते। एतस्य पठनेन अस्माकं (*vi*) .... सह संस्कारः च अपि वर्धते। मित्र! अहं तुभ्यम् एकं (*vii*) .... प्रेषयामि। त्वमपि अस्य (*viii*) .... कुरु जीवने सफलतां च आप्नुहि। (*ix*) .... मम प्रणामाः।

तव अभिन्नं मित्रम्

(*x*) ....

मञ्जूषा—सुन्दरकाण्डपुस्तकम्, संस्कृतज्ञानेन, एकवारम्, मातापितृभ्याम्, विद्यानाथः, विजयनगरतः, राकेश, ग्रन्थरत्न, अतिसरला, पारायणम्।

7. **पितरं प्रति लिखितम् अधः पत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत–** *[All India 2016]*

ब्रह्मपुत्र-छात्रावासः,

(*i*) ....

पूज्याः (*ii*) .... !

अत्र कुशलं तत्रास्तु। इदं विज्ञाय भवान् अतिप्रसन्नः भविष्यति यद् गतदिवसे अन्तर्विद्यालयीयभाषणप्रतिस्पर्धायां मया (*iii*) .... स्थानं लब्धम्। क्रीडादिवसे (*iv*) .... अहमेव प्रथमः आसम्। अस्मिन् वर्षे वार्षिकोत्सवे अहं नाट्याभिनयं (*v*) ....।

अयं वार्षिकोत्सवः आगामि शुक्रवासरे (*vi*) ....। विद्यालयस्य पक्षतः ह्यः एव (*vii*) .... प्रेषितम्। अहमपि (*viii*) .... सूचयामि यत् भवान् मात्रा सह अवश्यम् आगच्छतु। मम (*ix*) .... भविष्यति।

मातृचरणयोः मम प्रणामाः।

भवदीयः पुत्रः

(*x*) ....

मञ्जूषा—निमन्त्रणपत्रम्, धावनप्रतियोगितायाम्, नीरजः, उत्साहवर्धनम्, भवन्तम्, नवदिल्लीतः, प्रथमम्, करिष्यामि, पितृमहोदयाः, आयोजयिष्यते।

8. **सखीं प्रति लिखितम् अधःपत्रं मञ्जूषाप्रदत्तशब्दैः पूरयित्वा पुनः लिखत–** *[CBSE 2018]*

शिमलानगरात्

दिनाङ्कः ....

प्रिये शकुन्तले!

सप्रेम (*i*) ....!

अद्यैव तव पत्रं प्राप्तम्। तव अर्धवार्षिकीपरीक्षा (*ii*) ....। त्वं च परीक्षापरिणामं (*iii*) ....। अत्रान्तरे,

त्वं (*iv*) .... आगच्छ। अत्र शैत्यं प्रवृद्धम्। (*v*) .... प्रारम्भे हिमपात: (*vi*) ....। यदा हिमपातो भवति, तदा वृक्षा: वनस्पतय:, राजमार्गा: श्वेतवर्णवस्त्रै: आच्छादिता: इव (*vii*) .... शोभन्ते। देशस्य विभिन्नभागेभ्य: (*viii*) .... एतद् द्रष्टुम् अत्र आगच्छन्ति। मम गृहे सर्वे (*ix*) .... वीक्ष्य प्रसन्ना: भविष्यन्ति। आशासे त्वं नूनम् आगमिष्यसि। गृहे सर्वेभ्य: मम प्रणामाञ्जलय: (*x*) ....।

तव अभिन्नहृदया

प्रियंवदा

मञ्जूषा—निवेदनीया:, पर्यटका:, त्वाम्, नमो-नम:, सम्पन्ना, अतीव, प्रतीक्षसे, सम्भाव्यते, शिमलानगरम्, आगामिमासस्य।

उत्तराणि

1. (*i*) दिल्लीत: (*ii*) रमेश (*iii*) गतगुरुवासरे (*iv*) अशिक्षितक्षेत्राणि (*v*) निवसत: (*vi*) प्रेरितवन्त: (*vii*) पञ्चविंशति: (*viii*) निर्धना: (*ix*) कार्यक्रमस्य (*x*) महेश:
2. (*i*) गाजियाबादनगरत: (*ii*) शुभशंसा: (*iii*) वार्षिकोत्सव: (*iv*) पाठ्यपुस्तकस्य (*v*) नाटकस्य (*vi*) करिष्यामि (*vii*) अवश्यमेव (*viii*) उत्साहवर्धनम् (*ix*) प्रणामाञ्जलि: (*x*) सार्थक:
3. (*i*) केरलत: (*ii*) प्रियमित्र (*iii*) नमस्कारा: (*iv*) पित्रा (*v*) मेघालयप्रदेशस्य (*vi*) इदम् (*vii*) विशालै: (*viii*) अनुभूयते (*ix*) पुन: (*x*) भवत:
4. (*i*) दिल्लीनगरात् (*ii*) पितृमहोदय (*iii*) वार्षिकपरीक्षायै (*iv*) पठामि (*v*) अध्ययनम् (*vi*) विज्ञानस्य (*vii*) परिश्रमस्य (*viii*) प्रियविषयम् (*ix*) प्रथमम् (*x*) रमेश:
5. (*i*) प्रियभगिनि (*ii*) सर्वम् (*iii*) भागम् (*iv*) विस्मित: (*v*) दर्शितवती (*vi*) रुचि: (*vii*) स्वास्थ्यम् (*viii*) अभिनन्दनानि (*ix*) नमस्कारान् (*x*) सहोदर:
6. (*i*) विजयनगरत: (*ii*) राकेश (*iii*) एकवारम् (*iv*) ग्रन्थरत्नम् (*v*) अतिसरला (*vi*) संस्कृतज्ञानेन (*vii*) सुन्दरकाण्डपुस्तकम् (*viii*) पारायणम् (*ix*) मातापितृभ्याम् (*x*) विद्यानाथ:
7. (*i*) नवदिल्लीत: (*ii*) पितृमहोदया: (*iii*) प्रथमम् (*iv*) धावनप्रतियोगितायाम् (*v*) करिष्यामि (*vi*) आयोजयिष्यते (*vii*) निमन्त्रणपत्रम् (*viii*) भवन्तम् (*ix*) उत्साहवर्धनम् (*x*) नीरज:
8. (*i*) नमो नम: (*ii*) सम्पन्ना (*iii*) प्रतीक्षसे (*iv*) शिमलानगरम् (*v*) आगामिमासस्य (*vi*) सम्भाव्यते (*vii*) अतीव (*viii*) पर्यटका: (*ix*) त्वाम् (*x*) निवेदनीया:

ख2 लघुकथा/अनुच्छेदलेखनम्

05 अङ्काः

निर्देश—

- इस खंड में लघुकथा/अनुच्छेद-लेखन ही पूछा जाएगा। **अथवा** चित्रवर्णन का प्रश्न आ सकता है।
- लघुकथा-लेखन के प्रश्न में मञ्जूषा में दिए गए दस शब्दों में से उचित शब्दों द्वारा रिक्त स्थानों की पूर्ति की जाएगी।
- अनुच्छेद-लेखन के रूप में मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से संस्कृत में दिए गए उचित विषय पर सरल संस्कृत में पाँच वाक्यों का निर्माण कराया जाएगा। **अथवा** दिए गए चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से सरल संस्कृत में पाँच वाक्यों का लेखन कराया जाएगा।

लघुकथा

उदाहरणम्—

निम्नलिखिताः लघुकथा पठित्वा मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानानि सम्पूरयत।

(नीचे लिखी लघुकथा को पढ़कर मञ्जूषा की सहायता से खाली स्थानों को पूर्ण कीजिए। Read the following short story (paragraph) and fill up the blanks with the help of box.) ½ × 10 = 5

महाभारतस्य (*i*) **युद्धे** एकस्मिन् दिने वीरवरः अर्जुनः (*ii*) **युद्धम्** कुर्वन् अतीव दूरम् अगच्छत्। तदा उचितं समयं विज्ञाय आचार्यः द्रोणः (*iii*) **चक्रव्यूहम्** अरचयत्। सः व्यूहं भेदनाय (*iv*) **पाण्डवान्** आह्वायत्। इदं श्रुत्वा पाण्डवशिविरे दुखं व्याप्तम्। तदा वीरपुत्रः (*v*) **अभिमन्युः** युधिष्ठिरमवदत् — 'ज्येष्ठ पितः! अलं चिन्तया। अहं यदा (*vi*) **मातुः** गर्भे आसम् तदा एकदा तच्चक्रस्य वृत्तान्तं (*vii*) **पितुः** मुखेन अशृण्वम्। अतः व्यूहे गमनं तु मया ज्ञायते परं तस्मादागमनं न ज्ञायते। यतः यदा (*viii*) **जनकः** मात्रे तद्विधिम् अकथयत् तदा सा सुप्ता। अतः व्यूह (*ix*) **भेदनाय** तु अहमेव गमिष्यामि एवं कथयित्वा वीरः (*x*) **अभिमन्युः** व्यूहभेदनाय युद्धक्षेत्रम् प्राचलत्।

मञ्जूषा—चक्रव्यूहम्, युद्धे, अभिमन्युः, भेदनाय, युद्धम्, पाण्डवान्, मातुः, जनकः, अभिमन्युः, पितुः।

अभ्यासः

1. अधोलिखिताः लघुकथा पठित्वा मञ्जूषानाञ्च सहायतया रिक्तस्थानां पूर्तिं करोतु भवान्।

(नीचे लिखी लघुकथा को पढ़कर मञ्जूषाओं की सहायता से आप खाली स्थानों को भरिए। Read the following short story (paragraph) and fill up the blanks with the help of box.) ½ × 10 = 5

(क) रामायणे इदं वर्णितं यत् एकदा स्व (*i*)................ जनकपुत्री सीता शृङ्गारम् अकरोत्। सा षोडशशृङ्गारं कृत्वा स्वशिरसि सौभाग्यचिह्नं सिन्दूरम् अरचयत्। एतद् दृष्ट्वा श्रीहनुमान् (*ii*) .... अपृच्छत्—"मातः! भवती कथं (*iii*) .... स्वमस्तके सिन्दूरं रचयति।" माता सीता

अवदत्—"प्रियवर! अनेन (*iv*) .... स्वामिनः आयुः (*v*) .... सः प्रसीदति अपि। अतः अहम् एवं करोमि।" एतच्छ्रुत्वा हनुमान् ततः (*vi*) .... । एकस्मिन् दिवसे श्रीहनुमान् सम्पूर्णे शरीरे (*vii*) .... लिम्पित्वा राजसभाम् आगच्छत्। तदा तस्य रक्तवर्णं (*viii*) .... दृष्ट्वा सर्वे जनाः अहसन्। कारणं पृष्टे सति हनुमान् अवदत्—"माता अवदत्–सिन्दूरेण स्वामिनः प्रसन्नता आयुश्च वर्धेते, अतः अहमपि तेन कारणेन एव (*ix*) .... शरीरे सिन्दूरम् अलिम्पम्।" एतच्छ्रुत्वा (*x*) .... प्रसन्नः भूत्वा तस्य आलिङ्गनम् अकरोत्।

मञ्जूषा—शरीरम्, श्रीरामः, वर्धते, शृङ्गारकक्षे, प्राचलत्, स्वसम्पूर्णे, प्रतिदिनम्, सिन्दूरम्, सीताम्, सिन्दूरेण।

(ख) एकदा ऋषिः दयानन्दः वैदिकधर्मस्य प्रचारं कुर्वन् अनूपशहर नामकम् एकं (*i*) .... अगच्छत्। तत्र तस्य सत्सङ्गे अनेके नराः नार्यः च आगत्य तस्य अमृतवचनं श्रुत्वा (*ii*) .... धन्यं कुर्वन्ति स्म। अतः तस्य अनुयायिनां सङ्ख्या अपि अवर्धत। ते सर्वे ऋषिं प्रति (*iii*) .... अपि धारयन्ति स्म। एतद् दृष्ट्वा तस्य विरोधिनः ईर्ष्यया दग्धाः अभवन्। ते स्वामिदयानन्दं (*iv*) .... अपि प्रयत्नम् अकरोत् एकस्मिन् दिवसे एकस्मै युवकाय (*v*) .... दत्वा तस्य हस्तेन ऋषिं दयानन्दं ताम्बूले विषम् प्रदापयन्। एतत् ज्ञात्वा योगविद्यया (*vi*) .... च ऋषिः तत् विषं बहिः निस्सार्य स्वस्थाने आगच्छत्। इदं वृत्तान्तं ज्ञात्वा स्वामिदयानन्दस्य (*vii*) .... आरक्षकनिरीक्षकः (पुलिसनिरीक्षक) सैयद मोहम्मदः तम् (*viii*) .... बन्धनेन बद्ध्वा स्वामिनः समीपं नीतवान्। दण्डार्थञ्च स्वामिने निवेदितवान्। एतच्छ्रुत्वा ऋषिः गम्भीरस्वरेण अकथयत्—'भवान् एनं मुञ्चतु। अहं कञ्चिदपि जनं बन्धने पातयितुं न आगच्छम् अपितु संसारं (*ix*) .... मोक्तुम् आगतवान्।' एतत् कथयित्वा सः तं बन्धनात् मोक्तवान्। धन्यः आसीत् **सः ऋषिः** (*x*) .... **सरस्वती।**

मञ्जूषा—अपराधिनम्, धनम्, मुस्लिमभक्तः, नगरम्, बन्धनात्, मारयितुम्, न्यौलीक्रियया, स्वामिदयानन्द, भक्तिभावम्, आत्मानं।

(ग) अहिंसायाः साक्षात्प्रतिमा भगवान् (*i*) .... एकदा कोसलदेशस्य राजधानी श्रावस्तीम् अगच्छत्। तदा तत्र नृपः प्रसेनजितः (*ii*) .... अकरोत्। सायंकाले भगवतः प्रवचने श्रोतॄणां सङ्ख्या (*iii*) .... आसीत्। तस्याः कारणं भगवता पृष्टम्। तदा जनाः नृपश्च बिभेत्य नृशंसस्य दस्योः अङ्गुलिमालस्य (*iv*) .... अकुर्वन्। एतद् ज्ञात्वा भगवान् बुद्धः तं प्रति (*v*) .... गतवान्। विपिने महात्मानं बुद्धं दृष्ट्वा (*vi*) .... तस्मै स्थातुम् अकथयत्। तं भयङ्कराकृतिं दृष्ट्वा अपि न बिभेत्य बुद्धः अकथयत्—"पुत्र! तव (*vii*) .... अहं तु अतिष्ठम् परं त्वम् कदा स्थास्यसि।" सः पुनः तं शिक्षयन् विस्तारेण कथितवान्—"वत्स! अस्मिन् संसारे पूर्वस्मात् एव अनेकानि (*viii*) .... सन्ति तानि निरन्तरं जनान् पीडयन्ति। त्वम् (*ix*) .... कथं तानि वर्धयसि अतः त्वं तेभ्यः विरम।" बुद्धस्य उपदेशं श्रुत्वा मत्वा च सः दस्युः (*x*) .... निक्षिप्य तस्य चरणयोः अपतत् तस्य च भक्तः अभवत्।

मञ्जूषा—अङ्गुलिमालः, स्वखड्गं, अतिन्यूना, बुद्धः, राज्यम्, वनम्, कष्टानि, स्वपापाचरणैः, चर्चाम्, कथनेन।

(घ) महाभारतयुद्धात् पूर्वम् एकदा कौरवपाण्डवेषु सन्धिं कारयितुं योगेश्वरः (*i*) .... हस्तिनापुरं गतवान्। सः राजसभां गत्वा सम्राजं (*ii*) .... अवदत्—'राजन्! कौरव-पाण्डवाः भवतामेव पुत्राः सन्ति। अतः तेषां मध्ये युद्धः न भवेत् एतदर्थं भवान् एव (*iii*) .... कुर्यात्। अर्धराज्यस्य उत्तराधिकारिभ्यः (*iv*) .... यदि अर्धं राज्यं न दत्वा अपि भवान् पञ्चग्रामान् एव यच्छेत् तदा अपि (*v*) .... सन्तुष्टाः भविष्यन्ति महाविनाशकारी युद्धश्च न भूत्वा सर्वत्र शान्तिः, सुखं सम्पन्नताः च भविष्यन्ति। एतच्छ्रुत्वा युवराजः (*vi*) .... अगर्जत् अकथयत् च—''श्रूयताम् गोपाल! अहं (*vii*) .... विना राज्यं नाम तु किं सूच्याः अग्रभागमात्रकां (*viii*) .... अपि न दास्यामि।'' एतत् श्रुत्वा श्रीकृष्णः ततः निर्गत्य स्वभक्तस्य (*ix*) .... गृहं गत्वा तत्र शाकं (*x*) .... प्रसन्नतया अखादत्।

मञ्जूषा—युद्धेन, प्रसन्नतया, धृतराष्ट्रम्, दुर्योधनः, विदुरस्य, धराम्, श्रीकृष्णः, पाण्डवेभ्यः, पाण्डवाः, प्रयत्नम्।

2. छात्रस्य आत्मकथा विषयमधिकृत्य मञ्जूषायां दत्तानाम् शब्दानां सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्।

½ × 10 = 5

(छात्र की आत्मकथा के विषय में मञ्जूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए। Fill in the blanks with suitable words given in the box about an autobiography of a student.)

अहमेकः छात्रः अस्मि। मम (*i*) .... प्रहर्षोऽस्ति। अहम् दिल्ली नगरस्य (*ii*) .... प्रतिष्ठिते (*iii*) .... दशम्यां कक्षायां पठामि। मम विद्यालयः चतुर्दिक् क्षेत्रे (*iv*) .... अस्ति। अहं स्वगृहात् प्रातरेव सप्तवादने विद्यालयस्य (*v*) .... पठितुं गच्छामि। वाहने अन्येऽपि मम (*vi*) .... मिलन्ति, यैः सह अहम्मनोरञ्जनं कुर्वन् विद्यालये गच्छामि। तत्र विद्यालयस्य परिश्रमिणः (*vii*) .... अस्मान् श्रद्धया पाठयन्ति। तेषां सङ्गतिम् प्राप्य अहमतिप्रसन्नो भवामि। मम विद्यालये देशस्य (*viii*) .... नेतारः, क्रीडकाः, अभिनेतारः, वैज्ञानिकाः अपि (*ix*) .... समागच्छन्ति स्वजीवनविषये च छात्रान् (*x*) .... ।

मञ्जूषा—शिक्षकाः, बोधयन्ति, एकस्मिन्, अभिधानम्, यथासमयम्, प्रसिद्धाः, सहपाठिनः, प्रसिद्धः, वाहनेन, विद्यालये।

3. निम्नानुच्छेदे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां दत्तानां पदानां सहायतया सम्पूरयत। **½ × 10 = 5**

(निम्न अनुच्छेद के रिक्त स्थानों को मञ्जूषा में दिए गए पदों की सहायता से पूरे कीजिए। Fill in the blanks in the following paragraph with the help of the words given in the box.)

मम नाम संस्कृतिः। संस्कृतं संस्कारञ्च इमौ मम(*i*) .... स्तः। जीवनस्य(*ii*) .... एव संस्कृतिः। मामाधृत्य एव जनाः (*iii*) .... भवन्ति। ते स्वजीवने (*iv*) .... भवन्ति। संस्कारेण मानवाः जीवने (*v*) .... भवन्ति, आदरञ्च लभते। 'इमे संस्काराः एव (*vi*) .... संस्कुर्वन्ति।' संस्कृतिः संस्कारश्च (*vii*) .... एव प्राप्नुतः। यतः संस्कृतग्रन्थाः एव तादृश्यः निधयः सन्ति याभिः (*viii*) .... अनेक प्रकाराणि सुखानि प्राप्य (*ix*) .... सफलीकर्तुम् पारयन्ति। अतः एतेषाम् त्रयाणां प्राप्तिः कृत्वा एव मानवः स्वजीवने (*x*) .... भविष्यन्ति।

मञ्जूषा—जनान्, सफलाः, संस्कृतेन, भ्रातरौ, सफलाः, जनाः, आधारः, स्वजीवनं, परिश्रमशीलाः, संस्कृताः।

4. **निम्नलिखितस्यानुच्छेदस्य रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां दत्तानां शब्दानां सहायतया सम्पूरयत।** **½ × 10 = 5**

(निम्नलिखित अनुच्छेद के रिक्त स्थानों को मञ्जूषा में दिए गए पदों की सहायता से पूरे कीजिए। Fill in the blanks in the following paragraph with the help of the words given in the box.)

पुरा (*i*) .... त्रयः एव विश्वविद्यालयाः आसन्—तक्षशिला, विक्रमशिला नालन्दा च। तेषु (*ii*) .... केवलं नालन्दा विश्वविद्यालये (*iii*) .... शिक्षा दीयते स्म। एवमेव तस्मिन्नेव (*iv*) .... कृषिः, आयुर्वेदः, पशुविज्ञानं, कला शिल्पानाञ्च (*v*) .... दीयते स्म। अतः सप्तवर्षीयः सन् (*vi*) .... पञ्चविद्याः अधीतवान्। तासु शब्द विद्या-शिल्पस्थानम्-आयुर्वेद-हेतुविद्या-आध्यात्मिकी च विद्याः आसन्। एताः (*vii*) .... पठित्वा छात्राः सत्या (*viii*) .... विवेकी जीवनदर्शनं च जानन्ति स्म। तदा भारतीय विज्ञान (*ix*) .... अति उत्कृष्टा मानवीयमूल्ययुक्ता च आसीत्। तदैव अस्माकं देशः (*x*) .... '**स्वर्णखगः**' कथ्यते स्म।

मञ्जूषा—शिक्षा, भारतम्, भारते, छात्रः, विश्वविद्यालयेषु, बौद्धदर्शनस्य, विद्याः, परम्परा, सत्य, विश्वविद्यालये।

5. **केशवदासेन ब्राह्मणेन कथितं निम्नानुच्छेदम् अधोदत्तेषु शब्देषु उचितं शब्दम् नीत्वा सम्पूरयत।** **½ × 10 = 5**

(केशवदास और ब्राह्मण के द्वारा कहे गए निम्न अनुच्छेद को नीचे दिए गए शब्दों से उचित शब्द लेकर भरिए। Complete the following paragraph told by Keshavdas and a Brahmin, with suitable words given below.)

श्रूयताम्! (*i*) .... खलु केशवदासो नाम (*ii*) .... अस्मि। महाराजेन (*iii*) .... अहम् (*iv*) .... स्थापितः। (*v*) .... दुर्योधनेन पुनः (*vi*) .... निष्कासितः। अधुना अहं किं करवाणि? (*vii*) .... अहम् महाराजमपि उपागतः परं (*viii*) .... न (*ix*) .... कृतम्। अहमतिभीतोऽस्मि। अतः उत्तरस्यां दिशि (*x*) .... सकाशं अधुना प्रस्थितोऽस्मि।

मञ्जूषा—तेन, स्वमातुलस्य, अहम्, किञ्चिद्, युधिष्ठिरेण, युवराजेन, ततः, सपरिवारम्, ब्राह्मणः, इन्द्रप्रस्थे।

6. **निम्नलिखितां कथामाधृत्य उचितैः पदैः रिक्तस्थानपूर्तिः कर्त्तव्या।** **½ × 10 = 5**

(निम्नलिखित कथा के रिक्त स्थानों की पूर्ति उचित पदों से कीजिए। Fill in the blanks of the following story with suitable words.)

उज्जयिन्याम् (*i*) .... नाम विप्रः अवसत्। तस्य भार्या तम् (*ii*) .... स्वबालापत्यस्य रक्षार्थं अवस्थाप्य (*iii*) .... गतवती। तत्पश्चात् विप्रः राज्ञा (*iv*) .... निमन्त्रितः। ब्राह्मणः (*v*) .... अचिन्तयत्—यदि (*vi*) .... शीघ्रं तत्र न गमिष्यामि तदा तु तत्र कश्चित् आगमिष्यति। अथ सः बालरक्षार्थम् एकं पुत्रवत् पालितं (*vii*) .... व्यवस्थाप्य गतवान्। पश्चात् प्रत्यावृत्य सः (*viii*) .... मुखपादं नकुलं दृष्ट्वा, '**अनेन बालको खादितः**' इति अवधार्य तम् उपकारकं (*ix*) .... व्यापादितवान्। तत्पश्चात् गृहं गत्वा बालकं सुस्थं सर्पं च मृतं दृष्ट्वा सर्वां कथां अनुमानितवान्। ततः परं (*x*) .... प्राप्तवान्।

मञ्जूषा—नकुलं, रक्तविलिप्तं, माधवः, स्नातुं, सहजदारिद्रयात्, विषादं, नकुलं, अहम्, ब्राह्मणं, श्राद्धार्थं।

7. **निम्नकथामाधृत्य मञ्जूषायाः पदानां सहायतया उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्ताम्।** **½ × 10 = 5**

(निम्न कथा पर आधारित मञ्जूषा के पदों की सहायता से उचित पद से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए। Fill in the blanks of the following story with suitable words from the box.)

पुराभारते महातपा नाम एकः (*i*) .... मुनिः आसीत्। एकदा सः वने उपविष्टः आसीत् तदैव एका (*ii*) .... तमुपरि विष्ठामुत्सृजत्। तदा मुनिः ताम् क्रोधदृष्ट्या अपश्यत् अतः तस्य— प्रभावेण सा (*iii*) .... अभवत्। अनेन महर्षिः अहङ्कारमुपगतः। सः एकदा एकं ब्राह्मण (*iv*) .... गत्वा तद्गृहिणीं भिक्षामयाचत। सा पतिसेवाम् कुर्वन्ती आसीत्। सा तस्मै (*v*) .... स्थातुमकथयत्। सः क्रुद्धदृष्ट्या तामपश्यत्। तमेवं (*vi*) .... सा हसित्वा अकथयत् मुने! नाहं (*vii*) .... इति। तच्छ्रुत्वा (*viii*) .... चकितोऽभवत्। कथितवान् च 'त्वया इदं (*ix*) .... ज्ञातम्? मह्यमुपदेशं यच्छ।' ततः सावदत् अहं तु एका सामान्या (*x*) .... अस्मि। पतिसेवाम् अन्यद् किञ्चिन्न जानामि।

मञ्जूषा—बलाका, भस्मीभूता, दृष्ट्वा, वनवासी, गृहम्, कथम्, गृहिणी, बलाका, किञ्चित्, मुनिः।

8. **अधोलिखितमनुच्छेदं मञ्जूषायां रिक्तस्थानानि दत्तानां शब्दानां सहायतया समुचितं सम्पूरयत।** **½ × 10 = 5**

(नीचे लिखे अनुच्छेद के रिक्त स्थानों की पूर्ति मञ्जूषा से उचित पद लेकर कीजिए। Fill in the blanks of the following paragraph with suitable words from the box.)

पुराकाले भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनामधेये नगरे (*i*) .... नाम नृपोऽवसत्। सः एकदा विचरन् (*ii*) .... श्लोकद्वयं शुश्राव। तयोरर्थमासीत् यत् (*iii*) .... कृते किञ्चिदसाध्यं नास्ति। विद्याहीनाः संसारे (*iv*) .... भवन्ति। अतः कठिनं (*v*) .... कृत्वा अपि विद्याप्राप्तिः कर्त्तव्या। तस्य नृपस्य (*vi*) .... अपि विद्याहीनाः आसन्। अतः नृपः अतिदुःखितः आसीत्। एकदा सः सर्वान् (*vii*) .... आहूय तेभ्यः स्वकष्टमकथयत्—भो मन्त्रिणः! भवन्तः सर्वे एवं (*viii*) .... कुर्वन्तु, यतः मे पुत्राः विद्यायुक्ताः भवेयुः। एकदा तस्य (*ix*) .... विष्णुशर्मा नाम विद्वान् आगच्छत्। नृपः तस्मै (*x*) .... शिक्षितान् कर्तुं प्रार्थितवान्।

मञ्जूषा—मन्त्रिणः, स्वपुत्रान्, सुदर्शनो, शोभाहीनाः, परिश्रमं, कुत्रचित्, पुत्राः, राजसभायां, प्रयत्नं, प्रयत्ने।

9. **निम्नानुच्छेदं मञ्जूषातः समुचितं पदमादाय रिक्तस्थानानि सम्पूरयत।** **½ × 10 = 5**

(निम्नलिखित अनुच्छेद के रिक्त स्थानों की पूर्ति मञ्जूषा से उचित पद लेकर कीजिए। Fill in the blanks of the following paragraph with suitable words from the box.)

एकदा मथुरायां शिक्षाप्राप्ति (*i*) .... स्वामिविरजानन्दम् स्वामिदयानन्दोऽवदत् 'गुरुवर! मम शिक्षाग्रहणे (*ii*) .... अतिप्रयत्नं कृतम्। एतदर्थम् अहम् (*iii*) .... धन्यवादी अस्मि। मम योग्यां सेवां कथय। अहं किं (*iv*) .... भवत्सेवायां यच्छानि? दयानन्दस्य एतां वार्तां (*v*) .... स्वामि (*vi*) .... गम्भीरःभूत्वाऽवदत्। पुत्र! किम् मया एतदर्थमेव (*vii*) .... पाठितः आसीः? मां कस्यचिदपि वस्तुनः (*viii*) .... आवश्यकता नास्ति। संन्यासी (*ix*) .... करबद्धः तमवदत् गुरूवर! कथय, अहं भवत्सेवायां स्वजीवनमपि अर्पयिष्यामि। एतत् श्रुत्वा (*x*) .... प्रसन्नः अभवत्।

मञ्जूषा—विरजानन्दः, काले, दयानन्दः, श्रुत्वा, अधुना, वस्तु, भवता, त्वम्, गुरु विरजानन्दः, भवताम्।

10. **एकः छात्रः रात्रौ शिरसः अधः पुस्तकं स्थापयित्वा सुप्तः। सन्त्रस्तं पुस्तकम् आत्मवेदनां वर्णयति। मञ्जूषातः पदानि चित्वा वर्णने रिक्तस्थानानि पूरयत।** **½ × 10 = 5**

(एक छात्र रात को सिर के नीचे पुस्तक लेकर सो रहा है। दुःखी पुस्तक आत्मवेदना का वर्णन करती है। मञ्जूषा से उचित पद चुनकर रिक्त स्थानों को भरिए। A student is sleeping at night keeping a book under his head. The aggrieved book narrates its self-suffering. Fill in the blanks with suitable words from the box.)

सन्त्रस्त-पुस्तकस्य आत्मवेदना

अहं पुस्तकम्। यः एषः (*i*) .... उपरि शिरः प्रस्थाप्य स्वपिति, सः मम स्वामी अस्ति। अहं तु अतीव (*ii*) .... अस्मि। तेन स्थाने-स्थाने मम पृष्ठेषु लेखन्या (*iii*) .... कारिताः। मम पृष्ठानाम् अधिकांशाः कोणाः तु परिवर्तनेन (*iv*) .... जाताः। नानावर्णैः (*v*) .... मम चित्राणि अस्य द्विवर्षीयभ्रात्रा नष्टीकृतानि। सः माम् (*vi*) .... स्थापयित्वा क्रीडामग्नः भवति। तेन (*vii*) .... मम मुखम् एव कृष्णमसीं (*viii*) .... दूषितं कृतम्। मया श्रुतं बालकेषु कृतान् अत्याचारान् अधिकृत्य मानवाधिकारदिवसाः (*ix*) .... । अहं कथयामि यत् अधुना पुस्तकाधिकारदिवसः अपि आयोजनीयः येन मदीयबन्धु-(*x*) .... अपि जीवनरक्षा स्यात्।

मञ्जूषा—भग्नाः, मम, बान्धवानाम्, शिशुना, व्रणाः, इतस्ततः, सन्त्रस्तम्, आयोजयन्ते, पातयित्वा, अलङ्कृतानि।

11. **अधः एकं प्रेरकसंस्मरणं लिखितम् अस्ति। तस्मिन् कानिचित् पदानि रिक्तानि सन्ति। तानि पूरयित्वा संस्मरणं पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत। सहायतायै मञ्जूषायां पदानि दत्तानि।** **½ × 10 = 5**

(नीचे एक प्रेरक संस्मरण लिखा है। उसमें कुछ पद रिक्त हैं। उन्हें पूर्ण करके संस्मरण को पुनः उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। सहायता के लिए मञ्जूषा में पद दिए गए हैं। An inspiring memory is given below. Some blanks are there. Complete those blanks and rewrite the memory in answer sheet. Words are given in the box for help.)

एकदा महात्मा गांधि पत्राणि (*i*) .... । सहसा मसीपात्रे (*ii*) .... समाप्ता। तत्रैव लेखनीं परित्यज्य सः कार्यवशात् बहिः (*iii*) .... । पुनः यदा आगतः, लेखितुम् इतस्ततः (*iv*) .... । लेखनी कुत्रापि न आसीत्। सः कर्मचारिणं (*v*) .... । कर्मचारी अवदत्—'सा तु मया बहिः (*vi*) .... । नूतनां लेखनीं स्वीकरोतु इति। महात्मा गांधिः प्रत्यवदत्—तस्याम् एव मसीं पातय। देशस्य धनम् अमूल्यम् (*vii*) .... क्षुद्रातिक्षुद्रम् अपि वस्तु न क्षेपणीयम्। एवम् (*viii*) .... सः स्वयं बहिः गत्वा लेखनीम् अन्विष्य (*ix*) ...., तस्यां च मसीम् अपातयत्, तया एव (*x*) .... प्रारब्धवान्।

मञ्जूषा—आनीतवान्, लिखति स्म, अस्ति, लेखनकार्यं, उक्त्वा, क्षिप्ता, पृष्टवान्, दृष्टवान्, गतवान्, मसी।

अनुच्छेदलेखनम्

(पञ्चवाक्यानि एव) **05 अङ्काः**

उदाहरणम्—

1. **मञ्जूषायाः सहायतया संस्कृतभाषायां पञ्च सरल वाक्यानि लिखत।** **1 × 5 = 5**

'बालश्रमः बालकेषु अत्याचारः' इति विषयम् अधिकृत्य संस्कृतेन पञ्चवाक्यानि लिखत। सहायतार्थं मञ्जूषा अपि दत्ता।

1. बालश्रमः देशाय अभिशापरूपः वर्तते।

2. अनेन अनेके बाला: बाल्यसुखात् वञ्चिता: भवन्ति।
3. ते शिक्षाया: वञ्चिता: भूत्वा जलपानगृहेषु भोजनालयेषु वा अल्पवेतने कार्यं कुर्वन्ति।
4. तेषाम् उपरि विविधा: अत्याचारा: भवन्ति।
5. जना: तान् निर्धनपरिवारेभ्य: क्रीत्वा अपि आनयन्ति।

मञ्जूषा—जलपानगृहेषु, भोजनालयेषु, उद्योगेषु, बालका:, अल्पवेतनम्, सुविधानाम् अभाव:, शिक्षाया: वञ्चिता:, सूचीकार्यम्, क्रीडनात्-बाल्यसुखात् वञ्चिता:, विविधा: अत्याचारा:, जना:, ग्रामेभ्य: आनयन्ति, क्रीत्वा अपि।

2. मञ्जूषायां प्रदत्त पदानि नीत्वा 'भारतीय अन्तरिक्ष अनुसंधान संगठनम् (इसरो)' उपरि पञ्च वाक्यानि सरल संस्कृते लिखतु भवान्– **1 × 5 = 5**

मञ्जूषा—भारतीय-अन्तरिक्ष-अनुसंधान-संगठनम्, 'इसरो' नामधेयं, वर्तते, श्रीहरिकोटा, प्रक्षेपास्त्राणां-परीक्षणम्, अनेके, परमाणु-वैज्ञानिका:, सम्पूर्ण देशस्य गौरवम्, निर्माणम्, अनेक लघु-देशानाम्, प्रक्षेपास्त्राणि, पृथिव्या:, कक्षे, प्रक्षिपन्ति, शत्रव: कम्पन्ते।

1. भारतीय-अन्तरिक्ष-अनुसंधान-संगठनम् 'इसरो' इति नामधेयं वर्तते।
2. अत्र अनेके परमाणु वैज्ञानिका: कार्यं कुर्वन्ति।
3. ते सम्पूर्ण देशस्य गौरवा: सन्ति।
4. वैज्ञानिका: यथासमयं परमाणु प्रक्षेपास्त्राणां निर्माणं कृत्वा तेषां परीक्षणं कुर्वन्ति।
5. अनेन अस्माकं देशस्य शत्रव: अपि कम्पन्ते।

अभ्यास:

1. 'भारत संरचना (Skill India)' इति विषयमधिकृत्य मञ्जूषाया: समुचितै: पदै: सरलसंस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

मञ्जूषा—प्रधानमन्त्रिणा, देशस्य जना:, आहूता:, भारत संरचनायै, जना:, भारते एव, निर्माणं कुर्वन्तु, यत्र-तत्र-सर्वत्र, कुत्राचिदपि पठित्वा, देशे आगत्य, देशस्य निर्माणे योगदानं यच्छन्तु, विदेशेषु निर्भरा:, वयं न भवेम, अस्माकम् देश:, गौरवान्वित:, भवेत्।

1. ....
2. ....
3. ....
4. ....
5. ....

2. मञ्जूषायां प्रदत्तानां पदानां सहायतया 'संगणन-भारतम्' (Digital India) इति विषयमधिकृत्य सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखतु भवान्– **1 × 5 = 5**

मञ्जूषा—संगणन-भारतम्, उन्नते: शिखरम्, प्राप्स्यति, समयस्य उपयोगिता भविष्यति, एकैव स्थाने, उपविश्य, विश्वस्य सर्वं ज्ञानं भविष्यति, उपग्रह माध्यमेन, ब्रह्माण्डस्य सूक्ष्म-अध्ययनं, कर्तुम् अपि शक्यते, सर्वेषां विषयाणां, सम्पूर्णं ज्ञानं प्राप्तुं समर्था: भविष्यन्ति।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

3. 'स्वच्छ-भारत-अभियानम्' इति विषयमधिकृत्य मञ्जूषायाः पदैः सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानां निर्माणं कुर्वन्तु भवन्तः– 1 × 5 = 5

> **मञ्जूषा**—स्वच्छतायाम्, ईश्वरस्य वासो, भवति, स्वच्छतया, सह, उन्नतिः संयुक्ता वर्तते, अस्वच्छतया रोगाः, दरिद्रता, वैमनस्यता च उद्भवन्ति, स्वच्छतया जनाः, स्वस्थाः प्रसन्नाः, प्रमुदिताः च भवन्ति, स्वच्छतया एव, देशस्य महत्त्वं, वर्धते, सुखसाधनानि च वर्धन्ते।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

4. मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया 'आधुनिक जीवनशैली' (Modern Life Style) इति विषयमधिकृत्य पञ्चवाक्यानि सरल संस्कृते लिखतु भवान्– 1 × 5 = 5

> **मञ्जूषा**—जीवनं सुखमयं कर्तुम्, आधुनिक जीवनशैली अपि, आवश्यकी वर्तते, स्वतन्त्राः विचाराः, जनान् पोषयन्ति, परम् उन्मुक्तता नोचिता, उन्मुक्तं जीवनं पशुतां प्रति प्रेरयति, रूढ़िग्रस्ताः विचाराः उचिताः न भवन्ति, प्राचीनम् आधुनिकं वा विचारं मेलयित्वा कार्यं कर्तव्यम्।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

5. 'विज्ञानम् एवं प्रौद्योगिकी' (Science & Technology) विषयमधिकृत्य मञ्जूषायाः पदानां सहायतया सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानां निर्माणं करोतु भवान्– 1 × 5 = 5

मञ्जूषा—विज्ञानम् प्रौद्योगिकी च सदैव कल्याणकरे भवतः, मानवजीवनस्य सहायतां कुर्वन्ति, जनानां जीवनस्तरं वर्धते, देशस्य उन्नतेः द्वाराणि, उद्घटन्ति, नागरिकाः, उन्नतेः सोपानेषु, आरूढ़ाः भवन्ति, विज्ञानं सदैव सुखकरं भवति, विज्ञानेन प्रौद्योगिकेन, कदापि कस्यचिदपि हानिः भवति।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

6. 'विद्यालये वृक्षाणां संरक्षणार्थं अस्माभिः किं किं करणीयम्' इति विषयं पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु लिखत। साहाय्यार्थं मञ्जूषायां पदानि दत्तानि– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—वृक्षाः, परोपकारकाः, वाटिकायां वृक्षारोपणम्, प्रत्येकं छात्रः, पादपान् सिञ्चेत्, जलेन, हानिः न कुर्यात्, आनयेत्, वर्धयेत्, संरक्षणम्, ज्ञानम्, वार्ताः, उत्तमपादपप्रदर्शनीम्।

7. 'अतिवृष्टिः' इति विषयम् अधिकृत्य संस्कृतेन पञ्च वाक्यानि लिखत। साहाय्यार्थं मञ्जूषायां पदानि दत्तानि– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—यथा अनावृष्टिः, हानिं, सर्वत्र जलम्, पशवः पक्षिणः, सस्यानि, वृक्षाणाम्, म्रियन्ते, नश्यन्ति, अत्यधिकेन उन्मूलनेन, क्षेत्रेषु, गृहाणि, प्रसरन्ति, रोगाः, हाहाकारः।

8. 'वृक्षाः अस्माकं मित्राणि' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसाहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—वृक्षाः, सत्पुरुषाः, परोपकारम्, पक्षिभ्यः वासः, फलानि, छाया, पुष्पाणि, गृहाणां कृते काष्ठम्, आतपं सहन्ते, पथिकाः, विश्रामं, सम्यक् वृष्टिः, भूमेः संरक्षणम्।

9. मञ्जूषातः शब्दान् आधृत्य 'दीपावलीपर्व' विषये पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—विस्फोटकपदार्थाः, श्रीरामचन्द्रः, पर्यावरणम्, प्रमुखं पर्वम्, अयोध्यावासिनः, प्रज्वालयन्ति, नवीनवस्त्राणि, उपहारान्, कान्दविकानाम्, प्रदूषयन्ति, आपणाः।

10. 'मम प्रियः शिक्षकः' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषातः शब्दान् चित्वा संस्कृतभाषायाम् पञ्चवाक्यानि लिखत–
1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—अध्यक्षः, परीक्षापरिणामः, मृदुभाषी, संस्कृतभाषायाः, वक्ता, त्यागशीलः, विलम्बेन, आदर्शवान्, शतप्रतिशतम्, पाठयति।

11. 'मम प्रियकविः' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसाहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—कालिदासः, संस्कृतस्य, अद्वितीयः, कवीनां, उपमा अलंकारस्य, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, प्रकृतिवर्णनम्।

12. 'प्रातः भ्रमणस्य लाभः' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसाहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—प्रातःकालः, मन्दः पवनः, शीतलः, मनोहराणि दृश्याणि, सर्वत्र, सर्वे, वृद्धाः, पुष्पाणि, बालकाः, उद्यानस्य।

13. 'बालदिवस-समारोहः' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसाहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—विद्यालये, अध्यापकाः, छात्राः, गतवर्षे, उत्साहेन मान्यते, पुरस्कारः, प्रथमम्, भाषणप्रतियोगिता, स्वागतम्।

14. 'रक्षाबन्धनपर्व' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसाहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—भ्रातुः, भगिनी, राखीबन्धनम्, करोति, आशीर्वादम्, उपहारम्, धनम्, प्रमुदितमनः, सर्वे, देशे, भारतदेशे।

15. 'आदर्शः छात्रः' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसाहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—विद्यालयः, गुरुम्, सम्मानम्, प्रतिदिनम्, व्यवहारकुशलः, सत्यवादी, गुणनिपुणः, अध्ययने, पुस्तकानाम्, आदरः।

16. 'वर्षा ऋतुः' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसाहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—मेघाः, जलम् सर्वत्र, दादुराः, ध्वनिः, रात्रौ, शीतलः वायुः, हरीतिमा, दामिनी, अपि, भीताः जनाः कृषकाः प्रसन्नाः वृक्षाः मार्गाः, अवरुद्धाः।

17. 'होलिकोत्सवः' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसाहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—जनाः, प्रसन्नाः, रङ्गम्, मिलन्ति, खादन्ति, प्रक्षिपन्ति, वैरभावम्, विस्मृत्य, आलिङ्गनम्, कुर्वन्ति।

18. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'पुस्तकालयः' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—पुस्तकानि, तूष्णीम्, अनेकानि, जनाः, समाचारपत्रम्, स्थातव्यम्, आगच्छन्ति, अनेके, अनेकेषाम्, विषयाणाम्, ग्रन्थाः, ज्ञानवर्धनम्, अध्ययनम् महत्त्वपूर्णम्।

19. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'विद्यालये स्वच्छता' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत–

1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—कर्गदपत्राणि, अवकरपात्रे, सुधाखण्डान्, क्षिपन्ति, भित्तिषु, लिखन्ति, अवकरं, पातयन्ति, उद्याने, त्रोटयन्ति, पुष्पाणि, कर्तव्यम्।

20. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'सत्सङ्गतिः' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत–

1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—सतां, सङ्गतिः, सत्सङ्गत्या, उन्नतिः, दुर्जनाः, सज्जनाः, विद्वान्, लभते, भवन्ति, मनुष्यः, बुद्धिः, निर्मला।

21. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'परीक्षायाः दिनानि' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत–

1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—परीक्षाकालः, आयाति, समीपम्, निंद्रा, भयप्रदा, प्रतीयते, हृदयगतिः, वर्धते, तनावयुक्तः, नित्यम् अभ्यासम्, शान्तमनसा, सफलाः, कुर्वन्ति, ते।

22. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'मम दिनचर्या' विषयम् अधिकृत्य पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—प्रभातवेलायाम्, एकहोरापूर्वम्, प्रातरुत्थाय, प्रातराशम्, अध्ययनम्, व्यायामम्, विद्यालयम्, ईश्वर-स्मरणम्, आगत्य, क्रीडामि, रात्रौ, करोमि, नववादने, विश्रामम्, अभ्यासम्, गच्छामि।

23. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'गणतन्त्र दिवसः' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—राष्ट्रपतिः, वाहनानि, राजीवचतुष्पथे, भारतद्वारम्, उभयतः, सैन्यस्मारकः, आयोज्यते, जनवरी मासे षड्विंशतिः तारिकायाम्, शस्त्रप्रदर्शनम्, सैनिकानाम्, वायुयानम्, पुष्पवर्षा।

24. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'पर्यावरणम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—महानगरेषु, उद्योगेभ्यः, वृक्षारोपणम्, प्रदूषिता, जीवनस्य, नदी, प्लास्टिक-स्यूताः, अवकरम्, मलिनम्, विषमयम्, जीवनस्य, जलम्, आधारः।

25. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'यातायात-नियमम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—रक्तदीपकसङ्केतम्, वाहनानि, मद्यपः, यातायात-रक्षकः, दुर्घटना, हताः, कलहम्, रात्रौ, वाहनानाम् संकुलः, आयोज्यते, सङ्केतम्, न मानयन्ति, पालनीयम्, नियमोल्लंघनम्, दण्डः।

26. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'वर्षर्तौ आकाशस्य वर्णनम्' पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु कुरुत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—कृष्णाः घनाः, आकाशे, विद्युत्, गर्जन्ति, मध्ये-मध्ये, दीव्यति, आकाशः, भिन्नाः, सर्वत्र अन्धकारः, शीतलः वायुः, इतस्ततः, गच्छन्ति।

27. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'अन्त्याक्षरी प्रतियोगिता' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—वर्गद्वये, गीतायाः द्वितीयाध्यायात्, नेतृत्वम्, वर्गयोः, नाम, भासवर्गः, कालिदासवर्गः, अन्त्याक्षरी प्रतियोगिता, मम, अस्माकं, विजयः विद्यालये।

28. मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'दीपावल्याः वर्णनम्' पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु कुरुत– 1 × 5 = 5

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—दीपानाम् अवलिः, रात्रौ, अमावस्या, अन्धकारः, श्रीरामः, अयोध्याम्, प्रजाः, प्रसन्नाः, आगतः, निशायाः, दूरीकृतः, मिष्टान्नानि, दीपान्, ज्वालयामः, सर्वत्र उल्लासः, हर्षः।

29. मञ्जूषायाः शब्दानां सहायतया 'देशस्य नेतारः' इत्यस्मिन् विषये पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—नेतारः, मार्गदर्शकाः, भवन्ति, जनानाम्, आदर्शाः, देशम्, सङ्कटात्, रक्षन्ति, देशाय, सर्वस्वम्, अर्पयन्ति, अधुना, स्थितिः, विपरीता, देशस्य, शोषणम्, आत्मनः पोषणम्।

बोर्ड परीक्षायाः प्रश्नाः

1. मञ्जूषायाम् प्रदत्त शब्दानां सहायतया 'पर्यावरणम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्यानि लिखत–

[CBSE 2014]

मञ्जूषा–महानगरेषु, उद्योगेभ्यः, वृक्षारोपणम्, प्रदूषिता, जीवनस्य, नदी, प्लास्टिकस्यूताः, अवकरम्, मलिनम्, विषयम्, जलम्, आधारः।

2. 'तपोवनम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत। सहायतार्थं मञ्जूषा प्रदत्ता।

[CBSE 2014, 16]

मञ्जूषा–ऋषेः, आश्रमम्, छात्राः, निवसन्ति, पठन्ति, गुरुमाता, तपः, पशवः, पक्षिणः, निर्भयाः, ब्रह्मचारिणः, एव, अपि, अध्यापनम्, च।

3. मञ्जूषायाम् प्रदत्त शब्दानां साहाय्येन निम्नलिखितं विषयम् अधिकृत्य पञ्चसंस्कृतवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत–

[All India 2016]

"भारतीयः कृषकः"

मञ्जूषा–अन्नम्, वपति, वर्षाजलम्, बीजानि, कृषिक्षेत्रेषु, पशवः, शोचनीयदशा, आधुनिकसाधनैः, धनाभावेन, परिश्रमम्।

4. मञ्जूषायाम् प्रदत्त शब्दानां साहाय्येन निम्नलिखितं विषयम् अधिकृत्य पञ्च संस्कृतवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत– *[Delhi 2016]*

"अतिवृष्ट्या हानिः"

मञ्जूषा–नद्यः, जलौघः, वृक्षाः, कूलानि, नष्टानि, सर्वत्र, सस्यानि, जलम्, निमग्नाः, सेनासाहाय्येन, रोगाः, जायन्ते, पशवः, जनाः

5. 'विजयदशमी' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पञ्चवाक्यानि लिखत– *[CBSE 2016]*

मञ्जूषा–पर्व, हिन्दूनाम्, गृहम्, रावणस्य, कृत्वा, कुर्वन्ति, जनाः, प्रसन्नाः, रामः, अयोध्याम्, मिष्टान्नानि, वितरन्ति, आगच्छत्।

उत्तराणि

1. (*i*) शुद्धं पर्यावरणं जीवेभ्यः प्राणान् यच्छति। (*ii*) नगरेषु महानगरेषु पर्यावरणं शुद्धं न भवति।
(*iii*) उद्योगेभ्यः निर्गतं मलिनं जलं नदीः प्रदूषयन्ति। (*iv*) तत्र प्लास्टिकस्यूताः अवकरं च वातावरणं विषमयं कुर्वन्ति।
(*v*) अस्माभिः वृक्षारोपणं कृत्वा पर्यावरणं शुद्धं कुर्यात्।

2. (*i*) ऋषेः आश्रमम् एव तपोवनम् अस्ति। (*ii*) तत्र अनेके छात्राः पठन्ति।
(*iii*) गुरुमाता तेषु स्निह्यति। (*iv*) तत्र पशवः पक्षिणः मनुष्याः च निर्भयाः विचरन्ति।
(*v*) ब्रह्मचारिणः मनोयोगेन अध्ययनं कुर्वन्ति।

3. (*i*) भारतीयकृषकः अतीव परिश्रमं करोति। (*ii*) सः कृषिक्षेत्रेषु गत्वा क्षेत्रं कृषियोग्यं करोति।
(*iii*) तदा सः क्षेत्रेषु बीजानि वपति। (*iv*) वर्षाजलेन तस्य क्षेत्रं सिञ्च्यते।
(*v*) अधुना धनाभावेन कृषकाणां शोचनीयदशा अस्ति।

4. (*i*) अतिवृष्ट्या संसारे अतीव हानिः भवति। (*ii*) तदा नद्यः जलपूर्णाः भवन्ति।
(*iii*) जलौघः कूलानि च जलपूर्णानि जायन्ते। (*iv*) तदा सर्वत्र सस्यानि नष्टानि भवन्ति।
(*v*) शासनं सेनासाहाय्येन जनान् रक्षति।

5. (*i*) विजयदशमी पर्व हिन्दूनां प्रमुखं पर्व अस्ति। (*ii*) अस्मिन्नेव दिने श्रीरामः रावणं हतवान्।
(*iii*) जनाः अस्मिन् दिने रावणदहनं कुर्वन्ति। (*iv*) अस्मिन् दिने श्रीरामः अयोध्याम् प्रत्यागच्छत्।
(*v*) जनाः प्रसन्नाः भूत्वा मिष्टान्नानि वितरन्ति।

चित्राधारितम् वर्णनम्

(पञ्चानाम् वाक्यानाम् निर्माणम्)

5 अङ्काः

चित्रवर्णने ध्यातव्याः सामान्याः नियमाः—

- चित्र में एक ही भाव अथवा विचार प्रस्तुत करना चाहिए।
- विषय का प्रारंभ शीघ्र ही करना चाहिए।
- रोचकता गुण इसकी विशेषता होनी चाहिए।
- वाक्य बहुत बड़े नहीं होने चाहिए।
- केवल पाँच वाक्य ही लिखने चाहिए।
- भूमिका अथवा उपसंहार नहीं होना चाहिए।
- वाक्य आपस में संबद्ध होने चाहिए।
- भाषा सरल, सुबोध और प्रवाहयुक्त होनी चाहिए।
- वाक्य अधिक छोटे भी नहीं होने चाहिए।

चित्र का वर्णन मंजूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से करना है तथा उन शब्दों का प्रयोग चित्र के अनुसार करना है। चित्र को ध्यान से देखकर शब्दों के लिंग, वचन और पुरुष में परिवर्तन किया जा सकता है।

उदाहरणार्थम्—

1. अधोदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च पदानां सहायतया सरलसंस्कृतस्य पञ्चवाक्येषु चित्रवर्णनं कुरुत– 1 × 5 = 5

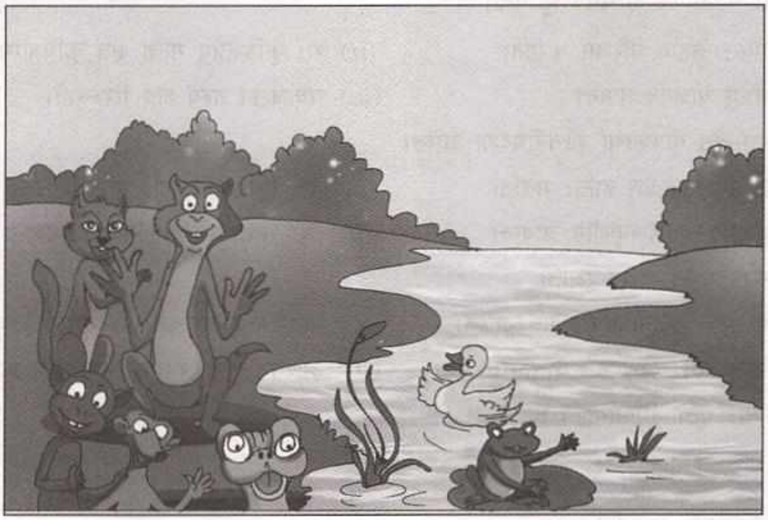

उत्तराणि—

(*i*) इदं एकस्य तडागस्य चित्रं अस्ति।
(*ii*) तडागस्य जले एकः वर्तकः तरति।
(*iii*) तत्रैव एकः दादुरः अपि उपतिष्ठति।
(*iv*) तडागे अनेकानि पुष्पाणि सन्ति।
(*v*) तत्र सप्त जन्तवः हसन्ति।

मञ्जूषा—प्राकृतिकं दृश्यम्, तडागः, जले, वर्तकः, तरति, पुष्पाणि, अनेकानि, विकसन्ति, दादुरः, सप्त जन्तवः, एकः जीवः, हसति, अन्ये त्रस्यन्ति।

2. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर और मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

उत्तराणि—

(*i*) इदं चित्रम् उद्यानस्य अस्ति।

(*ii*) अत्र अनेके छात्राः खेलन्ति।

(*iii*) ते पादकन्दुकं बैडमिंटन खेलं च खेलन्ति।

(*iv*) द्वौ वरिष्ठनागरिकौ अपि तत्र भ्रमतः।

(*v*) उद्याने अनेके वृक्षाः सन्ति।

मञ्जूषा—पादकन्दुकम्, भ्रमतः, उद्यानम्, वृक्षाः, शिक्षिका, पादपाः, प्रसीदन्ति, बैडमिंटन खेलम्, जनाः, वरिष्ठनागरिकौ।

3. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

उत्तराणि—

(i) इदम् एकस्य उद्यानस्य चित्रम् अस्ति।
(ii) अत्र अनेके बालकाः बालिकाः च सन्ति।
(iii) तैः सह शिक्षिका अपि वर्तते।
(iv) बालाः वृक्षेषु फलानि पश्यन्ति।
(v) तडागे अनेकानि पुष्पाणि विकसन्ति।

मञ्जूषा—उद्यानस्य, केचन, क्रीडन्ति, उद्याने, वृक्षाः, भ्रमणम्, मालाकारः, वृक्षान्, पुष्पाणि, बालकाः।

अभ्यासः

1. अधोदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च पदानां सहायतया सरलसंस्कृतस्य पञ्चवाक्येषु चित्रवर्णनं कुरुत— 1 × 5 = 5

मञ्जूषा—गंगा नदी, अस्ति, गंगायाम्, अवकरं न क्षिपेत्, नदी, माता इव, पवित्रा, पूज्या च अस्ति, तां कदापि अपवित्रां न कुर्यात्, जलम् अमृतमिव, एकः, जनः, अवकरं क्षिपति, एका नौका अस्ति।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

2. अधोदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च पदानां सहायतया सरलसंस्कृतस्य पञ्चवाक्येषु चित्रवर्णनं कुरुत– 1×5=5

मञ्जूषा—सभाया: चित्रम्, अस्ति, साधो: सत्संग: भवति, अनेके जना:, शृण्वन्ति, मञ्चे, महात्मा, उपविष्टोऽस्ति, भवनानि, सुन्दराणि सन्ति, केचिज्जना:, तिष्ठन्ति।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

3. अधोदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च पदानां सहायतया सरलसंस्कृतस्य पञ्चवाक्येषु चित्रवर्णनं कुरुत– 1×5=5

मञ्जूषा—एका बालिका, उपतिष्ठति, मार्गे, वृक्षाः, अनेके, सन्ति, प्राकृतिकं दृश्यम्, बालिका, मन्दं हसति, सघनता अस्ति, वृक्षाणां पादपानाम् च।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

4. अधोदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च पदानां सहायतया सरलसंस्कृतस्य पञ्चवाक्येषु चित्रवर्णनं कुरुत– 1 × 5 = 5

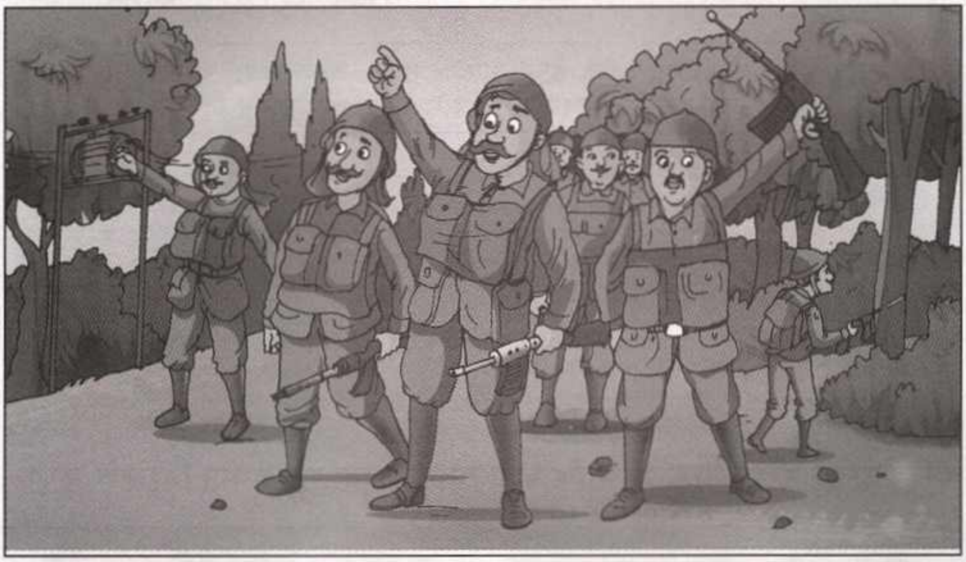

मञ्जूषा—अनेके सैनिकाः, सन्ति, भारतस्य, हस्तमुत्थाय, उत्साहेन, जयघोषं, कुर्वन्ति, ते, सर्वे, टोपिकाः धारयन्ति, पृष्ठे, अनेके वृक्षाः, सघनं वातावरणम् अस्ति।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

5. अधोदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च पदानां सहायतया सरलसंस्कृतस्य पञ्चवाक्येषु चित्रवर्णनं कुरुत– 1 × 5 = 5

मञ्जूषा—नवजातः शिशोः चित्रम् अस्ति, चतस्रः महिलाः, सन्ति, एकस्याः, महिलायाः, अङ्के, नवजातः अस्ति, माता, शिशोः छाया चित्रं, करोति, प्रसन्नाः सन्ति, हसतः, द्वे महिले, शिशुः अपि, हसति।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

6. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

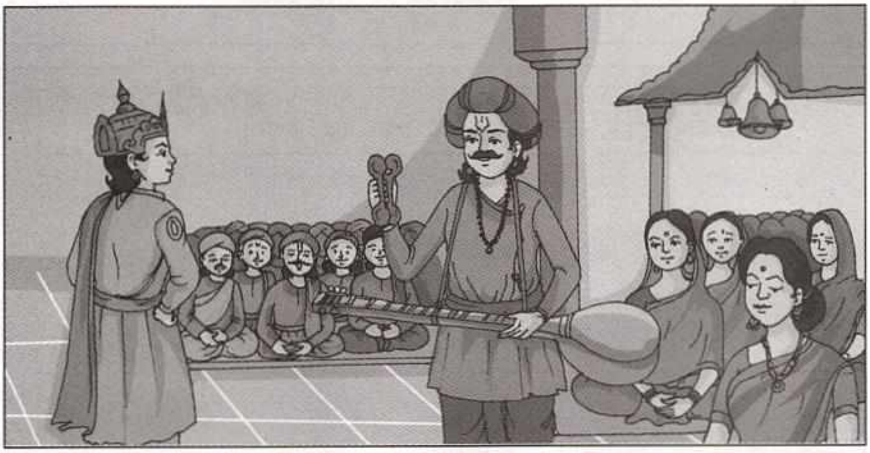

मञ्जूषा—देवालयस्य, भक्ताः, तिष्ठन्ति, नार्यः, पुरुषाः, कीर्तनं, अनुसरति, वादयति, वातावरणं, भक्तिमयम्।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

7. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

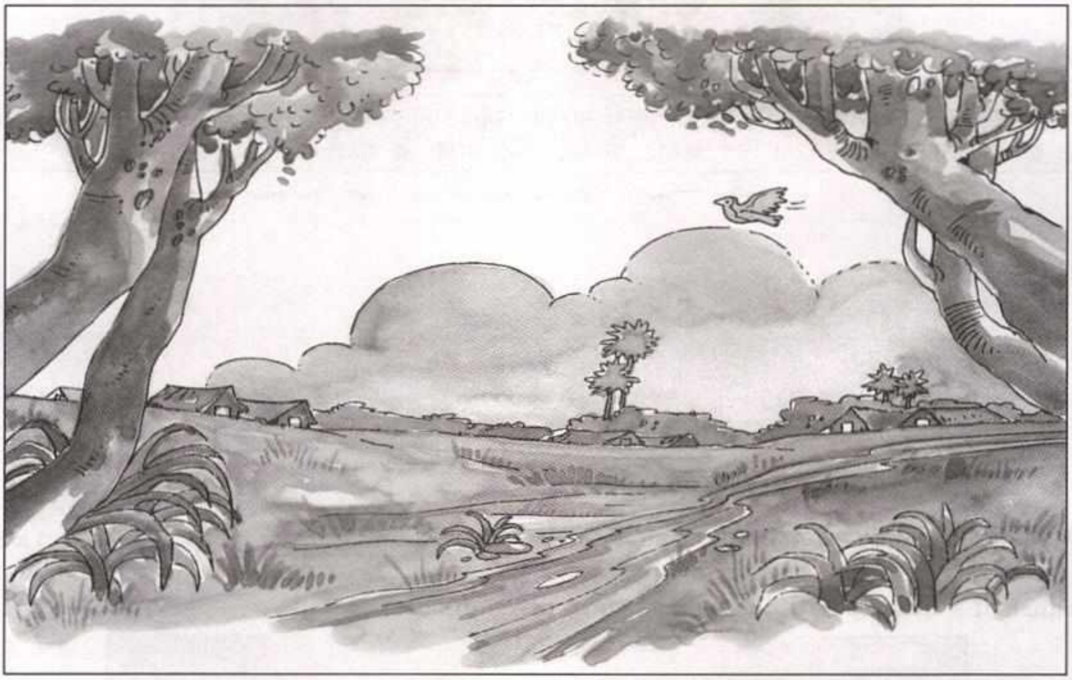

मञ्जूषा—प्रकृतेः, वृक्षाः, नदीम्, उभयतः, वातावरणम्, शान्तम्, अनेके, सेतुः, दृश्यम्, जलम्, शीतलम्, शुद्धम्, सन्ति, अस्ति, पर्यावरणम्, नद्याः उपरि।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

8. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

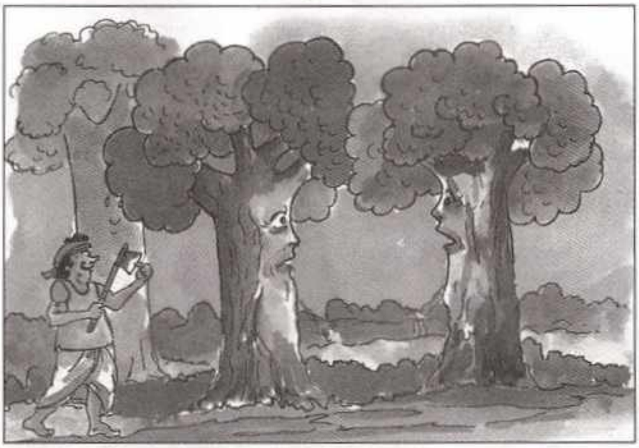

मञ्जूषा—वृक्षच्छेदनम्, हरिताः, पर्यावरणस्य, विनाशः रोद्धव्यम्, अस्माकम्, सहायकाः, मेघवर्षणे, भूमिः, उन्नताः, प्रकृतेः, ऑक्सीजनवायुः, प्रदूषणम्, यच्छन्ति, वृक्षाः, छायाम्, काष्ठम्।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

9. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

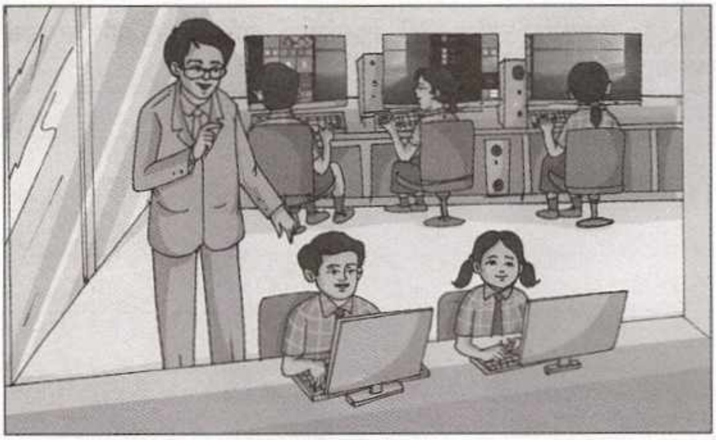

मञ्जूषा—संगणक-कक्षः, बालकाः, निरीक्षणम्, सन्देशप्रेषणे, अहर्निशम्, अध्यापकः, संलग्नाः, बालिकाः, विद्यालयस्य, प्रयोगशाला, आधुनिकयन्त्रम्, सूचनास्रोतः, न केवलं मनोरञ्जनम्।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

10. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

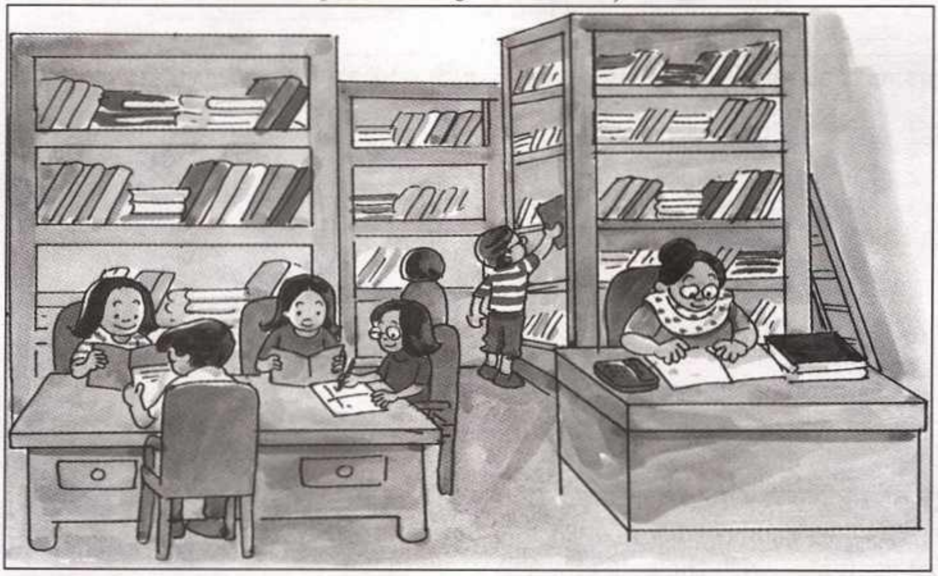

मञ्जूषा—पुस्तकालयः, पुस्तकानि, पठन्ति, मञ्चे, आसन्दिका, हस्ते, लेखनी, बालिका, उपविष्टः, तूष्णीम्, ज्ञानभण्डारः, ध्यानमग्नाः, विविधविषयाणाम्।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

11. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

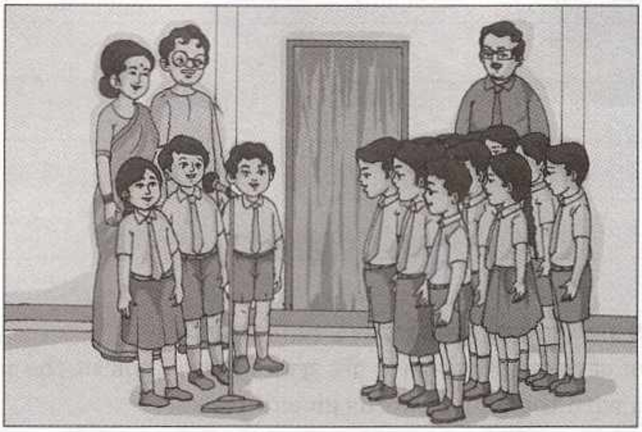

मञ्जूषा—विद्यालयः, प्रधानाचार्यः, अध्यापिका, छात्रा, ध्वनिविस्तारकयन्त्रम्, प्रार्थनासभा, सुन्दरम्, भवनम्, प्रातःकाले, शिक्षिका, प्रार्थनां, एकः बालः, कुर्वन्ति, उत्थिता।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

12. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

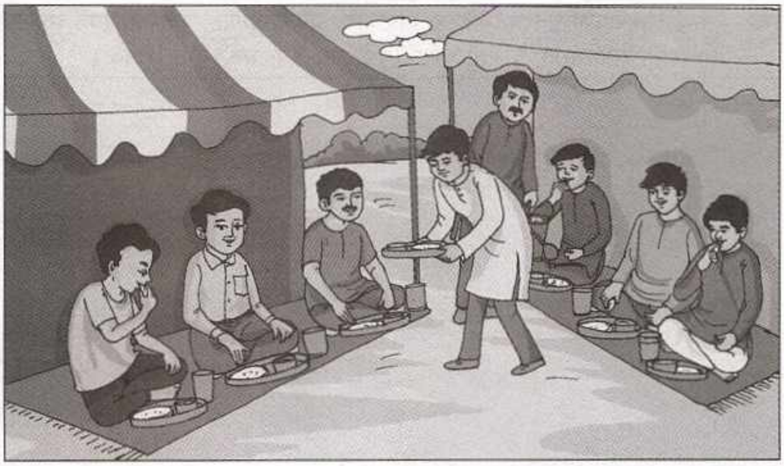

मञ्जूषा—भवने प्रीतिभोजः, जनाः पङ्क्तिद्वये, अनेके, भोजनं कुर्वन्ति, एकः परिवेशयति, सर्वेषाम् अग्रे, स्थाल्यः, मग्नाः, जनद्वयम् भोजनम् आनयतः, पृष्ठे एकः वृक्षः, हरित पट्टे उपविष्टाः।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

13. **चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत–** **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

मञ्जूषा—संस्कृतसम्भाषणशिविरम्, महिलाः, पाठयति, अनेके, पुरुषाः, एकपक्षे, एकः अध्यापकः, श्रावयति, समाचारात्, परितः, वृक्षाः, पृष्ठे भवनानि, सर्वे, भूमौ, अनेके।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

14. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

मञ्जूषा—विश्वस्य सप्त-आश्चर्येषु, चीनदेशीया भित्तिः, विस्तृता, द्वौ जनौ, एकः, एकः अधः पश्यति, महिला अवतरति, पर्वतम्, उपरि, देशस्य रक्षणार्थम्, एकतया, विचित्रा, आश्चर्यमयी, गण्यते।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

15. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

मञ्जूषा—कारयानानि, द्विचक्रिका, जनाः, यातायातः, व्याकुलाः, मार्गः, अवरुद्धः, बसयानानि, अस्त-व्यस्तः।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

16. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

मञ्जूषा—गुरुकुलम्, शिष्याः, कुटीरम्, खगाः, सरणिः, उपविशति, पाठयति, पठन्ति, वृक्षः, पर्वतः।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

17. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– $1 \times 5 = 5$

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

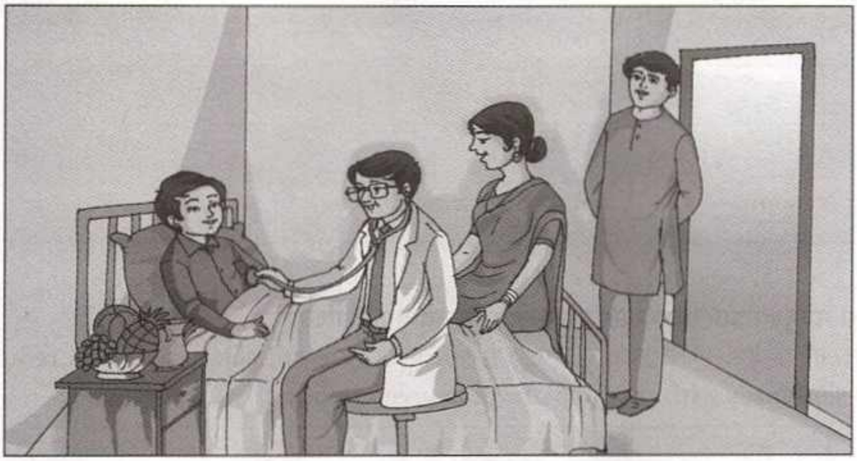

मञ्जूषा—पिता, मातुः हस्ते, रुग्णः, चिकित्सकः, फलानि, जलपात्रम्, औषधम्, पुत्रः, लिखति, आनयति, दुग्धपात्रम्, पेटिकाम्, निरीक्षणम्, करोति, यच्छति, धारयति।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

18. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाश्च सहायतया संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत– $1 \times 5 = 5$

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with help of words given in box.)

मञ्जूषा—छात्राः, शिक्षकाः, पुस्तकालयः, तरण-सरोवरः, अनुशासनम्, क्रीडाक्षेत्रम्, पठन्ति, विद्यालयः, पुस्तकानि, अभ्यासः, दण्डः, पादकन्दुकक्रीडा, पाठयन्ति।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

19. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषासहायतया च संस्कृते पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर मञ्जूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

मञ्जूषा—विद्यालयः, क्रीडादिवसः, बालाः भवनम्, कन्दुकं, क्रीडा, आनन्दम्, पारितोषिकोत्सवः, धावनम्, परस्परम्।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

20. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानाञ्च सहायतया पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा में दिए शब्दों की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

मञ्जूषा—उपवनम्, दोलाम्, पुष्पाणि, सूर्यः, दोलायतः, उपतिष्ठति, द्वे वर्तिके, खगौ, आकाशे, राजमार्गः, बालकः, बालिका।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

21. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानाञ्च सहायतया पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा में दिए शब्दों की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

मञ्जूषा—वर्षा, मम, एषः, आवाम्, मेघाः, छत्रम्, गर्जन्ति, विलम्ब, नीडं, पक्षिशावकाः, क्रीडां, बास्किट-कन्दुकं, शान्तिः, कक्षा।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

22. पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु मञ्जूषापदसहायतया चित्रवर्णनं कुरुत– **1 × 5 = 5**

(पाँच संस्कृत वाक्यों में मञ्जूषा की सहायता से चित्र वर्णन कीजिए। Describe the following picture in five Sanskrit sentences with the help of words given in the box.)

मञ्जूषा–मार्गे वाहनानां सङ्कुलः, झंझावतः, वृक्षाः पतन्ति, यातायातः, अस्त-व्यस्तः, सर्वत्र जलम् विविधानि वाहनानि, बसयानानि, कारयानानि, स्कूटरयानानि, जनाः व्याकुलः, मार्गः अवरुद्धः, विविधाः वर्णाः, श्वेतवर्णानि कृष्णवर्णानि वाहनानि।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

23. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा में दिए शब्दों की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

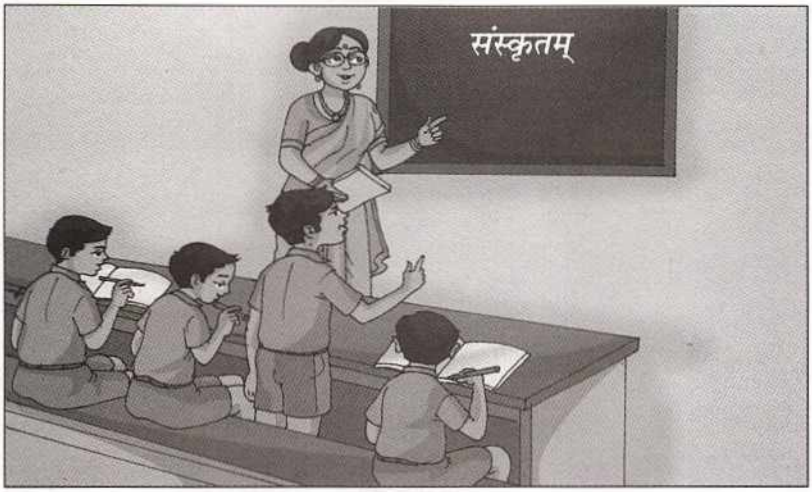

मञ्जूषा—श्यामपट्टः, संस्कृतस्य अध्यापिका, सावधानम्, बालकाः, लिखितम्, प्रश्नाः, घटिकायन्त्रानुसारम्, समयः,अष्टवादनम्, पुष्पपात्रम्, संवर्धयति, शोभाम्, पाठयति।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

24. चित्रम् दृष्ट्वा मञ्जूषायाञ्च प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत– 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा में दिए शब्दों की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Look at the picture and write five Sanskrit sentences with the help of words given in box.)

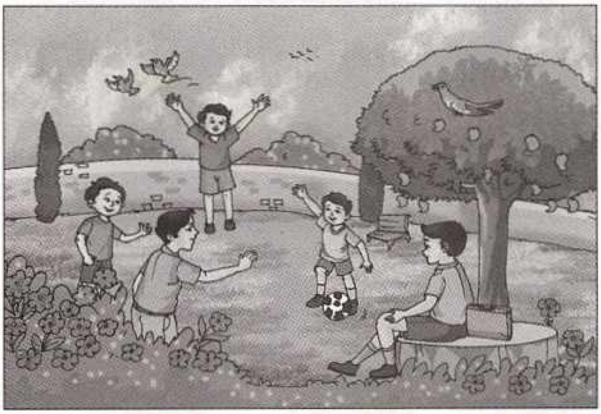

मञ्जूषा—उद्यानम्, बाला:, वृक्षा:, पादपा:, जन:, प्रात:, पक्षीन:, पुष्पम्, कन्दुकं, भ्रमणम्, सुन्दरवेला, क्रीडा।

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

बोर्ड परीक्षाया: चित्रवर्णनम्

1. चित्रं विलोक्य मञ्जूषात: पदानि चित्वा वाक्यानि रचयन्तु– [*All India 2013*]

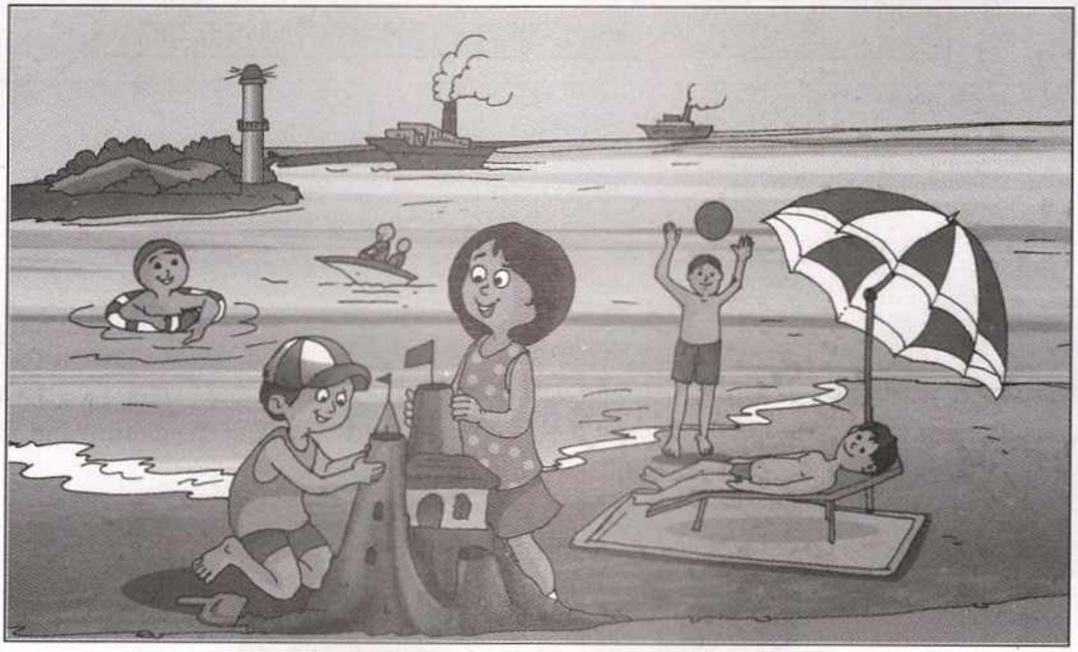

मञ्जूषा—समुद्रतट:, बाला:, कन्दुकम्, तरङ्गै:, नौका:, क्रीडन्ति, बालुकाभि: रचयन्ति, पादेन, गृहम्, समुद्रविहारम्, मित्रै:, सह।

2. चित्रं विलोक्य मञ्जूषातः पदानि चित्वा वाक्यानि रचयन्तु– [*Delhi 2014, 2016*]

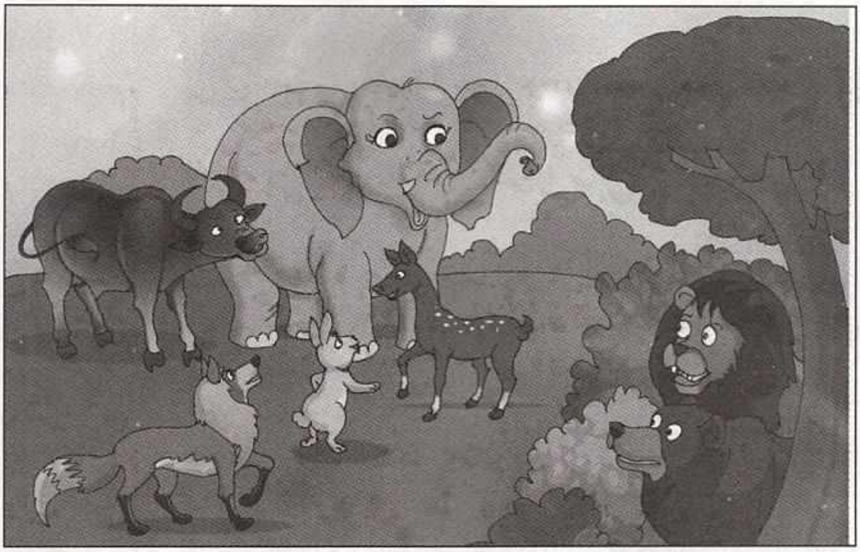

मञ्जूषा—वने, धावति, वानराः, वृक्षाः, कूर्दन्ति, सिंहः, पुष्पाणि, गजः, भल्लूकाः, मृगौ, उष्ट्रः, वृक्षेषु, इतस्ततः।

3. चित्रं विलोक्य मञ्जूषातः पदानि चित्वा वाक्यानि रचयन्तु– [*Delhi 2015*]

मञ्जूषा–उद्यानम्, अवकाशः, भ्रमणार्थम्, जनाः, बालिकाः, बालकाः, भोजनम्, वृक्षाः, अधः, क्रीडन्ति, खादन्ति, भ्रमन्ति, सन्ति, कन्दुकेन, पादपाः, अस्ति, नद्याः, तटे, सर्वे, प्रसन्नाः।

4. चित्रं विलोक्य मञ्जूषातः पदानि चित्वा वाक्यानि रचयन्तु– [All India 2015]

मञ्जूषा–उपवनम्, बालिकाः, वृक्षाः, पादपाः, प्रसन्नाः, पञ्च, अस्ति, सन्ति, क्रीडन्ति, कन्दूकेन, शोभन्ते, पर्वताः, पक्षिणः, आकाशे, पश्यन्ति, भ्रमन्ति, परिवेशः, सुन्दरः।

5. चित्रं विलोक्य मञ्जूषातः पदानि चित्वा वाक्यानि रचयन्तु– [All India 2016]

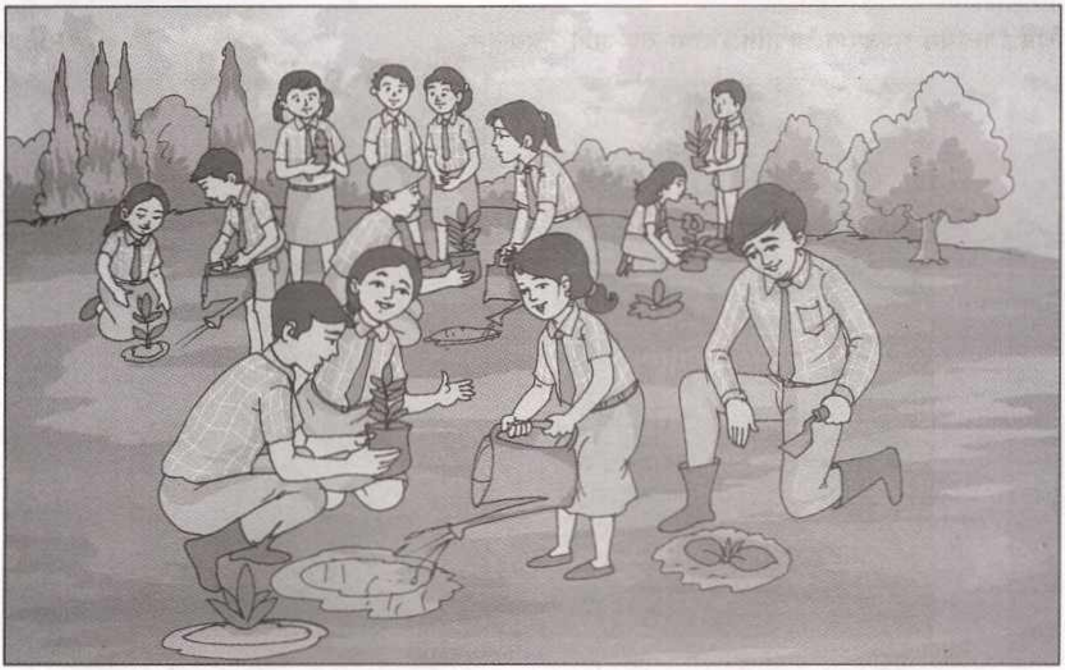

मञ्जूषा–छात्राः, पादपानाम्, लक्षम्, कुर्वन्ति, शिक्षकैः, पर्यावरणम्, सम्भूय, क्षेत्रे, विशालम्, वृक्षारोपणम्, वनमहोत्सवः।

6. चित्रं विलोक्य मञ्जूषातः पदानि चित्वा वाक्यानि रचयन्तु– [*CBSE 2017*]

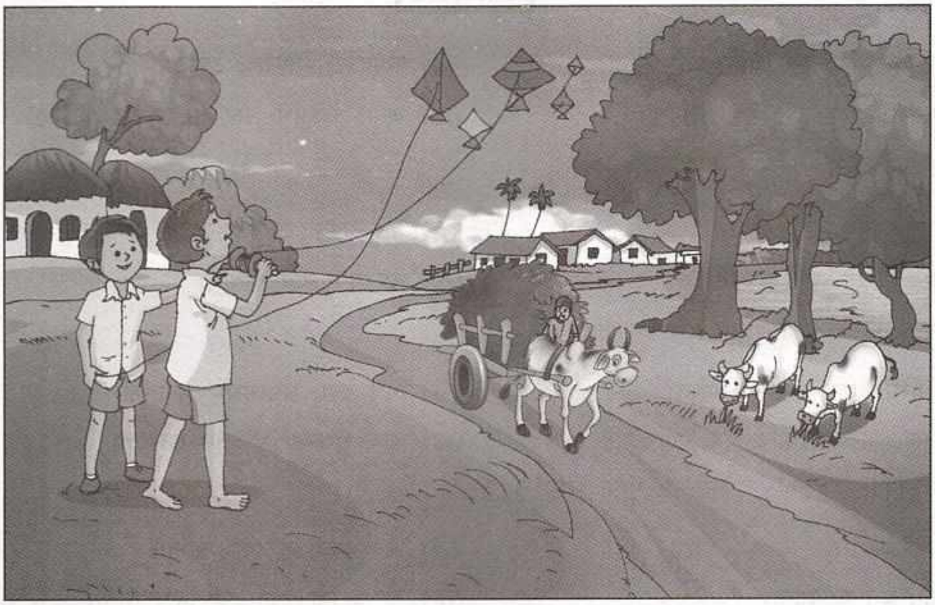

मञ्जूषा–द्वौ, छात्रौ, गावौ, वृषभौ, पतंगम्, उड्डयातः, शकटयाने, स्तः, वृक्षाः, शाकटिकः, ग्रामात् बहिः, निस्सरति।

7. चित्रं विलोक्य मञ्जूषातः पदानि चित्वा वाक्यानि रचयन्तु– [*CBSE 2018*]

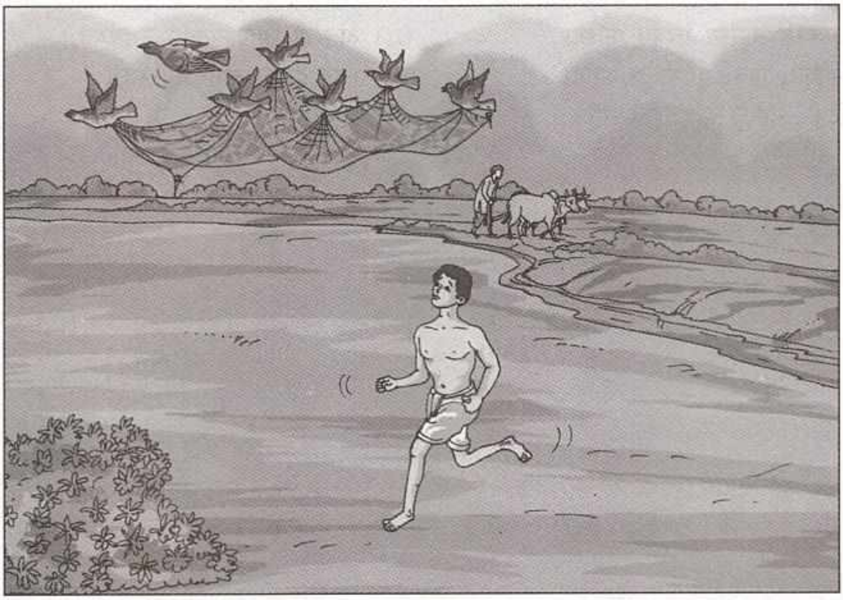

मञ्जूषा–व्याधः, तण्डुलान्, प्रसार्य, जालम्, प्रासारयत्, वने, वृक्षाः, कपोताः, मिलित्वा, आदाय, नभसि, उड्डीय, अन्यत्र, धावति, नष्टम्।

उत्तराणि

1. (*i*) एतत् समुद्रतटस्य चित्रम् अस्ति। (*ii*) समुद्रतट: विशाल: अस्ति।
(*iii*) बाला: बालुकाभि: गृहं रचयन्ति। (*iv*) जना: नौकाभि: सह समुद्रविहारं कुर्वन्ति।
(*v*) बाला: कन्दुकेन अपि क्रीडन्ति।

2. (*i*) इदं वनस्य चित्रं अस्ति। (*ii*) वने अनेके जीवा: इतस्तत: भ्रमन्ति।
(*iii*) एक: सिंह: वने तिष्ठति। (*iv*) तत्र मृगौ तीव्रं धावत:।
(*v*) एक: वानर: वृक्षस्य उपरि उपविशति।

3. (*i*) अस्मिन् चित्रे उद्यानम् अस्ति। (*ii*) अत्र जना: भ्रमणार्थम् आगच्छन्ति।
(*iii*) एक: परिवार: अपि अत्र आगच्छत्। (*iv*) तस्य सदस्या: भोजनम् खादन्ति।
(*v*) बालका: बालिका: च प्रसन्ना: भूत्वा क्रीडन्ति।

4. (*i*) अस्मिन् चित्रे उपवनम् अस्ति। (*ii*) अत्र पञ्च बालिका: कन्दुकेन क्रीडन्ति।
(*iii*) ता: प्रसन्ना: सन्ति। (*iv*) तत्र अनेके वृक्षा: पादपाश्च सन्ति।
(*v*) आकाशे पक्षिण: भ्रमन्ति।

5. (*i*) अस्मिन् चित्रे वनमहोत्सव: मान्यते। (*ii*) छात्रा: शिक्षकै: सह वृक्षारोपणं कुर्वन्ति।
(*iii*) छात्रा: विशाले क्षेत्रे वृक्षारोपणे संलग्ना: सन्ति। (*iv*) तत्र लक्षं पादपानां रोपणं भविष्यति।
(*v*) वृक्षै: पर्यावरणं शुद्धं भवति।

6. (*i*) इदम् एकस्य ग्रामस्य चित्रम् अस्ति। (*ii*) अत्र द्वौ छात्रौ पतंगम् उड्डयत:।
(*iii*) तत्र अनेका: गाव: वृषभौ च सन्ति। (*iv*) चित्रे द्वे शकटयानेऽपि स्त:।
(*v*) शाकटिक: ग्रामात् बहि: निस्सरति।

7. स्वयं करें।

ख3 संस्कृतभाषायाम् अनुवाद कार्यम्

5 अङ्काः

अंग्रेजी अथवा हिंदी भाषा से पाँच सरल वाक्यों का संस्कृत भाषा में अनुवाद करना। इस प्रश्न को करने से पहले छात्रों को निम्न बिंदुओं पर ध्यान अवश्य ही देना चाहिए।

अनुवाद कार्यम्

1. **कर्त्ता व क्रिया का ज्ञान**–(कर्त्ता के वचन व पुरुष के अनुसार ही क्रिया के वचन व पुरुष होंगे।)

   जैसे–त्वम् किम् पठसि?

   यहाँ 'त्वम्' कर्त्ता मध्यम पुरुष, एकवचन का है अत: क्रिया भी ('पठसि') मध्यम पुरुष, एकवचन में रहेगी।

2. **कारक तथा उपपद विभक्तियों का ज्ञान**–(कारकों के चिह्न के अनुसार ही विभक्तियों का प्रयोग किया जाना चाहिए। इसके साथ ही उपपद विभक्तियों (विशेष नियमों) का ज्ञान छात्रों को रखना चाहिए अन्यथा वाक्य अशुद्ध हो जाएगा।)

   जैसे–परिश्रमं / परिश्रमेण / परिश्रमात् विना ज्ञानं न लभते।

   यहाँ 'विना' पद के कारण 'परिश्रम' शब्द में द्वितीया, तृतीया और पञ्चमी विभक्ति आई है। साथ ही 'ज्ञान' शब्द प्रथम पुरुष, एकवचन का कर्त्ता है अत: क्रिया भी प्रथम पुरुष, एकवचन की 'लभते' आई है।

3. **अव्ययों तथा प्रत्ययों का ज्ञान**–(वाक्य रचना करते समय वाक्य को सटीक तथा शुद्ध और छोटा बनाने हेतु अव्ययों व प्रत्ययों का ज्ञान होना आवश्यक है।)

   जैसे–त्वया तत्र पठितव्यम्।

   यहाँ 'चाहिए' के कारण 'अनीयर्' प्रत्यय का प्रयोग तथा 'वहाँ' के अर्थ में 'तत्र' अव्यय का प्रयोग किया गया है।

उदाहरणार्थ कुछ वाक्य देखिए–

निम्न वाक्यानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादं कुरुत–

1. वे सब सुबह उठें।
2. सीता ने कल ही काम कर लिया था।
3. देव सदैव सत्य बोलते हैं।
4. भीष्म प्रतिज्ञा हितकारी होती है।
5. कल सोहन का भाई मेरे घर आएगा।
6. क्या मैं अब घर जाऊँ?
7. घर के चारों ओर फूल हैं।
8. जीवन में पढ़ाई लाभदायक होती है।
9. मानवता की सेवा ही ईश्वर की पूजा है।
10. जीवन का आधार मूल्याधारित शिक्षा ही होती है।

उत्तराणि

1. ते सर्वे प्रातःकाले उत्तिष्ठेयुः।
2. सीता ह्यः एव कार्यम् अकरोत्।
3. देवाः सदैव सत्यं वदन्ति।
4. भीष्मप्रतिज्ञा हितकारिणी भवति।
5. श्वः सोहनस्य भ्राता मम गृहे आगमिष्यति।
6. किम् अहम् अधुना/इदानीं गृहं गच्छानि?
7. गृहम् परितः पुष्पाणि सन्ति।
8. जीवने पठनं लाभदायकं भवति।
9. मानवतायाः सेवा एव ईश्वरस्य पूजा अस्ति।
10. जीवनस्य आधारः मूल्याधारिता शिक्षा एव भवति।

अभ्यासः

निम्न वाक्यानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादं कुरुत–

1. श्रीराम जी पिता की आज्ञा से वन में गए थे।
2. वे मर्यादापुरुषोत्तम कहे जाते हैं।
3. राजा दशरथ के चार पुत्र थे।
4. आज तो विज्ञान का युग है।
5. अध्ययन के बिना मनुष्य का कल्याण नहीं है।
6. प्रेमचंद्र कलम के धनी थे।
7. आदि शंकराचार्य ने वैदिक धर्म का प्रचार किया।
8. वनवास के समय श्रीराम ऋषि-मुनियों से मिले थे।
9. वहाँ ऋषिकाओं ने देवी सीता को दिव्य आभूषण दिए थे।
10. महर्षि दयानंद ने वेदों के भाष्य किए।
11. माता को देवता की तरह मानो।
12. आचार्य द्वितीय माता कहलाते हैं।
13. वेदों का अध्ययन मानव निर्माण करता है।
14. सत्यार्थ प्रकाश की रचना महर्षि दयानंद जी ने की है।
15. इस ग्रंथ ने अनेक लोगों को मार्गदर्शन दिया।
16. देश के अनेक बलिदानी सत्यार्थ प्रकाश से प्रेरित थे।
17. चल दूरभाषयंत्र आज मानवता की आवश्यकता है।
18. पुत्र अपने पिता का द्वितीय रूप होता है।
19. तुमने मेरा अपमान क्यों किया?
20. गंगा हिमालय से निकलती है।
21. राजा भगीरथ गंगा को स्वर्ग से धरती पर लाए।
22. उत्तम स्वास्थ्य सुखी जीवन का आधार है।
23. आत्मा का परमात्मा से मिलन ही सर्वश्रेष्ठ मिलन है।
24. श्रीकृष्ण भक्ति के अवतार कहललाते हैं।
25. वे गीता के महान् गायक तथा योगेश्वर थे।
26. रामायण व गीता हिंदुत्व की पहचान है।
27. श्रीरामानंद सागर ने प्रसिद्ध रामायण धारावाहिक बनाई।
28. देवता और असुरों में देवासुर संग्राम हुआ था।
29. श्रीकृष्ण के माता-पिता देवकी और वसुदेव थे।
30. मित्र सदैव हितकारी होता है।
31. मानवता की पूजा सदैव करनी चाहिए।
32. यज्ञ संसार का सर्वश्रेष्ठ कर्म है।
33. जहाँ नारी का सम्मान होता है वहाँ देवता निवास करते हैं।
34. माता बच्चों से प्रेम करती है।
35. अन्नपूर्णा ही जगत् जननी है।
36. अब तुम सब विद्यालय जाओ।
37. घर के ऊपर पक्षी बैठे हैं।
38. दुष्ट सज्जनों से ईर्ष्या करते हैं।
39. गाँव के दोनों ओर वृक्ष हैं।
40. ईश्वर के अलावा कौन हमारा रक्षक है?
41. पितरों को नमस्कार।
42. माता पुत्र को याद करती है।
43. रावण दशानन कहलाता है।
44. देश की सीमाओं के रक्षक वीर सैनिकों को प्रणाम हो।
45. सभी जन मिलकर माँ भारती को भजें।
46. वीरों ने देश रक्षा हेतु प्राण त्यागे।
47. वह कलम से लेख लिखता है।
48. महाभारत का युद्ध कौरवों तथा पाण्डवों के बीच हुआ था।
49. योगेश्वर श्रीकृष्ण ने अर्जुन को गीता का ज्ञान दिया था।
50. देववाणी संस्कृत सभी भारतीय भाषाओं की जननी है।

ख रचनात्मक-कार्यस्य विचारबिन्दवः

विषयः— संस्कृतभाषायाः पत्रलेखनम् **उपविषयः— औपचारिकम् पत्रम्**

❑ **क्रियाकलापः— 1 : पत्रलेखनम्**

➢ **उद्देश्यम्**

1. छात्राः सरलसंस्कृते पत्रलेखने समर्थाः भवेयुः।
2. पत्रलेखनस्य विधेः ज्ञानमपि भवेत्।
3. पत्रलेखनस्य शैल्याः विकासोऽपि भवेत्।

➢ **सहायक-साधनानि** : श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डाः सङ्केतयष्टिका च।

➢ **कौशल-विकासः**

1. पत्रलेखनशैल्या सह पत्रस्य ज्ञानम् अपि अनिवार्यम्।
2. औपचारिकं पत्रं केन प्रकारेण अन्येभ्यः पत्रेभ्यः भिन्नं भवति तदपि जानीयात्।
3. भावनायाः अभिव्यक्तेः लेखनम्।

➢ **समयः**—होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **शिक्षण-विधिः**

1. शिक्षकाः सर्वप्रथमं छात्रेभ्यः औपचारिकं पत्रं कीदृशं (कथं) लिखेयुः तद् ज्ञानं यच्छेयुः (दद्युः)।
2. पत्रं कञ्चिदपि जनं सम्बोध्य एव लिख्यते।
3. पत्रस्य त्रयः मुख्यभागाः भवन्ति—

(क) **संबोधनम्**—येभ्यः पत्रं लिख्यते तस्मै एव सम्बोधनं क्रियते; यथा—

- आदरणीयेभ्यः जनेभ्यः—माननीयाः, पूजनीयाः, आदरणीयाः, पूज्याः।
- लघुभ्यः जनेभ्यः—प्रिय, प्रिये, स्नेहपात्र।
- मित्राय—प्रियवर मित्र, प्रिय मित्र, प्रिये सखि।

(ख) अभिवादनम्—यथा—

- आदरणीयजनेभ्यः—सादरं प्रणमामः, सादरं चरणस्पर्शः, सादराभिवादनम्।
- लघुजनेभ्यः—शुभकामनाः, शुभाशीषः, शुभाशीर्वादम्, आयुष्मान/आयुष्मती भव।
- मित्राय—नमो नमः। सप्रेम नमस्कारम्। सस्नेहं नमस्ते।

(ग) पत्रस्य अन्ते—यथा—

- आदरणीयजनेभ्यः—'भवत्कः, भवदाज्ञाकारी/भवत्कृपाकांक्षी', भवत् प्रियः/भवत्कृपाभिलाषी।

❑ **शिक्षकाय निर्देशा:**

1. शिक्षका: छात्राणाम् पत्रलेखनक्षमतां शैलीं च प्रकाशयेयु: ते छात्रान् उत्साहितान् कुर्यु: येन ते पत्रलेखने अवबोधने च समर्था: भवेयु:।
2. पत्रस्य आरम्भणं समाप्तिं च ज्ञापयित्वा ते छात्रान् पत्रमध्ये या सामग्री आवश्यकी भवति तस्या: अपि ज्ञानं कारयेयु:।

❑ **कक्षाकार्यम्**

छात्रा: पितरं प्रति कालघटिका प्रेषणार्थं धन्यवादं ज्ञापयितुं पत्रं लिखन्तु।

❑ **गृहकार्यम्**

शिक्षक महोदया: छात्रान् प्रेरयन्तु यत् ते ईदृशमेव स्वज्येष्ठं भ्रातरं प्रति छात्रावासत: जन्मदिवस वर्धापनार्थम् एकं पत्रं-लिखित्वा विद्यालये आनयेयु:।

❑ **मौखिकप्रश्ना:**

1. शिक्षका: छात्रान् सम्बोधन-अभिवादन-अन्तं च विषयेषु ज्ञानं प्रदाय प्रश्नान् पृच्छेयु:।
2. छात्रा: गृहात् कार्यं कृत्वा आनयन्तु। शिक्षका: तद् दृष्ट्वा अवलोकनं हस्ताक्षरं च कृत्वा तेषां उत्तमकार्यार्थं प्रोत्साहनार्थं तालिकावादनमपि कारयन्तु।

❑ **निर्दिष्ट: क्रियाकलाप:**

शिक्षका: छात्रान् गृहात् एकस्मिन् कलापत्रे सम्बोधन-अभिवादन-अन्तं च सुचित्रितं कृत्वा विद्यालये आनेतुं कथयिष्यन्ति।

विषय:— मञ्जूषाया: सहायतया अनुच्छेदलेखनम्; उपविषय:— सरलसंस्कृते पञ्चानां वाक्यानां निर्माणम्।

❑ **क्रियाकलाप:— 2 : अनुच्छेदलेखनम्।**

➢ **उद्देश्यम्**

1. छात्रा: संस्कृतभाषा पठने लेखने च प्रवीणा: भवेयु:।
2. ते सरलसंस्कृते न्यूनातिन्यूनं पञ्चानां वाक्यानाम् निर्माणेऽपि समर्था: भवेयु:।
3. तान् व्याकरणिकं ज्ञानमपि यथावश्यकं भवेत्।
4. तान् वाक्यनिर्माणम् अपि अवबोधयेत्।
5. मञ्जूषाया: चित्रस्य चापि साहाय्यं लभेत।

➢ **सहायक-साधनानि :** श्यामपट्ट:, मार्जनी, सुधाखण्ड: सङ्केतयष्टिका च।

➢ **कौशल-विकास:**

1. सरलसंस्कृते वाक्यान् लेखितुं छात्रा: समर्था: भवन्तु।
2. मञ्जूषाया: पदानि अपि अवबोधयन्तु।
3. चित्रस्य ज्ञानम् अपि भवेत्।
4. चित्रे के-के दृश्यन्ते, कश्च प्रसङ्ग: इति ज्ञानं कृत्वा तस्य लेखनमपि करणीयम्।

➢ **समय:**—होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **शिक्षण-विधिः**

1. शिक्षकमहानुभावाः सर्वप्रथमं छात्रान् अनुच्छेद-लेखनार्थ तस्य दत्तं शीर्षकम् उपरि ध्यानार्थं छात्रान् प्रेरयन्तु।
2. पुनः मञ्जूषायाः पदानि दृष्ट्वा तेषाम् अर्थज्ञानमपि कारयन्तु।
3. ततः दत्तं चित्रं तदानुसारं दत्तान् पदान् अपि ज्ञातुं प्रेरयन्तु।
4. पश्चात् तेषां पदानां माध्यमेन चित्रस्य च सहायतया तच्च दृष्ट्वा पञ्चानां वाक्यानां निर्माणं कारयन्तु।
5. ध्यातव्यम् अस्ति यत् मञ्जूषायाः पदानि परिवर्तनं विना अपि वाक्ये लेखितुं शक्नुवन्ति।
6. वाक्यलेखनं विषयानुसारमेव भवेत्। विषयान्तरं वाक्यम् अशुद्धं भविष्यति।

❑ **शिक्षकाय निर्देशाः**

1. शिक्षकाः छात्रान् एकम्-एकं वाक्यम् अपि पृच्छन्तु।
2. छात्राः सरलव्याकरणस्य नियमान् अपि पालयेयुः।

❑ **कक्षाकार्यम्**

अनेन प्रकारेण शिक्षकाः एक-द्वि मञ्जूषां दत्वा चित्रं च दर्शयित्वा मञ्जूषायाः सहायतया सरलवाक्येषु तेषां वर्णनं कारयिष्यन्ति; यथा—अनावृष्ट्या/अतिवृष्ट्या काः हानयः भवन्ति?

❑ **गृहकार्यम्**

कालान्तरस्य पश्चात् शिक्षकमहोदयाः छात्रान् गृहे कर्तुं कार्यरूपे निर्धारिते विषये एकां मञ्जूषां दत्वा तस्योपरि पञ्चानां वाक्यानां निर्माणाय कथयन्तु।

❑ **मौखिकप्रश्नाः**

1. छात्राः गतदिवसे दत्तं कार्यं कृत्वा आगच्छन्तु।
2. शिक्षकाः तेषां कार्याणि निरीक्ष्य श्रेष्ठ-कार्यार्थं छात्राणां सराहनां कुर्वन्तु। यस्य छात्रस्य कार्यम् उत्तमं भवेत् तस्य कृते तालिकावादनमपि कारयन्तु।

❑ **निर्दिष्टः क्रियाकलापः**

शिक्षकाः छात्रान् वदन्तु यत् ते गृहेभ्यः एकस्य निर्धारितविषयस्य उपरि सरलसंस्कृते (मञ्जूषायाः सहायतया) पञ्चवाक्यानां निर्माणं कृत्वा तत्कलापूर्णञ्च कृत्वा (अलङ्कृत्य) विद्यालये आनयन्तु।

विषयः — पितरं प्रति धन्यवादार्थम् पत्रलेखनम् उपविषयः— पितरं प्रति धन्यवादार्थम् पत्रम्।

❑ **क्रियाकलापः— 3 : पत्रलेखनम्**

➢ **उद्देश्यम्**

1. छात्राणाम् स्वानुभूतिं लिपिं (शब्दं वा) दत्वा तस्याः प्रकटी कर्तुम्।
2. अन्यान् जनान् प्रति स्वविचारं दातुं समर्थो भवितुम्।
3. भाषाकौशलस्य च विकासं कर्तुम्।

➢ **समयः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सहायक-साधनानि** : श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डः सङ्केतयष्टिका च।

➢ **शिक्षण-विधिः**

1. पुस्तके लिखितानि विविध पत्राणि ध्यानेन पठित्वा जानीयात् यत् का-का पङ्क्तिः कदा कुत्र च आगमिष्यति;

   यथा— सम्बोधनम् — माननीया:/पूजनीया:/पूज्या:/प्रिय/प्रियवर/प्रिय बन्धो आदयः।

   अभिवादनम्— सादरं नमो नमः/नमस्कारम्/नमस्ते/शुभाषीश/शुभाशीर्वादम्/प्रसीद आदयः।

   अन्ते — भवत्कः पुत्रः/भवदीयः/भवदीयः शिष्यः/आज्ञाकारी/कृपाकांक्षी/अभिन्नहृदयं/मित्रम् आदयः।

2. शिक्षकाः स्वछात्रान् विविधजनान् प्रति लिखितानां पत्राणाम् शैलीम् अवश्यमेव शिक्षयेयुः; यथा—प्राचार्यम्/पितरम्/मातरम्/अनुजम्/अग्रजम् मातुलम् प्रति वा।
3. सङ्केतबिन्दूनाम् सम्यक् अध्ययनं कारयेयुः।
4. विचारान् सरल-सहजतमायां च भाषायाम् एव लिखेयुः।
5. पत्रस्य आरम्भात् अन्त पर्यन्तं क्रमबद्धता अवश्यमेव भवेत्।

➢ **कौशल-विकासः**

1. लेखनकौशलस्य विकासः भविष्यति।
2. अन्येषाम् उदाहरणानां सूक्तीनाञ्चापि प्रयोगः भविष्यति।
3. छात्रेषु वाक्यनिर्माणस्य योग्यता आगमिष्यति।

❑ शिक्षकाय निर्देशाः

1. आगामी दिवसे छात्रैः कृतं कार्यं शिक्षकाः अवश्यमेव अवलोकयन्तु।
2. छात्राणाम् उत्तरपुस्तिकायाम् स्वहस्ताक्षरम् अपि कुर्वन्तु।
3. छात्राणाम् उत्तम उत्तरकार्याय तेषाम् उत्साहम् अपि वर्धयन्तु।

❑ कक्षाकार्यम्

1. अध्यापकाः छात्रान् श्यामपट्टे एकं पत्रं लिखित्वा दर्शयिष्यन्ति। पश्चात् सम्बोधनं, अभिवादनं, विषये, अन्ते अनुरोधं भवदीयं च इत्यादीनां शब्दानां ज्ञानम् स्थानं वा सम्यक् पाठयिष्यन्ति।
2. तत्पश्चात् छात्राः अपि तदनुसृत्य पत्रलेखनस्य अभ्यासं करिष्यन्ति; यथा—'प्रधानाचार्यं प्रति शुल्कक्षमार्थं प्रार्थनापत्रम्'।

❑ गृहकार्यम्

1. एवमेव गृहेऽपि पत्रलेखनाय शिक्षकमहोदयाः छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति।
2. आवश्यकतानुसारम् एकं द्वि वा विषयदानम् अपि उचितं भविष्यति।

❑ मौखिकप्रश्नाः

अध्यापकाः किञ्चित् प्रमुखं विषयम् आधृत्य विविधसम्बोधनाय अन्ते च लेखनाय छात्रान् प्रश्नान् प्रक्ष्यन्ति छात्राः च यथामति तेषाम् उत्तराणि अपि प्रदास्यन्ति।

❑ निर्दिष्टः क्रियाकलापः

छात्रा! एवमेव अन्यत् पत्रमपि पठन्तु। तस्या शैलीं ज्ञात्वा एकम् अन्यत् पत्रम् लिखन्तु। यतः पत्रं स्वविचारस्य/भावस्य प्रकटनार्थम् उत्तमं माध्यमं वर्तते।

विषयः — संस्कृतस्य पुस्तकस्य आत्मकथा अथवा अन्य विषयाधारितम्; उपविषयः — वाक्यनिर्माणम्

❑ **क्रियाकलापः — 4 : अनुच्छेदलेखनम्**

➢ **अनिवार्यबिन्दुः** : छात्राः सर्वप्रथमं शिक्षकाणां निर्देशानुसारेण अनुच्छेदं पठन्तु। पश्चात् तस्य लेखनं अवलोकयन्तु। पुनः यत् बिन्दुः कठिनम् प्रतीयते तस्य समाधानं कुर्वन्तु।

➢ **उद्देश्यम्** : छात्राणां मौलिकचिन्तनस्य विकासः भाषाकौशलस्य च सृजनम्। लेखनकार्ये कुशलतायाः वर्धनम्।

➢ **कौशल-विकासः** :

1. कस्यचिद् विषयस्य उपरि स्वविचाराणां प्रकटीकरणम्।
2. अनुच्छेदः भावप्रवणतायुक्तः भवेत्।
3. मौलिकलेखनस्य विकासः भवेत्।

➢ **समयः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सहायक-साधनानि** : सुधाखण्डानि, मार्जनी, श्यामपट्टः सङ्केतयष्टिः च।

➢ **शिक्षण-विधिः**

1. सङ्केत-बिन्दून् ध्यानेन पठन्तु।
2. पुनः अनुच्छेदम् आद्योपान्तम् अपि पठेयुः।
3. दत्तस्य विषयस्य उपरि चिन्तनं कुर्यात्।
4. विचारान् सहज एवं सरलरीत्या प्रस्तुतिं कुर्यात्।
5. अनुच्छेदस्य पठनस्य पश्चात् मञ्जूषायाः शब्दैः सह सम्बन्धं ज्ञात्वा एव पूर्तिं कुर्यात्।
6. मञ्जूषायाः शब्दानाम् अर्थं ज्ञात्वा तदाधारे एवं अनुच्छेदस्य रिक्तस्थानानि पूरयतु।
7. यावत् शब्दानाम् अर्थं न जानीयात् तावत् अनुच्छेदपूर्तिं न कुर्यात्।

❑ **शिक्षकाय निर्देशाः**

1. छात्राणां कक्षाकार्यं गृहकार्यं वा सम्यक्तया दृष्ट्वा आगामि दिवसे शिक्षकाः अवश्यमेव तान् प्रेरयन्तु। तदैव छात्राणाम् उत्साहं कार्यं विषयञ्च प्रति वर्धिष्यते।
2. कार्य अवलोकनं कृत्वा शिक्षकाः स्वहस्ताक्षरमपि अवश्यमेव कुर्यात्।

❑ **कक्षाकार्यम्**

1. प्रथमम् अध्यापकाः स्वयमेव विषयस्य चिन्तनं कुर्युः। ते मञ्जूषायाः शब्दैः सह वाक्यानां मेलनमपि कुर्युः।
2. पश्चात् सुधाखण्डेन श्यामपट्टे सम्पूर्णम् अनुच्छेदं लिखित्वा छात्रान् तत् ज्ञातुं प्रोत्साहितान् कुर्युः।
3. यदि मञ्जूषायाः पदैः सह अनुच्छेदस्य रिक्तस्थानानाम् सम्बन्धोऽपि अध्यापकाः योजयेयुः तर्हि शोभनं भविष्यति।
4. पुनः अर्थानुसारम् अनुच्छेदस्य रिक्तस्थानैः सह मञ्जूषायाः शब्दान् योजयित्वा लिखेयुः।

❑ **गृहकार्यम्**

1. छात्रः एवमेव गृहेऽपि एक-द्वि अनुच्छेदम् अन्विष्य तस्य रिक्तस्थानानि मञ्जूषायाः पदैः सम्पूरयेत्।
2. ''छात्रजीवनम्'' इति विषयमुपरि पञ्चानां वाक्यानाम् एकम् अनुच्छेदं लिखत।

❑ **मौखिकप्रश्नाः**

''सेवायाः महत्त्वम्'' इदं विषयम् अधिकृत्य अस्य उपरि कक्षायां चर्चां कुर्युः।

❑ **निर्दिष्टः क्रियाकलापः**

1. छात्राः अनुच्छेदलेखनम् अतीव सरलं वर्तते। केवलं सामान्य ज्ञानं दृढ इच्छाशक्तिः च आवश्यकौ स्तः।
2. यथा सामान्य वार्तालापे शब्दानाम् आवश्यकता भवति तथैव अनुच्छेदस्य पूर्तिः अपि उचितैः पदैः कुर्यात्।

विषयः — चित्रवर्णनम् उपविषयः — चित्राधारितम् वाक्यनिर्माणम्

❑ **क्रियाकलापः — 5 : चित्रवर्णनम्**

➢ **उद्देश्यम्**

1. संस्कृतभाषायां सरलवाक्यानां निर्माणम्।
2. संस्कृतलेखने-पठने ज्ञानि च छात्राणाम् आत्मविश्वास वृद्धिः।
3. चित्रस्य वर्णने कुशलतावृद्धिः।

➢ **समयः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सहायक-साधनानि** : एकं चित्रं, सुधाखण्डः, सङ्केतयष्टिका, श्यामपट्टः मार्जनी च।

➢ **कौशल-विकासः**

1. छात्राः संस्कृतस्य सरलवाक्यनिर्माणे दक्षाः भविष्यन्ति।
2. अध्यापकः कक्षायाः दृश्यमुपरि छात्रान् पञ्चानां वाक्यानां निर्माणे प्रेरयिष्यति।
3. अतीव व्याकरणस्य प्रयोगः न भविष्यति।

➢ **शिक्षण-विधिः**

1. अध्यापकः कक्षायां चित्रं दर्शयित्वा छात्रेभ्यः अवधानेन द्रष्टुं प्रेरणां दास्यति।
2. पुनः तस्य विषयं/वर्णनं प्रक्ष्यति।
3. छात्राः चित्रे किं-किं पश्यन्ति तत्सर्वं ते अध्यापकं वदिष्यन्ति।
4. अध्यापकः पुनः प्रत्येकं छात्रं एकम्-एकं वाक्यं सरलसंस्कृते प्रक्ष्यति।
5. छात्राः यथाक्रमं उत्तराणि दास्यन्ति।

❑ **शिक्षकाय निर्देशाः**

1. आगामी दिवसे अध्यापकाः छात्रैः कृतं कार्यं अवलोकयिष्यन्ति।
2. ते छात्रेभ्यः वारं-वारं सुष्टु कार्यार्थं साधुवादं प्रदास्यन्ति।
3. यस्य कार्यम् उत्तमं भविष्यति तस्य कृते छात्रैः करतलध्वनिम् अपि कारयिष्यन्ति।
4. अन्ते प्रत्येकम् अभ्यासपुस्तिकायां स्वहस्ताक्षरम् करिष्यन्ति।

❑ **कक्षाकार्यम्**

इदं चित्रं दृष्ट्वा तस्य वर्णनं मञ्जूषायाः पदानां सहायतया छात्राः करिष्यन्ति।

यथा— (1) इदं कस्य स्थानस्य चित्रम् अस्ति? (2) अत्र जना: किं कुर्वन्ति?

(3) तत्र कीदृशं वातावरणम् अस्ति? (4) महिला: किं कुर्वन्ति?

(5) तत्र कति जना: सन्ति?

मञ्जूषा —पर्यटनस्थलम्, जना:, प्रसन्ना:, खादन्ति, वृक्षा:, पादपा:, वार्तयन्ति, मनोरञ्जनम्, कुर्वन्ति, सुरम्यम्, वातावरणम्।

❑ गृहकार्यम्

1. एवमेव शिक्षका: गृहकार्यार्थं छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति।
2. छात्रा: गृहे यथारुचि वर्णनात्मकं चित्रं नीत्वा (यस्मिन् पञ्चवाक्यानां निर्माणं भवेत्) पञ्चवाक्यान् स्वबुद्धया रचयिष्यन्ति।
3. चित्रस्य सम्पूर्णं वर्णनं पञ्चसु वाक्येषु भविष्यति।

❑ मौखिकप्रश्ना:

1. के भोजनं खादन्ति?
2. चित्रस्य वातावरणं कीदृशं वर्तते?

❑ निर्दिष्टः क्रियाकलापः

निम्नचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाः सहायतया पञ्चवाक्यानां सरल-संस्कृते निर्माणं कुरुत—

मञ्जूषा —महिला सशक्तिकरण अभियानम्, बालिकाः, उद्घोषम्, उद्घोषपट्टान्, कन्यादानम्, विद्यादानम्, महिलाशिक्षा, वाहनानि, विद्यालयः, भ्रूणहत्या।

खण्डः 'ग'–अनुप्रयुक्त व्याकरणम् 25 अङ्काः

अङ्क विभाजनम्

(ग1) सन्धिकार्यम्

- स्वरसन्धिः – दीर्घ, गुण, वृद्धि, यण्, अयादिः, पूर्वरूपम्।
- व्यञ्जनसन्धिः – परसवर्णं, छत्वं, तुक् आगमः, मोऽनुस्वारः, वर्गीयप्रथमाक्षराणां तृतीयवर्णे परिवर्तनम् प्रथमवर्णस्य पञ्चमवर्णे परिवर्तनम्।
- विसर्गसन्धिः – विसर्गस्य उत्वं, रुत्व, लोपः, विसर्गस्थाने स् श् ष्।

(ग2) समासकार्यम् (वाक्येषु समस्तपदानां विग्रहः विग्रहपदानां च समासः)

- तत्पुरुषः (विभक्तिः, नञ्, उपपदः)
- कर्मधारयः (विशेषण–विशेष्यम्, उपमान–उपमेयम्)
- द्विगुः
- द्वन्द्वः (इतरेतरः, समाहारः, एकशेषः)
- बहुव्रीहिः (समानाधिकरणम्)
- अव्ययीभावः (अनु, उप, स, निर्, प्रति, यथा)

(ग3) प्रत्ययाः

अधोलिखित-प्रत्यययोगेन वाक्यसंयोजनम्, रिक्तस्थानपूर्तिः

कृदन्ताः – तव्यत्, अनीयर्, शतृ, शानच्।

तद्धिताः – मतुप्, इन्, ठक्, त्व, तल्।

स्त्रीप्रत्ययौ – टाप्, ङीप्।

(ग4) अव्ययाः (कथायाम् अनुच्छेदे संवादे वा अव्ययानां प्रयोगः)

अपि, इव, उच्चैः, एव, नूनम्, पुरा, इतस्ततः, अत्र-तत्र, इदानीम्, यथा-तथा, विना, सहसा, अधुना, वृथा, शनैः। इति, कदा, कुतः, मा, यत् यत्र-कुत्र, सम्प्रति, यदा-कदा, यावत्, श्वः, ह्यः, बहिः, कदापि, किमर्थम्।

(ग5) वाच्यपरिवर्तनम् (केवलं लट्लकारे)

(ग6) समय-लेखनम् (सामान्य-सपाद-सार्ध-पादोन)

(ग7) वचन-लिङ्ग-पुरुष-लकार-दृष्ट्या वाक्य संशोधनम्

ग1 सन्धिकार्यम्

परिभाषा— अत्यन्त समीपवर्ती दो या दो से अधिक वर्णों के मेल से, किसी नियम के अन्तर्गत होने वाले परिवर्तन को 'सन्धि' कहते हैं।

यह परिवर्तन पूर्वपद के अन्त में भी हो सकता है और उत्तरपद के प्रथम वर्ण में भी हो सकता है। इसे **संहिता** भी कहते हैं।

उदाहरण—भो + अति में *'भो'* पूर्वपद के अन्तिम वर्ण *'ओ'* का *'अव्'* हो जाता है और विद्या + आलय में उत्तरपद के प्रथम वर्ण *'आ'* का मेल पूर्वपद के अन्तिम वर्ण *'आ'* के साथ होकर दोनों के स्थान पर 'आ' हो जाता है।

सन्धि के नियम

जिन नियमों के कारण दो वर्णों के मेल से विभिन्न प्रकार के परिवर्तन होते हैं, उन्हें **सन्धि के नियम** कहते हैं। ये परिवर्तन कभी सुविधा से अथवा शीघ्रता से किए जाते हैं।

उदाहरण—

(*i*) कभी दो वर्णों के स्थान पर एक नया वर्ण बन जाता है–सुर + इन्द्रः = सुरेन्द्रः। सूर्य + उदयः = सूर्योदयः।

(*ii*) कभी पूर्व वर्ण में परिवर्तन हो जाता है–भो + अति = भवति। नारी + अस्तु = नार्यस्तु।

(*iii*) कभी-कभी उत्तरपद के प्रथम वर्ण का लोप (पूर्वरूप) हो जाता है–
वने + अस्ति = वनेऽस्ति। प्रभो + अस्तु = प्रभोऽस्तु।

(*iv*) कभी पूर्वपद के अन्तिम वर्ण का लोप (पररूप) हो जाता है–प्र + एजते = प्रेजते। उप + ओषति = उपोषति।

(*v*) कभी-कभी दोनों वर्णों के बीच में एक नया वर्ण (आगम) आ जाता है–हरि + तुक् + छाया = हरिच्छाया।

(*vi*) कभी-कभी पूर्वपद के अन्तिम वर्ण को द्वित्व हो जाता है–चलन् + आगच्छति = चलन्नागच्छति।
पठन् + अस्ति = पठन्नस्ति।

व्याकरण में इस तरह के परिवर्तनों को ध्यान में रखकर कुछ नियम निश्चित कर दिए गए हैं। इन्हीं नियमों को **सन्धि के नियम (Rules of Combination)** कहते हैं।

सन्धि तथा संयोग

(*i*) **सन्धिः**—दो या दो से अधिक अत्यन्त समीपस्थ वर्णों के मेल से जो परिवर्तन होता है, उसे **सन्धि** कहते हैं; जैसे–विद्या + आलयः = विद्यालयः।

(*ii*) **संयोगः**—दो या दो से अधिक अत्यन्त समीपस्थ वर्णों के **किसी भी प्रकार के परिवर्तन रहित मेल** को **संयोग** कहते हैं; जैसे–दिक् + करी = दिक्करी।

सन्धि और संयोग में अन्तर केवल परिवर्तन का होता है। जहाँ वर्णों के मिलने से परिवर्तन होता है, उसे **सन्धि** और परिवर्तन रहित मेल को **संयोग** कहा जाता है।

सन्धि के प्रकार

वर्णों में होने वाली सन्धि निम्न **तीन प्रकार** की होती है–

1. स्वर-सन्धिः (अच् सन्धिः)—

यदि दो अत्यन्त समीप स्थित स्वरों के मेल से कोई परिवर्तन होता हो तो **स्वर-सन्धि** कहलाती है अर्थात् स्वर का मेल स्वर से होने पर जब परिवर्तन स्वर में हो तो स्वर-सन्धि होती है।

जैसे–देव + आलयः = देवालयः (यहाँ *अ* तथा *आ* दोनों स्वरों में सन्धि होकर *आ* हो गया)।

2. व्यञ्जन सन्धिः (हल् सन्धिः)—

यदि व्यञ्जन के साथ व्यञ्जन का अथवा व्यञ्जन के साथ स्वर का मेल हो और परिवर्तन व्यञ्जन में हो तो **व्यञ्जन सन्धि** होती है।

(क) व्यञ्जन का व्यञ्जन के साथ मेल — जगत् + नाथः = जगन्नाथः। कस् + चित् = कश्चित्।
(ख) व्यञ्जन का स्वर के साथ मेल — वाक् + अस्ति = वागस्ति। जगत् + ईशः = जगदीशः।

3. विसर्ग सन्धिः —

यदि विसर्ग का मेल स्वर अथवा व्यञ्जन के साथ हो तथा परिवर्तन विसर्ग में हो तो उसे **विसर्ग सन्धि** कहते हैं।

विसर्ग के साथ स्वर का मेल — रामः + उवाच = राम उवाच।

स्वर सन्धि के भेद

स्वर सन्धि के निम्न भेद होते हैं–

स्वर सन्धिः
↓
1. दीर्घ सन्धिः 2. गुण सन्धिः 3. वृद्धि सन्धिः 4. यण् सन्धिः 5. अयादि सन्धिः 6. पूर्वरूप सन्धिः

1. दीर्घ सन्धिः

ह्रस्व व दीर्घ (स्वर) को दीर्घ बनाने का नियम –

यदि पूर्वपद और उत्तरपदों में समान अक् (अ, आ, इ, ई, ऋ, ॠ, उ, ऊ) वर्ण हो तो पूर्वपद के अन्तिम स्वर तथा उत्तरपद के प्रथम स्वर का **दीर्घ** हो जाता है।

आ

क्व + अपि (आ) = क्वापि	दैत्य + अरिः (आ) = दैत्यारिः	हिम + अंशुः (आ) = हिमांशुः
परम + आनन्दः (आ) = परमानन्दः	हिम + आलयः (आ) = हिमालयः	विद्या + अर्थी (आ) = विद्यार्थी
तथा + अपि (आ) = तथापि	विद्या + आलयः (आ) = विद्यालयः	महा + आशयः (आ) = महाशयः

ई

मुनि + इन्द्रः (ई) = मुनीन्द्रः	हरि + इच्छा (ई) = हरीच्छा	अभि + इष्टः (ई) = अभीष्टः
कपि + ईशः (ई) = कपीशः	मही + इन्द्रः (ई) = महीन्द्रः	रजनी + ईशः (ई) = रजनीशः

ऊ

गुरु + उपदेशः (ऊ) = गुरूपदेशः	सु + उक्तिः (ऊ) = सूक्तिः	सिन्धु + ऊर्मिः (ऊ) = सिन्धूर्मिः
वधू + उत्सवः (ऊ) = वधूत्सवः	भू + ऊर्जा (ऊ) = भूर्जा	चमू + ऊर्ध्वम् (ऊ) = चमूर्ध्वम्

ॠ

होतृ + ॠच्छति (ॠ) = होतॄच्छति	मातृ + ऋणम् (ॠ) = मातॄणम्	पितृ + ऋद्धिः (ॠ) = पितॄद्धिः

2. गुण सन्धिः—

इ, उ और ऋ को क्रमशः ए, ओ, अर् बनाने का नियम —

> यदि ह्रस्व या दीर्घ अ, आ के बाद ह्रस्व अथवा दीर्घ इ, उ, ऋ, लृ हो तो उन्हें क्रमशः ए, ओ, अर् और अल् हो जाता है।

ए अ + इ, अ + ई = ए   आ + इ, आ + ई = ए

धन + इन्द्रः (ए) = धनेन्द्रः	महा + इन्द्रः (ए) = महेन्द्रः	तव + इति (ए) = तवेति
नर + ईशः (ए) = नरेशः	महा + ईश्वरः (ए) = महेश्वरः	यथा + ईप्सितम् (ए) = यथेप्सितम्

ओ अ + उ, अ + ऊ = ओ   आ + उ, आ + ऊ = ओ

सूर्य + उदयः (ओ) = सूर्योदयः	लता + उक्तिः (ओ) = लतोक्तिः	जल + ऊर्मिः (आ) = जलोर्मिः
नव + ऊढ़ाः (ओ) = नवोढ़ाः	लता + ऊर्ध्वम् (ओ) = लतोर्ध्वम्	गंगा + ऊर्मिः (ओ) = गंगोर्मिः

अर् अ + ऋ, अ + ॠ = अर्   आ + ऋ, आ + ॠ = अर्

वसन्त + ऋतुः (अर्) = वसन्तर्तुः	राजा + ऋषिः (अर्) = राजर्षिः	परम + ऋषिः (अर्) = परमर्षिः

अल् अ + लृ, आ + लृ = अल्

तव + लृकारः = तवल्कारः
दया + लृकार = दयल्कारः

3. वृद्धि सन्धि—

ए, ओ को क्रमशः ऐ, औ बनाने का नियम —

> यदि अ अथवा आ के बाद ए/ऐ हो तो उनके स्थान पर 'ऐ' तथा ओ/औ हों तो उनके स्थान पर 'औ' हो जाता है।

ऐ अ + ए, अ + ऐ = ऐ   आ + ए, आ + ए = ऐ

अद्य + एव (ऐ) = अद्यैव	मत + ऐक्यम् (ऐ) = मतैक्यम्	एक + एकः (ऐ) = एकैकः
बाला + एका (ऐ) = बालैका	कृष्णा + ऐक्यम् (ऐ) = कृष्णैक्यम्	रमा + ऐश्वर्यम् (ऐ) = रमैश्वर्यम्

औ अ + ओ, अ + औ = औ

आ + ओ, आ + औ = औ

जल + ओघः (औ) = जलौघः

विद्या + ओजः (औ) = विद्यौजः

रूप + औदार्यम् (औ) = रूपौदार्यम्

विद्या + औत्सुक्यम् (औ) = विद्यौत्सुक्यम्

आर् (गुण का अपवाद)

उप + ऋच्छति (आर्) = उपार्च्छति

प्र + ऋच्छति (आर्) = प्रार्च्छति

4. यण् सन्धिः—

इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ को क्रमशः य्, व्, र्, ल्, बनाने का नियम –

यदि इक् (इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ ऌ) के बाद कोई भी असमान स्वर हो तो उन्हें यण् अर्थात् क्रमशः य्, व्, र्, ल् हो जाता है।

जैसे–

इ,ई	उ,ऊ	ऋ,ॠ	ऌ
↓	↓	↓	↓
य्	व्	र्	ल्

य् यदि + अपि (य) = यद्यपि; सुधी + उपास्यः (यु) = सुध्युपास्यः; इति + एतत् (ये) = इत्येतत्

व् मधु + अस्ति (व) = मध्वस्ति; वधू + आशयः (वा) = वध्वाशयः; भानु + ओः (वो) = भान्वोः

र् मातृ + अंशः (र्) = मात्रंशः; पितृ + आदेशः (रा) = पित्रादेशः; पितृ + उपदेशः (रु) = पित्रुपदेशः

ल् ऌ + आकारः (ला) = लाकारः; ऌ + अकारः (ल) = लकारः; ऌ + ओष्ठः (लो) = लोष्ठः

5. अयादि सन्धिः—

ए ओ, ऐ, औ को अय्, अव्, आय् और आव् करने का नियम –

यदि ए, ओ, ऐ और औ के बाद कोई भी (समान या असमान) स्वर हो तो क्रमशः ए को अय्, ओ को अव्, ऐ को आय्, औ का आव् हो जाता है।

जैसे–

ए	ओ	ऐ	औ
↓	↓	↓	↓
अय्	अव्	आय्	आव्

(*i*) अय्

ए के बाद असमान/समान स्वर आने पर ***'ए'*** को ***'अय्'*** हो जाता है।

जैसे– ने + अनम् (अय्) = नयनम्; चे + अनम् (अय्) = चयनम्; शे + अनम् (अय्) = शयनम्

ने + अति (अय्) = नयति; ने + ए (अय्) = नये; मुने + ए (अय) = मुनये

हरे + ए (अय्) = हरये; ऋषे + ए (अय्) = ऋषये

(ii) अव्

> ओ के बाद असमान/समान स्वर आने पर ***'ओ'*** को ***'अव्'*** हो जाता है।

जैसे–
- पो + अनम् (अव्) = पवनम्
- भो + अनम् (अव्) = भवनम्
- गो + इ (अव्) = गवि
- विष्णो + ए (अव्) = विष्णवे
- साधो + ए (अव्) = साधवे
- भो + अति (अव्) = भवति
- धेनो + ए (अव्) = धेनवे
- वधो + ए (अव्) = वधवे

(iii) आय्

> ऐ के बाद असमान/समान स्वर आने पर ***'ऐ'*** को ***'आय्'*** हो जाता है।

जैसे–
- रै + ए (आय्) = राये
- रै + ओ: (आय्) = रायो:
- गै + अक: (आय्) = गायक:
- ग्लै + अति (आय्) = ग्लायति
- गै + अति (आय्) = गायति
- नै + अक: (आय्) = नायक:
- ज्ञै + अते (आय्) = ज्ञायते
- शै + अक: (आय्) = शायक:

(iv) आव्

> औ के बाद असमान/समान स्वर आने पर ***'औ'*** को ***'आव्'*** हो जाता है।

जैसे–
- भौ + इक: (आव्) = भाविक:
- पौ + अन: (आव्) = पावन:
- भौ + उक: (आव्) = भावुक:
- पौ + अक: (आव्) = पावक:
- भौ + अक: (आव्) = भावक:
- द्वौ + अपि (आव्) = द्वावपि
- नौ + इक: (आव्) = नाविक:
- गौ + औ (आव्) = गावौ
- नौ + ए (आव्) = नावे
- रौ + अन: (आव्) = रावण: (*'न' का 'ण'*)
- तौ + ऊचतु: (आव्) = तावूचतु:
- तौ + अवदताम् (आव्) = ताववदताम्

6. पूर्वरूप सन्धि: —

> यदि पदान्त (शब्द के अन्त) में ए, ओ हों और उसके बाद 'अ' हो तो 'अ' का पूर्वरूप (ऽ) हो जाता है। अर्थात् 'अ' को सन्धि करते समय ए, ओ के साथ मिलाकर 'अ' की मात्र सूचना देने के लिए (ऽ) पूर्वरूप चिह्न लगा दिया जाता है।

जैसे–

ए	+ **अ**	= **एऽ**		सो	+	अहम्	=	सोऽहम्
हरे	+ अत्र	= हरेऽत्र		रामो	+	अवदत्	=	रामोऽवदत्
हरे	+ अव	= हरेऽव		अरण्ये	+	अगच्छत्	=	अरण्येऽगच्छत्
ग्रामे	+ अपि	= ग्रामेऽपि		धन्यवादो	+	अस्ति	=	धन्यवादोऽस्ति
ओ	+ **अ**	= **ओऽ**		कृतज्ञो	+	अस्मि	=	कृतज्ञोऽस्मि
विष्णो	+ अव	= विष्णोऽव		सेवते	+	अहम्	=	सेवतेऽहम्

प्रसन्नो	+ अस्मि	=	प्रसन्नोऽस्मि		देशे	+ अभावः	=	देशेऽभावः
त्यागे	+ अपि	=	त्यागेऽपि		लज्जते	+ अयम्	=	लज्जतेऽयम्
प्रभो	+ अनुग्रहः	=	प्रभोऽनुग्रहः		के	+ अपि	=	केऽपि
प्रभो	+ अवतु	=	प्रभोऽवतु		गृहे	+ अपि	=	गृहेऽपि
बालो	+ अस्ति	=	बालोऽस्ति		कीटो	+ अपि	=	कीटोऽपि
वने	+ अस्मिन्	=	वनेऽस्मिन्		साधो	+ अत्र	=	साधोऽत्र

अधोदत्तान् पद्यांशान् पठत–

(क) वेदानां **सामवेदोऽस्मि**।

(ख) **कीटोऽपि** सुमनः सङ्गादारोहति सतां शिरः।

(ग) जगद्हिताय जायन्ते मानवाः **केऽपि** भूतले।

एतेषु स्थूलाक्षरपदेषु वयं 'ऽ' चिह्नं पश्यामः, इदं चिह्नम् अवग्रहः कथ्यते। वस्तुतः अवग्रहः अकारस्य लोपं सूचयति। उपरिदत्तानि उदाहरणानि पूर्वरूपसन्धेः सन्ति। पूर्वरूपसन्धिः कदा भवति? आगच्छन्तु परिभाषां जानीयाम–

> यदि पदान्ते 'ए, ओ' वर्णौ भवतः, ताभ्यां परतः च ह्रस्वः 'अ' स्यात्–
>
> **यथा–** (*i*) के + अपि (*ii*) कीटो + अपि
>
> तदा 'अ' वर्णस्य लोपः भवति (अर्थात् 'अ' वर्णः न दृश्यते, अस्य अदर्शनं भवति तथा अस्य स्थाने 'ऽ' इति चिह्नं स्थाप्यते। एतत् अवग्रहस्य चिह्नम् भवति।)
>
> **अतः** (*i*) के + अपि = के पि = केऽपि (*ii*) कीटो + अपि = कीटो पि = कीटोऽपि

व्यञ्जन सन्धि के भेद

व्यञ्जन सन्धि के निम्न भेद होते हैं–

व्यञ्जन सन्धिः

1. परसवर्ण सन्धिः 2. छत्व सन्धिः 3. तुगागम सन्धिः 4. अनुस्वार सन्धिः 5. जशत्व सन्धिः 6. प्रथम वर्ण का पञ्चम वर्ण में परिवर्तन

1. परसवर्ण सन्धिः—

अपदान्त अनुस्वार के बाद किसी वर्ग का कोई भी व्यञ्जन हो तो अनुस्वार उसी वर्ग का पाँचवाँ वर्ण हो जाता है।

जैसे–

गुम्	+ फितः	=	गुम्फितः	सम्	+ धिः	=	सन्धिः
दिवम्	+ गतः	=	दिवङ्गतः	बिम्	+ दुः	=	बिन्दुः
कुम्	+ ठितः	=	कुण्ठितः	चम्	+ चलः	=	चञ्चलः
कम्	+ ठः	=	कण्ठः	अम्	+ कः	=	अङ्कः
अम्	+ कितः	=	अङ्कितः	प्रेम्	+ खणम्	=	प्रेङ्खणम्
अम्	+ चितः	=	अञ्चितः	गम्	+ गा	=	गङ्गा
शाम्	+ तः	=	शान्तः	अम्	+ गः	=	अङ्गः
कम्	+ टकः	=	कण्टकः	सम्	+ घः	=	सङ्घः
दम्	+ डः	=	दण्डः	ढम्	+ ढम्	=	ढण्ढम्
सम्	+ धानम्	=	सन्धानम्	सिम्	+ धुः	=	सिन्धुः

शम् + करः = शङ्करः घम् + टा = घण्टा

चम् + पकः = चम्पकः चम् + दनम् = चन्दनम्

2. छत्व सन्धिः—

यदि किसी भी वर्ग के पहले, दूसरे, तीसरे, चौथे वर्ण के शब्द के अन्त में होने और उसके बाद श् होने पर और उसके बाद में कोई स्वर या ह्, य्, र् में से कोई वर्ण होने पर श् का विकल्प से छ् हो जाता है और तवर्ग का चवर्ग हो जाता है।

जैसे– एतत् + श्रुत्वा = एतच्छ्रुत्वा, एतच्श्रुत्वा। तत् + शिवम् = तच्छिवम्, तच्शिवम्।
तत् + श्रुत्वा = तच्छ्रुत्वा, तच्श्रुत्वा। तत् + शृणोति = तच्छृणोति, तच्शृणोति।
तत् + श्लोकेन = तच्छ्लोकेन, तच्श्लोकेन। सत् + शीलः = सच्छीलः, सच्शीलः।
सत् + श्रुत्वा = सच्छ्रुत्वा, सच्श्रुत्वा। भगवत् + शृणोति = भगवच्छृणोति, भगवच्शृणोति।
तत् + शरेण = तच्छरेण, तच्शरेण। तत् + शक्यम् = तच्छक्यम्, तच्शक्यम्।
एतत् + शङ्करेण = एतच्छङ्करेण, एतच्शङ्करेण। तत् + शत्रुः = तच्छत्रुः, तच्शत्रुः।
जगत् + शत्रुः = जगच्छत्रुः, जगच्शत्रुः।

3. तुगागम (तुक् आगम) सन्धिः—

यदि ह्रस्व स्वर के बाद छ् वर्ण हो तो उसके पहले (तुक् आगम के) च् को उसके साथ जोड़ दिया जाता है। इससे 'च्छ्' रूप बन जाता है।

जैसे– शिव + छत्रम् = शिवच्छत्रम् गज + छाया = गजच्छाया
शिव + छाया = शिवच्छाया स्निग्ध + छाया = स्निग्धच्छाया
यस्य + छाया = यस्यच्छाया स्व + छः = स्वच्छः
वृक्ष + छाया = वृक्षच्छाया राम + छत्रम् = रामच्छत्रम्
स्व + छन्दः = स्वच्छन्दः कृष्ण + छत्रम् = कृष्णच्छत्रम्
अनु + छेदः = अनुच्छेदः वि + छेदः = विच्छेदः
सन्धि + छेदः = सन्धिच्छेदः तरु + छाया = तरुच्छाया
परि + छेदः = परिच्छेदः एक + छत्रम् = एकच्छत्रम्

यदि पूर्ण (पहले) शब्द के अन्त में दीर्घ स्वर हो और उसके बाद छ् हो तो छ् से पहले च् को जोड़कर 'च्छ्' बना दिया जाता है।

माता + छाया = माताच्छाया, माताछाया। लता + छाया = लताच्छाया, लताछाया।
लीला + छत्रम् = लीलाच्छत्रम्, लीलाछत्रम्। लक्ष्मी + छाया = लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया।
रमा + छादयति = रमाच्छादयति, रमाछादयति।

4. अनुस्वार सन्धिः—

'म्' को अनुस्वार (ं)

यदि शब्द के अन्त में 'म्' आए और उसके बाद कोई भी व्यञ्जन आए तो 'म्' का अनुस्वार (ं) हो जाता है।

जैसे– ग्रामम् + याति = ग्रामं याति पत्रम् + लिख = पत्रं लिख
हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे मधुरम् + हसति = मधुरं हसति
धर्मम् + चर = धर्मं चर

5. जशत्व (जश्) सन्धिः—

वर्गीय प्रथम अक्षरों का तृतीय वर्ण में परिवर्तन—

यदि प्रथम पद के अन्त में स्थित वर्गों के प्रथम अक्षर हो और उसके बाद कोई भी स्वर हो या किसी भी वर्ग का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ वर्ण हो या य्, र्, ल्, व् में से कोई वर्ण हो तो वर्ग का प्रथम वर्ण भी उसी वर्ग का तीसरा वर्ण हो जाएगा।

जैसे–	क् को ग् – पृथक् + उच्यते = पृथगुच्यते		वाक् + ईशः = वागीशः
	च् को ज् – अच् + अन्तः = अजन्तः		अच् + आदिः = अजादिः
	ट् को ड् – षट् + आननः = षडाननः		षट् + दर्शनम् = षड्दर्शनम्
	त् को द् – महत् + दुःखम् = महद्दुःखम्		सत् + आचारः = सदाचारः
	प् को ब् – सुप् + अन्तः = सुबन्तः		अप् + ज = अब्जः

6. प्रथम वर्ण का पञ्चम वर्ण में परिवर्तन—

यदि वर्ग के पहले वर्ण के बाद किसी भी वर्ग का पञ्चम वर्ण हो तो प्रथम वर्ण भी उसी वर्ग का पाँचवाँ वर्ण हो जाता है।

जैसे–	षट् + नवतिः = षण्णवतिः	षट् + नाम् = षण्णाम्
	सत् + नाम = सन्नाम	सत् + नायिका = सन्नायिका

मिश्रिताभ्यासः पुस्तकात्

उदाहरणानि–

(*i*) अहं **वाक्** + **मयं** पठामि = अहं **वाङ्मयं** पठामि।

(*ii*) वयं **जगत्** + **नाथं** प्रणमामः = वयं **जगन्नाथं** प्रणमामः।

(*iii*) हे प्रभो! मह्यं **सत्** + **मतिं** देहि = हे प्रभो! मह्यं **सन्मतिं** देहि।

(*iv*) प्रलयकाले सर्वं विश्वम् **अप्** + **मयं** भवति = प्रलयकाले सर्वं विश्वम् **अम्मयं** भवति।

अधः दत्तेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरम् आश्रित्य सन्धिः सन्धि विच्छेदः वा क्रियताम्।

(*i*) सर्वे व्यवहाराः **वाक्** + **मूलाः** सन्ति = ...

(*ii*) **एतत्** + **न** रोचते = ...

(*iii*) छात्रः **तन्मयः** भूत्वा पठति = ...

(*iv*) सभायां **षण्णवतिः** नागरिकाः तिष्ठन्ति = ...

उत्तराणि– (*i*) वाङ्मूलाः (*ii*) एतन्न (*iii*) तत् + मयः (*iv*) षट् + नवतिः

विसर्ग सन्धि के भेद

विसर्ग सन्धि के निम्न भेद होते हैं–

विसर्ग सन्धिः

↓

1. उत्व विसर्गः 2. रुत्व विसर्गः 3. विसर्ग लोपः 4. सत्व विसर्गः

1. उत्व सन्धिः —

विसर्ग को 'उ' करने का नियम —

> यदि विसर्ग से पहले 'अ' हो और उसके बाद 'अ' अथवा किसी भी वर्ग का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ अक्षर या य्, र्, ल्, व् हो तो विसर्ग का 'उ' हो जाता है तथा प्रथम 'अ' और 'उ' मिलकर 'ओ' हो जाते हैं।

जैसे– अ + : + अ = अ + उ + अ = ओ + अ = ओऽ

प्रथमः + अध्यायः = प्रथमोऽध्यायः

मनः + हरः = मनोहरः

यशः + गानम् = यशोगानम्

सः + अपि = सोऽपि

कः + अवदत् = कोऽवदत्

अर्जुनः + जयति = अर्जुनो जयति

2. रुत्व सन्धिः —

विसर्ग को 'र्' करने का नियम —

> यदि अ, आ के अतिरिक्त किसी भी अन्य स्वर के बाद विसर्ग हो और उसके बाद कोई स्वर हो या वर्गों का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ वर्ण हो या य्, र्, ल्, व्, ह् में से कोई वर्ण हो तो विसर्ग का 'र्' हो जाता है।

जैसे– निः + बलः = निर्बलः

मुनिः + अयम् = मुनिरयम्

पितुः + इच्छा = पितुरिच्छा

कविः + इच्छति = कविरिच्छति

शिशुः + हसति = शिशुर्हसति

3. विसर्ग लोप सन्धिः —

विसर्ग के लोप का नियम —

> (क) यदि सः और एषः के बाद 'अ' को छोड़कर कोई अन्य स्वर अथवा व्यञ्जन हों।
>
> (ख) विसर्ग के पहले 'अ' हो और उसके बाद 'अ' से भिन्न कोई भी स्वर हों।
>
> (ग) विसर्ग के पहले 'आ' हो और उसके बाद कोई भी स्वर हो या वर्गों का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ अक्षर हो या य्, र्, ल्, व्, ह् में से कोई अन्य वर्ण हो तो विसर्ग का लोप हो जाता है।

जैसे– सः + एति = स एति

अतः + एव = अतएव

वाताः + वान्ति = वातावान्ति

शिष्याः + एते = शिष्या एते

देवाः + जयन्ति = देवाजयन्ति

एषः + याति = एषयाति

बालः + आगतः = बाल आगतः

देवाः + इह = देवाइह

अर्जुनः + उवाच = अर्जुन उवाच

4. सत्व सन्धिः —

विसर्ग को श्, ष्, स् करने का नियम—

> यदि विसर्ग के बाद च्, छ्, श् हो तो विसर्ग का 'श्', यदि ट्, ठ्, ष् हों तो विसर्ग का 'ष्' और यदि क्, त्, थ्, स् हों तो विसर्ग का 'स्' हो जाता है।

जैसे– कः + चौरः = कश्चौरः

रामः + ठक्कुरः = रामष्ठक्कुरः

नमः + तुभ्यम् = नमस्तुभ्यम्

कः + चित् = कश्चित्

नमः + कारः = नमस्कारः

रामः + टीकते = रामष्टीकते

मिश्रिताभ्यासः पुस्तकात्

1. **उदाहरणानि–**

(*i*) मृगा इति = ... + ... (*vi*) मेघो गर्जति = ... + ...

(*ii*) रामोऽस्ति = ... + ... (*vii*) एष रहीमः = ... + ...

(*iii*) सोऽतीव = ... + ... (*viii*) लता वर्धन्ते = ... + ...

(*iv*) एषोऽस्मि = ... + ... (*ix*) वृद्धा हसन्ति = ... + ...

(*v*) स आगच्छति = ... + ... (*x*) बालिका नमन्ति = ... + ...

उत्तराणि– (*i*) मृगाः + इति (*vi*) मेघः + गर्जति

(*ii*) रामः + अस्ति (*vii*) एषः + रहीमः

(*iii*) सः + अतीव (*viii*) लताः + वर्धन्ते

(*iv*) एषः + अस्मि (*ix*) वृद्धाः + हसन्ति

(*v*) सः + आगच्छति (*x*) बालिकाः + नमन्ति

2. **अधोलिखितपद्येषु स्थूलपदानां सन्धि विच्छेदं कुरुत।**

(*i*) **अर्थो** हि कन्या **परकीय एव**।

(*ii*) अर्थस्य **पुरुषो दासो, दासस्त्वर्थी** न कस्यचित्। **अतोऽर्थाय यतेतैव** सर्वदा यत्नमास्थितः।

(*iii*) प्राप्तव्यमर्थं लभते **मनुष्यो देवोऽपि** तं लङ्घयितुं न शक्तः।
तस्मात् न शोचामि न **विस्मयो मे यदस्मदीयं** न हि तत्परेषाम्।।

(*iv*) **आलस्यं हि** मनुष्याणां **शरीरस्थो महान्** रिपुः।

उत्तराणि– (*i*) अर्थः + हि, परकीयः + एव

(*ii*) पुरुषः + दासः + दासः + तु + अर्थी, अतः + अर्थाय, यतेत + एव

(*iii*) मनुष्यः + देवः + अपि
विस्मयः + मे, यत् + अस्मदीयम्

(*iv*) आलस्यम् + हि, शरीरस्थः + महान्

3. **सन्धि कुरुत–**

(*i*) बालः + हसति = ... (*ii*) बालाः + हसन्ति = ...

(*iii*) मृगः + धावति = ... (*iv*) मृगाः + धावन्ति = ...

(*v*) सिंहः + गर्जति = ... (*vi*) सिंहाः + गर्जन्ति = ...

(*vii*) वृक्षः + वर्धते = ... (*viii*) वृक्षाः + वर्धन्ते = ...

(*ix*) पादपः + फलति = ... (*x*) पादपाः + फलन्ति = ...

(*xi*) बालकः + इच्छति = ... (*xii*) बालकाः + इच्छन्ति = ...

(*xiii*) मृगः + इति = ... (*xiv*) मृगाः + इति = ...

उत्तराणि– (*i*) बाल हसति, (*ii*) बाला हसन्ति, (*iii*) मृग धावति, (*iv*) मृगा धावन्ति,
(*v*) सिंह गर्जति, (*vi*) सिंहा गर्जन्ति, (*vii*) वृक्ष वर्धते (*viii*) वृक्षा वर्धन्ते
(*ix*) पादप फलति, (*x*) पादपा फलन्ति (*xi*) बालक इच्छति, (*xii*) बालका इच्छन्ति
(*xiii*) मृग इति, (*xiv*) मृगा इति।

अभ्यासः

I. प्रदत्तेषु उत्तरेषु यत् उत्तरं शुद्धम् अस्ति तत् विकल्पेभ्यः चीयताम्।

(दिए गए उत्तरों में से जो उत्तर शुद्ध है उसे विकल्पों में से चुनिए। Choose the appropriate answer from the options given below.)

1. अनेन **मनोरञ्जनम्** अपि भवति।
   (क) मनः + रञ्जनम्
   (ख) मनो + रञ्जनम्
   (ग) मनोर् + अञ्जनम्
   (घ) मनोः + अञ्जनम्।
2. सतां **सम् + गः** करणीयः।
   (क) सञ्गः (ख) संगः
   (ग) सम्गः (घ) सङ्गः।
3. यद्यपि सः पाठं पठति **तथा + अपि** स्मरणं न भवति।
   (क) तथपि (ख) तथाऽपि
   (ग) तथापि (घ) तथाअपि।
4. **हिमालयः** भारतस्य उत्तरदिशायाम् तिष्ठति।
   (क) हिम + अलयः (ख) हिम+आलयः
   (ग) हिमा + आलयः (घ) हिमा + अलयः।
5. **हित + उपदेशः** नारायणपण्डितस्य कृतिः।
   (क) हितोपदेशः (ख) हितापदेशः
   (ग) हितपोदेशः (घ) हितुपदेशः।
6. त्वम् **तथैव** कार्यं कुरु।
   (क) तथ + एव (ख) तथा + एव
   (ग) तथा + ऐव (घ) तथा + ऐव।
7. **नरेशः** प्रजां रक्षति।
   (क) नर + ईशः (ख) नर+इशः
   (ग) नरे+ईशः (घ) नरे + एशः।
8. **कम् + कणम्** दृष्ट्वा का स्त्री न प्रसीदति?
   (क) कन्कणम् (ख) कङ्कणम्
   (ग) कम्कणम् (घ) कण्कणम्।
9. **अहङ्कारः** न करणीयः।
   (क) अहक् + कारः (ख) अहङ् + कारः
   (ग) अहम्+कारः (घ) अहन् + कारः।
10. **प्रभो + अत्र** स्वानुग्रहं करोतु।
    (क) प्रभोत्र (ख) प्रभोऽत्र
    (ग) प्रभौत्र (घ) प्रभवत्र।
11. **स्वच्छन्दं** वातावरणं सर्वेभ्यः एव रोचते।
    (क) स्व + छन्दं (ख) स्वत् + छन्दं
    (ग) स्वः + छन्दं (घ) स्वद् + छन्दं।
12. **एतच्छङ्करेण** गीताभाष्ये कथितम्।
    (क) एतन् + शम् + करेण
    (ख) एतत् + शम् + करेण
    (ग) एतद् + शं + करेण
    (घ) एतत् + शाम् + करेण।
13. पर्वतीयं वातावरणं **स्व + छं** भवति।
    (क) स्वत्छं (ख) स्वद्छं
    (ग) स्वच्छं (घ) स्वञ्छं।
14. **तच्छरेण** तरुशाखा छिन्ना अभवत्।
    (क) तद् + शरेण (ख) तद् + छरेण
    (ग) तत् + शरेण (घ) तच् + शरेण।
15. याचकः **अभि + इच्छितानि** वस्तूनि प्राप्य सन्तुष्टः अभवत्।
    (क) अभीच्छतानि (ख) अभीच्छितानि
    (ग) अभिच्छतानि (घ) अभिच्छितानि।
16. एकम् **अनुच्छेदं** लिखत।
    (क) अनु + छेदं (ख) अनुत् + छेदं
    (ग) अनुद् + छेदं (घ) अनु + शेदं।
17. पश्य **एतच्चित्रम्**।
    (क) एतत् + चित्रम् (ख) एतच् + चित्रम्
    (ग) एतद् + चित्रम् (घ) एतन् + चित्रम्।
18. **नाहं** स्वर्गं कामये।
    (क) न + आहं (ख) न + अहं
    (ग) ना + हं (घ) ना + आहं।
19. केचन जनाः विद्याम् इच्छन्ति, केचन **धनम् + च**।
    (क) धनञ्च (ख) धनम्च
    (ग) धनश्च (घ) धनष्च।
20. **तच्छ्लोकं** श्रुत्वा कः प्रसन्नः न भविष्यति?
    (क) तत् + श्लोकं (ख) तद् + श्लोकं
    (ग) तत् + छलोकं (घ) तन् + श्लोकं।

21. यत्र-यत्र **वृक्षच्छाया** तत्र-तत्र पथिकाः।
(क) वृक्षत् + शाया (ख) वृक्ष + छाया
(ग) वृक्षच् + छाया (घ) वृक्षः + छाया।

22. **प्रच्छन्नम्** कृतं पापम् इव भवति।
(क) प्र + शन्नम् (ख) प्र + च्छन्नम्
(ग) प्र + छन्नम् (घ) प्रद् + छन्नम्।

23. सा एव कीर्तिं **धनम् + च** प्राप्नोति।
(क) धनश्च (ख) धनर्च
(ग) धनच्च (घ) धनञ्च।

24. अयम् आदि गुरुः **शम् + कर** आचार्यः।
(क) शंकर (ख) शम्कर
(ग) शङ्कर (घ) शञ्कर।

25. **मुनीन्द्राः** वने वसन्ति।
(क) मुनि + ईन्द्राः (ख) मुनी + इन्द्राः
(ग) मुनि + इन्द्रः (घ) मुनि + इन्द्राः।

26. **एतच्छ्रुत्वा** जनाः ततो गताः।
(क) एतत् + श्रुत्वा (ख) एतद् + श्रुत्वा
(ग) एतच् + छुत्वा (घ) एतन् + श्रुत्वा।

27. इयं खलु **प्रश्न + उत्तर** रत्नमालिका वर्तते।
(क) प्रश्नौत्तर (ख) प्रश्नूत्तर
(ग) प्रश्नोत्तर (घ) प्रश्नुत्तर।

28. अहो **सत्त्वहितैषिता**!
(क) सत्त्वहित + एषिता
(ख) सत्त्वहित + ऐषिता
(ग) सत्त्वहित + इषिता
(घ) सत्त्वहित + ईषिता।

29. सा प्रातः **देव + आलयं** गच्छति।
(क) देवालयं (ख) देवलायं
(ग) देवलयं (घ) देवालायं।

30. **इति + उक्तिः** तत् कृतज्ञता भवति।
(क) इत्युक्तिः (ख) इतीक्तिः
(ग) इतूक्तिः (घ) इत्योक्तिः।

31. **पाण्डवास्त्वं** च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव हि।
(क) पाण्डवाः + त्वं (ख) पाण्डवास् + त्वं
(ग) पाण्डवास् + वं (घ) पाण्डवाः + स्त्वं।

32. यः **इच्छति + आत्मनः** श्रेयः।
(क) इच्छत्यत्मनः (ख) इच्छत्यात्मनः
(ग) इच्छतिआत्मनः (घ) इच्छत्यात्मानः।

33. **सकलं जगद्** ध्वस्तं भविष्यति।
(क) सकलम् + जगद्
(ख) सकलन् + जगद्
(ग) सकलङ् + जगद्
(घ) सकलञ् + जगद्।

34. **मृण्मयं** भाजनम्, तेन तं आशु ताडयन्ति स्म।
(क) मृण् + मयं (ख) मृट् + मयं
(ग) मृत् + मयं (घ) मृद् + मयं।

35. **त्वमिन्द्रियाण्यादौ** नियम्य।
(क) त्वम् + इन्द्रियाणी + आदौ
(ख) त्वम् + इन्द्रियाणि + आदौ
(ग) त्वम् + इन्द्रियाणी + यादौ
(घ) त्वम् + इन्द्रियाण्य + आदौ।

II. स्थूलपदेषु सन्धिच्छेदम् अथवा सन्धिं कृत्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

(स्थूल पदों में संधि अथवा सन्धिच्छेद को उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join bold words and write the answer in the answer sheet.)

1. राजा सुधीभ्यः धनं **मानं + च** यच्छति।
2. **मेघः + गर्जति** इतस्ततः।
3. **अनिच्छन् + अपि** अयं पूरुषः पापम् चरति।
4. **पापिनाम् + च** सदा दुःखम्।
5. वाक्पटुधैर्यवान् मन्त्री **परैर्न** परिभूयते।
6. अहं तस्य निग्रहं **वायोरिव** सुदुष्करं मन्ये।
7. सः चौरकर्मणि निरतः **सञ्जातः**।
8. **गुरूपदेशेन** इव मम चक्षुषी समुन्मीलिते।
9. **पापिनाञ्च** सदा दुःखम्।
10. **तच्छ्रुत्वा** तेषु एकः बालकः उवाच–अयि भोः।
11. **तस्मिन् + एव** काले सः स्वपत्नीम् उवाच।
12. अहो! कुमार्गम् आश्रितस्य मम **कीदृशी + इयं** क्लेशपरम्परा।
13. **सुप्तोत्थितः** प्रच्छन्नभाग्यः अवदत्।
14. तस्य क्रन्दनं **नान्तं** समधिगच्छति।
15. पापिनाम् च **सदैव** दुःखं भवति।
16. **एकैक** पक्षे ग्रथितं मणीनाम्।
17. जगत्पतेः **सृष्टिः + एषा** अधुना रमणीया वर्तते।
18. **तत् + श्रुत्वा** यूथपतिः सगद्गदम् उक्तवान्।

19. अस्य हस्ते पुस्तकमिव **किञ्चित्** विराजते।
20. सर्वदा **सर्वदाऽस्माकं** सन्निधिं सन्निधिं क्रियात्।
21. ननु **अत्र** + **एव** लिखितम्।
22. '**यथोचितं** क्रियताम्' इति नृपः अवदत्।
23. **अभीष्टानि** वस्तूनि प्राप्य सन्तुष्टः अभवत्।
24. मन्ये **वायोः** + **इव** सुदुष्करम्।
25. **दहन्निव** प्रचण्डज्वालः अग्निः प्रसरति।
26. सः विवेकः **इतीरितः**।
27. माम् अयं शोकः **अग्निः** + **इव** दहति।
28. **सद्गुणोपेतः** राजा।
29. **अभि** + **इष्टानि** वस्तूनि प्राप्य सन्तुष्टः अभवत्।
30. ईश्वरः एकः **भवति**।
31. **कीटोऽपि** सुमनः सङ्गादारोहति सतां शिरः।
32. **एतत्** + **शक्यम्** न भवितुं शक्नोति।
33. **कालोऽहम्** एवास्मि।
34. **हरये** स्वाहा।
35. आगच्छत **प्रिय** + **छात्राः**!
36. सुस्वागतं भो! **अरुणाचलेऽस्मिन्**
37. **के** + **आगच्छन्**?
38. कः **तच्छत्रुः**?
39. सा जलम् **नयति**।
40. **कोषो** + **अयम्** अपूर्वः।
41. **पदच्छेदः** तु पाठकस्य गुणः।
42. सः **भावुकः** बालकः अस्ति।
43. **तच्छरेण** तरुशाखा छिन्ना अभवत्।
44. अस्य **कोऽर्थः**?
45. वेदानां **सामवेदोऽस्मि**।
46. **जगदीशः** सर्वत्र वर्तते।
47. **वाक्** + **अर्थौ** इव पार्वतीपरमेश्वरौ।
48. **तत्** + **नाम** सुन्दरमस्ति।
49. **सोऽपि** पूज्यः अस्ति।
50. गायकः गीतम् **गायति**।
51. **वाङ्मयं** तपः उच्यते।
52. **हरिश्चलति** विद्यालयं प्रति।
53. हे प्रभो! मह्यं **सत्** + **मतिं** देहि।
54. **तावत्र** आगच्छतः।
55. पश्य पश्य तत् रमणीयं **भवनम्**।
56. विशालौ **पर्वताविव**।
57. कपिः **इतस्ततः** भ्रमतः।
58. सह **नाववतु**।
59. **आगच्छतु** + **अत्र** मोहन!
60. **स विशालं** भवनम् दृष्ट्वा विस्मितः अभवत्।
61. **सज्जनाः** एव शशिनः किरणसमाः भवन्ति।
62. तौ **द्वौ** + **एव** जनौ धन्यौ।
63. **रामः** + **च** लक्ष्मणश्च वनं गतौ।
64. राज्ञः स्वेषु **गात्रेष्वपि** निरासक्तिं विज्ञाय ब्रह्माण्डं व्याकुलम् अभवत्।
65. कः स्यात् **पापतरस्ततः**?
66. अस्माकं कक्षायाः **नायकः** अतिस्निग्धः अस्ति।
67. **उभौ** + **एव** तत्र आगमिष्यतः।
68. अहं **देवेन्द्रस्त्वत्समीपम्** उपागतः अस्मि।
69. **द्वावेव** मुनी आसने तिष्ठतः।
70. सन्तोषः एव **सत्** + **निधानम्**।
71. आश्रमे **उभौ** + **अपि** अतिथी तिष्ठतः।
72. जय **जगदीश** हरे।
73. वने **मृगाः** + **चरन्ति**।
74. त्वम् **इन्द्रियाण्यादौ** नियम्य कामं जहि।
75. त्वम् इन्द्रियाण्यादौ नियम्य **एनं प्रजहि**।
76. कामात् **क्रोधोऽभिजायते**।
77. अनिच्छन् अपि वार्ष्णेय! **बलादिव** नियोजितः।
78. **यद्येवं** तर्हि कथं युवां कुपथेन गन्तुं प्रवृत्तौ?
79. आर्य! अयथाकालं **समागतोऽसि**?
80. **विद्ध्येनम्** इह वैरिणम्।
81. अपि इदं **श्रेयः** + **करम्**।
82. सर्वथा **जागरुकोऽहं** छात्राणां कृते आदर्शः।
83. त्वम् **नर्तनात्** + **अन्यत्** किं जानासि?
84. सः **चेन्निरर्थकं** नीतः।
85. का नु **हानिः** + **ततः** अधिका।
86. अपूर्वः कोऽपि **कोशोऽयं** विद्यते तव भारति!
87. मम **जनकस्तु** प्रतिदिनम् अस्य पाठं करोति।
88. **कोऽनर्थफलः**? मानः।
89. **कस्मिन्** + **चित्** नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः अवसत्।
90. परुषां वाचं **योऽभ्युदीरयेत्**।

बोर्ड परीक्षाया: प्रश्ना:

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत–

1. श्याम: पठनाय विद्यालयम् अगच्छत्। *[CBSE 2014]*
2. बाला: वसन्तोत्सवं मानयन्ति। *[CBSE 2014]*
3. यथोचितं कार्यं कुरु। *[CBSE 2014]*
4. तदैव सा विहस्य अवदत्। *[CBSE 2014]*
5. मम गृहं निकषा शिवालय: अस्ति। *[CBSE 2012]*
6. गुरुजन + उपदेशा: अविचारणीया:। *[CBSE 2012]*
7. क्षमा + एव बलवतां भूषणम्। *[CBSE 2016]*
8. अहं देव + आलये पूजां कृत्वा आगता अस्मि। *[CBSE 2016]*
9. सुरेन्द्र: बोधिसत्वं परीक्षितुं गतवान्। *[CBSE 2016]*
10. विद्यार्थी प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छति। *[CBSE 2016]*
11. एष: गै + अक: कदा गास्यति? *[Delhi 2011]*
12. यद्यपि सा विनीता बालिका तथापि यथा-कदा सा न श्रृणोति। *[Delhi 2011]*
13. यदि + अपि सा बालिका तथापि तस्या: उत्साह: अतुल्य:। *[All India 2011]*
14. सैनिक: राष्ट्रस्य नयनम् मन्यते। *[All India 2011]*
15. यथा + उचितं क्रियताम्। *[All India 2012]*
16. प्रत्येकम् अयनस्य अवधि: षण्मासा:। *[All India 2012-14, Delhi 2016]*
17. पर्यटन + अधिकारी युष्मान् प्रतीक्षते। *[All India 2012]*
18. एतत् कार्यं तु कुक्कुटोऽपि करोति। *[Delhi 2013]*
19. प्रति + एकम् अयनस्य अवधि: षण्मासा:। *[Delhi 2013]*
20. ग्रामे + अस्मिन् एका नदी वहति। *[All India 2013]*
21. उभौ + एव मित्रे आस्ताम्। *[Delhi 2014]*
22. यदि + अपि स: बाल: तथापि स: सुन्दरं गायति। *[Delhi 2015]*
23. ने + अनं शरीरस्य अतीव महत्त्वपूर्णम् अङ्गम् अस्ति। *[Delhi 2015]*
24. मम विद्यालयस्य भो + अनं दृष्ट्वा सर्वे प्रसन्ना: भवन्ति। *[All India 2015]*
25. प्रत्येकं मनुष्य: सुयोग्य: अस्ति। *[All India 2015]*
26. आचार: प्रथमो धर्म: इति + एतत् विदुषां वच:। *[All India 2016]*
27. गुरावागते छात्रा: तूष्णीम् अभवन्। *[All India 2016]*
28. सरसि पङ्कजं शोभते। *[CBSE 2014]*
29. तत् + श्रुत्वा रमा दु:खिता अभवत्। *[CBSE 2014]*
30. तच्छ्रुत्वा स: बालक: उच्चै: अहसत्। *[CBSE 2014]*
31. अस्य श्लोकस्य पद + छेदं कुरु। *[CBSE 2014]*
32. यज्ञ + छाग: न शोभनीय:। *[CBSE 2016]*
33. सन्धे: विच्छेदस्य अभ्यासं कुरु। *[CBSE 2016]*
34. सकलं ब्रह्माण्डं व्याकुलं सम् + जातम्। *[CBSE 2016]*
35. शम् + कर: त्वाम् रक्षतु। *[CBSE 2016]*

36. हे प्रभो! मह्यं सत् + मतिं देहि। [Delhi 2011]
37. सर्वे जगत् + नाथं प्रणमन्ति। [All India 2011]
38. सर्वे जना: जगन्नाथं प्रणमन्ति। [All India 2012]
39. न कुर्यादहितं कर्म। [Delhi 2013, All India 2016]
40. अधुना इदम् + चित्रं पश्यत। [Delhi 2013]
41. न कुर्यात् + अहितं कर्म। [Delhi 2013, All India 2016]
42. हरिम् + वन्दे। [Delhi 2013, All India 2016]
43. जगदीश: सर्वान् रक्षति। [Delhi 2014]
44. भवत् + मनोरथं पूरयित्वा आत्मानम् अनुगृहीतं कर्तुम् इच्छामि। [Delhi 2014, 2016]
45. भासमानं निजगृहं दृष्ट्वा। [All India 2014]
46. जगत् + ईश: सर्वान् रक्षति। [All India 2014]
47. जगदीश्वर: कुत्र न विराजते। [Delhi 2015]
48. सत् + जन: सदैव अनुकरणीय:। [All India 2015]
49. पूर्वदिशि रवि: + उदेति। [CBSE 2012]
50. एष: बाल: + अत्र एव क्रीडति। [CBSE 2014]
51. लोके चक्षुर्दानं दुष्करमेव अस्ति। [CBSE 2014]
52. क: शुचिरिह? यस्य मानसं शुद्धम्। [CBSE 2016]
53. कोऽहम् वदतु साम्प्रतम्। [CBSE 2016]
54. राम: + एव लंकायुद्धम् अजयत।
55. नम: + ते महोदय! [Delhi 2011]
56. तत्र एक: बाल: + चलति। [All India 2011]
57. अस्ति कर्मपुरनगरे प्रच्छन्नभाग्य-नामधेय: कश्चित् कुमार:। [Delhi 2013]
58. पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव हि। [All India 2013, Delhi 2016]
59. स हेतु: सर्वविद्यानाम्। [All India 2014]
60. मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति। [Delhi 2015]
61. शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च न नमन्ति कदाचन। [All India 2015]
62. वैकुण्ठे हरि: + शेते। [All India 2016]
63. वंशस्य उच्छेदं दृष्ट्वा स: व्यलपत्। [All India 2017]
64. एकदा युधिष्ठिर: वने पिपासा + आकुल: अभवत्। [CBSE 2012]
65. यक्ष: युधिष्ठिरम् अवदत्—भो! प्रथमं मम प्रश्नस्योत्तरं देहि। [CBSE 2012]
66. स: बालक: चं + चल: अस्ति। [CBSE 2012]
67. सहसा + एव एक: सिंह: तत्र आगच्छत्। [CBSE 2012]
68. माता नवौदनं पचति। [CBSE 2012]
69. अस्य नाटकस्य नै + अक: क: अस्ति? [CBSE 2018]
70. मदोद्धता: कपय: अवदन्। [CBSE 2018]
71. तस्य राज्ञ: एक + छत्रं राज्यम् आसीत्। [CBSE 2018]
72. कृष्ण: चलति कुरुक्षेत्रे। [CBSE 2018]

स्वरसन्धिः

1. **अधोलिखितेषु समुचितं सन्धिपदं चित्वा लिखत–**

यथा–चन्द्र + उदयः = चन्द्रोदयः/चन्द्रौदयः/चन्द्रुदयः

उत्तरम्–चन्द्रोदयः।

(*i*) मातृ + ऋणम् = मातर्णम् / मातॄणम् / मातृणम् – ....

(*ii*) यदि + अपि = यद्यपि / यदपि / यदापि – ....

(*iii*) मत + ऐक्यम् = मतेक्यम् / मतैक्यम् / मत्येकम् – ....

(*iv*) भानु + उदयः = भान्वुदयः / भानुदयः / भानूदयः – ....

(*v*) भौ + उकः = भावकः / भाविकः / भावुकः – ....

(*vi*) विष्णो + इह = विष्णविह / विष्णवेह / विष्णोह – ....

(*vii*) सर्वे + अत्र = सर्वे अत्र / सर्वेऽत्र / सर्व अत्र – ....

(*viii*) गङ्गा + इव = गङ्गैव / गङ्गोव / गङ्गेव – ....

उत्तराणि– (*i*) मातॄणम् (*ii*) यद्यपि (*iii*) मतैक्यम् (*iv*) भानूदयः (*v*) भावुकः (*vi*) विष्णविह (*vii*) सर्वेऽत्र (*viii*) गङ्गेव

2. **अधोलिखितेषु सन्धिविच्छेदं रूपं पूरयित्वा सन्धेः नाम अपि लिखत–**

यथा–अन्वेषणम्–अनु + <u>एषणम्</u> – <u>यण् सन्धिः</u>

(*i*) तवैव	– तव + एव	=	....
(*ii*) नदीव	– नदी + इव	=	....
(*iii*) केऽपि	– के + अपि	=	....
(*iv*) अत्याचारः	– अति + आचारः	=	....
(*v*) शयनम्	– शे + अनम्	=	....
(*vi*) यथोचितम्	– यथा + उचितम्	=	....

उत्तराणि– (*i*) वृद्धिः सन्धिः (*ii*) दीर्घ सन्धिः (*iii*) पूर्वरूप सन्धिः (*iv*) यण् सन्धिः (*v*) अयादि सन्धिः (*vi*) गुणसन्धिः

3. **यत्र प्रकृति भाव–सन्धिः अस्ति तत्पदं (✓) इति चिह्नेन चिह्नीकुरुत यत्र च नास्ति तत्पदं (×) इति चिह्नेन चिह्नीकुरुत–**

(*i*) नदी एते ( )

(*ii*) वृक्षे अपि ( )

(*iii*) मुनी एतौ ( )

(*iv*) साधू उपरि गच्छतः ( )

(*v*) सखी एषा ( )

(*vi*) मुनी इच्छतः ( )

(*vii*) सभायाम् कवी आगतौ ( )

(*viii*) नदी इयं वहति ( )

उत्तराणि– (*i*) (×) (*ii*) (×) (*iii*) (✓) (*iv*) (×) (*v*) (✓) (*vi*) (✓) (*vii*) (✓) (*viii*) (×)

4. **अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदेषु सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत–**

(*i*) **कवीन्द्रः** अद्य नवीनां कवितां श्रावयति। .... + ...

(*ii*) कंसः सर्वेषु **अत्याचारम्** करोति स्म। .... + ...

(*iii*) गंगा **गंगेति** यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि सः पापेभ्यः विमुच्यते। .... + ...

(*iv*) यथा रामः पठति **तथैव** श्यामः पठति। .... + ...

(*v*) वानराः सर्वत्र **वृक्षेऽपि** कूर्दन्ति। .... + ...

उत्तराणि– (*i*) कवि + इन्द्रः (*ii*) अति + आचारम् (*iii*) गंगा + इति (*iv*) तथा + एव (*v*) वृक्षे + अपि

व्यञ्जनसन्धिः

1. **समुचितं सन्धिविच्छेदरूपं पूरयत–**

(*i*) दिगम्बरः – .... + अम्बरः (दिक् / दिग्)

(*ii*) मच्छिरः – मत् + ... (छिरः / शिरः)

(*iii*) जगदीशः – .... + ईशः (जगत् / जगद्)

(*iv*) अयं गच्छति – .... + गच्छति (अयं / अयम्)

(*v*) नीरोगः – .... + रोगः (निर् / नीर्)

(*vi*) तल्लीनः – तत् + ... (लिनः / लीनः)

उत्तराणि– (*i*) दिक् (*ii*) शिरः (*iii*) जगत् (*iv*) अयम् (*v*) निर् (*vi*) लीनः

2. **समुचितं सन्धिपदं चित्वा लिखत–**

(*i*) सत् + जनः – सज्जनः / सत्जनः ....

(*ii*) तत् + श्रुत्वा – तच्श्रुत्वा / तच्छुत्वा ....

(*iii*) विद्वान् + लिखति – विद्वांल्लिखति / विद्वाँल्लिखति ....

(*iv*) सम् + कल्पः – सङ्कल्पः ....

(*v*) उत् + लेखः – उल्लेखः ....

उत्तराणि– (*i*) सज्जनः (*ii*) तच्छुत्वा (*iii*) विद्वाँल्लिखति (*iv*) सङ्कल्पः (*v*) उल्लेखः

3. **अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदानां यथापेक्षं सन्धिम् अथवा सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत–**

(*i*) सर्वे **जगच्छिवानि** कार्याणि कुर्वन्तु। ....

(*ii*) यत्पाठे **उत् + लिखितम्** तत् सर्वं पठत। ....

(*iii*) **नीरोगः** जनः सुखी भवति। ....

(*iv*) कोकिलः **पं + चमे** स्वरे गायति। ....

(*v*) सः **तरुच्छायायाम्** पठति। ....

(*vi*) मानी **मानम् + न** त्यजति। ....

उत्तराणि– (*i*) जगत् + शिवानि (*ii*) उल्लिखितम् (*iii*) निर् + रोगः (*iv*) पञ्चमे (*v*) तरु + छायायाम् (*vi*) मानन्न / मानं न

विसर्गसन्धिः

1. **समुचितं सन्धिविच्छेदरूपं पूरयत–**

(*i*) इतः + ततः – इतस्ततः / इतश्ततः ....

(*ii*) दुः + कर्म – दुश्कर्म / दुष्कर्म ....

(*iii*) शिवः + अवदत् – शिवावदत् / शिवोऽवदत् ....

(*iv*) मुनिः + आगच्छति – मुनिरागच्छति / मुनिरगच्छित ....

(*v*) मनः + रथः – मनरथः / मनोरथः ....

(*vi*) छात्रः + अयम् – छात्रोऽयम् / छात्रायम् ....

(*vii*) प्रथमः + नाम – प्रथमो नाम / प्रथमोऽनाम ....

(*viii*) कपि + चलति – कपिर्चलति / कपिश्चलति ....

उत्तराणि– (*i*) इतस्ततः (*ii*) दुष्कर्म (*iii*) शिवोऽवदत् (*iv*) मुनिरागच्छति (*v*) मनोरथः (*vi*) छात्रोऽयम् (*vii*) प्रथमो नाम (*viii*) कपिश्चलति

2. **सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत–**

(*i*) कीटोऽपि – .... + अपि। ....

(*ii*) भोजो नाम – .... + नाम। ....

(*iii*) वर्षयोरुपरान्तम् – वर्षयोः + ...। ....

(*iv*) शिविर्जयति – .... + जयति। ....

(*v*) कैश्चित् – कैः + ...। ....

(*vi*) महापुरुषैरपि – .... + अपि। ....

(*vii*) नमस्कारः – नमः + ...। ....

(*viii*) धनुष्टङ्कारः – .... + टङ्कारः। ....

उत्तराणि– (*i*) कीटः (*ii*) भोजः (*iii*) उपरान्तम् (*iv*) शिविः (*v*) चित् (*vi*) महापुरुषैः (*vii*) कारः (*viii*) धनुः।

3. **अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदानां यथापेक्षं सन्धिम् अथवा सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत–**

(*i*) **पितुरिच्छा** वर्तते। .... + ...

(*ii*) छात्रः **तपोवनम्** गच्छति। .... + ...

(*iii*) अध्यापकः उत्तमं छात्रं **पुरस्करोति**। .... + ...

(*iv*) मन्दबुद्धिः सेवकः स्वामिनः **मनस्तापस्य** कारणमभवत्। .... + ...

(*v*) **निष्कपटः** जनः शोभते। .... + ...

(*vi*) **बालो गच्छति**। .... + ...

उत्तराणि– (*i*) पितुः + इच्छा (*ii*) तपः + वनम् (*iii*) पुरः + करोति (*iv*) मनः + तापस्य (*v*) निः + कपटः (*vi*) बालः + गच्छति

मिश्रिताभ्यासः

1. सन्धिविच्छेदं रूपं लिखत–

(*i*) वृक्षच्छायाम् = ... + छायायाम्

(*ii*) नाववतु = ... + अवतु

(*iii*) वागर्थाविव = ... + ... + इव

(*iv*) कोऽत्र = ... + अत्र

(*v*) वेत्तासि = वेत्ता + ...

(*vi*) महोदयः = महा + ...

(*vii*) सर्वैरत्र = ... + अत्र

(*viii*) अभ्युदयः = अभि + ...

(*ix*) तदर्थम् = तत् + ...

(*x*) शरच्चन्द्रः = ... + चन्द्रः

उत्तराणि– (*i*) वृक्ष (*ii*) नौ (*iii*) वाक् + अर्थौ (*iv*) को (*v*) असि (*vi*) उदयः (*vii*) सर्वैः (*viii*) उदयः (*ix*) अर्थम् (*x*) शरत्

2. सन्धिं कृत्वा लिखत–

(*i*) जगत् + जननी = ...

(*ii*) महा + ऐश्वर्यम् = ...

(*iii*) न + अधीतम् = ...

(*iv*) अहः + अहः = ...

(*v*) जीवति + अनाथः + अपि = ...

(*vi*) गृहे + अपि = ...

(*vii*) जगत् + माता = ...

(*viii*) महान् + लिखति = ...

(*ix*) द्वौ + एतौ = ...

(*x*) यत् + भविष्यः + विनश्यति = ...

उत्तराणि– (*i*) जगज्जननी (*ii*) महैश्वर्यम् (*iii*) नाधीतम् (*iv*) अहोऽहः (*v*) जीवत्यनाथोऽपि (*vi*) गृहेऽपि (*vii*) जगन्माता (*viii*) महाँल्लिखति (*ix*) द्वावेतौ (*x*) यद्भविष्योविनश्यति

रेखाङ्कितानां पदानां सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत–

पाठ–1 (शुचिपर्यावरणम्)

1. प्रकृतिरेव शरणम्।
2. शुचि-पर्यावरणम्।
3. चलदनिशं कालायसचक्रम्।
4. तनुः पेषयद् भ्रमति सदा वक्रम्।
5. दुर्दान्तैर्दशनैरमुना स्यान्नैव जनग्रसनम्।
6. कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति।
7. यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्ताः कठिनं संसरणम्।
8. न हि निर्मलं जलम्।
9. करणीयं बहिरन्तर्जगति।
10. कञ्चित् कालं नय माम् अस्मान्नगराद् बहुदूरम्।
11. प्रपश्यामि ग्रामान्ते निर्झर-नदी-पयः पूरम्।
12. मे स्यात् सञ्चरणम्।
13. कुसुमावलिः समीरचालिता स्यान्मे वरणीया।
14. चाकचिक्यजालं नो कुर्याज्जीवितरसहरणम्।
15. निसर्गे स्यान्न समाविष्टा।

पाठ–2 (बुद्धिर्बलवती सदा)

16. अस्ति देउलाख्यो ग्रामः।
17. तस्य भार्या पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता।
18. कथमेकैकशो व्याघ्रभक्षणाय कलहं कुरुथः?
19. अयमेकस्तावद्विभज्य भुज्यताम्।
20. पश्चाद् अन्यो द्वितीयः कश्चिल्लक्ष्यते।
21. व्याघ्रमारी काचिदियमिति मत्वा व्याघ्रो भयाकुलचित्तो नष्टः।
22. अन्योऽपि बुद्धिमाँल्लोके मुच्यते महतो भयात्।
23. भयाकुलं व्याघ्रं दृष्ट्वा कश्चित् धूर्तः शृंगालः हसन्नाह।
24. यतो व्याघ्रमारीति या शास्त्रे श्रूयते।
25. तथाहं हन्तुमारब्धः।
26. त्वया महत्कौतुकम् आवेदितं यन्मानुषादपि बिभेषि?
27. प्रत्यक्षमेव मया सात्मपुत्रावेकैकशो मामत्तुं दृष्टा।
28. तदा वेलाप्यवेला स्यात्।
29. शृंगालेन सहितं पुनरायान्तं व्याघ्रं दृष्ट्वा सा चिन्तितवती।
30. सा जम्बूकमाक्षिपन्त्यङ्गुल्या तर्जयन्त्युवाच।
31. विश्वास्याद्यैकमानीय कथं यासि वदाधुना।
32. इत्युक्त्वा धाविता तूर्णं व्याघ्रमारी भयङ्करा।
33. व्याघ्रोऽपि सहसा नष्टः गलबद्धशृंगालकः।
34. बुद्धिर्बलवती तन्वि सर्वकार्येषु सर्वदा।

पाठ–3 (व्यायामः सर्वदा पथ्यः)

35. शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम्।
36. शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता।
37. दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा।
38. श्रमक्लमपिपासोष्ण-शीतादीनां सहिष्णुता।
39. आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते।
40. न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणम्।
41. मर्त्यमर्दयन्त्यरयो बलात्।
42. न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति।
43. व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च।
44. व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः।
45. वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम्।
46. व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम्।
47. सर्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महिषिभिः।
48. बलस्यार्धेन कर्तव्योव्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा।
49. हृदिस्थानास्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते।
50. व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्बलार्धस्य लक्षणम्।
51. वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च।

पाठ–4 (शिशुलालनम्)

52. युष्मद्दर्शनात् कुशलमिव।
53. आसनार्धमुपवेश्यति।
54. राजासनं खल्वेतत्।
55. तस्मादङ्क-व्यवहितमध्यास्यतां सिंहासनम्।
56. भवति शिशुजनो वयोऽनुरोधाद्।
57. गुणमहतामपि लालनीय एव।
58. पशुपति-मस्तक-केतकच्छदत्वम्।

59. भवतोर्वंशस्य कर्त्ता को वा?
60. कथमस्मत् समानाभिजनौ संवृत्तौ?
61. किं द्वयोरप्येकमेव प्रतिवचनम्?
62. भ्रातरावावां सोदर्यौ।
63. वयसस्तु न किञ्चिदन्तरम्।
64. लव इत्यात्मानं श्रावयामि।
65. अहो! उदात्तरम्यः समुदाचारः।
66. किं नामधेयो भवतोर्गुरुः।
67. उपनयनोपदेशेन सम्बन्धेन।
68. न हि जानाम्यस्य नामधेयम्।
69. न कश्चिदस्मिन् तपोवने तस्य नाम व्यवहरति।
70. जानाम्यहं तस्य नामधेयम्।
71. निरनुक्रोशो नाम...
72. यद्यावयोर्बाल भावजनितं किञ्चिद्विनयं पश्यति।
73. एतयोर्यदि पितुर्निरनुक्रोश इति।
74. एतयोर्जननी तेनावमानिता निर्वासिता।
75. धिङ् मामेवं भूतम्।
76. स्वापत्यमेवं मन्युगर्भैरक्षरैर्निर्भर्त्सयति।
77. प्रवासोऽयं दारुणश्च।
78. कुतूहलेनाविष्टो मातरमनयोर्नामतो वेदितुमिच्छामि।
79. तत् कोऽत्राभ्युपायः।
80. तपोवनवासिनो देवीति नाम्नाह्वयन्ति।
81. भगवान् वाल्मीकिर्वधूरिति।
82. अपि च इतस्तावद् वयस्य।
83. अपि कुमारयोरनयोरस्माकं च सर्वथा समरूपः कुटुम्बवृत्तान्तः।
84. मयाऽपि सम्माननीय एव मुनिनियोगः।
85. अपूर्वोऽयं मानवानां सरस्वत्यवतारः।
86. तदहं सुहृज्जन साधारणं श्रोतुमिच्छामि।
87. प्रेष्यतामस्मदन्तिकं सौमित्रि।
88. अहमप्येतयोश्चिरासनपरिखेदं विहरणं कृत्वा अपनयामि।

पाठ–5 (जननी तुल्यवत्सला)

89. कश्चित् कृषकः बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्नासीत्।
90. एकः शरीरेण दुर्बलः जवेन गन्तुमक्तश्चासीत्।
91. तथापि वृषः नोत्थितः।
92. मातुः सुरभेः नेत्राभ्याम् अश्रूणि अविरासन्।
93. सुरभेरिमामवस्थां दृष्ट्वा सुराधिपः तामपृच्छत्।
94. विनिपातो न वः कश्चित् दृश्यते त्रिदशाधिपः।
95. एतत् भवान् पश्यति न? इति प्रत्यवोचत्।
96. सहस्राधिकेषु पुत्रेषु सत्स्वपि तव वात्सल्यं कथम्?
97. दीनस्य तु सतः शक्र! पुत्रस्याभ्यधिका कृपा।
98. बहून्यपत्यानि मे सन्तीति सत्यम्।
99. तथाप्यहमेतस्मिन् पुत्रे विशिष्य आत्मवेदनामनुभवामि।
100. सर्वेष्वपत्येषु जननी तुल्यवत्सला एव।
101. तथापि दुर्बले सुते मातुः अभ्याधिका कृपा सहजैव।
102. सुरभिवचनं श्रुत्वा विस्मितस्याखण्डलस्यापि हृदयमद्रवत्।
103. अचिरादेव चण्डवातेन मेघरवैश्च सह प्रवर्षः सञ्जायत।
104. पश्यतः एव सर्वत्र जलोप्लवः सञ्जातः।

पाठ–6 (सुभाषितानि)

105. आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
106. नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति।
107. ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति।
108. कथं जनस्तं परितोषयिष्यति।
109. उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते।
110. हयाश्च नागाश्च वहन्ति बोधिताः।
111. अनुरक्तमप्यूहति पण्डितो जनः।
112. परोङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः।
113. क्रोधो हि शत्रुः प्रथमो नराणाम्।
114. स एव वह्निर्दहते शरीरम्।
115. गावश्च गोभिः तुरगास्तुरङ्गैः।
116. मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः।
117. सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छयासमन्वितः।
118. नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः।
119. उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा।
120. नास्ति किञ्चिन्निरर्थकम्।
121. अश्वश्चेद् धावने वीरः भारस्य वहने खरः।

पाठ–7 (सौहार्द प्रकृतेः शोभा)

122. नीचैरनीचैरतिनीचनीचैः सर्वैः उपायैः फलमेव साध्यम्।
123. परं वानरस्तु कूर्दित्वा वृक्षमारूढः।
124. तदैव अन्यस्मात् वृक्षात् अपरः वानरः सिंहस्य कर्णमाकृष्य वृक्षोपरि आरोहति।
125. क्रुद्धः सिंहः इतस्ततः धावति।

126. किं न श्रुता पञ्चतन्त्रोक्तिः त्वया?
127. जन्तून् पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः।
128. कृष्णवर्णं, मेध्यामेध्यं भक्षकं त्वां कथं वनराजं मन्यामहे वयम्?
129. तर्हि त्वं किं गौराङ्गः?
130. काकचेष्टः विद्यार्थी एव आदर्शच्छात्रः मन्यते।
131. समीपतः एवागच्छन्।
132. शीघ्रमेव गजस्यापि पुच्छं विधूय वृक्षोपरि आरोहति।
133. वानरस्तु कूर्दित्वा अन्यं वृक्षमारोहति।
134. भोः गज! मामप्येवमेवातुदन् एते वानराः।
135. एतस्मादेव कथयामि यदहमेव योग्यः।
136. कथमन्य कोऽपि राजा भवितुमर्हति।
137. अहं तु शीतले जले स्थिप्रज्ञ इव स्थित्वा चिन्तयिष्यामि।
138. स्वसभायां विविधपदमलंकुर्वाणैः जन्तुभिश्च मिलित्वा रक्षोपायान् कारयिष्यामि।
139. वृक्षोपरितः साट्टहासपूर्वकम्।
140. यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा।
141. अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव।
142. को न जानाति तव ध्यानावस्थाम्।
143. कथं कोऽप्यन्यः विधातुः निर्णयम् अन्यथा कर्तुं क्षमः।
144. पिच्छानुद्घाट्य नृत्यमुद्रायां स्थितः सन्।
145. एतदर्थं तु आवामेव योग्यौ।
146. सर्वथा सम्यगुक्तम् सिंहमहोदयेन।
147. अत्र तु संशीतिलेशस्यापि अवकाशः एव नास्ति।
148. कश्चित् खगः एव वनराजः भविष्यति इति।
149. परं कश्चिदपि खगः कमपि अस्मै पदाय योग्यं चिन्तयति।
150. उलूको एव अस्माकं राजा भविष्यति।
151. सर्वे पक्षिणः सज्जायै गन्तुमिच्छन्ति तर्हि अनायास एव।
152. दिवान्धस्यास्य करालवक्त्रस्याभिषेकार्थं सर्वे सज्जाः।
153. स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियवादिनम्।
154. उलूकं नृपतिं कृत्वा का नु सिद्धिर्भविष्यति।
155. सदैव स्मरत।
156. नात्मप्रियं हितं राज्ञः।

पाठ–8 (विचित्रः साक्षी)

157. कश्चन निर्धनो जनः किञ्चिद् वित्तमुपार्जितवान्।
158. तत्तनयः तत्रैव छात्रावासे निवसन् अध्ययने संलग्नः समभूत्।
159. स बसयानं विहाय पदातिरेव प्राचलत्।
160. पदातिक्रमेण संचलन् सायं समयेऽप्यसौ गन्तव्याद् दूरे आसीत्।
161. निशान्धकारे प्रसूते विजने प्रदेशे न शुभावहा पदयात्रा।
162. कञ्चिद् गृहस्थमुपागतः।
163. कश्चन चौरः गृहाभ्यन्तरं प्रविष्टः।
164. चौरस्य पादध्वनिना प्रबुद्धोऽतिथिः तमन्वधावत्।
165. प्रबुद्धाः ग्रामवासिनः स्वगृहाद् निष्क्रम्य तत्रागच्छन्।
166. यद्यपि ग्रामस्य आरक्षी एवं चौरः + आसीत्।
167. चौरोऽयम् इति प्रख्याप्य कारागृहे प्राक्षिपत्।
168. स आरक्षी चौर्याभियोगे तं न्यायालयं नीतवान्।
169. किन्तु प्रमाणाभावात् सः निर्णेतुं नाशक्नोत्।
170. ततोऽसौ तौ अग्रिमे दिने उपस्थातुम् आदिष्टवान्।
171. तदैव कश्चिद् कर्मचारी समागत्य न्यवेदयत्।
172. इतः क्रोशद्वय + अन्तराले कश्चिज्जनः केनापि हतः।
173. तत्रोपेत्य पटाच्छादितं देहं वहन्तौ तौ न्यायाधिकरणं प्रति प्रस्थितौ।
174. इति प्रोच्य उच्चैः अहसत्।
175. नीतिं युक्तिं समालम्ब्य लीलयैव प्रकुर्वते।

पाठ–9 (सूक्तयः)

176. पिताऽस्य किं तपस्तेपे इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता।
177. तदेवाहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः।
178. त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।
179. भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधीः।
180. विद्वांस एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः।
181. यत् प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्वार्थनिर्णयः।
182. कर्तुं शक्यो भवेद्येन स विवेक इतीरितः।
183. वाक्पटुर्धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः।
184. न कुर्यादहितं कर्म स परेभ्यः कदापि च।
185. आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् विदुषां वचः।

पाठ–10 (भूकम्पविभीषिका)

186. यदा भारत राष्ट्रं नृत्य-गीतवादित्राणाम् उल्लासे मग्नमासीत्।
187. तदाकस्मादेव गुर्जर-राज्यं क्रन्दनविकलं विपन्नञ्च जातम्।
188. भूकम्पस्य दारुण-विभीषिका कच्छजनपदं ध्वंसावशेषु परिवर्तितवती।
189. बहुभूमिकानि भवनानि क्षणेनैव धराशायीनि जातानि।
190. उत्खाताः विद्युद्दीपस्तम्भाः।

191. सहस्रमिताः प्राणिनस्तु क्षणेनैव मृताः।

192. सहस्रशोऽन्ये सहायतार्थं करुणकरुणं क्रन्दन्ति स्म।

193. तदैव भयावहकम्पनं धराया उपरितलमप्यागत्य महाकम्पनं जनयति।

194. ज्वालामुखपर्वतानां विस्फोटैरपि भूकम्पो जायत इति कथयन्ति।

195. पृथिव्याः गर्भे विद्यमानोऽग्निर्यदा क्वथयति।

196. तत्सर्वमेव धरां पर्वतं वा विदार्य बहिर्निष्क्रामति।

197. धूमभस्मावृतं जायते तदा गगनम्।

198. अष्टशताङ्कतामुपगतोऽयं लावारसो यदा नदीवेगेन प्रवहति।

199. ज्वालामुद्गिरन्त एते पर्वता अपि भीषणं भूकम्पं जनयन्ति।

200. यद्यपि दैवः प्रकोपो नाम।

201. नैकस्मिन् स्थले पुञ्जीकरणीयम् अन्यथा असन्तुलनवशाद् भूकम्पस्सम्भवति।

पाठ–11 (प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुहृद्)

202. तथेति; इतः इतः श्रेष्ठिन्!

203. जयतु + आर्यः।

204. अत्यादरः शङ्कनीयः।

205. किं कियत् च अस्मज्जनादिष्यते इति।

206. नन्दस्य + एव अर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति।

207. आर्य! अनुगृहीतो + अस्मि इति।

208. कः पुनरधन्यो राज्ञो विरुद्ध इति आर्येण + अवगम्यते?

209. त्वम् अद्य-अपि राजापथ्यकारिणोऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं रक्षसि।

210. केनाप्यनार्येण आर्याय निवेदितम्।

211. ततः + तत्प्रच्छादनं दोषमुत्पादयति।

212. अथेदानीं कुत्र (क्व) गतः?

213. किम् + पुनः + असन्तम्?

214. सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने।

215. क इदं दुष्करं कुर्यात् + इदानीं शिविना विना।

पाठ–12 (अन्योक्तयः)

216. या शोभा सरसो भवेत्।

217. न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना।

218. कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः।

219. तोयैरल्पैरपि करुणया भीमभानौ निदाघे।

220. व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः।

221. आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गाः।

222. सङ्कोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो।

223. मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैति।

224. पिपासितो वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम्।

225. आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्णतप्त।

226. रिक्तोऽसि यज्जलद! सैव तवोत्तमा श्रीः।

227. अम्भोदा बहवो हि सन्ति।

228. केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधाम्।

❐❐

ग2 समासकार्यम्

समास के विषय में कुछ ज्यादा जानने से पहले यह जान लेना ज़रूरी है कि **समास** किसे कहते हैं?

'समास' शब्द की व्युत्पत्ति—'समास' शब्द **सम्** उपसर्ग, **अस्** धातु तथा **घञ्** प्रत्यय से मिलकर बना है। इसका अर्थ है–दो या दो से अधिक पदों को मिलाकर एक शब्द बनाना। दूसरे शब्दों में, हम यह भी कह सकते हैं कि दो या दो से अधिक पदों का समाहार (मिलाना) या संक्षेप करना 'समास' कहलाता है; अर्थात् **एक से अधिक शब्दों को एक ही शब्द के रूप में कहना या लिखना समास होता है।**

समास का प्रयोग कहाँ होता है ?—समास का प्रयोग गद्य और पद्य दोनों में होता है।

समास का उदाहरण—रामः च श्यामः च कृष्णः च–इन तीन नामों को मिलाकर जो एक समस्तपद बनता है, वह होगा–रामश्यामकृष्णाः। तीन शब्दों को मिलाकर बनाया गया यह एक शब्द **द्वन्द्व समास** का उदाहरण है। ऐसे ही अन्य अनेक उदाहरण यथास्थान दिए जाएँगे।

समास का विग्रह—समास होने के बाद सभी शब्दों को यदि विभक्ति के साथ अलग-अलग पुनः लिख दिया जाए, तो उसे विग्रह या समास-विग्रह कहा जाता है।

उदाहरणार्थ—राजपुत्रः समासयुक्त पद है। इसका विग्रह होगा–**'राज्ञः पुत्रः'**। इसी प्रकार अन्यत्र भी जान लेना चाहिए।

☞ **ध्यान देने योग्य**—बहुत से विद्यार्थी समास और सन्धि में कोई अन्तर न मानकर इसे एक ही चीज़ मानते हैं। उनकी यह धारणा बिल्कुल गलत है। उन्हें ध्यान रखना चाहिए कि–

(*i*) **समास** दो या दो से अधिक **शब्दों** के बीच में होता है; जैसे–रामः च कृष्णः च–रामकृष्णौ।

(*ii*) **सन्धि** दो या दो से अधिक शब्दों के अन्तिम और प्रथम **वर्णों** के बीच में होती है; जैसे–रामः + अत्र–रामोऽत्र। यहाँ **रामः** शब्द के आखिरी विसर्ग तथा **अत्र** शब्द के प्रथम वर्ण 'अ' के बीच में सन्धि हो गई है।

समास के भेद–

1. तत्पुरुष समास (कर्मधारय, द्विगु, नञ् भी तत्पुरुष के ही भेद हैं।)
2. द्वन्द्व समास
3. बहुव्रीहि समास
4. अव्ययीभाव समास

उपर्युक्त समासों को याद रखने के लिए विद्यार्थियों की सुविधा के लिए नीचे एक प्राचीन श्लोक दिया जा रहा है। यदि विद्यार्थी इस छोटे से श्लोक को याद कर लें तो उन्हें परीक्षा में कोई कठिनाई नहीं होगी।

द्वन्द्वोऽस्मि द्विगुरपि च, गृहे च मे सततमव्ययीभावः।
तत्पुरुष कर्मधारय, येनाहं स्यां बहुव्रीहिः॥

पाठ्यक्रम में निर्धारित समासों का विस्तारपूर्वक उल्लेख किया जा रहा है।

1. तत्पुरुष समासः

जिस समास में उत्तरपद की प्रधानता हो, वह 'तत्पुरुष' समास कहलाता है; जैसे–राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः। इस समास में 'राज्ञः' पूर्वपद है और 'पुरुषः' उत्तरपद है। इस उदाहरण में 'पुरुषः' शब्द अर्थात् उत्तरपद की प्रधानता है, इसलिए इसमें तत्पुरुष समास है।

तत्पुरुषः

- **1. व्यधिकरण तत्पुरुषः**
  - **(क) विभक्ति तत्पुरुषः**
  - **(ख) नञ् तत्पुरुषः**
  - **(ग) उपपद तत्पुरुषः**
- **2. समानाधिकरण तत्पुरुषः**
  - **(क) कर्मधारयः**
  - **(ख) द्विगुः**

1. व्यधिकरण तत्पुरुषः

(क) विभक्ति तत्पुरुषः

विभक्ति तत्पुरुष के अन्तर्गत विभक्ति का लोप हो जाता है। इसके भेदों का उल्लेख उदाहरण सहित नीचे किया जा रहा है–

1. द्वितीया तत्पुरुष समास—द्वितीया विभक्ति से युक्त पदों का श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त और आपन्न अर्थों में 'द्वितीया तत्पुरुष' समास होता है। 'द्वितीया विभक्ति से युक्त पद' का अर्थ यह है कि **इसके विग्रह के पूर्वपद में द्वितीया विभक्ति होती है। उदाहरणार्थ—**

कृष्णं श्रितः	–	कृष्णश्रितः	रामं श्रितः	–	रामश्रितः
अरण्यम् अतीतः	–	अरण्यातीतः	कूपं पतितः	–	कूपपतितः
ग्रामं गतः	–	ग्रामगतः	धनं प्राप्तः	–	धनप्राप्तः
आपदं गतः	–	आपद्गतः	सुखं प्राप्तः	–	सुखप्राप्तः
दुःखम् आपन्नः	–	दुःखापन्नः	मेघान् अत्यस्तः	–	मेघात्यस्तः

2. तृतीया तत्पुरुष समास—इसके विग्रह के पूर्वपद में तृतीया विभक्ति होती है; जैसे—

सुखेन हीनः	–	सुखहीनः	विद्यया हीनः	–	विद्याहीनः
हरिणा त्रातः	–	हरित्रातः	मदेन शून्यः	–	मदशून्यः
नखैः भिन्नः	–	नखभिन्नः	हस्ताभ्यां ताडितः	–	हस्तताडितः
ईश्वरेण दत्तः	–	ईश्वरदत्तः	शंकुलया खण्डः	–	शंकुलाखण्डः
रामेण हतः	–	रामहतः	असिना हतः	–	असिहतः
दैवेन त्रातः	–	दैवत्रातः	दैवेन रक्षितः	–	दैवरक्षितः
अन्यैः पुष्टा	–	अन्यपुष्टा	वृकेण हतः	–	वृकहतः
प्रज्ञया हीनः	–	प्रज्ञाहीनः	विद्यया रहितः	–	विद्यारहितः
बलिभिः पुष्टः	–	बलिपुष्टः	धान्येन विकलम्	–	धान्यविकलम्
धान्येन अर्थः	–	धान्यार्थः	व्यापारेण अर्थः	–	व्यापारार्थः
आचारेण कुशलः	–	आचारकुशलः	पित्रा सदृशः समः वा	–	पितृसदृशः, पितृसमः

3. चतुर्थी तत्पुरुष समास—इसके विग्रह के पूर्वपद में चतुर्थी विभक्ति होती है; जैसे—

यूपाय दारु	–	यूपदारु	पुत्राय रक्षितम्	–	पुत्ररक्षितम्
काकाय बलिः	–	काकबलिः	गवे हितम्	–	गोहितम्
पाठाय शाला	–	पाठशाला	घटाय मृत्तिका	–	घटमृत्तिका
कुण्डलाय राशिः	–	कुण्डलराशिः	अजायै सुखम्	–	अजासुखम्
अश्वाय घासः	–	अश्वघासः	वासाय भवनम्	–	वासभवनम्
वासाय गृहम्	–	वासगृहम्	क्रीडायै सरः	–	क्रीडासरः
विश्रामाय स्थानम्	–	विश्रामस्थानम्	नृपाय धनम्	–	नृपधनम्
द्वाराय काष्ठम्	–	द्वारकाष्ठम्	धर्माय दानम्	–	धर्मदानम्

4. पञ्चमी तत्पुरुष समास—इसके विग्रह के पूर्वपद में पञ्चमी विभक्ति होती है; जैसे—

चौरात् भयम्	–	चौरभयम्	व्याघ्रात् भयम्	–	व्याघ्रभयम्
दुःखात् अपेतः	–	दुःखापेतः	आकाशात् पतितः	–	आकाशपतितः
वृक्षात् पतितः	–	वृक्षपतितः	दुःखात् मुक्तः	–	दुःखमुक्तः
पथात् भ्रष्टः	–	पथभ्रष्टः	स्वर्गात् च्युतः	–	स्वर्गच्युतः
लतायाः च्युतः	–	लताच्युतः	ग्रामात् निर्गतः	–	ग्रामनिर्गतः
दलात् निष्कासितः	–	दलनिष्कासितः	स्तोकात् मुक्तः	–	स्तोकान्मुक्तः

5. षष्ठी तत्पुरुष समास—इस समास के अन्तर्गत विग्रह के पूर्वपद में षष्ठी विभक्ति होती है; जैसे–राज्ञः पुरुषः–राजपुरुषः। इसके पूर्वपद 'राजन्' शब्द में षष्ठी विभक्ति है, इसलिए यह षष्ठी तत्पुरुष समास का उदाहरण है। इसके अन्य **उदाहरण** निम्नलिखित हैं–

आत्मनो ज्ञानम्	–	आत्मज्ञानम्	ब्रह्मणो विचारः	–	ब्रह्मविचारः
राज्ञो धानी	–	राजधानी	स्वामिनः भक्तिः	–	स्वामिभक्तिः
पत्युः दर्शनम्	–	पतिदर्शनम्	तपसः वनम्	–	तपोवनम्
मनसः स्थितिः	–	मनोस्थिति/मनोऽस्थिति	नृणां पतिः	–	नृपतिः
भुवः पतिः	–	भूपतिः	सतां सङ्गतिः	–	सत्सङ्गतिः
विद्यायाः आलयः	–	विद्यालयः	स्वर्णस्य पात्रम्	–	स्वर्णपात्रम्
कण्ठस्य आभरणम्	–	कण्ठाभरणम्	इन्द्रियाणां निग्रहः	–	इन्द्रियनिग्रहः
देवस्य प्रसादात्	–	देवप्रसादात्			

6. सप्तमी तत्पुरुष समास—इस समास के अन्तर्गत विग्रह के पूर्वपद में सप्तमी विभक्ति होती है; जैसे–अक्षेषु शौण्डः–अक्षशौण्डः (पाँसे खेलने में चतुर)। यहाँ पूर्वपद अर्थात् 'अक्ष्' शब्द में सप्तमी विभक्ति है। इस समास के अन्य **उदाहरण** निम्नलिखित हैं–

अक्षेषु कितवः	–	अक्षकितवः	वाचि चपलः	–	वाक्चपलः
कर्मसु कुशलः	–	कर्मकुशलः	न्याये पण्डितः	–	न्यायपण्डितः
शास्त्रेषु पण्डितः	–	शास्त्रपण्डितः	आतपे शुष्कः	–	आतपशुष्कः
सङ्गीते प्रवीणः	–	सङ्गीतप्रवीणः	तर्के कुशलः	–	तर्ककुशलः
व्यापारे पटुः	–	व्यापारपटुः	स्त्रीषु धूर्त्तः	–	स्त्रीधूर्त्तः
जले मग्नः	–	जलमग्नः	अध्ययने रतः	–	अध्ययनरतः

(ख) नञ् तत्पुरुषः

अब व्यधिकरण तत्पुरुष के अन्य एक भेद **'नञ् तत्पुरुष'** का उल्लेख किया जा रहा है। यह समास प्रायः निषेधार्थ (रोकने के लिए) किया जाता है। **यदि उत्तरपद का पहला अक्षर स्वर हो तो पूर्वपद *'न'* के स्थान पर *'अन्'* अथवा उत्तरपद का पहला वर्ण व्यञ्जन हो तो पूर्वपद *'न'* के स्थान पर *'अ'* शेष रहता है;** जैसे–न विद्या–अविद्या। अन्य उदाहरण निम्नलिखित हैं–

न उचितम्	–	अनुचितम्	न आदिः	–	अनादिः
न सत्	–	असत्	न उपस्थितः	–	अनुपस्थितः
न सत्यम्	–	असत्यम्	न हिंसा	–	अहिंसा
न ऋतम्	–	अनृतम्	न विवेकः	–	अविवेकः
न पक्वम्	–	अपक्वम्	न ज्ञानम्	–	अज्ञानम्
न पवित्रम्	–	अपवित्रम्	न द्वितीयम्	–	अद्वितीयम्

(ग) उपपद तत्पुरुषः

व्यधिकरण तत्पुरुष का एक अन्य भेद भी है। वह है–**उपपद तत्पुरुष।** इस समास में, उत्तरपद में, कोई क्रिया अवश्य होती है; जैसे–कुम्भं करोति इति–कुम्भकारः। अन्य **उदाहरण** निम्नलिखित हैं–

इन्द्रं जयति इति	–	इन्द्रजित्	विश्वं जयति इति	–	विश्वजित्
स्वर्णं करोति इति	–	स्वर्णकारः	धनं ददाति इति	–	धनदः
जलं ददाति इति	–	जलदः	पाठं करोति इति	–	पाठकः
वेदान् वेत्ति इति	–	वेदवित्	वेदान् पठति इति	–	वेदपाठी
सर्वं ददाति इति	–	सर्वदः	सुखं करोति इति	–	सुखकरः
उरसा गच्छति इति	–	उरगः (साँप)			

2. समानाधिकरण तत्पुरुषः

(क) कर्मधारयः

कर्मधारय समास भी तत्पुरुष समास का ही एक भेद है। इसकी विशेषता ही इसका लक्षण है। **जिस समास के विग्रह के दोनों पदों में एक ही विभक्ति तथा वचन हों वह कर्मधारय समास होता है।** इसके अतिरिक्त पूर्वपद में प्रायः विशेषण होता है और उत्तरपद में विशेष्य; जैसे–सुन्दरी च सा कन्या। यहाँ पूर्वपद में स्थित 'सुन्दरी' उत्तरपद में स्थित 'कन्या' का विशेषण है। दोनों पदों में प्रथमा विभक्ति है। **विग्रह करते समय पूर्व और उत्तर पदों के बीच में 'च' और पदों के अनुसार, ''अदस्/तत् शब्द की प्रथमा विभक्ति का एकवचन'' लगेगा।** इसके अन्य उदाहरण निम्नलिखित हैं–

1. विशेषण-विशेष्यः

नीलं **च तत्** उत्पलम् (नीलम् उत्पलम्)	–	नीलोत्पलम्	कृष्णश्**च असौ** सर्पः (कृष्णः सर्पः)	–	कृष्णसर्पः
महान् **चासौ** पुरुषः (महान् पुरुषः)	–	महापुरुषः	उदारश्**चासौ** जनः (उदारः जनः)	–	उदारजनः
उत्तमाश्**च ते** जनाः (उत्तमाः जनाः)	–	उत्तमजनाः	जीर्णं **च तद्** उद्यानम् (जीर्णम् उद्यानम्)	–	जीर्णोद्यानम्
रक्तं **च तद्** उत्पलम् (रक्तम् उत्पलम्)	–	रक्तोत्पलम्	वृद्धश्**च असौ** शृंगालः (वृद्धः शृंगालः)	–	वृद्धशृंगालः
निर्मलं **च तत्** वस्त्रम् (निर्मलम् वस्त्रम्)	–	निर्मलवस्त्रम्	पुण्यं **च तद्** तीर्थम् (पुण्यं तीर्थम्)	–	पुण्यतीर्थम्
विद्वान् **च असौ** जनः (विद्वान् जनः)	–	विद्वज्जनः	निर्मलाश्**च ते** गुणाः (निर्मलाः गुणाः)	–	निर्मलगुणाः
सन्ताश्**च ते** पुरुषाः (सन्ताः पुरुषाः)	–	सत्पुरुषाः	कृष्णा **चासौ** चतुर्दशी (कृष्णा चतुर्दशी)	–	कृष्णचतुर्दशी
सर्वे **च ते** शैलाः (सर्वे शैलाः)	–	सर्वशैलाः			

2. उपमान-उपमेयः

उपर्युक्त उदाहरणों के अतिरिक्त कुछ अन्य उदाहरण भी कर्मधारय समास के हैं, किन्तु उनमें उपर्युक्त विशेषण-विशेष्य के स्थान पर **पूर्वपद में उपमान** तथा **उत्तरपद में उपमेय** होता है। मान लीजिए यह कहा जाए कि लता कमला की तरह है। 'कमला' की तरह है, इसलिए 'कमला' उपमान है और 'लता' उपमेय है। दूसरे शब्दों में यह कहा जा सकता है कि जिसकी तुलना की जाए वह ***उपमेय*** और जिससे की जाए वह ***उपमान*** होता है। जिससे तुलना की जाए उसके पीछे **इव** लगाते हैं।

इसके **उदाहरण** निम्नलिखित हैं–

घन इव श्यामः	–	घनश्यामः	कमले इव नयने	–	कमलनयने
पुरुषः सिंहः इव	–	पुरुषसिंहः	चन्दन इव शीतलः	–	चन्दनशीतलः
चन्द्र इव उज्ज्वला	–	चन्द्रोज्ज्वला	नीरद इव श्यामः	–	नीरदश्यामः
मृगी इव चपला	–	मृगीचपला	गज इव स्थूलः	–	गजस्थूलः
दुग्धमिव धवलम्	–	दुग्धधवलम्	मुखं कमलम् इव	–	मुखकमलम्
मुखं पद्मम् इव	–	मुखपद्मम्	विद्या एव धनम्	–	विद्याधनम्
तपः एव धनम्	–	तपोधनम्			

(ख) द्विगुः

संस्कृत व्याकरण में **द्विगु समास** को व्यक्त करने के लिए जो सूत्र दिया गया है वह है–***संख्यापूर्वो द्विगुः*** अर्थात् **जिस समास का पूर्वपद संख्यावाची हो और समाहार का बोध हो, उसे 'द्विगु' समास कहते हैं।** द्विगु समास कर्मधारय समास का एक उपभेद है।

नियम—

1. द्विगु समास में समस्त शब्द प्रायः एकवचनान्त व नपुंसकलिंग होता है; जैस–चतुर्युगम्।
2. कभी-कभी द्विगु समास का समस्त शब्द स्त्रीलिंग भी हो जाता है और स्त्रीलिंग में '**ई**' का प्रयोग करते हैं; जैसे–अष्टाध्यायी।
   अपवाद—कभी-कभी स्त्रीलिंग में 'आ' भी लगता है; जैसे–पञ्चखट्वा।
3. इस समास में विग्रह करने पर दोनों पदों में षष्ठी विभक्ति का प्रयोग होता है और अन्त में '**समाहारः**' पद जोड़ते हैं।

उदाहरणम्—

द्विरात्रम्	–	द्वयोः रात्र्योः समाहारः	द्वयहः	–	द्वयोः अह्नोः समाहारः
त्रिभुवनम्	–	त्रयाणां भुवनानां समाहारः	चतुर्युगम्	–	चतुर्णां युगानां समाहारः
चतुर्रात्रम्	–	चतसृणां रात्रीणां समाहारः	पञ्चतन्त्रम्	–	पञ्चानां तन्त्राणां समाहारः
पञ्चवटी	–	पञ्चानां वटानां समाहारः	पञ्चखट्वा	–	पञ्चानां खट्वानां समाहारः
पञ्चधेनु	–	पञ्चानां धेनूनां समाहारः	पञ्चकुमारि	–	पञ्चानां कुमारीणां समाहारः
सप्तशती	–	सप्तानां शतानां समाहारः	अष्टाध्यायी	–	अष्टानाम् अध्यायानां समाहारः
नवरत्नम्	–	नवानां रत्नानां समाहारः	नवग्रहम्	–	नवानां ग्रहाणां समाहारः
दशाब्दी	–	दशानाम् अब्दानां समाहारः	शताब्दी	–	शतस्य/शतानाम् अब्दानां समाहारः
सहस्राब्दी	–	सहस्राणाम् अब्दानां समाहारः	त्रिपथम्	–	त्रयाणां पथाम् समाहारः
चतुष्पथम्	–	चतुर्णाम् पथाम् समाहारः	पञ्चनदम्	–	पञ्चानां नदीनां समाहारः

2. द्वन्द्व समासः

जिस समास में सभी पद अर्थात् पूर्वपद और उत्तरपद प्रधान हों, वह द्वन्द्व समास होता है। संस्कृत व्याकरण में इसे स्पष्ट करते हुए कहा गया है– ***चार्थे द्वन्द्वः***। इस सूत्र से स्पष्ट होता है कि **द्वन्द्व समास 'च' के अर्थ में होता है;** जैसे–रामः च कृष्णः च–रामकृष्णौ।

द्वन्द्वः

(क) इतरेतर द्वन्द्वः
[अन्त के शब्दानुसार लिंग व वचन होता है।] जैसे–रामः च श्यामः च–**रामश्यामौ**, रामः च श्यामः च मोहनः च–**रामश्याममोहनाः**।

(ख) समाहार द्वन्द्वः
[1. शब्द समूहवाची (जाति वाचक) हो। 2. समास बनने पर शब्द के अन्त में नपुं०/एकवचन होता है।] जैसे–**गोधूमचणकम्**–गोधूमाः च चणकाः च तेषां समाहारः। **कुक्कुटमयूरि**–कुक्कुटौ च मयूर्यौ च तेषां समाहारः।

(ग) एकशेष द्वन्द्वः
[इस समास में जोड़े का (युगल का) समास होता है और दोनों पदों के स्थान पर किसी एक पद को लेकर **द्विवचन** अथवा **बहुवचन** लिखा जाता है।] जैसे–माता च पिता च–**पितरौ** पुत्रः च पुत्री च–**पुत्रौ**।

(क) इतरेतर द्वन्द्वः

वैसे तो द्वन्द्व समास युगल अर्थात् जोड़े में ही होता है, किन्तु कहीं-कहीं त्रितय अर्थात् तीन के समूह में भी हो जाता है; जैसे–**रामः च कृष्णः च अर्जुनः च—रामकृष्णार्जुनाः**, किन्तु इतरेतर द्वन्द्व समास में प्रायः जोड़ों के बीच में समास किया जाता है; जैसे–**माता-पिता, धर्म-अर्थ, पुत्र-पुत्री**। समास करने के बाद समस्तपद का लिंग वही होगा, जो उत्तरपद का होगा। कहीं-कहीं अपवाद भी होता है।

उदाहरणार्थ—

माता च पिता च	–	मातापितरौ	सीता च रामः च	–	सीतारामौ
जयः च अजयः च	–	जयाजयौ	रामः च लक्ष्मणः च	–	रामलक्ष्मणौ
हरिः च हरः च	–	हरिहरौ	पार्वती च परमेश्वरः च	–	पार्वतीपरमेश्वरौ
धर्मः च अर्थः च कामः च मोक्षः च	–	धर्मार्थकाममोक्षाः	कन्दम् च मूलम् च फलानि च	–	कन्दमूलफलानि
ईशः च कृष्णः च	–	ईशकृष्णौ	ग्रीष्मः च वसन्तः च	–	ग्रीष्मवसन्तौ
रामः च सीता च	–	रामसीते	पशवः च खगाः च	–	पशुखगाः

एतानि उदाहरणानि पश्यत।

(*i*) ईशः च कृष्णः च = ईशकृष्णौ
(*ii*) ग्रीष्मः च वसन्तः च शिशिरः च = ग्रीष्मवसन्तशिशिराः
(*iii*) माता च पिता च = मातापितरौ
(*iv*) पाणी च पादौ च (अनयोः समाहारः) = पाणिपादम्

वयं पश्यामः यत् अत्र 'च' इति अर्थे यथा–उदाहरणसङ्ख्या (*i*), (*ii*), (*iii*) समासः क्रियते। अन्यत्र उदाहरणसङ्ख्या (*iv*) समाहारस्य अर्थो समासः अस्ति। एवं यदा 'च' अर्थे एवञ्च समाहारार्थे यः समासः भवति सः द्वन्द्व कथ्यते। 'च' अर्थे कृतः समासः 'इतरेतर' द्वन्द्वः समासः अपि कथ्यते। अतः द्वन्द्वः समासः इतरेतरः समाहारः च इति द्विधा भवति।

ध्यातव्यम्– इतरेतरद्वन्द्वे यदि द्वयोः पदयोः समासः भवति तदा समस्तपदस्य अन्ते द्विवचनं भवति। यदि अधिकानि पदानि सन्ति तदा बहुवचनं प्रयुज्यते।

(ख) समाहार द्वन्द्वः

इस समास के दोनों पद प्रधान हों, ऐसा नहीं है। बल्कि **समस्तपद से सामुदायिक अर्थ प्रतीत होता है।** इसकी अन्य विशेषता यह है कि यह **सदा एकवचन में ही होता है और नपुंसकलिंग होता है।** इसके **उदाहरण** निम्नलिखित हैं–

त्वक्स्रजम्	–	त्वक् च स्रक् च अनयोः समाहारः	वाक्त्वचम्	–	वाक् च त्वक् च अनयोः समाहारः
शमीदृषदम्	–	शमी च दृषद् च अनयोः समाहारः	रथिकाश्वारोहम्	–	रथिकाश्च अश्वारोहाः च एषां समाहारः
पाणिपादम्	–	पाणी च पादौ च एषां समाहारः	शिरोग्रीवम्	–	शिरः च ग्रीवा च अनयोः समाहारः
शीतोष्णम्	–	शीतं च उष्णं च अनयोः समाहारः	दन्तोष्ठम्	–	दन्ताः च ओष्ठौ च तेषां समाहारः
मुखनेत्रम्	–	मुखं च नेत्रे च तेषां समाहारः	सर्पनकुलम्	–	सर्पः च नकुलः च तयोः समाहारः
हस्तपादम्	–	हस्तौ च पादौ च तेषाम् समाहारः	सुखदुःखम्	–	सुखं च दुःखं च एतयोः समाहारः
चराचरम्	–	चरः च अचरः च एतयोः समाहारः	अहर्निशम्	–	अहश्च निशा च तयोः समाहारः

(ग) एकशेष द्वन्द्वः

इस समास में युगल शब्द (जोड़े में शब्द) होते हैं और समास बनाते समय दोनों में से किसी एक पद को ही प्रमुख मानकर उनका समास बनाया जाता है। यदि दो पद हों और द्विवचन में अर्थ निकले तो अन्त में द्विवचन एवं बहुवचन या बहुत संख्या में होने वाले शब्दों में बहुवचन अन्त में होता है। इसके निम्न उदाहरण हैं–

माता च पिता च	=	पितरौ	बालकः च बालिकाः च	=	बालकाः
भ्राता च भगिनी च	=	भ्रातरौ	नरः च नारी च	=	नरौ
पुत्रः च पुत्री च	=	पुत्रौ	वृद्धः च वृद्धा च	=	वृद्धौ
पतिः च पत्नी च	=	दम्पति			

3. बहुव्रीहि समासः

बहुव्रीहि समास को व्यक्त करने के लिए **पाणिनीय व्याकरण** में एक प्रमुख सूत्र है–***अनेकमन्यपदार्थे***। इसका अर्थ यह है कि–

जिस समास में समस्त शब्दों (पदों) से भिन्न कोई अन्य पद प्रधान हो उसे 'बहुव्रीहि' समास कहते हैं। इस समास में दिखाई देने वाले पदों से भिन्न अन्य कोई पद प्रधान होता है। समासगत सब पद मिलकर उस अन्य पद के अर्थ को ही विशिष्टता प्रदान करते हैं, उनका अपना अर्थ अन्य पद के अर्थ के प्रति गौण हो जाता है अर्थात् उनका अपना अर्थ महत्त्वहीन हो जाता है; जैसे–

चतुर्मुखः–चत्वारि मुखानि यस्य सः (चार हैं मुख जिसके वह, अर्थात् **ब्रह्मा**)।

'चतुर्मुखः' एक समस्तपद है। यहाँ 'चतुर्' पद का अर्थ है–'चार' तथा 'मुख' पद का अर्थ है–मुख (मुँह)। यहाँ पर ये दोनों पद प्रधान नहीं हैं, बल्कि ये दोनों पद अपने-अपने अर्थों को गौण बनाकर अन्य पद अर्थात् चार मुखों वाले देवविशेष **ब्रह्मा** को व्यक्त करते हैं।

बहुव्रीहि समास में विग्रह करते समय अन्य पद के लिंग और वचन के अनुसार **'यत्'** शब्द का लिंग तथा वचन वही होता है जो अन्य पद का होता है; जैसे–पीतानि अम्बराणि यस्य सः–पीताम्बरः। यहाँ **'अम्बर'** शब्द नपुंसकलिंग व बहुवचनान्त है, इसलिए **'पीत'** शब्द भी नपुंसकलिंग व बहुवचनान्त ही होगा। बहुव्रीहि समास में समस्तपद विशेषण तथा अन्य पद विशेष्य होता है और विशेष्यानुसार 'सः' आदि सर्वनामों का प्रयोग होता है; यथा–

पीतम् अम्बरं **यस्य सः**	— **पीताम्बरः**	शुभम् आननं **यस्याः सा**	— **शुभानना**
प्रभूतं सलिलं **यस्मिन् तत्**	— **प्रभूतसलिलम्**		

बहुव्रीहि समास के भेद—

बहुव्रीहि समास को मुख्यतः दो भागों में विभाजित किया जाता है–(*i*) समानाधिकरण, (*ii*) व्यधिकरण।

(*i*) समानाधिकरण बहुव्रीहि समास—जहाँ पूर्वपद और उत्तरपद दोनों में समान विभक्ति हो उसे **'समानाधिकरण' बहुव्रीहि समास** कहते हैं; जैसे–

नीलाम्बरः	–	नीलम् अम्बरं यस्य सः	नीलकण्ठः	–	नीलं कण्ठं यस्य सः
महाशयः	–	महान् आशयः यस्य सः	विमलोदका	–	विमलम् उदकं यस्यां सा
महात्मा	–	महान् आत्मा यस्य सः	पीतोदकः	–	पीतम् उदकं येन सः
कृष्णमतिः	–	कृष्णा मतिः यस्य सः	सत्यप्रियः	–	सत्यं प्रियं यस्मै सः
प्रियदर्शिनी	–	प्रियं दर्शनं यस्याः सा	लम्बोदरः	–	लम्बम् उदरं यस्य सः
जितेन्द्रियः	–	जितानि इन्द्रियाणि येन सः	श्वेताम्बरः	–	श्वेतम् अम्बरं यस्य सः

भीमपराक्रमः	– भीमः पराक्रमः यस्य सः		घोराकृतिः	–	घोरा आकृतिः यस्य सः
दीर्घरवः	– दीर्घः रवः यस्य सः		पराजितरिपुः	–	पराजिताः रिपवः येन सः
नष्टशक्तिः	– नष्टा शक्तिः यस्य सः		वीरपुरुषकः	–	वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः
सुगन्धिः	– शोभनः गन्धः यस्य सः		आयतेक्षणा	–	आयते ईक्षणे यस्याः सा
फुल्लपद्मा	– फुल्लानि पद्मानि यस्यां सा		निर्गतभयः	–	निर्गतं भयं यस्मात् सः
लघुचेतसाम्	– लघूनि चेतांसि येषां तेषाम्		विच्छायवदनः	–	विच्छायं वदनं यस्य सः
निमीलितनेत्रम्	– निमीलिते नेत्रे येन तम्		मृतपुत्रः	–	मृतः पुत्रः यस्य सः
मृतभार्यः	– मृता भार्या यस्य सः		शुष्ककण्ठः	–	शुष्कं कण्ठं यस्य सः
आरुढ़वानरः	– आरूढ़ः वानरः यस्मिन् सः		उपहृतपशुः	–	उपहृतः पशुः यस्मै सः

***(ii)* व्यधिकरण—पाठ्यक्रम में शामिल नहीं है।**

एतानि उदाहरणानि पश्यत।

विग्रहाः			**समस्तपदानि**
(i) नीलम् उत्पलं यस्मिन् तत्	(सरः)	=	नीलोत्पलम् (सरः)
(ii) दत्तं धनं यस्मै सः	(जनः)	=	दत्तधनः (जनः)
(iii) पीतम् अम्बरं यस्य सः	(विष्णुः)	=	पीताम्बरः (विष्णुः)

अत्र वयं पश्यामः यत् समस्तपदानि अन्यपदार्थं प्रति विशेषणरूपेण प्रयुक्तानि। यदा समस्तपदानि अन्येषां विशेषणरूपे प्रयुक्तानि भवन्ति तदा **बहुव्रीहिः समासः**। अन्यानि उदाहरणानि पश्यामः।

विग्रहाः			**समस्तपदानि**	
(i) बहूनि फलानि यस्मिन् सः	(वृक्षः)	=	बहुफलः	(वृक्षः)
(ii) पीतं दुग्धं येन सः	(बालः)	=	पीतदुग्धः	(बालः)
(iii) पीतं दुग्धं यया सा	(बालिकाः)	=	पीतदुग्धा	(बालिका)

4. अव्ययीभाव समासः

समास करने पर जो अनव्यय (अव्यय नहीं) शब्द अव्यय बन जाए, उसे अव्ययीभाव समास का उदाहरण कहा जाता है। विद्यार्थियों को यह हमेशा याद रखना चाहिए कि अव्ययीभाव समास का उदाहरण जहाँ भी प्रयुक्त होगा वह हमेशा वैसा ही रहेगा अर्थात् उसमें किसी भी प्रकार का, यानी लिंग, वचन आदि का परिवर्तन नहीं होगा। चूँकि ***'अव्यय' शब्द का अर्थ ही यह है कि जिसमें से कुछ व्यय न हो वही अव्यय है*** *(न व्ययो भवति यत्र सः अव्ययः)*। इसलिए **जिस समास-विधि से कोई पद अव्यय बन जाए उसे 'अव्ययीभाव' समास कहते हैं।** इस समास में प्रायः पहला पद अव्यय होता है और दूसरा पद अनव्यय। **उदाहरणार्थ**—अधिहरि। इस उदाहरण में पहला पद अर्थात् 'अधि' अव्यय है, किन्तु दूसरा पद 'हरि' अनव्यय है यानी कि यह पद अव्यय नहीं है, किन्तु समास होने के बाद पूरा पद अर्थात् 'अधिहरि' ही अव्यय बन जाता है। इसका विग्रह है—हरौ इति।

अव्ययीभाव समास में–*(i)* पूर्वपद प्रधान होता है। *(ii)* पूर्वपद अव्यय होता है। *(iii)* शब्द के अन्त में नपुंसकलिंग/एकवचन होता है।

शब्दों को नपुंसकलिंग/एकवचन बनाने का तरीका

- अकारान्त व आकारान्त शब्दों का नपुं०/एकवचन में 'अम्' हो जाता है; जैसे–राम को रामम्, गंगा को गंगम्।
- इकारान्त व ईकारान्त शब्दों का नपुं०/एकवचन में 'इ' हो जाता है; जैसे–हरिः को हरि, नदी को नदि।
- उकारान्त व ऊकारान्त शब्दों का नपुं०/एकवचन में 'उ' हो जाता है; जैसे–गुरुः को गुरु, वधू को वधु।

1. **अनु (पश्चात् तथा 'योग्यम्')** *(प्रथम पद में षष्ठी विभक्ति)*

'पश्चात्' का अर्थ है **'पीछे'**। समास करते समय 'पीछे' के अर्थ में **'अनु'** उपसर्ग का प्रयोग होता है; जैसे–विष्णोः पश्चात् (विष्णु के पीछे) इति–अनुविष्णु। इसके अन्य **उदाहरण** निम्नलिखित हैं–

रथानां पश्चात् इति	– अनुरथम्	पुत्रस्य पश्चात् इति	– अनुपुत्रम्
पदानां पश्चात् इति	– अनुपदम्	शम्भोः पश्चात् इति	– अनुशम्भु
लतायाः पश्चात् इति	– अनुलतम्	गणेशस्य पश्चात् इति	– अनुगणेशम्

'योग्यता' के अर्थ में—इस अर्थ में 'अनु' उपसर्ग का प्रयोग होता है।

रूपस्य योग्यम् इति	– अनुरूपम्	गुणानां योग्यम् इति	– अनुगुणम्

2. **उप (समीपम्)** *(प्रथम पद में षष्ठी विभक्ति)*

समीप के अर्थ में समास होने पर पूर्वपद में प्रायः **'उप'** अव्यय प्रयुक्त होता है। **उदाहरणार्थ—**

कृष्णस्य समीपम् इति	– उपकृष्णम्	गंगायाः समीपम् इति	– उपगंगम्
यमुनायाः समीपम् इति	– उपयमुनम्	तटस्य समीपम् इति	– उपतटम्
दिशः समीपम् इति	– उपदिक्	जरायाः समीपम् इति	– उपजरम्
गृहस्य समीपम् इति	– उपगृहम्	वृक्षस्य समीपम् इति	– उपवृक्षम्
अश्वस्य समीपम् इति	– उपाश्वम्	गजस्य समीपम् इति	– उपगजम्
पर्वतस्य समीपम् इति	– उपपर्वतम्	कार्यालयस्य समीपम् इति	– उपकार्यालयम्
पुस्तकस्य समीपम् इति	– उपपुस्तकम्	गर्दभस्य समीपम् इति	– उपगर्दभम्
पाषाणस्य समीपम् इति	– उपपाषाणम्		

3. **स (सह) (सहित)** *(प्रथम पद में तृतीया विभक्ति)*

सहित के अर्थ में होने पर पूर्वपद में प्रायः 'स' अव्यय प्रयुक्त होता है; **यथा—**

सचित्रम्	– चित्रेण सहितम्	सहृदयम्	– हृदयेण सहितम्
समित्रम्	– मित्रेण सहितम्	सधनम्	– धनेन सहितम्
सशरीरम्	– शरीरेण सहितम्	सधर्मम्	– धर्मेण सहितम्
सास्त्रम्	– अस्त्रेण सहितम्	सशस्त्रम्	– शस्त्रेण सहितम्

4. **निर् (अभावः)** *(प्रथम पद में षष्ठी विभक्ति)*

'अर्थाभाव' का मतलब है–'सम्बन्धित वस्तु का अभाव', जैसे–वृक्षाभाव (वृक्षस्य अभावः)। यहाँ पर 'वृक्ष का अभाव' है। इसी शब्द को जब हम समास के साथ कहेंगे; तब कहेंगे, **'निर्वृक्षम्'**। यहाँ उल्लेखनीय है कि **'अर्थाभाव'** या **'अभाव'** अर्थ के लिए अव्ययीभाव समास में **'निर्'** (विग्रह के प्रथम शब्द का पहला अक्षर क्, ख् तथा प्, फ् होने पर निर् का **निष्** हो जाता है) उपसर्ग का प्रयोग होता है। इसके **उदाहरण** निम्नलिखित हैं–

कण्टकानाम् अभावः – निष्कण्टकम् (यहाँ पर 'निर्' का 'र्' सन्धि के नियमानुसार 'ष्' हो गया है।)

मक्षिकाणाम् अभावः	– निर्मक्षिकम्	जनानाम् अभावः	– निर्जनम्
विघ्नानाम् अभावः	– निर्विघ्नम्	जलस्य अभावः	– निर्जलम्
शंकानाम् अभावः	– निःशंकम्	मनुष्याणां अभावः	– निर्मनुष्यम्
बाधानाम् अभावः	– निर्बाधम्	धनानाम् अभावः	– निर्धनम्
फलानाम् अभावः	– निष्फलम्		

5. प्रति (वीप्सा) *(प्रथम पद में द्वितीया/सप्तमी विभक्ति)*

दिनम् दिनम् इति, दिने दिने	– प्रतिदिनम्	अर्थम् अर्थम् प्रति, अर्थे अर्थे इति	– प्रत्यर्थम्
पादं पादम् इति, पादे पादे	– प्रतिपादम्	गृहं गृहम् इति, गृहे गृहे	– प्रतिगृहम्
मासं मासम् इति, मासे मासे	– प्रतिमासम्	भोजनं भोजनं इति, भोजने भोजने	– प्रतिभोजनम्
स्थानं स्थानम् इति, स्थाने स्थाने	– प्रतिस्थानम्	दिक् दिक् इति, दिशि दिशि	– प्रतिदिशम्
अहः अह इति, अहनि अहनि	– प्रत्यहम्		

6. यथा (अनतिक्रम्य) *(प्रथम पद में द्वितीया विभक्ति)*

'पदार्थ का उल्लंघन न करना' के अर्थ में—उल्लंघन न करने का अर्थ है–उत्तरपद का अतिक्रमण न करना; जैसे–शक्तिम् अनतिक्रम्य इति–यथाशक्ति। यहाँ उत्तरपद है–शक्ति। शक्ति का उल्लंघन न करना अर्थात् शक्ति के अनुसार अर्थात् जितनी शक्ति है उतना ही इसलिए 'यथाशक्ति' का अर्थ है–**शक्ति के अनुसार**। इसके अन्य **उदाहरण** निम्नलिखित हैं–

मतिम् अनतिक्रम्य	– यथामति	शास्त्रम् अनतिक्रम्य	– यथाशास्त्रम्
विधिम् अनतिक्रम्य	– यथाविधि	क्रमम् अनतिक्रम्य	– यथाक्रमम्
सामर्थ्यम् अनतिक्रम्य	– यथासामर्थ्यम्	बलम् अनतिक्रम्य	– यथाबलम्
इच्छाम् अनतिक्रम्य	– यथेच्छम्	कुलम् अनतिक्रम्य	– यथाकुलम्
मर्यादाम् अनतिक्रम्य	– यथामर्यादम्	रुचिम् अनतिक्रम्य	– यथारुचि
स्थानम् अनतिक्रम्य	– यथास्थानम्	पूर्वम् अनतिक्रम्य	– यथापूर्वम्
उक्तम् अनतिक्रम्य	– यथोक्तम्		

अभ्यासः

I. स्थूलपदानां विकल्पेषु प्रदत्तेषु उत्तरेषु यत् उत्तरम् शुद्धम् अस्ति तत् चीयताम्।

(मोटे छपे शब्दों के विकल्पों में दिए गए उत्तरों में से जो उत्तर शुद्ध है उसे चुनिए। Choose the appropriate answer from the options given below.)

1. सतां चित्तं **उत्पलम् इव कोमलम्** भवति।
   (क) उत्पलोकोमलम् (ख) उत्पलकोमलः
   (ग) उत्पलकोमलम् (घ) उत्पलकोमले।

2. **सिंहात् भयम्** नास्ति।
   (क) सिंहभयम् (ख) सिंहभयः
   (ग) सिंहाभयः (घ) सिंहः भयः।

3. सरस्वती **सर्वदा** अस्ति।
   (क) सर्वं ददाति इति (ख) सर्वं ददाति या सा
   (ग) सर्वं दहति या सा (घ) सर्वस्य ददाति इति।

4. **शीतलसलिलम्** कस्मै न रोचते?
   (क) शीतलं सलिलं यस्मिन् तत्
   (ख) शीतलं सलिलम्
   (ग) शीतलः सलिलम्
   (घ) शीतलस्य सलिलम्।

5. सः **शास्त्रपारङ्गतः** अस्ति।
   (क) शास्त्रेषु पारङ्गतः (ख) शास्त्राणाम् पारङ्गतः
   (ग) शास्त्रात् पारङ्गतः (घ) शास्त्राणी पारङ्गतः

6. माता शिशोः **मुखम् कमलम् इव** दृष्ट्वा हृष्यति।
   (क) मुखकमलः (ख) मुखकमलम्
   (ग) मुखकमला (घ) मुखकमलाः।

7. **'शरीरस्य विमोक्षणम्'** अस्य कृते एकम् पदम् लिखत।
   (क) शरीरविमोक्षणम् (ख) शरीरोविमोक्षणम्
   (ग) शरीरस्यविमोक्षणम् (घ) शरीरस्विमोक्षणम्।

8. एषः **पुस्तकालयः** अस्ति।
   (क) पुस्तकस्य आलयः (ख) पुस्तकेषु आलयः
   (ग) पुस्तकानाम् आलयः (घ) पुस्तकानि आलयः।

9. नास्ति **त्यागसमम्** सुखम्।
   (क) त्यागेन समम् (ख) त्यागात् समम्
   (ग) त्यागं समम् (घ) त्यागस्य समम्।

10. **सरसिजम्** सर्वेभ्य: रोचते।

(क) सरे जायते इति (ख) सरसि जायते इति

(ग) सरसे जायते इति (घ) सर: जायते इति।

11. **अकातर:** क:?

(क) न कातर: (ख) अनकातर:

(ग) कातरेण सहितम् (घ) कातरात् रहित:।

12. माता **शिशुमुखम्** दृष्ट्वा प्रसीदति।

(क) शिशवाया: मुखम् (ख) शिशवस्य मुखम्

(ग) शिशो: मुखम् (घ) शिशौ मुखम्।

13. राजपुत्रा: **वानरयूथं** पुष्टिं नयन्ति स्म।

(क) वानरस्य यूथम् (ख) वानराय यूथम्

(ग) वानराणाम् यूथम् (घ) वानरेण यूथम्।

14. मन्त्री **वाक्पटु:** भवेत्।

(क) वाके पटु: (ख) वाकि पटु:

(ग) वाचि पटु: (घ) वाच पटु:

15. **वीरजननी** त्व शोचितुं न अर्हसि।

(क) वीर: जननी (ख) वीराणां जननी

(ग) वीरा जननी (घ) वीर: जननी, सा।

16. **यथासमयं** विद्यालयम् आगच्छ।

(क) समयेन अनतिक्रम्य (ख) समयम् अनतिक्रम्य

(ग) समय: अनतिक्रम्य (घ) समयस्य अनतिक्रम्य।

17. **रामलक्ष्मणौ** आगच्छत:।

(क) राम: च लक्ष्मण: च (ख) रामौ च लक्ष्मणौ च

(ग) रामं च लक्ष्मणं च (घ) राम च लक्ष्मण च।

18. मुनय: **कन्दमूलफलानि** खादन्ति।

(क) कन्दं च मूलं च फलं च

(ख) कन्द: च मूल: च फल: च

(ग) कन्दौ च मूलौ च फलौ च

(घ) कन्देन च मूलेन च फलेन च।

19. **रमा च सीता च** पठत:।

(क) रमासीता: (ख) रमासीतौ

(ग) रमासीते (घ) रमासीता।

20. **ग्रीष्मवसन्तशिशिरा:** ऋतव: उत्तरायणे भवन्ति।

(क) ग्रीष्मं च वसतं च शिशिरं च

(ख) ग्रीष्म: च वसन्त: च शिशिर: च

(ग) ग्रीष्मा: च वसन्ता: च शिशिरा: च

(घ) ग्रीष्मे च वसन्ते च शिशिरे च।

21. अस्मिन् विद्यालये **प्रत्येकम्** छात्र: परिश्रमी अस्ति।

(क) एकम्-एकम् इति (ख) एके-एके

(ग) एकस्मिन्-एकस्मिन् (घ) एक: च एक: च।

22. सुभद्रा **चन्द्रमुखी** अस्ति।

(क) चन्द्रम् इव मुखं यस्या: सा

(ख) चन्द्र इव मुखम् यस्य स:

(ग) चन्द्र इव मुखम्

(घ) चन्द्र: इव मुख: यस्य सा।

23. अहम् **पाणिपादम्** प्रक्षालयामि।

(क) पाणि च पाद: च तयो: समाहार:

(ख) पाणी च पादौ च तेषाम् समाहार:

(ग) पाणिम् च पादम् च तयो: समाहार:

(घ) पाणी च पादा: च तेषां समाहार:।

24. अहम् **प्रतिवर्षम्** हरिद्वारम् गच्छामि।

(क) वर्षे-वर्षे इति (ख) वर्षा-वर्षा इति

(ग) वर्षम्-वर्षम् इति (घ) वर्ष: वर्ष: इति।

25. **समुद्रपल्वलयो:** अन्तरम् वर्तते।

(क) समुद्रस्य च पल्वलस्य च

(ख) समुद्रे च पल्वले च

(ग) समुद्र: च पल्वल: च

(घ) समुद्रेण च पल्वलेन च।

26. **उपग्रामम्** नदी वहति।

(क) ग्रामस्य समीपम्

(ख) ग्रामस्य प्रति

(ग) ग्रामस्य पश्चात्

(घ) ग्रामस्य निकषा।

27. **विमूढ़धी:** तिरस्कारस्य पात्रम् भवति।

(क) विमूढ़ा धी: यस्या: सा

(ख) विमूढ़ा धी: यस्य स:

(ग) विमूढे धी: यस्मिन् स:

(घ) विमूढ़ा धिय: यस्य स:।

28. धर्मप्रदां वाचं **मूढ़बुद्धि:** त्यजति?

(क) मूढ़ा बुद्धि:

(ख) मूढ़ा बुद्धि: य: स:

(ग) मूढ़ा बुद्धि: यस्य स:

(घ) मूढ़ा बुद्धि: यस्या: सा।

29. **विमूढ़धीः** अपक्वं फलं भुङ्क्ते?
(क) विमूढ़ा धियः यस्य सः
(ख) विमूढ़ा धीः यस्य सः
(ग) विमूढ़ः धियः यस्याः सा
(घ) विमूढ़ाः धीः यस्याः सा।

30. **विद्यापराङ्मुखः** लोके आदरं न लभते?
(क) विद्यया पराङ्मुखं यस्य सः
(ख) विद्यायाः पराङ्मुखः यस्य सः
(ग) विद्याम् पराङ्मुखं यस्य सः
(घ) विद्याम् पराङ्मुखः यः सः।

31. त्वं **यथासमयम्** विद्यालयं गच्छसि?
(क) समयम् अनतिक्रम्य (ख) समस्य समीपम्
(ग) समयेन सह (घ) समयस्य अभावः।

32. **नगरस्य समीपे** एव सा वरयात्रा अतिष्ठत्।
(क) अनुनगरम् (ख) यथानगरम्
(ग) सनगरम् (घ) उपनगरम्।

33. **तपोधनः** श्रीअरविन्दः आधुनिक कालस्य ऋषिः अस्ति।
(क) तपः एव धनं यस्य सः
(ख) तप एव धन यस्य सः
(ग) तपम् एव धनं यस्य सः
(घ) तपः एव धनः यस्मै सः।

34. **गुरोः समीपम्** स्थित्वा जनकः ज्ञानं प्राप्तवान्।
(क) उपगुरु (ख) उपगुरुः
(ग) अनुगुरु (घ) अधिगुरु।

35. **नीलकण्ठः** शिवः हिमालये वसति।
(क) नीलः कण्ठः (ख) नीलं कण्ठं सः
(ग) नीलं कण्ठं यस्य सः (घ) नीलस्य कण्ठः।

36. काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः **पिककाकयोः**?
(क) पिकम् च काकम् च
(ख) पिकम् च काकम् च तयोः
(ग) पिकः च काकः च
(घ) पिके च काके च।

37. **'पीतानि अम्बराणि यस्य सः, तस्य'** देवस्य इदं मन्दिरम् अस्ति।
(क) पीताम्बरः तस्य (ख) पीताम्बरस्य
(ग) पीताम्बर तस्य (घ) पीताम्बरः।

38. इदं स्थानं **निर्मक्षिकम्** अस्ति अतः अत्र रोगाः न वर्तन्ते।
(क) मक्षिकस्य अभावः (ख) मक्षिके अभावः
(ग) मक्षिकायाः अभावः (घ) मक्षिकाणाम् अभावः।

39. एकदा **लब्धा प्रतिष्ठा येन सः** राजा विहाराय नगरम् अगच्छत्।
(क) लब्धप्रतिष्ठा (ख) लब्धप्रतिष्ठः
(ग) लब्धप्रतिष्ठं (घ) लब्धप्रतिष्ठा।

40. **पीताम्बरः** कुत्र न वसति?
(क) पीतम् अम्बरः यस्य सः
(ख) पीतम् अम्बरम् यस्य सः
(ग) पीतानि अम्बराणि यस्मिन् सः
(घ) पीतानि अम्बराणि यस्मात् सः।

II. स्थूलपदेषु समासम् अथवा विग्रहं कृत्वा उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत।

(स्थूल पदों का समास अथवा समास विग्रह करके उत्तरपुस्तिका में लिखिए। Join or disjoin compounds in the bold words and write in the answer sheet.)

1. नरः **साधूनाम् वृत्तिम्** समाचरेत्।
2. शिष्याय **गुरुवचनम्** उपादेयं किम्।
3. हंसस्य पक्षाः **दुग्धधवलाः** सन्ति।
4. युष्माकं विद्यालये **महोत्सवः** अस्ति।
5. बालकाः **क्रीडायाः क्षेत्रे** क्रीडन्ति।
6. तस्याः सुतौ, लवकुशौ **महर्षिणा वाल्मीकिना** पालितौ-पोषितौ च।
7. **अश्वमेधस्य यज्ञस्य** अश्वं गृहीतवन्तौ, युद्धे च सर्वान् जितवन्तौ।
8. तस्य **वक्रदेहम्** दृष्ट्वा सर्वे पण्डिताः अहसन्।
9. **कुमारस्य सम्भवः** हर्षवर्धकः जायते।
10. युधिष्ठिरः **पाण्डवानाम् अग्रजः** आसीत्।
11. सः एव धन्यः यः **शरणम् आगतस्य** रक्षां करोति।
12. जनाः **देशस्य भक्तान्** पूजयन्ति।
13. **कूपम् प्राप्तः** काकः जलम् अलभत।
14. स नरः श्रेष्ठः यः **शरणम् आश्रितस्य** पालनं करोति।
15. धन्याः **राज्ञः सेवकाः**, ये नृपं रक्षन्ति।
16. अष्टावक्रः अष्टौ **अङ्गवक्रः** आसीत्।
17. किं चपलबालकेभ्यः **भीषणानाम् अस्त्राणाम्** प्रदानम् उचितम्?

18. **पञ्चवटी** इति स्थाने वने रामः लक्ष्मणेन सीतया च सह अवसत्।

19. अहं भवतः **शरणम् आगता** अस्मि।

20. **देवाधिपतिः** शक्रः राजानम् एकं चक्षुः अयाचत।

21. भगवन् किम् उपादेयम्? **गुरुवचनम्**।

22. **वीरजननी** त्वं शोचितुं न अर्हसि।

23. **मधुरवचनं** विना भाषणं व्यर्थम् एव अस्ति।

24. सः **पीतम् अम्बरं** धारयति।

25. बालकः **अष्टाध्यायी** स्मरति।

26. **नीलकमलं** विना सरः न शोभते।

27. स **जलजं** पश्यति।

28. सरोवरे **नीलानि उत्पलानि** शोभन्ते।

29. सरोवरे अनेकानि **नीलकमलानि** शोभन्ते।

30. कः **शास्त्रपारङ्गतः** आसीत्?

31. राजा अपि **नीलोत्पलम्** इव चक्षुः उत्पाट्य याचकाय समर्पितवान्।

32. अहम् **आम्रवृक्षं** स्थित्वा पञ्चमस्वरेण गायामि।

33. अहो! **न ज्ञानं** भवत्याः?

34. अस्माकं क्षेत्रे **सुवर्णपूरितः** कलशः विद्यते।

35. **भारतीयमासानां** नामानि नक्षत्रनामभिः सम्बद्धानि।

36. **अश्वत्थमूलं** खनित्वा सः रात्रौ कलशं आनीतवान्।

37. पाठतोऽपि **अनभ्यासः।**

38. **वाक्पटुः** धैर्यवान् मन्त्री।

39. युधिष्ठिरार्जुनौ **रथारोहणं** नाटयतः।

40. **सर्वं ददाति इति** सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं क्रियात्।

41. **वीरजननी** त्वम् शोचितुं नार्हसि।

42. तन्मध्यतः कलशं **गृहाभ्यन्तरे** क्षिप्तवान्।

43. शारदा **सर्वदा** अस्ति।

44. **ज्ञानवृद्धः** पूज्यः भवति।

45. राजगृहे बालवाहनयोग्यं **मेषयूथम्** आसीत्।

46. **मदोद्धताः** कपयः यूथपतिं प्रहस्य अवदन्।

47. अन्धः **अकार्यरतः** भवति।

48. अर्थिनां **विरलसंख्यां** दृष्ट्वा नृपोऽचिन्तयत्।

49. अहम् एकस्य **चक्षुषः दानम्** इच्छामि।

50. ततो **महीपालः** द्वितीयं नेत्रमपि तस्मै ददौ।

51. मनः **अभ्यासवशगं** भवति।

52. नरः **बुद्धेः नाशात्** प्रणश्यति।

53. अस्माकं क्षेत्रे **सुवर्णपूरितः** कलशः विद्यते।

54. स्व **गृहगतः** प्रच्छन्नभाग्यः अचिन्तयत्।

55. अहं तु अतीव **कर्तव्ये परायणः** अस्मि।

56. जनाः प्रियस्य **आगमनसङ्केतं** मत्वा हृष्यन्ति।

57. पिता पुत्राय बाल्ये महद् **विद्याधनं** यच्छति।

58. सा **विधिम् अनतिक्रम्य** गणितं शिक्षते।

59. **चक्रपाणिः** क्षीर सागरे शेते।

60. मह्यम् **दधिओदनं** न रोचेते।

61. अयं संसारः **मरणशीलः** अस्ति।

62. **विनयशीलः** बुद्धः तथागतः कथ्यते।

63. सः **प्रतिदिनं** दानं करोति स्म।

64. सः अपि तत् नेत्रं **यथास्थानम्** अस्थापयत्।

65. **अहः च निशा च** तयोः समाहारः कः ध्यातव्यः? ईश्वरः।

66. अहमेव शीतले जले **स्थितप्रज्ञः** इव तिष्ठामि।

67. को भेदः **पिकः च काकः च तयोः**?

68. कथमत्र **नते च उन्नते च** विषमे मार्गे क्रीडथ?

69. **दुष्टा बुद्धिः यस्य सः** सद्वचनानि तिरस्कृत्य ग्रामाभिमुखम् प्राचलत्।

70. अहम् अस्य सर्वं **क्रियाकलापं** पश्यामि।

71. अनेन वचसा **प्रतिहतम् अन्तःकरणं यस्य सः** प्रच्छन्नभाग्यः अचिन्तयत्।

72. पश्यतु इदं **सचित्रं** पुस्तकम्।

73. अधुना मम **माता च पिता च** आगच्छतः।

74. **नीलकण्ठः** शिवः हिमालये तपते।

75. त्वं **शक्तिम् अनतिक्रम्य** परिश्रमं कुरु।

76. भोजनसमये तौ **पाणी च पादौ च** तेषां समाहारः प्रक्षालयतः।

77. काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः **पिककाकयोः**।

78. **रामः च लक्ष्मणः च** ऋषि विश्वामित्रस्य शिष्यौ आस्ताम्।

79. सः प्रजाभ्यः **धनधान्यं** दातुं दानशालाः अकारयत्।

80. **वृद्धान् उपसेवितुं शीलं यस्य सः** राजा याचकाय द्वितीयमपि नेत्रं दत्तवान्।

81. को गुरुः? **अधिगततत्त्वः**।

82. कौ पूज्यौ? **मातापितरौ** एव।

83. ततः **युधिष्ठिरार्जुनौ** श्रीकृष्णेन सह रथारोहणं नाटयतः।

84. सर्वेषामेव महत्त्वं विद्यते **यथासमयम्**।

85. सर्वेषामेव महत्त्वं विद्यते **अनुदिनम्**।

86. **प्रत्येकम्** अयनस्य अवधिः षण्मासाः।

87. अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं **प्रियहितं** च यत्।

88. **पापम् एव कर्म यस्य सः तेन** द्रौणिना मे पुत्राः हताः।

89. **नीलम् उत्पलं यस्मिन् तत्** सरः सुन्दरम् लसति।

90. **प्रच्छन्नं भाग्यं यस्य सः** स्वपत्नीं सम्बोध्य उवाच।

91. यूथपतिः **सगद्गदम्** उक्तवान्।

92. अये! कथं **श्रीकृष्णार्जुनौ** युधिष्ठिरश्च।

93. ततः **युधिष्ठिरार्जुनौ** श्रीकृष्णेन सह रथारोहणं नाटयतः।

94. ध्यानमग्नः **स्थिता प्रज्ञा यस्य सः** इव तिष्ठामि।

परीक्षोपयोगी अन्ये महत्त्वपूर्ण-प्रश्नाः

1. अधोलिखितेषु रेखाङ्कितपदेषु समासं कृत्वा लिखत–

1. **पितामहः** – वत्स, पुष्पाणाम् वाटिका।
2. **पितामहः** – महान् आत्मा यस्य सः।
3. अष्टावक्रः जनकस्य सभाम् अगच्छत्।
4. गुरोः समीपम् स्थित्वा जनकः ज्ञानं प्राप्तवान्।
5. अर्धः घटः नूनं घोषमुपैति।
6. कुमारस्य सम्भवः हर्षवर्धकः भवति।
7. ''पीतानि अम्बराणि यस्य सः'' इति देवस्य इदं मन्दिरम् अस्ति।
8. युधिष्ठिरः पाण्डवानाम् अग्रजः आसीत्।
9. बालकाः क्रीडायाः क्षेत्रे क्रीडन्ति।
10. एकदा सिद्धः अर्थः यस्य सः विहाराय नगरम् अगच्छत्।
11. बालकाः विद्यायाः आलये पठन्ति।
12. शक्तिम् अनतिक्रम्य कृत कार्यम् उत्तमं फलं ददाति?
13. वृक्षम् आरुढाः वानराः कूर्दन्ति।
14. सर्वेभ्यः मधुरम् वचनं रोचते?
15. शतस्य अब्दानाम् समाहारः एकेन पदेन किं कथ्यन्ते?
16. हंसस्य पक्षाः दुग्धम् इव धवलाः।
17. धर्मप्रदां वाचं मूढा बुद्धिः यस्य सः त्यजति?
18. विद्यायाः पराङ्मुखम् यस्य सः लोके आदरं न लभते?
19. शिष्याय उपादेयं गुरुणाम् वचनम् अस्ति।
20. युष्माकं विद्यालये महान् उत्सवः कदा अस्ति?
21. त्वम् समयम् अनतिक्रम्य विद्यालयम् गच्छसि?
22. सः एव धन्यः यः शरणम् आगतस्य रक्षां करोति।
23. जनाः देशस्य भक्तान् पूजयन्ति।
24. माता च पिता च आगच्छतः।
25. सः पीतम् अम्बरं धारयति।
26. कूपम् प्राप्तः काकः जलम् अलभत।।
27. सा विधिम् अनतिक्रम्य गणितम् शिक्षते।
28. सः नरः श्रेष्ठः यः शरणम् आश्रितस्य पालनं करोति।
29. त्वम् शक्तिम् अनतिक्रम्य परिश्रमं करोषि।
30. धन्याः राज्ञः सेवकाः ये तं रक्षन्ति।
31. तौ पाणी च पादौ च प्रक्षालयतः।
32. अष्टावक्रः जनकस्य सभाम् अगच्छत्।
33. सरोवरे नीलानि उत्पलानि शोभन्ते।
34. अहं भवतः शरणम् आगताः अस्मि।
35. रामः च लक्ष्मणः च विश्वामित्रस्य शिष्यौ आस्ताम्।
36. ब्रह्मचर्याश्रमे शिक्षायाः ग्रहणे स्त्रीणाम् पुरुषाणाम् च समानः अधिकारः आसीत्।
37. किन्तु महान् आत्मा यस्य सः जनकः तस्य योग्यतां ज्ञात्वा तं स्वगुरुम् अमन्यत।

2. अधोलिखिते संवादे रेखाङ्कितपदेषु समास-विग्रहं कृत्वा लिखत–

1. मानवजीवनम् चतुर्षु आश्रमेषु विभक्तम्।
2. कोऽपि जनः तत्र अशिक्षितः न आसीत्।
3. पितामहः–पीतपुष्पाणि।
4. पितामहः–कोकिलमयूरौ।
5. जनकसुता सीता आसीत्।
6. तस्य वक्रदेहम् दृष्ट्वा सर्वे पण्डिताः अहसन्।

7. 'पञ्चवटी' इति स्थाने सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च अवसन्।
8. काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः?
9. सरसि नीलोत्पलानि शोभन्ते।
10. सुखदुःखे समे कृत्वा जीवनं यापयेत।
11. यशोदा श्रीकृष्णस्य मुखचन्द्रं पश्यति।
12. इदं स्थानं निर्मक्षिकम् अस्ति अतः अत्र रोगाः न वर्तन्ते।
13. अर्जुनस्य सारथिः चक्रपाणिः आसीत्।
14. किं तुभ्यं नीलकमलं रोचते?
15. अर्जुनस्य सारथिः पीताम्बरः आसीत्।
16. नरः साधुवृत्तिं समाचरेत्?
17. विमूढधीः अपक्वं फलं भुङ्क्ते।
18. मधुरवचनं विना भाषणं व्यर्थम् एव भवति।
19. पीताम्बरः कुत्र न वसति?
20. पश्यतु इदं सचित्रं पुस्तकम्।
21. नीलकण्ठः हिमालये वसति।
22. नीलकण्ठः हिमालये तपते।
23. बालकः अष्टध्यायीं स्मरति।
24. चक्रपाणिः सागरे शेते।
25. शङ्खपाणिः विष्णुः वर्तते।
26. सः जलजं पश्यति।
27. काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः?
28. अयं संसारः मरणशीलः अस्ति।
29. सरोवरे नीलकमलानि शोभन्ते।
30. विनयशीलः बुद्धः शास्त्रपारङ्गतः आसीत्।
31. सः प्रतिदिनं दानं करोति स्म।
32. सः प्रजाभ्यः धनधान्यं दातुं दानशालाः अकारयत्।
33. गृहस्थाश्रमे जनाः यथाशक्ति धनम् च अन्नम् च दत्त्वा अन्येषाम् आश्रमवासिनां रक्षां कुर्वन्ति स्म।
34. वने 'पञ्चवटी' इति स्थाने रामः लक्ष्मणसीताभ्यां सह अवसत्।

व्याकरणवीथिः पुस्तकात्

1. उदाहरणमनुसृत्य रिक्तस्थानानां पूर्तिः कोष्ठकात् समुचितैः समस्तपदैः कुरुत–

उदाहरण–तौ लवकुशौ वाल्मीकेः आश्रमे पठतः। (लवकुशे/लवकुशौ)

(*i*) .... जनः नित्यकर्मं कृत्वा प्रातराशं करोति। (विशालवृक्षः/सुप्तोत्थितः)

(*ii*) त्रयाणां लोकानां समाहारः .... इति कथ्यते। (त्रिलोकी/त्रिलोकम्)

(*iii*) ऋषेः आश्रमः .... अस्ति। (प्रतिगृहम्/उपगङ्गम्)

(*iv*) तव .... मलिनम् अस्ति। (पाणिपादाः/पाणिपदम्)

(*v*) .... सैनिकः व्रणयुक्तः जातः। (स्वर्गपतितः/अश्वपतितः)

(*vi*) .... जीवनस्य उद्देश्याः सन्ति। (धर्मार्थकाममोक्षं/धर्मार्थकाममोक्षाः)

उत्तराणि– (*i*) सुप्तोत्थितः (*ii*) त्रिलोकी (*iii*) उपगङ्गम् (*iv*) पाणिपदम् (*v*) अश्वपतितः (*vi*) धमार्थकाममोक्षाः

2. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदानि आश्रित्य समस्तपदं विग्रहं वा लिखत–

यथा–भिक्षुकः प्रत्येकं गृहं गच्छति। एकम् एकम् इति।

(*i*) शरणम् आगतः तु सदैव रक्षणीयः। ....

(*ii*) विद्यया हीनः छात्रः न शोभते। ....

(*iii*) असत्यं तु त्याज्यं भवति। ....

(*iv*) रामः महाराजः आसीत्। ....

(*v*) सीता च रामः च वनम् अगच्छताम्। ....

(*vi*) तडागः नीलोत्पलैः सुशोभते। ....

उत्तराणि– (*i*) शरणागतः (*ii*) विद्याहीनः (*iii*) न सत्यम् (*iv*) महान् राजा (*v*) सीतारामौ (*vi*) नीलैः उत्पलैः/नीलानि उत्पलानि तैः

3. उदाहरणानि पठित्वा तदनुसारं विग्रहं समासनामानि च लिखत।

उदाहरण–

पाणी च पादौ च तेषां समाहारः–पाणिपादम् (समाहार द्वन्द्वः)

माता च पिता च इति–पितरौ (एकशेष द्वन्द्वः)।

(*i*) ब्राह्मणौ ....

(*ii*) सुखदुःखम् ....

(*iii*) शिरोग्रीवम् ....

(*iv*) रामलक्ष्मणभरताः ....

(*v*) अजौ ....

(*vi*) बालकाः ....

(*vii*) शास्त्रप्रवीणः ....

(*viii*) नरसिंहः ....

(*ix*) प्रत्यक्षम् ....

(*x*) दशाननः ....

उत्तराणि– (*i*) ब्राह्मणः च ब्राह्मणः च (एकशेष द्वन्द्वः) (*ii*) सुखम् च दुःखम् च तयोः समाहारः (समाहार द्वन्द्वः) (*iii*) शिरः च ग्रीवा च तयोः समाहारः (समाहार द्वन्द्वः) (*iv*) रामः च लक्ष्मणः च भरतः च (इतरेतर द्वन्द्वः) (*v*) अजः च अजा च (एकशेष द्वन्द्वः) (*vi*) बालकः च बालिकाः च/बालकः च बालकः च बालकः (एकशेष द्वन्द्वः) (*vii*) शास्त्रे/शास्त्रेषु प्रवीणः (सप्तमी तत्पुरुषः) (*viii*) नरः सिंहः इव (कर्मधारयः) (*ix*) अक्षम् अक्षम् इति (अव्ययीभावः) (*x*) दश आननानि यस्य सः (बहुव्रीहिः)

4. अधोलिखितवाक्येषु समस्तपदं चित्वा तस्य विग्रहं लिखत–

समस्तपदम्	**विग्रहम्**
(*i*) विष्णुः पीताम्बरं धारयति।	....
(*ii*) भवतः कार्यं निर्विघ्नं समापयेत्।	....
(*iii*) दुर्गासप्तशती पठितव्या।	....
(*iv*) शरविद्धः हंसः भूमौ पतितः।	....

(v) वृद्धः पुत्रपौत्रम् दृष्ट्वा प्रसीदति। ....

(vi) विष्णुः चक्रपाणिः कथ्यते। ....

उत्तराणि– (i) पीतम् अम्बरम् (कर्मधारयः) (ii) विघ्नानाम् अभावः (अव्ययीभावः)

(iii) सप्तानाम् शतानाम् समाहारः (द्विगुः) (iv) शरेण विद्धः (तृतीया तत्पुरुषः)

(v) पुत्रम् च पौत्रम् च तयोः समाहारः (समाहार द्वन्द्वः) (vi) चक्रम् पाणौ यस्य सः (बहुव्रीहिः)

बोर्ड परीक्षायाः प्रश्नाः

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत–

1. अद्य विश्वपर्यावरणदिवसः अस्ति। [CBSE 2016]
   (क) विश्वपर्यावरणे दिवसे (ख) विश्वपर्यावरणं दिवसम्
   (ग) विश्वः परिआवरणः दिवसः (घ) विश्वपर्यावरणस्य दिवसः
2. वृक्षस्य मूले सुवर्णपूरितः घटः विद्यते। [CBSE 2016]
   (क) सुवर्णेन पूरितः (ख) सुवर्णम् पूरितः (ग) सुवर्णाय पूरितः (घ) सुवर्णस्य पूरितः
3. कदापि अनृतम् न ब्रूयात्। [CBSE 2016]
   (क) न ऋतम् (ख) न अनृतम् (ग) न नृतम् (घ) अन् ऋतम्
4. विद्याहीनः पशुसमानः भवति। [CBSE 2016]
   (क) विद्यया हीनः (ख) विद्यायां हीनः (ग) विद्यां हीनः (घ) विद्यायाः हीनः
5. राजपुत्राः वानरयूथं भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म।
   (क) भोज्येन पदार्थौः (ख) भोज्यम् पदार्थौः (ग) भोज्यात् पदार्थैः (घ) भोज्यैः पदार्थैः
6. अस्मिन् तडागे श्वेतकमलानि सन्ति। [CBSE 2012]
   (क) श्वेतम् कमलानि (ख) श्वेतम् कमलम् (ग) श्वेतः कमलानि (घ) श्वेतानि कमलानि
7. महात्मा हंसराजः महान् त्यागी आसीत्। [CBSE 2012]
   (क) महोत्यागी (ख) महोत्त्यागी (ग) महानः त्यागी (घ) महात्यागी
8. वृक्षे चपलाः वानराः कूर्दन्ति। [CBSE 2012]
   (क) चपलः वानराः (ख) चपलावानराः (ग) चपलवानराः (घ) चपलः वनराः
9. वयम् दुग्धधवलानि वस्त्राणि धारयामः। [CBSE 2014]
   (क) दुग्ध इव धवलानि (ख) दुग्धा इव धवलानि (ग) दुग्धम् इव धवलानि (घ) दुग्धेव धवलानि
10. सरसि विकसितानि कमलानि शोभन्ते। [CBSE 2014]
    (क) विकसिताकमलानि (ख) विकसितकमलानि (ग) विकसितकमलम् (घ) विकसितकमलैः
11. गुरोः वचनानि अमृतमधुराणि भवन्ति। [CBSE 2014]
    (क) अमृतम् एव मधुराणि (ख) मधुराणि इव अमृतम्
    (ग) अमृतम् इव मधुराणि (घ) मधुरम् अमृतम्
12. उत्तमाः जनाः प्रारब्धं कार्यम् न परित्यजन्ति। [CBSE 2016]
    (क) उत्तामजनः (ख) उत्तमजनाः (ग) उत्तामाजनाः (घ) उत्तामोजनाः

13. तस्य मया मृदूनि वचनानि श्रुतानि। [*CBSE 2016*]

(क) मृदुवचनम् (ख) मृदुवचना: (ग) मृदुवचनेषु (घ) मृदुवचनानि

14. आकाशे कृष्णा: मेघा: दृश्यन्ते। [*CBSE 2016*]

(क) कृष्णमेघान् (ख) कृष्णमेघा: (ग) कृष्णमेघ: (घ) कृष्णमेघै:

15. माता पुत्रस्य मुखकमलं दृष्ट्वा मोदते। [*CBSE 2016*]

(क) मुख कमलम् एव (ख) मुखं कमलम् (ग) कमलम् मुखम् इव (घ) मुखं कमलम् इव

16. व्याकरणस्य प्रधान: ग्रन्थ: अष्टानाम् अध्यायानाम् समाहार: अस्ति। [*CBSE 2012*]

(क) अष्टाध्यायी (ख) अष्टाध्याय: (ग) अष्टानामध्यायी (घ) अष्टाध्यायसमाहार:

17. इदं पञ्चानाम् पात्राणाम् समाहार: तुभ्यम् अस्ति। [*CBSE 2012*]

(क) पञ्चपात्र: (ख) पञ्चपत्रा: (ग) पञ्चपात्राणि (घ) पञ्चपात्रम्

18. जगति त्रिलोकीम् सर्वे जानन्ति। [*CBSE 2012*]

(क) त्रयाणां लोकानां समाहार:, ताम् (ख) त्रय: लोकानां समाहार:

(ग) त्रि लोकानां समाहार: (घ) त्रीणि लोकानां समाहार

19. सा गृहम् आगत्य षट्पदीम् भ्रमित्वा उपविष्टा। [*CBSE 2014*]

(क) षण्णां पदां समाहार:, ताम् (ख) षण्णां पदानां समाहार:, ताम्

(ग) षट् पदानि इति (घ) षट् पदानां समाहार:

20. शतानाम् अब्दानाम् समाहार: किम् कथ्यते?

(क) शताब्दम् (ख) शताब्दी (ग) शताब्दि (घ) शताब्द:

21. योगस्य अष्टाङ्गम् ज्ञात्वा सुखी भव। [*CBSE 2014*]

(क) अष्ट अङ्गानि (ख) अष्टानाम् अङ्गानां समाहार:

(ग) अष्टानि अङ्गानि (घ) अष्ट अङ्गम्

22. पञ्चानाम् पात्राणाम् समाहार: पवित्रम् अस्ति। [*CBSE 2014*]

(क) पञ्चपात्रम् (ख) पञ्चपात्राणि (ग) पञ्चपात्र: (घ) पञ्चपात्रे

23. सप्तानां अह्नां समाहारे एतत् कार्यम् कुरु। [*CBSE 2016*]

(क) सप्तसमाहरे (ख) सप्ताह्ने (ग) सप्तसमूहे (घ) सप्ताहे

24. वने पञ्चानाम् वटानां समाहार: अस्ति यत्र श्रीराम: अवसत्। [*CBSE 2016*]

(क) पञ्चवटम् (ख) वटपञ्चकम् (ग) पञ्चवटी (घ) पञ्चावटी

25. पञ्चतन्त्रम् इति शिक्षाप्रद: ग्रन्थ: अस्ति। [*CBSE 2016*]

(क) पञ्च तन्त्राणाम् समाहार: (ख) पञ्चानाम् तन्त्राणाम्

(ग) पञ्चानाम् तन्त्राणाम् समाहार: (घ) पञ्चतन्त्रस्य समाहार:

26. मातापितरौ सदैव वन्द्यौ। [*Delhi 2011*]

(क) माता च पिता च (ख) मातरौ च पितरौ च (ग) मातृ च पिता च (घ) मातृ च पितृ: च

27. बालक: पाणी च पादौ च एतेषां समाहार: प्रक्षाल्य भोजनं खादति। [*Delhi 2011*]

(क) पाणिपादम् (ख) पाणिपादान् (ग) पाणिपादौ (घ) पाणिपादे

28. पिककाकौ कूजत:। [All India 2011]

(क) पिक: च काक: च तयो: समाहार: (ख) पिका: च काका: च

(ग) पिक: च काक: च (घ) पिकम् च काकम् च

29. मातापितरौ श्व: गमिष्यत:। [All India 2011]

(क) मातर: च पितर: च (ख) माता च पिता च

(ग) माता च पिता च एतयो: समाहार: (घ) मातृ च पितृ च तयो: समाहार:

30. पिककाकौ उड्डीयेते। [All India 2012, 2014, Delhi 2016]

(क) पिका: च काका: च (ख) पिक: च काक: च (ग) पिक: च काक: तयो: समाहार:

31. वने पशव: च पक्षिण: च निवसन्ति। [All India 2012, Delhi 2016, All India 2016]

(क) पशव: पक्षिण: (ख) पशुपक्षिण: (ग) पशुपक्षी

32. अये! कथं श्रीकृष्णार्जुनौ युधिष्ठिर: च? [Delhi 2013, 2014]

(क) श्रीकृष्णौ अर्जुनौ च (ख) श्रीकृष्ण: च अर्जुन: च

(ग) श्रीकृष्णम् अर्जुनं च (घ) श्रीकृष्ण: अर्जुनौ च

33. पिकश्च काकश्च कृष्णौ भवत:। [Delhi 2013]

(क) पिककाकम् (ख) काकपिका: (ग) पिकौकाकौ (घ) पिककाकौ

34. पाणी च पादौ च प्रक्षाल्य भोजनं कुरु। [All India 2013]

(क) पाणिपादम् (ख) पाणिपादौ (ग) पाणीपादौ (घ) पाणीपादम्

35. शिशिरवसन्तौ पुनरायात:। [All India 2013]

(क) शिशिरस्य वसन्त: (ख) शिशिरौ च वसन्तौ च

(ग) शिशिरा: वसन्ता: च (घ) शिशिर: च वसन्त: च

36. मातापितरौ पूजनीयौ। [Delhi 2015]

(क) मातु: पितु: च (ख) मातरौ पितरौ च (ग) माता च पिता च (घ) मात्रो: पित्रो: च

37. न गर्वो न दैन्यं न च क्रोधलोभौ। [All India 2015]

(क) क्रोधस्य लोभस्य च (ख) क्रोध: च लोभ: च

(ग) क्रोधौ: च लोभौ च (घ) क्रोधाय लोभ:

38. पीतदुग्ध: बालक: प्रसन्न: अस्ति। [Delhi 2011]

(क) पीतं दुग्धम् (ख) पीतं दुग्धं यया सा (ग) पीतं दुग्धं येन स: (घ) पीतं दुग्धं यस्मात् स:

39. बहुफल: वृक्ष: अत्र शोभते। [Delhi 2011]

(क) बहूनि फलानि (ख) बहूनि फलानि यस्मिन् स:

(ग) बहूनां फलानां समाहार: (घ) बहूनि फलानि, स:

40. अधीतं व्याकरणं येन स: (नर:) आगच्छति। [All India 2011]

(क) अधीतव्याकरण: (ख) अधीतव्याकरणम् (ग) अधीतव्याकरणा (घ) अधीतव्याकरण

41. श्वेताम्बरा अत्र विराजते। [All India 2011]

(क) श्वेतम् अम्बरं यस्या: सा (ख) श्वेतम् अम्बरं यस्य स:

(ग) श्वेतम् अम्बरम् (घ) श्वेता अम्बरा

42. प्रतिहतम् अन्त:करणम् यस्य स: प्रच्छन्नभाग्य: अचिन्तयत्। [All India 2012]

(क) प्रतिहतमन्त: करणम् (ख) प्रतिहतकरणम् (ग) प्रतिहतान्त:करण:

43. एकदा सिद्धः अर्थः यस्य सः विहाराय नगरम् अगच्छत्। [*All India 2012*]

(क) सिद्धोऽर्थः (ख) अर्थसिद्धः (ग) सिद्धार्थः

44. दुष्टा बुद्धिः यस्य सः सद्वचनानि तिरस्कृत्य प्राचलत्। [*Delhi 2013, 2014*]

(क) दुष्टबुद्धिः (ख) दुष्टेन बुद्धिः (ग) बुद्धिदुष्टाः (घ) दुष्टाद् बुद्धिः

45. सः बाल्यात् एव नीरक्षीरयोः विवेकं कर्तुं शीलं यस्य सः आसीत्। [*Delhi 2013*]

(क) नीरक्षीरी (ख) नीरक्षीरः (ग) नीरक्षीरविवेकी (घ) नीरक्षीरविवेकः

46. विमूढ़ा धीः यस्य सः पक्वं फलं त्यक्त्वा अपक्वं खादति। [*All India 2013, Delhi 2016*]

(क) विमूढ़ाधी (ख) विमूढ़धीः (ग) विमूढ़ीधीः (घ) धीविमूढ़ा

47. दुष्टबुद्धिः सद्वचनानि तिरस्कृत्य प्राचलत्। [*All India 2013*]

(क) दुष्टेन बुद्धिः (ख) बुद्धिः दुष्टं यस्य सः
(ग) दुष्टा बुद्धिः यस्य सः (घ) दुष्टात् बुद्धिः

48. ध्यानमग्नः स्थितप्रज्ञ इव तिष्ठामि। [*Delhi 2014*]

(क) स्थितः प्रज्ञः यस्य सः (ख) स्थितः प्रज्ञाः यस्याः सा
(ग) स्थिता प्रज्ञा यस्य सः (घ) प्रज्ञा स्थिता यस्याः सा

49. प्रतिहतम् अन्तःकरणम् यस्य सः प्रच्छन्नभाग्यः अचिन्तयत्। [*All India 2014, 2016*]

(क) प्रतिहतकरणम् (ख) प्रतिहतमन्तःकरणम् (ग) प्रतिहतान्तःकरणः (घ) अन्तः करणप्रतिहतम्

50. पीतदुग्धा बालिका विद्यालयं गच्छति। [*All India 2014*]

(क) पीतं दुग्धं यया सा (ख) पीतं दुग्धं येन सः (ग) दुग्धं पीतं यस्मिन् सः (घ) पीतं दुग्धं यस्मै सः

51. दत्तं धनं यस्मै सः जनः आगच्छति। [*Delhi 2015*]

(क) दत्तधनम् (ख) दत्तधनः (ग) दत्तधनाय (घ) दत्तधनस्य

52. पीतदुग्धा बालिका भ्रमति। [*Delhi 2015*]

(क) पीतं दुग्धम् (ख) पीतं दुग्धं येन सः (ग) पीतं दुग्धं यया सा (घ) पीतं च दुग्धं च

53. सिद्धः अर्थः यस्य सः विहाराय वनम् अगच्छत्। [*All India 2015*]

(क) सिद्धार्थस्य (ख) सिद्धार्थः (ग) सिद्धार्थौ (घ) सिद्धार्थाः

54. तस्मिन् उद्याने बहुफलः वृक्षः अस्ति। [*All India 2015*]

(क) बहूनि फलानि यस्मिन् सः (ख) बहूनि च फलानि च
(ग) बहूनि फलानि (घ) बहूनि फलानि येषु ते

55. पीतदुग्धः बालः विद्यालयं गच्छति। [*Delhi 2015*]

(क) पीतं दुग्धं यया सा (ख) पीतं दुग्धं यस्मै सः (ग) दुग्धं पीतं यस्मिन् सः (घ) पीतं दुग्धं येन सः

56. पीताम्बरः हरिः क्षीरसागरे शेते। [*All India 2016*]

(क) पीतम् अम्बरं यस्य सः (ख) पीतम् अम्बरा यस्य (ग) पीतानि अम्बराणि यस्या सा

57. कार्यं समापयितुं सः शक्तिम् अनतिक्रम्य परिश्रमं करोति। [*Delhi 2011*]

(क) यथाशक्तिः (ख) यथाशक्ति (ग) यथाशक्तिम् (घ) यथाशक्ती

58. वृक्षस्य समीपम् एका नदी वहति। [*Delhi 2011*]

(क) उपवृक्षम् (ख) उपवृक्षः (ग) सवृक्षम् (घ) सुवृक्षम्

59. परपीडनं साधुजनस्य रूपस्य योग्यं कार्यं न अस्ति। [*All India 2011*]

(क) अनुरूपः (ख) अनुरूपस्य (ग) अनुरूपम् (घ) अनुरूप

60. सचित्रं पुस्तकम् आनय। [All India 2011]

(क) चित्रस्य भावम् (ख) चित्रेण सहितम् (ग) चित्रम् अनतिक्रम्य (घ) चित्रस्य समीपम्

61. अयं बालकः यथेच्छं फलानि खादति। [All India 2012]

(क) इच्छाम् अनतिक्रम्य (ख) इच्छया सहितम् (ग) इच्छाभिः अनतिक्रम्य

62. वृक्षे सः वानरः उपनीडम् गच्छति। [All India 2012]

(क) नीडस्य समीपम् (ख) नीडे नीडे (ग) नीडेन निकटे

63. सर्वेषामपि महत्त्वं विद्यते यथासमयम्। [Delhi 2013]

(क) समयानुसारेण (ख) यथासमयात् (ग) समयं प्रति (घ) समयम् अनतिक्रम्य

64. बालाः उपवृक्षं क्रीडन्ति। [Delhi 2013]

(क) वृक्षस्य समीपम् (ख) वृक्षं वृक्षं प्रति (ग) वृक्षात् दूरम् (घ) वृक्षे एव

65. सर्वेषामेव महत्त्वं विद्यते समयम् अनतिक्रम्य। [All India 2013]

(क) यथासमयम् (ख) समयानुसारेण (ग) अनतिक्रम्यसमयेन (घ) यथासमयात्

66. उपगङ्गम् अयं विद्यालयः शोभते। [All India 2013]

(क) गङ्गायाः दूरम् (ख) गङ्गायाः समीपम् (ग) गङ्गायाम् एव (घ) गङ्गां गङ्गां च

67. काकः सक्रोधं प्रविश्य कथयति। [Delhi 2014]

(क) क्रोधं सह (ख) क्रोधेन सहितम् (ग) क्रोधं कृत्वा (घ) क्रोधः काकः च

68. एकः वानरः यथाशक्ति वृक्षे स्थितान् पक्षिणः तुदति स्म। [All India 2014]

(क) शक्तिसहितम् (ख) शक्तिम् अनतिक्रम्य (ग) शक्तेः योग्यम् (घ) शक्तेः अभावः

69. रामः मृगस्य पश्चात् धावति स्म। [All India 2014]

(क) मृगानुसारम् (ख) उपमृगम् (ग) अनुमृगम् (घ) समृगम्

70. श्रीरामः मृगस्य पश्चात् गच्छति। [Delhi 2015]

(क) अनुमृगम् (ख) अनुमृगः (ग) उपमृगम् (घ) प्रतिमृगम्

71. तत् सचित्रं पुस्तकम् अत्र आनय। [Delhi 2015]

(क) चित्रस्य समीपे (ख) चित्रस्य पश्चात् (ग) चित्रेण सहितम् (घ) चित्रस्य अभावः

72. ये परिश्रमं कुर्वन्ति ते निर्विघ्नं जीवन्ति। [All India 2015]

(क) विघ्नैः सहितम् (ख) विघ्नानां पश्चात् (ग) विघ्नानाम् अभावः (घ) विघ्नम् अनतिक्रम्य

73. शिशवः सचित्रं पुस्तकं द्रष्टुम् इच्छन्ति। [All India 2015]

(क) चित्रं च सचित्रं च (ख) चित्रस्य अभावः (ग) चित्रस्य समीपे (घ) चित्रेण सहितम्

74. अयं वानरः यथेच्छं फलानि खादति। [Delhi 2015]

(क) इच्छया सहितम् (ख) इच्छाम् अनतिक्रम्य (ग) इच्छाभिः अनतिक्रम्य (घ) इच्छायाः पश्चात्

75. सः यथेच्छं फलानि खादति। [All India 2016]

(क) इच्छाम् अनतिक्रम्य (ख) इच्छया सहितम् (ग) इच्छाभिः समम्

76. वृक्षे सः वानरः उपनीडं गच्छति। [All India 2016]

(क) नीडे-नीडे (ख) नीडेन सह (ग) नीडस्य समीपम्

77. अद्य राष्ट्रपतेः भवने संस्कृतविदुषां सम्मानसमारोहः आयोज्यते। [CBSE 2018]

(क) राष्ट्रपतिनिवासे (ख) राष्ट्रपतीयभवने (ग) राष्ट्रपतिभवने

78. कदापि अनृतं न वक्तव्यम्। [CBSE 2018]

(क) न ऋतम् (ख) अनृ + क्त (ग) ऋत + न

79. माता-पितरौ प्रणम्य परीक्षाभवनं गच्छ। [CBSE 2018]

(क) माता च पितरौ च (ख) माता च पिता च (ग) मातरौ च पितरौ च

80. एतद् आचरणं साधुजनस्य रूपस्य योग्यं नास्ति। [CBSE 2018]

(क) रूपयोग्यम् (ख) रूपस्य निकटे (ग) अनुरूपम्

शेमुषी पाठ्यपुस्तकात्

रेखाङ्कितानां पदानां समासो विग्रहो वा कृत्वा लिखत–

पाठ–1 (शुचिपर्यावरणम्)

1. दुर्वहम् अत्र जीवितं जातम्।
2. महानगराणाम् मध्ये चलदनिशं कालायसस्य चक्रम्।
3. दुर्दान्तैः दशनैः अमुना स्यात्।
4. नैव जनानाम् ग्रसनम्।
5. कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति।
6. वाष्पयानानाम् माला संधावति।
7. यानानां पङ्क्तयः हि अनन्ताः कठिनं संसरणम्।
8. वायुमण्डलं भृशं दूषितम्।
9. नहि निर्मलम् जलम्।
10. कुत्सितानाम् वस्तूनाम् मिश्रितं भक्ष्यम्।
11. समलम् धरातलम्।
12. प्रपश्यामि ग्रामान्ते निर्झर-नदी-पयः पूरितम्।
13. एकान्ते कान्तारे क्षणमपि मे स्यात् सञ्चरणम्।
14. हरिततरूणां ललितलतानां माला रमणीया।
15. कुसुमावलिः समीरचालिता स्यात् मे करणीया।
16. खगकुलकलरव गुञ्जितवनदेशम्।
17. कुर्यात् जीवित रसहरणम्।
18. प्रस्तरतले लतातरुगुल्मा नो भवन्तु पिष्टाः।
19. मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्मरणम्।

पाठ–2 (बुद्धिर्बलवती सदा)

20. तत्र राजसिंहः नाम राजपुत्रः वसति स्म।
21. एकदा केनापि आवश्यककार्येण तस्य भार्या पितुः गृहं प्रति चलिता।
22. मार्गे गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श।
23. कथमेकैकशः व्याघ्रभक्षणाय कलहं कुरुथः?
24. इति श्रुत्वा व्याघ्रमारी काचिद् इयम् इति मत्वा व्याघ्रो भयाकुलचित्तः नष्टः।
25. निजबुद्ध्या विमुक्ता सा भयात् व्याघ्रस्य भामिनी।
26. भयाकुलं व्याघ्रं दृष्ट्वा शृगालः हसन् आह।
27. त्वमपि किञ्चिद् गूढप्रदेशम्।
28. परं गृहीतकरजीवितः नष्टः शीघ्रं तदग्रतः।
29. परं प्रत्युत्पन्नमतिः सा उवाच।
30. रे रे धूर्त! त्वया दत्तं महत्त्वं व्याघ्रत्रयं पुरा।
31. व्याघ्रोऽपि सहसा नष्टः गलबद्धशृगालकः।

पाठ–3 (व्यायामः सर्वदा पथ्यः)

32. शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम्।
33. शरीरोपचयः कान्तिः गात्राणां सुविभक्तता।
34. वयोरूपगुणैः हीनम् अपि कुर्यात् सुदर्शनम्।
35. विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते।
36. स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः।
37. हृदिस्थानास्थितः वायुः यदा वक्त्रं प्रपद्यते।
38. वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च।

पाठ–4 (शिशुलालनम्)

39. सिंहासनस्थः रामः दृश्यते।
40. ततः तापसौ कुशलवौ प्रविशतः।
41. रामस्य समीपम् उपसृत्य प्रणम्य च।
42. कुशलप्रश्नस्य भाजनम् एव किं वयमत्र भवतोः।
43. अहो हृदयग्राही स्पर्शः।
44. राजासनं खलु एतत्।
45. सव्यवधानम् न चारित्रलोपाय।
46. अनिच्छां नाटयतः उभौ।
47. भवति शिशुजनः वयोऽनुरोधात्।
48. पशुपति-मस्तक-केतकच्छदत्त्वम्।
49. क्षत्रियकुलपितामहयोः सूर्यचन्द्रयोः को वा भवतोर्वंशस्य कर्ता?
50. किं द्वयोरप्येकमेव प्रतिवचनम्।

51. भ्रातरौ आवां सोदर्यौ।
52. आर्यस्य वन्दनायां लव इत्यात्मानं श्रावयामि।
53. न कश्चिदस्मिन् तपोवने तस्य नाम व्यवहरति।
54. यदि आवयोः बालभावजनितं किञ्चिद् अविनयं पश्यति।
55. एतेन वचनेन दारकौ निर्भर्त्सयति।
56. सर्वथा समरूपः कुटुम्बवृत्तान्तः।
57. अपूर्वोऽयं मानवानां सरस्वती अवतारः।
58. राजन् उपाध्यायदूतः अस्मान् त्वरयति।

पाठ–5 (जननी तुल्यवत्सला)

59. कश्चित् कृषकः बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं करोति स्म।
60. तयोः एकः शरीरेण दुर्बलः आसीत्।
61. अतः कृषकः तं दुर्बलं वृषभं तोदनेन नुद्यमानः अवर्तत।
62. भूमौ पतिते स्वपुत्रं दृष्ट्वा सर्वधेनूनां मातुः सुरभेः नेत्राभ्याम् अश्रूणि आविरासन्।
63. सुरभेः इमाम् अवस्थां दृष्ट्वा सुराधिपः तामपृच्छत्।
64. पुत्रस्य दैन्यं दृष्ट्वा अहं रोदिमि।
65. विनिपातो न वः कश्चित् दृश्यते त्रिदशाधिपः।
66. यदि पुत्रसहस्रं मे, सर्वत्र सममेव मे।
67. अस्मिन् पुत्रे विशिष्य आत्मवेदनाम् अनुभवामि।
68. सर्वेषु अपत्येषु जननी तुल्यवत्सला।
69. सुरभिवचनं श्रुत्वा विस्मितस्य आखण्डलस्य अपि हृदयमद्रवयत्।
70. अचिरादेव चण्डवातेन मेघरवैः च सह प्रवर्षः समजायत।
71. पश्यतः एव सर्वत्र जलोपप्लवः सञ्जातः।
72. कृषकः हर्षातिरेकेण कर्षणाविमुखः सन् गृहमगात्।
73. पुत्रे दीने तु सा माता कृपार्द्रहृदया भवेत्।

पाठ–6 (सुभाषितानि)

74. शरीरस्थः महान् रिपुः।
75. न वेत्ति निर्बलः।
76. पिकः वसन्तस्य गुणं न वायसः।
77. अकारण द्वेषि मनः तु यस्य वै।
78. उदीरितः अर्थः पशुनापि गृहयते।
79. अनुक्तम् अपि ऊहति पण्डितो जनः।
80. परेङ्गितज्ञानफलाः हि बुद्धयः।
81. देहस्थितः देहविनाशाय।
82. सेवितव्यः महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः।
83. संपत्तौ च विपत्तौ च महताम् एकरूपता।
84. नास्ति किञ्चित् निरर्थकम्।
85. अश्वः चेद् धावने वीरः।
86. भारस्य वहने खरः।

पाठ–7 (सौहार्द प्रकृतेः शोभा)

87. वनस्य दृश्यम् समीपे एव एका नदी वहति।
88. क्रुद्धः सिंहः तं प्रहर्तुम् इच्छति।
89. परं वानरः तु कूर्दित्वा वृक्षम् आरुढ़ः।
90. अपरः वानरः सिंहस्य कर्णम् आकृष्य पुनः वृक्षोपरि आरोहति।
91. विविधाः पक्षिणः अपि सिंहस्य एतादृशीं दशां दृष्ट्वा हर्षमिश्रितं कलरवं कुर्वन्ति।
92. निद्राभङ्गदुःखेन वनराजः सन्नपि तुच्छजीवैः आत्मनः दुरवस्थया श्रान्तः पृच्छति।
93. त्वं वनराजः भवितुं तु सर्वथा अयोग्यः।
94. किं न श्रुता त्वया पञ्चतन्त्रोक्तिः?
95. यत्र तत्र का-का इति कर्कशध्वनिना वातावरणम् आकुलीकरोषि।
96. कृष्णवर्णं त्वां कथं वनराजं मन्यामहे वयम्?
97. यदि अहं कृष्णवर्णः तर्हि त्वं किं गौराङ्गः?
98. अनृतं वदसि चेत् काकः दशेत्।
99. अस्माकं परिश्रमः ऐक्यं च विश्वप्रथितम् अपि च काकचेष्टः।
100. विद्यार्थी एव आदर्शच्छात्रः मन्यते।
101. को भेदः पिककाकयोः?
102. वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः।
103. अहमेव करुणापरः पक्षिसम्राट् काकः।
104. अहं विशालकायः, बलशाली पराक्रमी च।
105. वन्यपशून् तु तुदन्तं जन्तुमहं मारयिष्यामि।
106. अतः अहमेव योग्यः वनराजपदाय।
107. गजस्यापि पुच्छं विधूय वृक्षोपरि आरोहति।
108. अतः वन्यजन्तूनां रक्षायै वयमेव क्षमाः।
109. एतत्सर्वं श्रुत्वा नदीमध्यः एकः बकः।
110. अहं तु शीतले जले बहुकालपर्यन्तम् अविचलः ध्यानमग्नः।
111. स्थितप्रज्ञः इव स्थित्वा सर्वेषां रक्षायाः उपायान् चिन्तयिष्यामि।
112. अहं मिलित्वा रक्षोपायान् क्रियान्वितान् कारयिष्यामि।
113. विरम विरम आत्मश्लाघायाः।
114. यदि न स्यात् नरपतिः।
115. को न जानाति तव ध्यानावस्थाम्।
116. तव कारणात् तु सर्वं पक्षिकुलम् एव अवमानितं जातम्।
117. अरे अहिभुक्! नृत्यातिरिक्तं का तव विशेषता?
118. एतस्मिन् एव काले व्याघ्रचित्रकौ अपि नदीजलं पातुम् आगतौ।

119. अरे किं वनराजपदाय सुपात्रं चीयते?

120. यदेषः आत्मश्लाघाहीनः पदनिर्लिप्तः उलूकः अस्माकं राजा भविष्यति।

121. प्रजासुखे सुखं राज्ञः।

पाठ–8 (विचित्रः साक्षी)

122. कश्चन निर्धनः जनः भूरि परिश्रम्य वित्तमुपार्जितवान्।

123. तेन स्वपुत्रम् एकस्मिन् महाविद्यालये प्रवेशं दापयितुं सफलः जातः।

124. परम् अर्थकार्श्येन पीडितः स पदातिरेव प्राचलत्।

125. निशान्धकारे प्रसृते विजने प्रदेशे पदयात्रा न शुभावहा।

126. सः पार्श्वस्थिते ग्रामे रात्रिनिवासं कर्तुं कञ्चिद् गृहस्थमुपागतः।

127. विचित्रा दैवगतिः।

128. तस्मिन् गृहे कश्चन चौरः गृहाभ्यन्तरं प्रविष्टः।

129. चौरस्य पादध्वनिना प्रबुद्धः अतिथिः चौरशङ्कया तमन्वधावत्।

130. तस्य तारस्वरेण प्रबुद्धाः ग्रामवासिनः तत्रागच्छन्।

131. अग्रिमे दिने स आरक्षी चौर्याभियोगे तं न्यायालयं नीतवान्।

132. स तं निर्दोषम् अमन्यत आरक्षिणं च दोषभाजनम्।

133. किन्तु प्रमाणाभावात् स निर्णेतुं नाशक्नोत्।

134. अन्येद्युः तौ न्यायालये स्व-स्व पक्षं पुनः स्थापितवन्तौ।

135. इतः क्रोशद्वयान्तराले कश्चिज्जनः केनापि हतः।

136. तस्य मृतशरीरं राजमार्गं निकषा वर्तते।

137. न्यायाधीशः आरक्षिणं तं शवम् आनेतुम् आदिष्टवान्।

138. तत्रोपेत्य काष्ठपटले निहितं पटाच्छादितं देहं स्कन्धे वहन्तौ न्यायाधिकरणं प्रति प्रस्थितौ।

139. आरक्षी सुपुष्टदेहः आसीत्।

140. अभियुक्तः अतीव कृशकायः (आसीत्)।

141. सः भारवेदनया क्रन्दति स्म।

142. तस्य क्रन्दनं निशम्य मुदितः आरक्षी तमुवाच।

143. इदानीं निजकृत्यस्य फलं भुङ्क्ष्व।

144. अस्मिन् चौर्याभियोगे त्वं वर्षत्रयस्य कारादण्डं लप्स्यसे।

145. न्यायाधीशः तं जनं ससम्मानं मुक्तवान्।

पाठ–9 (सूक्तयः)

146. पिता यच्छति पुत्राय बाल्ये विद्याधनं महत्।

147. अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेत् यदि।

148. तदेवाहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः।

149. त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।

150. परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्ते अपक्वं विमूढधीः।

151. यत् प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः।

152. वाक्पटुः धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः।

153. य इच्छति आत्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च।

154. आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् विदुषां वचः।

पाठ–10 (भूकम्पविभीषिका)

155. गणतन्त्रदिवस पर्वणि यदा भारतं मग्नम् आसीत्।

156. भारतराष्ट्रं नृत्य-गीतवादित्राणाम् उल्लासे मग्नमासीत्।

157. गुर्जरराज्यं क्रन्दनविकलं जातम्।

158. कच्छजनपदं ध्वंसावशेषु परिवर्तितवत्।

159. उत्खाताः विद्युद्दीपस्तम्भाः।

160. जलधाराभिः महाप्लावनदृश्यम् उपस्थितम्।

161. ध्वस्तभवनेषु सम्पीडिताः अन्ये क्रन्दन्ति स्म।

162. क्षुत्क्षामकण्ठाः मृतप्रायाः शिशवः तु जीवनं धारितवन्तः।

163. महत् कम्पनं जातम्।

164. येन महाविनाशदृश्यं समुत्पद्यते।

165. इति कथयन्ति भूकम्पविशेषज्ञाः।

166. विज्ञानगर्वितः मानवः वामन कल्पः एव भवति।

167. तथापि भूकम्परहस्यज्ञाः कथयन्ति।

168. नदीजलम् अपि नैकस्मिन् स्थले पुञ्जीकरणीयम्।

169. अन्यथा असन्तुलन वशात् भूकम्पः सम्भवति।

170. अशान्तानि खलु तान्येव महाविनाशम् उपस्थापयन्ति।

पाठ–11 (प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुहृद्)

171. वत्स! मणिकार त्रेष्ठिनं चन्दनदासम् इदानीं द्रष्टुमिच्छामि।

172. अपि प्रचीयन्ते संव्यवहाराणां वृद्धिलाभाः।

173. आर्यस्य प्रसादेन अखण्डिता मे वाणिज्या।

174. भो श्रेष्ठिन्! प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियम् इच्छन्ति राजानः।

175. भो श्रेष्ठिन्! चन्द्रगुप्तराज्यम् इदं न नन्दराज्यम्।

176. नन्दस्यैव अर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति।

177. स च अपरिक्लेशः कथम् आविर्भवति।

178. राजनि अविरुद्धवृत्तिः भव।

179. आर्य! कः पुनः अधन्यः राज्ञः विरुद्धः इति आर्येण अवगम्यते।

180. त्वम् अद्यापि राजापथ्यकारिणः अमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहे रक्षसि।

181. शिरसि भयम्, अतिदूरं तत्प्रतिकारः।

182. सुलभेषु अर्थलाभेषु परसंवेदने जने।

पाठ–12 (अन्योक्तयः)

183. एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत्।

184. न सा बकसहस्रेण परितः तीरवासिना।

185. भुक्ता मृणालपटली भवता।

186. कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः।

187. तोयैरल्पैरपि करुणया भीमभानौ निदाघे।

188. आपेदिरे अम्बरपथं परितः पतङ्गाः।

189. आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्णतप्तम्।

190. रिक्तोऽसि यज्जलद! सैव तवोत्तमा श्रीः।

191. अम्भोदाः बहवो हि सन्ति।

ग3 प्रत्यया:

परिभाषा

वे शब्द या शब्दांश, जिनका अपना कोई स्वतन्त्र अर्थ नहीं होता, लेकिन किसी भी शब्द या धातु के पीछे (बाद) जुड़कर उसके अर्थ को बदल देते हैं, 'प्रत्यय' कहलाते हैं।

जैसे– √गम् + क्त्वा = गत्वा
(जाना) (जाकर)

प्रस्तुत उदाहरण में 'जाने' के अर्थ (गमनार्थ) में प्रयुक्त 'गम्' धातु में 'क्त्वा' प्रत्यय का प्रयोग होने से इसका अर्थ 'जाकर' हो जाता है।

प्रत्यय तीन प्रकार के होते हैं—1. कृत् प्रत्यय (कृदन्त), 2. तद्धित प्रत्यय, 3. स्त्री प्रत्यय।

1. कृत् प्रत्यय (कृदन्त)—धातुओं से संज्ञा, विशेषण आदि शब्द बनाने के लिए धातुओं के साथ जो प्रत्यय जोड़े जाते हैं, उन्हें '**कृत्**' प्रत्यय कहते हैं। धातुओं के साथ लगाकर **कृत्** प्रत्यय जो शब्द बनाते हैं, वे **कृदन्त** कहलाते हैं; यथा–

कृ + तव्यत् = कर्तव्य (करने योग्य) भू + क्त्वा = भूत्वा (होकर)

कृत् प्रत्यय मुख्यत: **चार प्रकार** के होते हैं—

(*i*) भूतकालिक कृत् प्रत्यय – क्त और क्तवतु
(*ii*) पूर्वकालिक कृत् प्रत्यय – क्त्वा और ल्यप्
(*iii*) प्रयोजनवाचक प्रत्यय – तुमुन् प्रत्यय
(*iv*) अनुज्ञावाचक कृत् प्रत्यय – तव्यत् और अनीयर्

2. तद्धित प्रत्यय—संज्ञा शब्दों से विशेषण, विशेषण से संज्ञा अथवा अव्यय आदि बनाने के लिए जो प्रत्यय लगाए जाते हैं, उन्हें **'तद्धित'** प्रत्यय कहते हैं। **ये धातुओं को छोड़कर शेष सभी प्रकार के संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया-विशेषण आदि शब्दों के साथ लगाए जाते हैं।** तद्धित प्रत्यय के अन्तर्गत **मतुप्, णिनि, ठक्, त्व, तल्** आदि प्रत्ययों का प्रयोग किया जाता है; यथा–

शील + मतुप् = शीलवान् + त्व/तल् = शीलवत्त्वम्/शीलवत्ता
(संज्ञा) (प्रत्यय) (विशेषण) (प्रत्यय) (संज्ञा)

3. स्त्री-प्रत्यय—पुल्लिग शब्दों से स्त्रीलिंग बनाने के लिए जो प्रत्यय लगाए जाते हैं, उन्हें **'स्त्री-प्रत्यय'** कहते हैं। स्त्री-प्रत्यय के अन्तर्गत **ङीप्** व **टाप्** आदि प्रत्यय होते हैं।

मूषक + टाप् = मूषिका कुमार + ङीप् = कुमारी

प्रत्येक धातु के साथ सदा अनिट् (इट् के बिना) रहने वाले प्रत्यय—शतृ, शानच्, ल्यप्, अनीयर्।

अनिट् के साथ सेट् रहने वाले प्रत्यय—क्त, क्तवतु, क्त्वा, तुमुन्, तव्यत्।

विद्यार्थियों की सुविधा के लिए पाठ्यक्रम में निर्धारित प्रत्ययों का विस्तार के साथ वर्णन।

1. कृत् (कृदन्त) प्रत्यय:

(क) तव्यत् प्रत्यय:
(Order/Advise)

तव्यत् प्रत्यय का प्रयोग '**चाहिए**' अथवा '**योग्य**' अर्थ में होता है। **तव्यत् प्रत्यय में अन्तिम 'त्' का लोप होकर तव्य शेष रहता है;** यथा–

पठ् + तव्यत् (तव्य) = पठितव्य   कृ + तव्यत् (तव्य) = कर्तव्य

नियम—

1. तव्यत् प्रत्यय के रूप तीनों लिंगों तथा सभी कारकों (विभक्तियों) में चलते हैं; यथा–

प्रथमा विभक्ति —	**पुंल्लिग**	**स्त्रीलिंग**	**नपुंसकलिंग**
	गन्तव्य:	गन्तव्या	गन्तव्यम्

2. धातु से तव्यत् प्रत्यय होने पर धातु के प्रथम स्वर (इ, उ, ऋ, ऌ) का गुण (क्रमश: ए, ओ, अर्, अल्) हो जाता है; जैसे–
   नी + तव्यत् = नेतव्य   श्रु + तव्यत् = श्रोतव्य   कृ + तव्यत् = कर्तव्य
3. यदि धातु सेट् है तो धातु और तव्यत् प्रत्यय के बीच में (इट्) **इ** लग जाता है; जैसे–
   पठ् + तव्यत् = पठितव्य   भू + तव्यत् = भवितव्य
4. तव्यत् प्रत्यय में कर्त्ता में तृतीया विभक्ति और कर्म में प्रथमा विभक्ति का प्रयोग होता है; जैसे–
   मया ग्रन्थ: पठितव्य:।   (मेरे द्वारा ग्रन्थ पढ़ा जाना चाहिए।)
5. अकर्मक धातु में 'तव्यत्' से युक्त क्रिया प्रथमान्त, नपुंसकलिंग और एकवचन की होती है; जैसे–
   सर्वै: हसितव्यम्।   (सबको हँसना चाहिए।)

   इस प्रत्यय के अन्य उदाहरण निम्नलिखित हैं—

अनिट् (इ से रहित) धातुएँ

धातु	धातु + तव्यत्	पुंल्लिग रूप	स्त्रीलिंग रूप	नपुंसकलिंग रूप
आप् (प्राप्त करना)	आप् + तव्यत्	आप्तव्य:	आप्तव्या	आप्तव्यम्
इष् (चाहना)	इष् + तव्यत्	एष्टव्य:	एष्टव्या	एष्टव्यम्
कृ (करना)	कृ + तव्यत्	कर्तव्य:	कर्तव्या	कर्तव्यम्
क्री (खरीदना)	क्री + तव्यत्	क्रेतव्य:	क्रेतव्या	क्रेतव्यम्
क्रुध् (क्रोध करना)	क्रुध् + तव्यत्	क्रोद्धव्य:	क्रोद्धव्या	क्रोद्धव्यम्
गम् (जाना)	गम् + तव्यत्	गन्तव्य:	गन्तव्या	गन्तव्यम्
गै (गाना)	गै + तव्यत्	गातव्य:	गातव्या	गातव्यम्
घ्रा (सूँघना)	घ्रा + तव्यत्	घ्रातव्य:	घ्रातव्या	घ्रातव्यम्
चि (चुनना)	चि + तव्यत्	चेतव्य:	चेतव्या	चेतव्यम्
छिद् (काटना)	छिद् + तव्यत्	छेत्तव्य:	छेत्तव्या	छेत्तव्यम्
जि (जीतना)	जि + तव्यत्	जेतव्य:	जेतव्या	जेतव्यम्
ज्ञा (जानना)	ज्ञा + तव्यत्	ज्ञातव्य:	ज्ञातव्या	ज्ञातव्यम्
तुद् (दु:ख देना)	तुद् + तव्यत्	तोत्तव्य:	तोत्तव्या	तोत्तव्यम्
तुष् (प्रसन्न होना)	तुष् + तव्यत्	तोष्टव्य:	तोष्टव्या	तोष्टव्यम्
त्यज् (छोड़ना)	त्यज् + तव्यत्	त्यक्तव्य:	त्यक्तव्या	त्यक्तव्यम्
त्रै (पालना)	त्रै + तव्यत्	त्रातव्य:	त्रातव्या	त्रातव्यम्
दा (देना)	दा + तव्यत्	दातव्य:	दातव्या	दातव्यम्

दुह् (दुहना)	दुह् + तव्यत्	दोग्धव्य:	दोग्धव्या	दोग्धव्यम्
दृश् (देखना)	दृश् + तव्यत्	द्रष्टव्य:	द्रष्टव्या	द्रष्टव्यम्
धा (धारण करना)	धा + तव्यत्	धातव्य:	धातव्या	धातव्यम्
नम् (नमस्कार करना)	नम् + तव्यत्	नन्तव्य:	नन्तव्या	नन्तव्यम्
नश् (नष्ट होना)	नश् + तव्यत्	नष्टव्य:	नष्टव्या	नष्टव्यम्
नी (ले जाना)	नी + तव्यत्	नेतव्य:	नेतव्या	नेतव्यम्
पच् (पकाना)	पच् + तव्यत्	पक्तव्य:	पक्तव्या	पक्तव्यम्
पा (पीना)	पा + तव्यत्	पातव्य:	पातव्या	पातव्यम्
प्रच्छ् (पूछना)	प्रच्छ् + तव्यत्	प्रष्टव्य:	प्रष्टव्या	प्रष्टव्यम्
बुध् (जागना)	बुध् + तव्यत्	बोद्धव्य:	बोद्धव्या	बोद्धव्यम्
ब्रू (कहना)	ब्रू + तव्यत्	वक्तव्य:	वक्तव्या	वक्तव्यम्
भी (डरना)	भी + तव्यत्	भेतव्य:	भेतव्या	भेतव्यम्
भुज् (खाना, पालना)	भुज् + तव्यत्	भोक्तव्य:	भोक्तव्या	भोक्तव्यम्
मुच् (छोड़ना)	मुच् + तव्यत्	मोक्तव्य:	मोक्तव्या	मोक्तव्यम्
या (जाना)	या + तव्यत्	यातव्य:	यातव्या	यातव्यम्
रुध् (रोकना)	रुध् + तव्यत्	रोद्धव्य:	रोद्धव्या	रोद्धव्यम्
लभ् (पाना)	लभ् + तव्यत्	लब्धव्य:	लब्धव्या	लब्धव्यम्
वप् (काटना, बोना)	वप् + तव्यत्	वप्तव्य:	वप्तव्या	वप्तव्यम्
वच् (बोलना)	वच् + तव्यत्	वक्तव्य:	वक्तव्या	वक्तव्यम्
वस् (रहना)	वस् + तव्यत्	वस्तव्य:	वस्तव्या	वस्तव्यम्
वह् (ढोना)	वह् + तव्यत्	वोढव्य:	वोढव्या	वोढव्यम्
शक् (सकना)	शक् + तव्यत्	शक्तव्य:	शक्तव्या	शक्तव्यम्
श्रु (सुनना)	श्रु + तव्यत्	श्रोतव्य:	श्रोतव्या	श्रोतव्यम्
सह् (सहना)	सह् + तव्यत्	सोढव्य:	सोढव्या	सोढव्यम्
सिंच् (सींचना)	सिंच् + तव्यत्	सेक्तव्य:	सेक्तव्या	सेक्तव्यम्
स्तु (स्तुति करना)	स्तु + तव्यत्	स्तोतव्य:	स्तोतव्या	स्तोतव्यम्
स्था (ठहरना)	स्था + तव्यत्	स्थातव्य:	स्थातव्या	स्थातव्यम्
स्मृ (स्मरण करना)	स्मृ + तव्यत्	स्मर्तव्य:	स्मर्तव्या	स्मर्तव्यम्
स्पृश् (स्पर्श करना)	स्पृश् + तव्यत्	स्प्रष्टव्य:	स्प्रष्टव्या	स्प्रष्टव्यम्
स्वप् (सोना)	स्वप् + तव्यत्	स्वप्तव्य:	स्वप्तव्या	स्वप्तव्यम्
हन् (मारना)	हन् + तव्यत्	हन्तव्य:	हन्तव्या	हन्तव्यम्
हृ (चुराना)	हृ + तव्यत्	हर्तव्य:	हर्तव्या	हर्तव्यम्

सेट् (इ से युक्त) धातुएँ

धातु	धातु + तव्यत्	पुंल्लिंग रूप	स्त्रीलिंग रूप	नपुंसकलिंग रूप
अर्च् (पूजा करना)	अर्च् + तव्यत्	अर्चितव्य:	अर्चितव्या	अर्चितव्यम्
अस् (होना)	अस् + तव्यत्	भवितव्य:	भवितव्या	भवितव्यम्
एध् (बढ़ना)	एध् + तव्यत्	एधितव्य:	एधितव्या	एधितव्यम्
कथ् (कहना)	कथ् + तव्यत्	कथयितव्य:	कथयितव्या	कथयितव्यम्
कम्प् (काँपना)	कम्प् + तव्यत्	कम्पितव्य:	कम्पितव्या	कम्पितव्यम्

कुप् (क्रोध करना)	कुप् + तव्यत्	कोपितव्य:	कोपितव्या	कोपितव्यम्
क्रन्द् (चिल्लाना)	क्रन्द् + तव्यत्	क्रन्दितव्य:	क्रन्दितव्या	क्रन्दितव्यम्
क्रीड् (खेलना)	क्रीड् + तव्यत्	क्रीडितव्य:	क्रीडितव्या	क्रीडितव्यम्
खाद् (खाना)	खाद् + तव्यत्	खादितव्य:	खादितव्या	खादितव्यम्
खेल् (खेलना)	खेल् + तव्यत्	खेलितव्य:	खेलितव्या	खेलितव्यम्
ग्रह् (ग्रहण करना)	ग्रह् + तव्यत्	ग्रहीतव्य:	ग्रहीतव्या	ग्रहीतव्यम्
चल् (चलना)	चल् + तव्यत्	चलितव्य:	चलितव्या	चलितव्यम्
चिन्त् (चिन्ता करना)	चिन्त् + तव्यत्	चिन्तयितव्य:	चिन्तयितव्या	चिन्तयितव्यम्
चुर् (चुराना)	चुर् + तव्यत्	चोरयितव्य:	चोरयितव्या	चोरयितव्यम्
चेष्ट् (चेष्टा करना)	चेष्ट् + तव्यत्	चेष्टितव्य:	चेष्टितव्या	चेष्टितव्यम्
जन् (पैदा होना)	जन् + तव्यत्	जनितव्य:	जनितव्या	जनितव्यम्
जप् (जपना)	जप् + तव्यत्	जपितव्य:	जपितव्या	जपितव्यम्
जागृ (जागना)	जागृ + तव्यत्	जागरितव्य:	जागरितव्या	जागरितव्यम्
तुल् (तौलना)	तुल् + तव्यत्	तोलयितव्य:	तोलयितव्या	तोलयितव्यम्
दण्ड् (दण्ड देना)	दण्ड् + तव्यत्	दण्डयितव्य:	दण्डयितव्या	दण्डयितव्यम्
दिव् (चमकना)	दिव् + तव्यत्	देवितव्य:	देवितव्या	देवितव्यम्
धाव् (भागना)	धाव् + तव्यत्	धावितव्य:	धावितव्या	धावितव्यम्
नश् (नष्ट होना)	नश् + तव्यत्	नशितव्य:	नशितव्या	नशितव्यम्
निन्द् (निन्दा करना)	निन्द् + तव्यत्	निन्दितव्य:	निन्दितव्या	निन्दितव्यम्
नृत् (नाचना)	नृत् + तव्यत्	नर्तितव्य:	नर्तितव्या	नर्तितव्यम्
पठ् (पढ़ना)	पठ् + तव्यत्	पठितव्य:	पठितव्या	पठितव्यम्
पत् (गिरना)	पत् + तव्यत्	पतितव्य:	पतितव्या	पतितव्यम्
पाल् (रक्षा करना)	पाल् + तव्यत्	पालयितव्य:	पालयितव्या	पालयितव्यम्
बुध् (जानना)	बुध् + तव्यत्	बोधितव्य:	बोधितव्या	बोधितव्यम्
भक्ष् (खाना)	भक्ष् + तव्यत्	भक्षयितव्य:	भक्षयितव्या	भक्षयितव्यम्
भू (होना)	भू + तव्यत्	भवितव्य:	भवितव्या	भवितव्यम्
भ्रम् (घूमना)	भ्रम् + तव्यत्	भ्रमितव्य:	भ्रमितव्या	भ्रमितव्यम्
मिल् (मिलना)	मिल् + तव्यत्	मेलितव्य:	मेलितव्या	मेलितव्यम्
मुद् (प्रसन्न होना)	मुद् + तव्यत्	मोदितव्य:	मोदितव्या	मोदितव्यम्
याच् (माँगना)	याच् + तव्यत्	याचितव्य:	याचितव्या	याचितव्यम्
रक्ष् (रक्षा करना)	रक्ष् + तव्यत्	रक्षितव्य:	रक्षितव्या	रक्षितव्यम्
रुच् (पसंद आना)	रुच् + तव्यत्	रोचितव्य:	रोचितव्या	रोचितव्यम्
रुद् (रोना)	रुद् + तव्यत्	रोदितव्य:	रोदितव्या	रोदितव्यम्
लिख् (लिखना)	लिख् + तव्यत्	लेखितव्य:	लेखितव्या	लेखितव्यम्
वद् (बोलना)	वद् + तव्यत्	वदितव्य:	वदितव्या	वदितव्यम्
वन्द् (नमस्कार करना)	वन्द् + तव्यत्	वन्दितव्य:	वन्दितव्या	वन्दितव्यम्
विद् (जानना)	विद् + तव्यत्	वेदितव्य:	वेदितव्या	वेदितव्यम्
वृत् (वर्तना)	वृत् + तव्यत्	वर्तितव्य:	वर्तितव्या	वर्तितव्यम्
वृध् (बढ़ना)	वृध् + तव्यत्	वर्धितव्य:	वर्धितव्या	वर्धितव्यम्

शास् (शासन करना)	शास् + तव्यत्	शासितव्यः	शासितव्या	शासितव्यम्
शिक्ष् (शिक्षा देना)	शिक्ष् + तव्यत्	शिक्षितव्यः	शिक्षितव्या	शिक्षितव्यम्
शी (सोना)	शी + तव्यत्	शयितव्यः	शयितव्या	शयितव्यम्
शुच् (शोक करना)	शुच् + तव्यत्	शोचितव्यः	शोचितव्या	शोचितव्यम्
सह् (सहना)	सह् + तव्यत्	सहितव्यः	सहितव्या	सहितव्यम्
सेव् (सेवा करना)	सेव् + तव्यत्	सेवितव्यः	सेवितव्या	सेवितव्यम्
हस् (हँसना)	हस् + तव्यत्	हसितव्यः	हसितव्या	हसितव्यम्

(ख) अनीयर् प्रत्ययः (Order/Advise)

संस्कृत में **अनीयर् प्रत्यय** का प्रयोग **तव्यत् प्रत्यय** की तरह ही **'चाहिए'** या **'योग्य'** अर्थ में होता है; जैसे–पठनीय (पढ़ना चाहिए या पढ़ने योग्य)। **अनीयर् प्रत्यय के र् का लोप हो जाता है केवल अनीय ही धातु के साथ लगता है;** यथा–

कथ् + अनीयर् (अनीय) = कथनीय चल् + अनीयर् (अनीय) = चलनीय

अनीयर् प्रत्यय वाले वाक्य में कर्त्ता तृतीयान्त और कर्म प्रथमान्त होता है, अर्थात् इसका प्रयोग कर्मवाच्य में होता है। कहीं-कहीं इसका प्रयोग विशेषण के समान भी होता है; यथा–

(क) अस्माभिः पाठः स्मरणीयः। (हमें पाठ याद करना चाहिए।)

(ख) इदं जलं पानीयम् अस्ति। (यह जल पीने योग्य है।)

नियम–

1. धातु से युक्त अनीयर् प्रत्ययान्त शब्दों के रूप तीनों लिंगों में चलते हैं; जैसे-

पुंल्लिग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
↓	↓	↓
खेलनीयः	खेलनीया	खेलनीयम्

अनीयर् प्रत्यय के कुछ उदाहरण नीचे दिए जा रहे हैं–

धातु	धातु + अनीयर्	पुंल्लिग रूपम्	स्त्रीलिंग रूपम्	नपुंसकलिंग रूपम्
अर्च् (पूजा करना)	अर्च् + अनीयर्	अर्चनीयः	अर्चनीया	अर्चनीयम्
अस् (होना)	अस् + अनीयर्	भवनीयः	भवनीया	भवनीयम्
अधि + √इ (पढ़ना)	अधि√इ+अनीयर्	अध्ययनीयः	अध्ययनीया	अध्ययनीयम्
आप् (प्राप्त करना)	आप् + अनीयर्	आपनीयः	आपनीया	आपनीयम्
इष् (चाहना)	इष् + अनीयर्	एषणीयः	एषणीया	एषणीयम्
ईक्ष् (देखना)	ईक्ष् + अनीयर्	एक्षणीयः	एक्षणीया	एक्षणीयम्
कथ् (कहना)	कथ् + अनीयर्	कथनीयः	कथनीया	कथनीयम्
कम्प् (काँपना)	कम्प् + अनीयर्	कम्पनीयः	कम्पनीया	कम्पनीयम्
क्री (खरीदना)	क्री + अनीयर्	क्रयणीयः	क्रयणीया	क्रयणीयम्
कुप् (क्रोध करना)	कुप् + अनीयर्	कोपनीयः	कोपनीया	कोपनीयम्
कृ (करना)	कृ + अनीयर्	करणीयः	करणीया	करणीयम्
क्रन्द् (चिल्लाना)	क्रन्द् + अनीयर्	क्रन्दनीयः	क्रन्दनीया	क्रन्दनीयम्
क्रीड् (खेलना)	क्रीड् + अनीयर्	क्रीडनीयः	क्रीडनीया	क्रीडनीयम्
क्रुध् (क्रोध करना)	क्रुध् + अनीयर्	क्रोधनीयः	क्रोधनीया	क्रोधनीयम्
खाद् (खाना)	खाद् + अनीयर्	खादनीयः	खादनीया	खादनीयम्

खेल् (खेलना)	खेल् + अनीयर्	खेलनीयः	खेलनीया	खेलनीयम्
गम् (जाना)	गम् + अनीयर्	गमनीयः	गमनीया	गमनीयम्
गै (गाना)	गै + अनीयर्	गानीयः	गानीया	गानीयम्
ग्रह् (ग्रहण करना)	ग्रह् + अनीयर्	ग्रहणीयः	ग्रहणीया	ग्रहणीयम्
घ्रा (सूँघना)	घ्रा + अनीयर्	घ्राणीयः	घ्राणीया	घ्राणीयम्
चल् (चलना)	चल् + अनीयर्	चलनीयः	चलनीया	चलनीयम्
चिन्त् (चिन्ता करना)	चिन्त् + अनीयर्	चिन्तनीयः	चिन्तनीया	चिन्तनीयम्
चुर् (चुराना)	चुर् + अनीयर्	चोरणीयः	चोरणीया	चोरणीयम्
छिद् (काटना)	छिद् + अनीयर्	छेदनीयः	छेदनीया	छेदनीयम्
जन् (पैदा होना)	जन् + अनीयर्	जननीयः	जननीया	जननीयम्
जप् (जपना)	जप् + अनीयर्	जपनीयः	जपनीया	जपनीयम्
जागृ (जागना)	जागृ + अनीयर्	जागरणीयः	जागरणीया	जागरणीयम्
जि (जीतना)	जि + अनीयर्	जयनीयः	जयनीया	जयनीयम्
जीव् (जीना)	जीव् + अनीयर्	जीवनीयः	जीवनीया	जीवनीयम्
ज्ञा (जानना)	ज्ञा + अनीयर्	ज्ञानीयः	ज्ञानीया	ज्ञानीयम्
ताड् (ताड़ित करना)	ताड् + अनीयर्	ताडनीयः	ताडनीया	ताडनीयम्
तप् (तपना)	तप् + अनीयर्	तपनीयः	तपनीया	तपनीयम्
तुद् (दुःख देना)	तुद् + अनीयर्	तोदनीयः	तोदनीया	तोदनीयम्
तुल् (तौलना)	तुल् + अनीयर्	तोलनीयः	तोलनीया	तोलनीयम्
तृ (तैरना)	तृ + अनीयर्	तरणीयः	तरणीया	तरणीयम्
त्यज् (छोड़ना)	त्यज् + अनीयर्	त्यजनीयः	त्यजनीया	त्यजनीयम्
दण्ड् (दण्ड देना)	दण्ड् + अनीयर्	दण्डनीयः	दण्डनीया	दण्डनीयम्
दा (देना)	दा + अनीयर्	दानीयः	दानीया	दानीयम्
दह् (जलाना)	दह् + अनीयर्	दहनीयः	दहनीया	दहनीयम्
दृश् (देखना)	दृश् + अनीयर्	दर्शनीयः	दर्शनीया	दर्शनीयम्
धा (धारण करना)	धा + अनीयर्	धानीयः	धानीया	धानीयम्
धाव् (भागना)	धाव् + अनीयर्	धावनीयः	धावनीया	धावनीयम्
ध्यै (ध्यान करना)	ध्यै + अनीयर्	ध्यानीयः	ध्यानीया	ध्यानीयम्
धृ (धारण करना)	धृ + अनीयर्	धरणीयः	धरणीया	धरणीयम्
नम् (नमस्कार करना)	नम् + अनीयर्	नमनीयः	नमनीया	नमनीयम्
नश् (नष्ट होना)	नश् + अनीयर्	नशनीयः	नशनीया	नशनीयम्
निन्द् (निन्दा करना)	निन्द् + अनीयर्	निन्दनीयः	निन्दनीया	निन्दनीयम्
नी (ले जाना)	नी + अनीयर्	नयनीयः	नयनीया	नयनीयम्
नृत् (नाचना)	नृत् + अनीयर्	नर्तनीयः	नर्तनीया	नर्तनीयम्
पच् (पकाना)	पच् + अनीयर्	पचनीयः	पचनीया	पचनीयम्
पठ् (पढ़ना)	पठ् + अनीयर्	पठनीयः	पठनीया	पठनीयम्
पत् (गिरना)	पत् + अनीयर्	पतनीयः	पतनीया	पतनीयम्
पा (पीना)	पा + अनीयर्	पानीयः	पानीया	पानीयम्
पाल् (रक्षा करना)	पाल् + अनीयर्	पालनीयः	पालनीया	पालनीयम्
पीड् (पीड़ा देना)	पीड् + अनीयर्	पीडनीयः	पीडनीया	पीडनीयम्
पूज् (पूजना)	पूज् + अनीयर्	पूजनीयः	पूजनीया	पूजनीयम्
प्रच्छ् (पूछना)	प्रच्छ् + अनीयर्	प्रच्छनीयः	प्रच्छनीया	प्रच्छनीयम्

फल् (फलना)	फल् + अनीयर्	फलनीयः	फलनीया	फलनीयम्
बुध् (जागना)	बुध् + अनीयर्	बोधनीयः	बोधनीया	बोधनीयम्
ब्रू (कहना)	ब्रू + अनीयर्	वचनीयः	वचनीया	वचनीयम्
भक्ष् (खाना)	भक्ष् + अनीयर्	भक्षणीयः	भक्षणीया	भक्षणीयम्
भाष् (भाषण करना)	भाष् + अनीयर्	भाषणीयः	भाषणीया	भाषणीयम्
भिक्ष् (माँगना)	भिक्ष् + अनीयर्	भिक्षणीयः	भिक्षणीया	भिक्षणीयम्
भिद् (तोड़ना)	भिद् + अनीयर्	भेदनीयः	भेदनीया	भेदनीयम्
भुज् (खाना)	भुज् + अनीयर्	भोजनीयः	भोजनीया	भोजनीयम्
भू (होना)	भू + अनीयर्	भवनीयः	भवनीया	भवनीयम्
भृ (पालन करना)	भृ + अनीयर्	भरणीयः	भरणीया	भरणीयम्
भ्रम् (घूमना)	भ्रम् + अनीयर्	भ्रमणीयः	भ्रमणीया	भ्रमणीयम्
मिल् (मिलना)	मिल् + अनीयर्	मेलनीयः	मेलनीया	मेलनीयम्
मन् (मानना)	मन् + अनीयर्	मननीयः	मननीया	मननीयम्
मुच् (छोड़ना)	मुच् + अनीयर्	मोचनीयः	मोचनीया	मोचनीयम्
मुद् (प्रसन्न होना)	मुद् + अनीयर्	मोदनीयः	मोदनीया	मोदनीयम्
मृ (मरना)	मृ + अनीयर्	मरणीयः	मरणीया	मरणीयम्
यज् (यज्ञ करना)	यज् + अनीयर्	यजनीयः	यजनीया	यजनीयम्
या (जाना)	या + अनीयर्	यानीयः	यानीया	यानीयम्
याच् (माँगना)	याच् + अनीयर्	याचनीयः	याचनीया	याचनीयम्
युज् (जोड़ना)	युज् + अनीयर्	योजनीयः	योजनीया	योजनीयम्
युध् (युद्ध करना)	युध् + अनीयर्	योधनीयः	योधनीया	योधनीयम्
रक्ष् (रक्षा करना)	रक्ष् + अनीयर्	रक्षणीयः	रक्षणीया	रक्षणीयम्
रच् (रचना करना)	रच् + अनीयर्	रचनीयः	रचनीया	रचनीयम्
रम् (रमण करना)	रम् + अनीयर्	रमणीयः	रमणीया	रमणीयम्
रुच् (पसंद आना)	रुच + अनीयर्	रोचनीयः	रोचनीया	रोचनीयम्
रुद् (रोना)	रुद् + अनीयर्	रोदनीयः	रोदनीया	रोदनीयम्
लभ् (पाना)	लभ् + अनीयर्	लभनीयः	लभनीया	लभनीयम्
लिख् (लिखना)	लिख् + अनीयर्	लेखनीयः	लेखनीया	लेखनीयम्
अव + लोक् (देखना)	अव + लोक् + अनीयर्	अवलोकनीयः	अवलोकनीया	अवलोकनीयम्
वद् (बोलना)	वद् + अनीयर्	वदनीयः	वदनीया	वदनीयम्
वन्द् (नमस्कार करना)	वन्द् + अनीयर्	वन्दनीयः	वन्दनीया	वन्दनीयम्
वस् (रहना)	वस् + अनीयर्	वसनीयः	वसनीया	वसनीयम्
वाञ्छ् (चाहना)	वाञ्छ् + अनीयर्	वाञ्छनीयः	वाञ्छनीया	वाञ्छनीयम्
विद् (जानना)	विद् + अनीयर्	वेदनीयः	वेदनीया	वेदनीयम्
वृत् (वर्तना)	वृत् + अनीयर्	वर्तनीयः	वर्तनीया	वर्तनीयम्
वृध् (बढ़ना)	वृध् + अनीयर्	वर्धनीयः	वर्धनीया	वर्धनीयम्
शिक्ष् (शिक्षा देना)	शिक्ष् + अनीयर्	शिक्षणीयः	शिक्षणीया	शिक्षणीयम्
शी (सोना)	शी + अनीयर्	शयनीयः	शयनीया	शयनीयम्
शुच् (शोक करना)	शुच् + अनीयर्	शोचनीयः	शोचनीया	शोचनीयम्
शुभ् (शोभा पाना)	शुभ् + अनीयर्	शोभनीयः	शोभनीया	शोभनीयम्
श्रु (सुनना)	श्रु + अनीयर्	श्रवणीयः	श्रवणीया	श्रवणीयम्

सह् (सहना)	सह् + अनीयर्	सहनीयः	सहनीया	सहनीयम्
सेव् (सेवा करना)	सेव् + अनीयर्	सेवनीयः	सेवनीया	सेवनीयम्
स्तु (स्तुति करना)	स्तु + अनीयर्	स्तवनीयः	स्तवनीया	स्तवनीयम्
स्था (ठहरना)	स्था + अनीयर्	स्थानीयः	स्थानीया	स्थानीयम्
स्मृ (स्मरण करना)	स्मृ + अनीयर्	स्मरणीयः	स्मरणीया	स्मरणीयम्
हन् (मारना)	हन् + अनीयर्	हननीयः	हननीया	हननीयम्
हस् (हँसना)	हस् + अनीयर्	हसनीयः	हसनीया	हसनीयम्
हृ (चुराना)	हृ + अनीयर्	हरणीयः	हरणीया	हरणीयम्

विशेषणरूपेण प्रयोगः

तव्यत् – अनीयर् प्रत्ययान्तपदानि विशेषणरूपेण अपि प्रयुज्यन्ते।

यथा – अहो! कीदृशं **रमणीयम्** उद्यानम्।

अहो! एषा **द्रष्टव्या** नगरी।

'क' स्तम्भे विशेषणानि 'ख' स्तम्भे विशेष्यानि सन्ति तेषां उचितमेलनं कुरुत।

'क' स्तम्भः	'ख' स्तम्भः
(*i*) रमणीया	(क) पुष्पाणि
(*ii*) आचरणीयम्	(ख) अश्वानाम्
(*iii*) पालनीयानाम्	(ग) गीतम्
(*iv*) उल्लेखनीयायाः	(घ) माता
(*v*) दर्शनीयेषु	(ङ) सृष्टिः
(*vi*) चयनीयानि	(च) पुस्तकाभ्याम्
(*vii*) पूजनीया	(छ) पर्यटनस्थलेषु
(*viii*) रक्षणीयायै	(ज) कर्म
(*ix*) श्रवणीयम्	(झ) कथायाः
(*x*) पठनीयाभ्याम्	(ञ) मातृभूम्यै

उत्तराणि–

(*i*) रमणीया	(ङ) सृष्टिः
(*ii*) आचरणीयम्	(ज) कर्म
(*iii*) पालनीयानाम्	(ख) अश्वानाम्
(*iv*) उल्लेखनीयायाः	(झ) कथायाः
(*v*) दर्शनीयेषु	(छ) पर्यटनस्थलेषु
(*vi*) चयनीयानि	(क) पुष्पाणि
(*vii*) पूजनीया	(घ) माता
(*viii*) रक्षणीयायै	(ञ) मातृभूम्यै
(*ix*) श्रवणीयम्	(ग) गीतम्
(*x*) पठनीयाभ्याम्	(च) पुस्तकाभ्याम्

(ग) शतृ प्रत्ययः (Continuous)

परस्मैपदी धातुओं के साथ 'होता हुआ' अर्थ में 'शतृ' प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है तथा **धातु के साथ लगकर यह प्रत्यय शब्द रूप बनाता है और क्रिया-विशेषण के रूप में उसका प्रयोग होता है।**

शतृ = अत्   गम् + शतृ = गच्छत्

पुं० →	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
स्त्री० →	गच्छन्ती	गच्छन्त्यौ	गच्छन्त्यः
नपुं० →	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति

	(पुं०)	(स्त्री०)	(नपुं०)
एकवचनम्	अन्	अन्ती	अत्
द्विवचनम्	अन्तौ	अन्त्यौ	अती
बहुवचनम्	अन्तः	अन्त्यः	अन्ति

धातुः	प्रत्ययः	मूल रूपम्	पुंल्लिगः	स्त्रीलिंगः	नपुंसकलिंगः
स्था	शतृ	तिष्ठत्	तिष्ठन्	तिष्ठन्ती	तिष्ठत्
चल्	शतृ	चलत्	चलन्	चलन्ती	चलत्
स्मृ	शतृ	स्मरत्	स्मरन्	स्मरन्ती	स्मरत्
क्रीड्	शतृ	क्रीडत्	क्रीडन्	क्रीडन्ती	क्रीडत्
धृ	शतृ	धारयत्	धारयन्	धारयन्ती	धारयत्
दा	शतृ	यच्छत्	यच्छन्	यच्छन्ती	यच्छत्
राज्	शतृ	राजत्	राजन्	राजन्ती	राजत्
पठ्	शतृ	पठत्	पठन्	पठन्ती	पठत्
सेव्	शतृ	सेवत्	सेवन्	सेवन्ती	सेवत्
दृश्	शतृ	पश्यत्	पश्यन्	पश्यन्ती	पश्यत्
पा	शतृ	पिबत्	पिबन्	पिबन्ती	पिबत्
नम्	शतृ	नमत्	नमन्	नमन्ती	नमत्
लिख्	शतृ	लिखत्	लिखन्	लिखन्ती	लिखत्

(घ) शानच् प्रत्ययः (Continuous)

शानच् प्रत्यय का प्रयोग शतृ प्रत्यय के स्थान पर होता है। **'शतृ' प्रत्यय का प्रयोग परस्मैपदी धातुओं के साथ होता है, जबकि 'शानच्' प्रत्यय का प्रयोग आत्मनेपदी धातुओं के साथ होता है।** शानच् प्रत्ययान्त पदों का प्रयोग विशेषण रूप में अलग-अलग वचनों में होता है; यथा–

शानच् = आन/मान

(पु०) आनः/मानः

(स्त्री) आना/माना

(नपु०) आनम्/मानम्

अङ्कान् **लभमानः** वर्गः विजेता भविष्यति।

अङ्कान् **लभमाना** सा कन्या आनन्दयति।

देवालये **प्रार्थमानः** भक्तः हृदयेण प्रसीदति।

धातुः	पुंल्लिग रूपम्	स्त्रीलिंग रूपम्	नपुंसकलिंग रूपम्
मुद्	मोदमानः	मोदमाना	मोदमानम्
सेव्	सेवमानः	सेवमाना	सेवमानम्
यत्	यतमानः	यतमाना	यतमानम्
वृध्	वर्धमानः	वर्धमाना	वर्धमानम्
सह्	सहमानः	सहमाना	सहमानम्
लभ्	लभमानः	लभमाना	लभमानम्
लम्ब्	लम्बमानः	लम्बमाना	लम्बमानम्
राजृ	राजमानः	राजमाना	राजमानम्
कृ	कुर्वाणः	कुर्वाणा	कुर्वाणम्

रुच्	रोचमाणः	रोचमाणा	रोचमाणम्
कम्प्	कम्पमानः	कम्पमाना	कम्पमानम्
प्रयत्	प्रयतमानः	प्रयतमाना	प्रयतमानम्
वन्द्	वन्दमानः	वन्दमाना	वन्दमानम्
प्र + काश्	प्रकाशमानः	प्रकाशमाना	प्रकाशमानम्
युध्	युध्यमानः	युध्यमाना	युध्यमानम्
याच्	याचमानः	याचमाना	याचमानम्
रम्	रममाणः	रममाणा	रममाणम्
द्युत्	द्युतमानः	द्युतमाना	द्युतमानम्
दा	दीयमानः	दीयमाना	दीयमानम्
दीप्	दीपमानः	दीपमाना	दीपमानम्
ज्ञा	ज्ञायमानः	ज्ञायमाना	ज्ञायमानम्
त्रुट्	त्रोटयमानः	त्रोटयमाना	त्रोटयमानम्
चित्	चेतयमानः	चेतयमाना	चेतयमानम्
जन्	जायमानः	जायमाना	जायमानम्
गण्	गण्यमानः	गण्यमाना	गण्यमानम्
गाह्	गाहमानः	गाहमाना	गाहमानम्
खिद्	खिद्यमानः	खिद्यमाना	खिद्यमानम्
क्षुभ्	क्षोभमाणः	क्षोभमाणा	क्षोभमाणम्
क्षम्	क्षम्यमाणः	क्षम्यमाणा	क्षम्यमाणम्
कूर्द्	कूर्दमानः	कूर्दमाना	कूर्दमानम्
काश्	काशमानः	काशमाना	काशमानम्
अङ्क	अङ्कमानः	अङ्कमाना	अङ्कमानम्
ईक्ष्	ईक्षमाणः	ईक्षमाणा	ईक्षमाणम्
प्र + इ	प्रीयमाणः	प्रीयमाणा	प्रीयमाणम्

2. तद्धित प्रत्ययः

(क) मतुप् प्रत्ययः
(Noun Derivatives)

मतुप् प्रत्यय का प्रयोग **'वाला'** अथवा **'वाली'** के अर्थ में होता है; जैसे–धी + मतुप् = धीमान् (बुद्धि वाला)। इस प्रत्यय के साथ पूर्व में केवल **शब्द** का ही प्रयोग होता है, **धातु** का प्रयोग इस प्रत्यय के साथ कदाचित् ही देखने को मिलता है। **मतुप् प्रत्यय में केवल मत् ही शेष रहता है।**

नियम—

1. जिन शब्दों के अन्त में **अ, आ** के अतिरिक्त कोई अन्य स्वर होता है, उनमें मतुप् प्रत्यय जैसे का तैसे जुड़ जाता है–

	शब्द + मतुप्	रूप	पुंल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
इकारान्त शब्द	अग्नि + मतुप्	अग्निमत्	अग्निमान्	अग्निमती	अग्निमत्
	गति + मतुप्	गतिमत्	गतिमान्	गतिमती	गतिमत्
	बुद्धि + मतुप्	बुद्धिमत्	बुद्धिमान्	बुद्धिमती	बुद्धिमत्
	ध्वनि + मतुप्	ध्वनिमत्	ध्वनिमान्	ध्वनिमती	ध्वनिमत्
	धृति + मतुप्	धृतिमत्	धृतिमान्	धृतिमती	धृतिमत्
	शक्ति + मतुप्	शक्तिमत्	शक्तिमान्	शक्तिमती	शक्तिमत्

ईकारान्त शब्द	ह्री + मतुप्	ह्रीमत्	ह्रीमान्	ह्रीमती	ह्रीमत्
	धी + मतुप्	धीमत्	धीमान्	धीमती	धीमत्
	नदी + मतुप्	नदीमत्	नदीमान्	नदीमती	नदीमत्
	श्री + मतुप्	श्रीमत्	श्रीमान्	श्रीमती	श्रीमत्
उकारान्त शब्द	अंशु + मतुप्	अंशुमत्	अंशुमान्	अंशुमती	अंशुमत्
	इक्षु + मतुप्	इक्षुमत्	इक्षुमान्	इक्षुमती	इक्षुमत्
	मधु + मतुप्	मधुमत्	मधुमान्	मधुमती	मधुमत्
	भानु + मतुप्	भानुमत्	भानुमान्	भानुमती	भानुमत्
	वसु + मतुप्	वसुमत्	वसुमान्	वसुमती	वसुमत्
	विधु + मतुप्	विधुमत्	विधुमान्	विधुमती	विधुमत्
	सानु + मतुप्	सानुमत्	सानुमान्	सानुमती	सानुमत्
	हनु + मतुप्	हनुमत्	हनुमान्	हनुमती	हनुमत्
ऊकारान्त शब्द	वधू + मतुप्	वधूमत्	वधूमान्	वधूमती	वधूमत्
ओकारान्त शब्द	गो + मतुप्	गोमत्	गोमान्	गोमती	गोमत्
हलन्त शब्द	धनुष् + मतुप्	धनुष्मत्	धनुष्मान्	धनुष्मती	धनुष्मत्
	गरुत् + मतुप्	गरुत्मत्	गरुत्मान्	गरुत्मती	गरुत्मत्
	ककुद् + मतुप्	ककुद्मत्	ककुद्मान्	ककुद्मती	ककुद्मत्

2. जिन शब्दों के अन्त में तथा उपधा में **म्** हो अथवा **अ** या **आ** हो, तो **उनके पश्चात् मतुप् के म् का व् होकर मत् के स्थान पर वत् का प्रयोग होता है;** जैसे–

	शब्द + मतुप्	रूप	पुंल्लिग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
अकारान्त शब्द	गुण + मतुप्	गुणवत्	गुणवान्	गुणवती	गुणवत्
	गन्ध + मतुप्	गन्धवत्	गन्धवान्	गन्धवती	गन्धवत्
	ज्ञान + मतुप्	ज्ञानवत्	ज्ञानवान्	ज्ञानवती	ज्ञानवत्
	धन + मतुप्	धनवत्	धनवान्	धनवती	धनवत्
	फल + मतुप्	फलवत्	फलवान्	फलवती	फलवत्
	बल + मतुप्	बलवत्	बलवान्	बलवती	बलवत्
	भाग्य + मतुप्	भाग्यवत्	भाग्यवान्	भाग्यवती	भाग्यवत्
	रूप + मतुप्	रूपवत्	रूपवान्	रूपवती	रूपवत्
	रस + मतुप्	रसवत्	रसवान्	रसवती	रसवत्
	शील + मतुप्	शीलवत्	शीलवान्	शीलवती	शीलवत्
आकारान्त शब्द	क्रिया + मतुप्	क्रियावत्	क्रियावान्	क्रियावती	क्रियावत्
	कृपा + मतुप्	कृपावत्	कृपावान्	कृपावती	कृपावत्
	दया + मतुप्	दयावत्	दयावान्	दयावती	दयावत्
	प्रज्ञा + मतुप्	प्रजावत्	प्रजावान्	प्रजावती	प्रजावत्
	लज्जा + मतुप्	लज्जावत्	लज्जावान्	लज्जावती	लज्जावत्
	विद्या + मतुप्	विद्यावत्	विद्यावान्	विद्यावती	विद्यावत्
	शोभा + मतुप्	शोभावत्	शोभावान्	शोभावती	शोभावत्

हलन्त शब्द	नभस् + मतुप्	नभस्वत्	नभस्वान्	नभस्वती	नभस्वत्
	पयस् + मतुप्	पयस्वत्	पयस्वान्	पयस्वती	पयस्वत्
	यशस् + मतुप्	यशस्वत्	यशस्वान्	यशस्वती	यशस्वत्
	विद्युत् + मतुप्	विद्युत्वत्	विद्युत्वान्	विद्युत्वती	विद्युत्वत्
	सरस् + मतुप्	सरस्वत्	सरस्वान्	सरस्वती	सरस्वत्

अधोलिखितम् संवादं पठित्वा मतुप्-प्रत्ययान्त-विशेषणैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

अध्यापकः – .... (*i*) .... (बुद्धि + मतुप्) छात्राः! संसारेऽस्मिन् कः श्रेष्ठः?

सुजयः – आचार्य! यः .... (*ii*) .... (धन + मतुप्) .... (*iii*) .... (रूप + मतुप्) नरः भवति जनाः तम् एव श्रेष्ठं मन्यन्ते।

श्रुतिः – आचार्य! अहं वदानि, यः .... (*iv*) .... (सदाचार + मतुप्), विवेकी, ... (*v*) .... (नीति + मतुप्) .... (*vi*) .... (शक्ति + मतुप्) च भवति सः श्रेष्ठः।

प्रिया – आचार्य! अहं चिन्तयामि, ... (*vii*) .... (विद्या + मतुप्), ... (*viii*) .... (चरित्र + मतुप्) च जनः एव सर्वोत्तमः भवति।

श्रेष्ठा – आचार्य! मम पक्षम् अपि शृणोतु। यः सत्यवादी .... (*ix*) .... (निष्ठा + मतुप्) .... (*x*) .... (विनय + मतुप्) .... (*xi*) .... (कीर्ति + मतुप्) च देशभक्तः अस्ति स एव श्रेष्ठः।

अध्यापकः – सत्यमेतत्, यः .... (*xii*) .... (सदाचार + मतुप्), विपत्सु च .... (*xiii*) .... (धृति + मतुप्) .... (*xiv*) .... (यशस् + मतुप्) च भवेत सः देशभक्तः एव समाजे, ... (*xv*) .... (गुण + मतुप्) श्रेष्ठः च मन्यते। वीराः अभ्युदये .... (*xvi*) .... (क्षमा + मतुप्) भवन्ति युधि च .... (*xvii*) .... (धैर्य + मतुप्) भवन्ति।

उत्तराणि– (*i*) बुद्धिमन्तः (*ii*) धनवान् (*iii*) रूपवान् (*iv*) सदाचारवान् (*v*) नीतिमान् (*vi*) शक्तिमान् (*vii*) विद्यावान् (*viii*) चरित्रवान् (*ix*) निष्ठावान् (*x*) विनयवान् (*xi*) कीर्तिमान् (*xii*) सदाचारवान् (*xiii*) धृतिमान् (*xiv*) यशस्वान् (*xv*) गुणवान् (*xvi*) क्षमावन्तः (*xvii*) धैर्यवन्तः।

ध्यातव्यम्

- मतुप्-प्रत्ययः संज्ञाशब्दैः सह प्रयुज्यते।
- यथा– शक्ति + मतुप् – शक्तिमान्
  धन + मतुप् – धनवान्
- अयं प्रत्ययः 'युक्तः', अस्य अस्ति / अस्मिन् अस्ति वा इति अर्थे प्रयुज्यते।
- 'मतुप्' प्रत्ययेन युक्तः शब्दः विशेषणं भवति।
  यथा–शक्तिमान् जनः।
- मत् स्थाने वत्
- यथा–रूप + मतुप् – रूपवत्
  यशस् + मतुप् – यशस्वत्
  भास् + मतुप् – भास्वत्

(ख) इन् प्रत्ययः

इन् प्रत्यय **णिनि** प्रत्यय का संक्षिप्त रूप है। **णिनि के ण्** तथा अन्तिम **इ** के लोप हो जाने पर **इन्** शेष रहता है। **इन्** प्रत्यय का प्रयोग मतुप् की तरह **'वाला'** अथवा **'वाली'** (अस्य अस्मिन् वा अस्ति) के अर्थ में होता है; जैसे–गुण + इन् = गुणिन् (गुण वाला)। इन् प्रत्ययान्त के उदाहरण निम्न हैं–

शब्द + इन्	रूप	पुंल्लिग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
अर्थ + इन्	अर्थिन्	अर्थी	अर्थिणी	अर्थि
अधिकार + इन्	अधिकारिन्	अधिकारी	अधिकारिणी	अधिकारि
उदर + इन्	उदरिन्	उदरी	उदरिणी	उदरि
उत्पाद + इन्	उत्पादिन्	उत्पादी	उत्पादिनी	उत्पादि
उन्माद + इन्	उन्मादिन्	उन्मादी	उन्मादिनी	उन्मादि
उल्लास + इन्	उल्लासिन्	उल्लासी	उल्लासिनी	उल्लासि
ज्ञान + इन्	ज्ञानिन्	ज्ञानी	ज्ञानिनी	ज्ञानि
कर + इन्	करिन्	करी	करिणी	करि
केसर + इन्	केसरिन्	केसरी	केसरिणी	केसरि
गुण + इन्	गुणिन्	गुणी	गुणिनी	गुणि
गृह + इन्	गृहिन्	गृही	गृहिणी	गृहि
त्याग + इन्	त्यागिन्	त्यागी	त्यागिनी	त्यागि
तर + इन्	तरिन्	तरी	तरिणी	तरि
दु:ख + इन्	दु:खिन्	दु:खी	दु:खिनी	दु:खि
दण्ड + इन्	दण्डिन्	दण्डी	दण्डिनी	दण्डि
दन्त + इन्	दन्तिन्	दन्ती	दन्तिनी	दन्ति
धन + इन्	धनिन्	धनी	धनिनी	धनि
प्राण + इन्	प्राणिन्	प्राणी	प्राणिनी	प्राणि
पक्ष + इन्	पक्षिन्	पक्षी	पक्षिणी	पक्षि
पाप + इन्	पापिन्	पापी	पापिनी	पापि
पिनाक + इन्	पिनाकिन्	पिनाकी	पिनाकिनी	पिनाकि
फल + इन्	फलिन्	फली	फलिनी	फलि
बल + इन्	बलिन्	बली	बलिनी	बलि
भाग + इन्	भागिन्	भागी	भागिनी	भागि
भोग + इन्	भोगिन्	भोगी	भोगिनी	भोगि
मान + इन्	मानिन्	मानी	मानिनी	मानि
मन्त्र + इन्	मन्त्रिण्	मन्त्री	मन्त्रिणी	मन्त्रि
योग + इन्	योगिन्	योगी	योगिनी	योगि
रोग + इन्	रोगिन्	रोगी	रोगिणी	रोगि
रूप + इन्	रूपिन्	रूपी	रूपिणी	रूपि
वैर + इन्	वैरिन्	वैरी	वैरिणी	वैरि
वर्ण + इन्	वर्णिन्	वर्णी	वर्णिनी	वर्णि
विकार + इन्	विकारिन्	विकारी	विकारिणी	विकारि

व्यवहार + इन्	व्यवहारिन्	व्यवहारी	व्यवहारिणी	व्यवहारि
विवेक + इन्	विवेकिन्	विवेकी	विवेकिनी	विवेकि
वाद + इन्	वादिन्	वादी	वादिनी	वादि
वास + इन्	वासिन्	वासी	वासिनी	वासि
शूल + इन्	शूलिन्	शूली	शूलिनी	शूलि
सुख + इन्	सुखिन्	सुखी	सुखिनी	सुखि
संसार + इन्	संसारिन्	संसारी	संसारिणी	संसारि
हस्त + इन्	हस्तिन्	हस्ती	हस्तिनी	हस्ति

1. अधोलिखितां तालिकां पूरयत–

शब्दः + प्रत्ययः		रूपाणि	पुंल्लिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
यथा–उद्योग + इन्	→	**उद्योगिन्**	**उद्योगी**	**उद्योगिनी**	**उद्योगि**
(*i*) अर्थ + इन्	→	....	....	....	....
(*ii*) संसार + इन्	→	....	....	....	....
(*iii*) धन + इन्	→	....	....	....	....
(*iv*) सुख + इन्	→	....	....	....	....
(*v*) मान + इन्	→	....	....	....	....

उत्तराणि–

(*i*) अर्थिन्	अर्थी	अर्थिणी	अर्थि
(*ii*) संसारिन्	संसारी	संसारिणी	संसारि
(*iii*) धनिन्	धनी	धनिनी	धनि
(*iv*) सुखिन्	सुखी	सुखिनी	सुखि
(*v*) मानिन्	मानी	मानिनी	मानि

2. कोष्ठकात् उचितपदम् आदाय रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्–

यथा–अभिमानी मानं न लभते। (अभिमानी / अभिमानिनः)

(*i*) .... सदा सम्मान्याः भवन्ति। (विज्ञानी / विज्ञानिनः)

(*ii*) .... शान्तिम् न प्राप्नोति। (लोभिनः / लोभी)

(*iii*) .... धन्याः लोके। (दानी / दानिनः)

(*iv*) .... विवेकः नश्यति। (क्रोधी / क्रोधिनः)

(*v*) किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य ....। (देही / देहिनः)

(*vi*) .... जनः सर्वप्रियः भवति। (विनोदिनः / विनोदी)

(*vii*) सर्वे भवन्तु ....। (सुखी / सुखिनः)

(*viii*) .... इयम् बाला। (व्यवसायी / व्यवसायिनी)

उत्तराणि– (*i*) विज्ञानिनः (*ii*) लोभी (*iii*) दानिनः (*iv*) क्रोधिनः (*v*) देहिनः (*vi*) विनोदी (*vii*) सुखिनः (*viii*) व्यवसायिनी

(ग) ठक् प्रत्ययः

संस्कृत में ठक् प्रत्यय का प्रयोग '**सम्बन्धी**' अर्थ में भाववाचक संज्ञा बनाने के लिए होता है। **शब्द के साथ जुड़ने पर ठक् का इक हो जाता है और शब्द के प्रथम स्वर में वृद्धि* (*अ का आ, इ का ऐ, उ का औ*) हो जाती है।**

शब्द + ठक् (इक)	प्रत्ययान्त रूप	शब्द + ठक् (इक)	प्रत्ययान्त रूप
धर्म + ठक् (इक)	धार्मिक	अधर्म + ठक् (इक)	अधार्मिक
अध्यात्मन् + ठक् (इक)	आध्यात्मिक	अस्ति + ठक् (इक)	आस्तिक
अश्व + ठक् (इक)	आश्विक	अक्ष + ठक् (इक)	आक्षिक
आत्मन् + ठक् (इक)	आत्मिक	इह + ठक् (इक)	ऐहिक
इतिहास + ठक् (इक)	ऐतिहासिक	काया + ठक् (इक)	कायिक
दर्शन + ठक् (इक)	दार्शनिक	द्वारपाली + ठक् (इक)	दौवारपालिक
दिन + ठक् (इक)	दैनिक	देह + ठक् (इक)	दैहिक
नगर + ठक् (इक)	नागरिक	नास्ति + ठक् (इक)	नास्तिक
नीति + ठक् (इक)	नैतिक	नौ + ठक् (इक)	नाविक
न्याय + ठक् (इक)	नैयायिक	परलोक + ठक् (इक)	पारलौकिक
परदारा + ठक् (इक)	पारदारिक	परिवार + ठक् (इक)	पारिवारिक
पक्ष + ठक् (इक)	पाक्षिक	पुराण + ठक् (इक)	पौराणिक
बुद्धि + ठक् (इक)	बौद्धिक	भाव + ठक् (इक)	भाविक
भूमि + ठक् (इक)	भौमिक	मनस् + ठक् (इक)	मानसिक
मास + ठक् (इक)	मासिक	यज्ञ + ठक् (इक)	याज्ञिक
रेवती + ठक् (इक)	रैवतिक	लोक + ठक् (इक)	लौकिक
लाक्ष + ठक् (इक)	लाक्षिक	वर्ष + ठक् (इक)	वार्षिक
विशेष + ठक् (इक)	वैशेषिक	विधान + ठक् (इक)	वैधानिक
वेतन + ठक् (इक)	वैतनिक	वेद + ठक् (इक)	वैदिक
शकट + ठक् (इक)	शाकटिक	शब्द + ठक् (इक)	शाब्दिक
शरीर + ठक् (इक)	शारीरिक	शकुन + ठक् (इक)	शाकुनिक
समाज + ठक् (इक)	सामाजिक	सप्ताह + ठक् (इक)	साप्ताहिक
संस्कृति + ठक् (इक)	सांस्कृतिक	साहित्य + ठक् (इक)	साहित्यिक
संसार + ठक् (इक)	सांसारिक	लक्षण + ठक् (इक)	लाक्षणिक

*** विशेष– शब्द के प्रथम स्वर की वृद्धि कैसे होती है। देखिए—**

1. इ, ई, ए का वृद्धि 'ऐ'।

2. उ, ऊ, ओ का वृद्धि 'औ'।

3. ऋ, ॠ का वृद्धि 'आर्'।

3. उदाहरणम् अनुसृत्य 'इक' (ठक्/ठञ्) प्रत्ययान्त-पदानि रचयत-

मूल शब्दः	प्रत्ययः (ठक्/ठञ्)	निर्मितशब्दः	पुंल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
यथा- अर्थ	+ इक	आर्थिक	आर्थिकः	आर्थिकी	आर्थिकम्
(*i*) धर्म	+ इक	....	....	....	....
(*ii*) सप्ताह	+ इक	....	....	....	....
(*iii*) सेना	+ इक	....	....	....	....
(*iv*) कल्पना	+ इक	....	....	....	....
(*v*) बुद्धि	+ इक	....	....	....	....
(*vi*) प्रकृति	+ इक	....	....	....	....
(*vii*) देव	+ इक	....	....	....	....
(*viii*) इतिहास	+ इक	....	....	....	....
(*ix*) साहित्य	+ इक	....	....	....	....
(*x*) वेद	+ इक	....	....	....	....
(*xi*) उद्योग	+ इक	....	....	....	....
(*xii*) दिन	+ इक	....	....	....	....
(*xiii*) मास	+ इक	....	....	....	....
(*xiv*) वर्ण	+ इक	....	....	....	....

उत्तराणि- (*i*)	धार्मिक	धार्मिकः	धार्मिकी	धार्मिकम्
(*ii*)	साप्ताहिक	साप्ताहिकः	साप्ताहिकी	साप्ताहिकम्
(*iii*)	सैनिक	सैनिकः	सैनिकी	सैनिकम्
(*iv*)	काल्पनिक	काल्पनिकः	काल्पनिकी	काल्पनिकम्
(*v*)	बौद्धिक	बौद्धिकः	बौद्धिकी	बौद्धिकम्
(*vi*)	प्राकृतिक	प्राकृतिकः	प्राकृतिकी	प्राकृतिकम्
(*vii*)	दैविक	दैविकः	दैविकी	दैविकम्
(*viii*)	ऐतिहासिक	ऐतिहासिकः	ऐतिहासिकी	ऐतिहासिकम्
(*ix*)	साहित्यिक	साहित्यिकः	साहित्यिकी	साहित्यिकम्
(*x*)	वैदिक	वैदिकः	वैदिकी	वैदिकम्
(*xi*)	औद्योगिक	औद्योगिकः	औद्योगिकी	औद्योगिकम्
(*xii*)	दैनिक	दैनिकः	दैनिकी	दैनिकम्
(*xiii*)	मासिक	मासिकः	मासिकी	मासिकम्
(*xiv*)	वर्णिक	वार्णिकः	वार्णिकी	वार्णिकम्

(घ) त्व एवं तल प्रत्ययौ

त्व और **तल्** प्रत्यय का प्रयोग **भाववाचक संज्ञा** बनाने के लिए होता है। **त्व प्रत्यय का शब्द के साथ त्वं तथा तल् प्रत्यय का शब्द के साथ ता जुड़ता है।** शब्द के अन्त में त्वं प्रत्यय जुड़ जाने पर वह शब्द नपुंसकलिंग/एकवचन के रूप में प्रयुक्त

होता है तथा शब्द के अन्त में **तल्** प्रत्यय (ता) जुड़ने पर वह शब्द स्त्रीलिंग/एकवचन के रूप में प्रयुक्त होता है। **त्व** और **तल्** प्रत्ययान्त शब्दों के उदाहरण निम्नलिखित हैं–

शब्द	त्व (प्रत्यय)	तल् (ता) प्रत्यय	शब्द	त्व (प्रत्यय)	तल् (ता) प्रत्यय
अज	अजत्वम्	–	अम्ल	अम्लत्वम्	अम्लता
असुर	असुरत्वम्	–	ईश्वर	ईश्वरत्वम्	ईश्वरता
खेद	खेदत्वम्	–	ऋजु	ऋजुत्वम्	ऋजुता
कटु	कटुत्वम्	कटुता	कातर	कातरत्वम्	कातरता
कषाय	कषायत्वम्	–	कठोर	कठोरत्वम्	कठोरता
कृति	कृतित्वम्	–	खिन्न	खिन्नत्वम्	खिन्नता
गुरु	गुरुत्वम्	गुरुता	गो	गोत्वम्	–
चित्र	चित्रत्वम्	चित्रता	चारु	चारुत्वम्	चारुता
जन	जनत्वम्	जनता	दीन	दीनत्वम्	दीनता
दुष्ट	दुष्टत्वम्	दुष्टता	दुर्लभ	दुर्लभत्वम्	दुर्लभता
देव	देवत्वम्	देवता	दीर्घ	दीर्घत्वम्	दीर्घता
दुर्जन	दुर्जनत्वम्	दुर्जनता	दिव्य	दिव्यत्वम्	दिव्यता
दृढ़	दृढ़त्वम्	दृढ़ता	निज	निजत्वम्	निजता
नारी	नारीत्वम्	–	पटु	पटुत्वम्	पटुता
पीन	पीनत्वम्	पीनता	पुरुष	पुरुषत्वम्	–
पूर्ण	पूर्णत्वम्	पूर्णता	पर	परत्वम्	–
पृथु	पृथुत्वम्	पृथुता	ब्राह्मण	ब्राह्मणत्वम्	ब्राह्मणता
भवितव्य	भवितव्यत्वम्	भवितव्यता	भिन्न	भिन्नत्वम्	भिन्नता
मूर्ख	मूर्खत्वम्	मूर्खता	मृदु	मृदुत्वम्	मृदुता
महत्	महत्त्वम्	महत्ता	मित्र	मित्रत्वम्	मित्रता
मनुष्य	मनुष्यत्वम्	मनुष्यता	मातृ	मातृत्वम्	–
मानव	मानवत्वम्	मानवता	रस	रसत्वम्	रसता
लघु	लघुत्वम्	लघुता	विद्वस्	विद्वत्वम्	विद्वता
वीर	वीरत्वम्	वीरता	शूर	शूरत्वम्	शूरता
शत्रु	शत्रुत्वम्	शत्रुता	शिव	शिवत्वम्	–
शूद्र	शूद्रत्वम्	शूद्रता	क्षत्रिय	क्षत्रियत्वम्	क्षत्रियता
सहाय	सहायत्वम्	सहायता	सुन्दर	सुन्दरत्वम्	सुन्दरता
साधु	साधुत्वम्	साधुता	सुर	सुरत्वम्	–
स्त्री	स्त्रीत्वम्	–	स्व	स्वत्वम्	स्वता
स्निग्ध	स्निग्धत्वम्	स्निग्धता	सौम्य	सौम्यत्वम्	सौम्यता
हीन	हीनत्वम्	हीनता			

1. अधोलिखित–शब्दैः सह 'त्व'– प्रत्ययम् योजयत–

यथा– पृथु + त्व = पृथुत्वम्

(*i*) लघु + त्व = ………………… (*ii*) मनुष्य + त्व = …………………

(*iii*) विशाल + त्व = ………………… (*iv*) कवि + त्व = …………………

(*v*) दीन + त्व = ………………… (*vi*) क्षत्रिय + त्व = …………………

(*vii*) वीर + त्व = ………………… (*viii*) शम + त्व = …………………

उत्तराणि– (*i*) लघुत्वम् (*ii*) मनुष्यत्वम् (*iii*) विशालत्वम् (*iv*) कवित्वम् (*v*) दीनत्वम् (*vi*) क्षत्रियत्वम् (*vii*) वीरत्वम् (*viii*) शमत्वम्।

2. अधः मञ्जूषायां प्रदत्तैः शब्दैः सह 'तल्' प्रत्ययं संयोज्य यथोचितं रिक्तस्थानानि पूरयत।

यथा– क्रूरता तु सदैव निन्दनीया एव भवति।

क्रूर, चञ्चल, दक्ष, स्वच्छ, उष्ण, निर्धन, रमणीय

(*i*) अग्ने ………………… शीतकाले रोचते।

(*ii*) ………………… दुःखदायिनी भवति।

(*iii*) गृहस्य ………………… आनन्ददायिनी भवति।

(*iv*) प्रकृतेः ………………… मनोरमा अस्ति।

(*v*) मनसः ………………… वानरस्य इव भवति।

(*vi*) गणितविषये अशोकस्य ………………… प्रशंसनीया वर्तते।

उत्तराणि– (*i*) उष्णता (*ii*) निर्धनता (*iii*) स्वच्छता (*iv*) रमणीयता (*v*) चञ्चलता (*vi*) दक्षता

3. स्त्री प्रत्ययाः

(क) टाप् प्रत्ययः

अजादिगण में गिने गए पुंल्लिग शब्दों को तथा अकारान्त आदि पुंल्लिग शब्दों को स्त्रीलिंग बनाने के लिए प्रायः **टाप्** प्रत्यय का प्रयोग होता है। **टाप् प्रत्यय के ट् और प् का लोप होकर केवल 'आ' रूप शेष बच जाता है।**

1. अजादिगण शब्द—

अज	+	टाप् (आ)	=	अजा	अश्व	+	टाप् (आ)	=	अश्वा
एडक	+	टाप् (आ)	=	एडका	कनिष्ठ	+	टाप् (आ)	=	कनिष्ठा
कोकिल	+	टाप् (आ)	=	कोकिला	कृपण	+	टाप् (आ)	=	कृपणा
चटक	+	टाप् (आ)	=	चटका	ज्येष्ठ	+	टाप् (आ)	=	ज्येष्ठा
बाल	+	टाप् (आ)	=	बाला	मन्द	+	टाप् (आ)	=	मन्दा
वैश्य	+	टाप् (आ)	=	वैश्या	वत्स	+	टाप् (आ)	=	वत्सा
क्षत्रिय	+	टाप् (आ)	=	क्षत्रिया	शूद्र	+	टाप् (आ)	=	शूद्रा

2. अकारान्त शब्द—

अनुकूल	+	टाप् (आ)	=	अनुकूला	उत्तम	+	टाप् (आ)	=	उत्तमा
कृश	+	टाप् (आ)	=	कृशा	क्रूर	+	टाप् (आ)	=	क्रूरा
चपल	+	टाप् (आ)	=	चपला	चञ्चल	+	टाप् (आ)	=	चञ्चला
चतुर	+	टाप् (आ)	=	चतुरा	तरल	+	टाप् (आ)	=	तरला
दीन	+	टाप् (आ)	=	दीना	दक्ष	+	टाप् (आ)	=	दक्षा
प्रतिकूल	+	टाप् (आ)	=	प्रतिकूला	प्रथम	+	टाप् (आ)	=	प्रथमा
मध्यम	+	टाप् (आ)	=	मध्यमा	वक्र	+	टाप् (आ)	=	वक्रा
सरल	+	टाप् (आ)	=	सरला					

विशेष— कुछ शब्द **अजादिगण** में न होने पर भी उनके साथ **टाप्** प्रत्यय लगता है; जैसे–

आचार्य + टाप् (आ) = आचार्या उपाध्याय + टाप् (आ) = उपाध्याया

3. जिन शब्दों के अन्त में **'अक'** होता है उनको स्त्रीलिंग बनाते समय भी **'आ'** प्रत्यय लगता है, किन्तु शब्द के अन्तिम **'क'** से पूर्व के वर्ण में **'इ'** लगाई जाती है; जैसे–

अभिभावक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	अभिभाविका	खादक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	खादिका
गायक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	गायिका	घातक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	घातिका
चालक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	चालिका	दायक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	दायिका
धावक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	धाविका	नाशक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	नाशिका
नायक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	नायिका	पालक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	पालिका
पाठक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	पाठिका	पाचक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	पाचिका
बालक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	बालिका	मूषक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	मूषिका
मालक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	मालिका	मादक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	मादिका
याचक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	याचिका	वादक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	वादिका
उपदेशक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	उपदेशिका	वाचक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	वाचिका
श्रावक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	श्राविका	शायक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	शायिका
सूचक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	सूचिका	स्थापक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	स्थापिका
संहारक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	संहारिका	साधक	+	इ	+	टाप् (आ)	=	साधिका

अधोलिखितानि वाक्यानि ध्यानेन पठत–

(*i*) बाल: **बाला** च उदयन्तम् भास्करम् नमत:।

(*ii*) आचार्य: **आचार्या** च वृक्षान् आरोपयत:।

(*iii*) शिष्य: **शिष्या** च लता: जलेन सिञ्चत:।

(*iv*) गायक: **गायिका** च प्रकृतिगीतम् गायत:।

(*v*) अहो! अत्र **शोभना** प्रकृति: शोभन: च उत्सव:।

1. **किम् यूयम् जानीथ?**

उपर्युक्तवाक्येषु प्रयुक्तानाम् एतेषां स्थूलाक्षरपदानाम् लिङ्गदृष्ट्या किं वैशिष्ट्यम्? पश्यत–

''एतानि पदानि स्त्रीलिङ्गरूपे तत्र प्रयुक्तानि सन्ति।''।

एतेषां पदानाम् अन्ते क: प्रत्यय: दृश्यते?

'आ' प्रत्यय: दृश्यते।

एष 'आ' प्रत्ययः कस्य रूपम् अंशः वा अस्ति?

'टाप्' (ट्+आ+प्) प्रत्ययस्य। टाप् स्त्रीप्रत्ययः अस्ति।

तर्हि 'टाप्' प्रत्ययस्य कदा कीदृशैः शब्दैः च सह योजनं क्रियते?

स्त्रीलिङ्गशब्द-निर्माणाय अकारान्तपुल्लिङ्गशब्दैः सह 'टाप्' प्रत्ययः योज्यते। 'टाप्' प्रत्यये तु केवलम् 'आ' एव शिष्यते।

यथा–बाल (अकारान्त पुंल्लिग) + टाप् (स्त्रीलिङ्ग) = बालः + (ट् + आ + प्) = बाल + आ + बाला (स्त्रीलिङ्ग)।

'टाप्' प्रत्ययान्तशब्दानाम् रूपरचना कीदृशी भवति?

ईदृशानां शब्दानां रूपरचना 'लता' शब्दवत् भवति।

2. वयम् अत्र उपर्युक्तानां स्थूलाक्षरपदानां परिचयं प्राप्नुमः।

पदानि	–	मूलशब्दः (अकारान्तशब्दः)	प्रत्ययः	निर्मितशब्द	विभक्ति	वचनम्
(*i*) बाला	–	बाल (ब + आ + ल् + अ)	टाप्	बाला	प्रथमा	एकवचन
(*ii*) आचार्या	–	आचार्य	टाप्	आचार्या	प्रथमा	एकवचन
(*iii*) शिष्या	–	शिष्य	टाप्	शिष्या	प्रथमा	एकवचन
(*iv*) गायिका	–	गायक	टाप्	गायिका	प्रथमा	एकवचन
(*v*) शोभना	–	शोभन	टाप्	शोभना	प्रथमा	एकवचन

3. ध्यातव्यम्

- 'टाप्' स्त्रीप्रत्ययः अस्ति। प्रयोगे तु अस्य 'अस्य', 'आ' एव शिष्यते।
- एष प्रत्ययः स्त्रीलिङ्गशब्दनिर्माणाय अकारान्तपुल्लिङ्गशब्दैः सह प्रयुज्यते।

  यथा बाल + टाप् = बाल + आ = 'बाला' आदयः।
- 'अक' भागान्तशब्देषु 'क' वर्णात् पूर्वम् अकारस्थाने 'इ' भवति। यथा–गायक (ग् + आ + य् + अ + क) + टाप् = 'गायिका' अस्ति।
- 'टाप्' प्रत्ययान्तशब्दानाम् रूपाणि 'लतावत्' भवन्ति।

अधोलिखितेषु वाक्येषु निर्दिष्टशब्दैः सह 'टाप्' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत–

यथा– प्रभा पठने **प्रवीणा** (प्रवीण + टाप्) अस्ति।

(*i*) अस्याः .... (अनुज + टाप्) दीपिका अस्ति।

(*ii*) दीपिका क्रीडायाम् .... (कुशल + टाप्) अस्ति।

(*iii*) प्रभा-दीपिकयोः माता .... (चिकित्सक + टाप्) अस्ति।

(*iv*) सा समाजस्य .... (सेवक + टाप्) अस्ति।

(*v*) सा तु स्वभावेन अतीव .... (सरल + टाप्) अस्ति।

उत्तराणि– (*i*) अनुजा (*ii*) कुशला (*iii*) चिकित्सिका (*iv*) सेविका (*v*) सरला

(ख) ङीप् प्रत्ययः

ङीप् प्रत्यय में **ङ्** और **प्** का लोप होकर केवल **'ई'** शेष रहता है। ङीप् प्रत्यय का प्रयोग निम्नलिखित स्थानों पर किया जाता है–

1. ऋकारान्त शब्दों को स्त्रीलिंग बनाने के लिए **ङीप्** प्रत्यय का प्रयोग होता है; जैसे–

अभिनेतृ + ङीप् (ई) = अभिनेत्री	कर्तृ + ङीप् (ई) = कर्त्री
गन्तृ + ङीप् (ई) = गन्त्री	जेतृ + ङीप् (ई) = जेत्री
दातृ + ङीप् (ई) = दात्री	धातृ + ङीप् (ई) = धात्री
विजेतृ + ङीप् (ई) = विजेत्री	हन्तृ + ङीप् (ई) = हन्त्री

2. नकारात्मक शब्दों को स्त्रीलिंग बनाने के लिए **ङीप्** प्रत्यय का प्रयोग होता है; जैसे–

कामिन् + ङीप् (ई) = कामिनी	गामिन् + ङीप् (ई) = गामिनी
तपस्विन् + ङीप् (ई) = तपस्विनी	तेजस्विन् + ङीप् (ई) = तेजस्विनी
दामिन् + ङीप् (ई) = दामिनी	पयस्विन् + ङीप् (ई) = पयस्विनी
भामिन् + ङीप् (ई) = भामिनी	मायाविन् + ङीप् (ई) = मायाविनी
यशस्विन् + ङीप् (ई) = यशस्विनी	

3. **प्रथम वय** के वाचक अकारान्त शब्दों से स्त्रीलिंग में **ङीप्** (ई) प्रत्यय होता है; जैसे–

कुमार + ङीप् (ई) = कुमारी	वधूट + ङीप् (ई) = वधूटी
किशोर + ङीप् (ई) = किशोरी	तरुण + ङीप् (ई) = तरुणी

नोट— वृद्धावस्था के वाचक अकारान्त शब्दों में **'ङीप्'** प्रत्यय न होकर **'टाप्'** प्रत्यय होता है; जैसे–

वृद्ध = वृद्धा   स्थविर = स्थविरा

4. **ईयसुन्** प्रत्यय वाले शब्दों से स्त्रीलिंग में **ङीप्** (ई) प्रत्यय होता है; जैसे–

गरीयस् + ङीप् (ई) = गरीयसी	प्रेयस् + ङीप् (ई) = प्रेयसी
पटीयस् + ङीप् (ई) = पटीयसी	भूयस् + ङीप् (ई) = भूयसी
लघीयस् + ङीप् (ई) = लघीयसी	

5. **मतुप्** प्रत्यय वाले शब्दों से स्त्रीलिंग में **ङीप्** (ई) प्रत्यय होता है; जैसे–

कीर्तिमत् + ङीप् (ई) = कीर्तिमती	गोमत् + ङीप् (ई) = गोमती
धीमत् + ङीप् (ई) = धीमती	बुद्धिमत् + ङीप् (ई) = बुद्धिमती
मतिमत् + ङीप् (ई) = मतिमती	शक्तिमत् + ङीप् (ई) = शक्तिमती
श्रीमत् + ङीप् (ई) = श्रीमती	ह्रीमत् + ङीप् (ई) = ह्रीमती

6. **वतुप्** (वत्) प्रत्यय वाले शब्दों से स्त्रीलिंग में **ङीप्** (ई) प्रत्यय लगता है; जैसे–

कलावत् + ङीप् (ई) = कलावती	धनवत् + ङीप् (ई) = धनवती
धारावत् + ङीप् (ई) = धारावती	फलवत् + ङीप् (ई) = फलवती
बलवत् + ङीप् (ई) = बलवती	भगवत् + ङीप् (ई) = भगवती
रसवत् + ङीप् (ई) = रसवती	रूपवत् + ङीप् (ई) = रूपवती
यशस्वत् + ङीप् (ई) = यशस्वती	विद्यावत् + ङीप् (ई) = विद्यावती

7. **क्वस्** (वस्) प्रत्यय वाले शब्दों से स्त्रीलिंग में **ङीप्** (ई) प्रत्यय होता है; जैसे–

विद्वस् + ङीप् (ई) = विदुषी	जग्मिवस् + ङीप् (ई) = जग्मुषी

8. **शतृ** (अत्) प्रत्यय वाले शब्दों से स्त्रीलिंग में **ङीप्** (ई) प्रत्यय लगता है और **न्** का आगम होता है; जैसे–

कथयत् + ङीप् (ई) = कथयन्ती	चलत् + ङीप् (ई) = चलन्ती
चोरयत् + ङीप् (ई) = चोरयन्ती	दीव्यत् + ङीप् (ई) = दीव्यन्ती
नृत्यत् + ङीप् (ई) = नृत्यन्ती	पठत् + ङीप् (ई) = पठन्ती
पश्यत् + ङीप् (ई) = पश्यन्ती	पृच्छत् + ङीप् (ई) = पृच्छन्ती
पचत् + ङीप् (ई) = पचन्ती	भवत् + ङीप् (ई) = भवन्ती
हसत् + ङीप् (ई) = हसन्ती	

9. गुणवाचक **उकारान्त** शब्दों से स्त्रीलिंग में विकल्प से **ङीप्** (ई) लगता है; जैसे–

गुरुः + ङीप् (ई) = गुर्वी	पटुः + ङीप् (ई) = पट्वी
मृदुः + ङीप् (ई) = मृद्वी	लघुः + ङीप् (ई) = लघ्वी
साधुः + ङीप् (ई) = साध्वी	

10. **पतिबोधक** अकारान्त शब्दों से **पत्नीबोधक** शब्द बनाने के लिए **ङीप्** (ई) प्रत्यय लगता है; जैसे–

गोप + ङीप् (ई) = गोपी	ब्राह्मण + ङीप् (ई) = ब्राह्मणी
नापित + ङीप् (ई) = नापिती	शूद्र + ङीप् (ई) = शूद्री

11. निम्नलिखित अकारान्त शब्दों से स्त्रीलिंग बनाने के लिए **ङीप्** (ई) प्रत्यय लगता है; जैसे–

कदल + ङीप् (ई) = कदली	गौर + ङीप् (ई) = गौरी
तरुण + ङीप् (ई) = तरुणी	तट + ङीप् (ई) = तटी
नर्तक + ङीप् (ई) = नर्तकी	नट + ङीप् (ई) = नटी
पितामह + ङीप् (ई) = पितामही	मातामह + ङीप् (ई) = मातामही
मृग + ङीप् (ई) = मृगी	हरिण + ङीप् (ई) = हरिणी

12. निम्नलिखित अकारान्त शब्दों से स्त्रीलिंग बनाने के लिए **ङीप्** (ई) प्रत्यय से पूर्व **आन्** का आगम होता है; जैसे–

आचार्य + आन् + ङीप् (ई) = आचार्याणी	अरण्य + आन् + ङीप् (ई) = अरण्यानी
इन्द्र + आन् + ङीप् (ई) = इन्द्राणी	मातुल + आन् + ङीप् (ई) = मातुलानी
वरुण + आन् + ङीप् (ई) = वरुणानी	हिम + आन् + ङीप् (ई) = हिमानी

अधोलिखितेषु वाक्यानि ध्यानपूर्वकं पठत–

(*i*) पुण्यजला गङ्गा **नदी**।

(*ii*) जीवन-**दात्री** प्रकृति रक्षणीया सदा।

(*iii*) **उपकारिणी** वृत्तिः भवति खलु सज्जनानाम्।

(*iv*) **लौकिकी** उन्नतिः यशः वर्धयति।

(*v*) **यादृशी** भावना सिद्धिः भवति **तादृशी**।

उपर्युक्तस्थूलाक्षरपदानि अधः मञ्जूषायाम् लिखत–

(*i*) नदी (*ii*) ....

(*iii*) .... (*iv*) ....

(*v*) .... (1) .... (2) ....

उत्तराणि– (*ii*) दात्री (*iii*) उपकारिणी (*iv*) लौकिकी (*v*) (1) यादृशी (2) तादृशी

कुछ विशेष प्रत्यय

ऊपर लिखे गए प्रत्ययों के अलावा कुछ विशेष महत्त्वपूर्ण प्रत्यय भी दिए जा रहे हैं।

1. ल्युट् (अनम्) 2. क्तिन् (ति:) 3. तृच् (तृ) 4. तसिल् (त:)

1. ल्युट् प्रत्यय:—यह प्रत्यय धातु के पीछे लगाकर उन्हें भाववाचक नपुंसकलिंग एकवचन शब्द रूप में परिवर्तित कर देता है। यथा–

1. पा + ल्युट् = पानम्		7. दा + ल्युट् = दानम्
2. पठ् + ल्युट् = पठनम्		8. नी + ल्युट् = नयनम्
3. धाव् + ल्युट् = धावनम्		9. नृत् + ल्युट् = नर्तनम्
4. लिख् + ल्युट् = लेखनम्		10. शी + ल्युट् = शयनम्
5. खेल् + ल्युट् = खेलनम्		11. सेव् + ल्युट् = सेवनम्
6. खाद् + ल्युट् = खादनम्		12. गै + ल्युट् = गायनम्

2. क्तिन् प्रत्यय—इस प्रत्यय से धातु को स्त्रीलिंग (भाववाचक) एकवचन इकारान्त वाले शब्द बनाए जाते हैं; यथा–

1. गम् + क्तिन् = गति:	6. कृ + क्तिन् = कृति:
2. धृ + क्तिन् = धृति:	7. शक् + क्तिन् = शक्ति:
3. नी + क्तिन् = नीति:	8. वच् + क्तिन् = उक्ति:
4. भज् + क्तिन् = भक्ति:	9. मन् + क्तिन् = मति:
5. बुध् + क्तिन् = बुद्धि:	10. गम् + क्तिन् = गति:

3. तृच् प्रत्यय—इस प्रत्यय का प्रयोग धातु से ऋकारान्त शब्दों (करने वाला) का निर्माण करने के लिए किया जाता है; जैसे–

1. पृ + तृच् = पितृ	5. भुज् + तृच् = भोक्तृ
2. गम् + तृच् = गन्तृ	6. भृ + तृच् = भर्तृ
3. दा + तृच् = दातृ	7. पाल् + तृच् = पालयितृ
4. कृ + तृच् = कर्तृ	8. वच् + तृच् = वक्तृ

4. तसिल् प्रत्यय—ये प्रत्यय शब्दों से पञ्चमी विभक्ति के रूप में उसी अर्थ को प्रकट करने के लिए लगाए जाते हैं। ये शब्द अव्यय के रूप में बने हैं; जैसे–

1. दिल्ली + तसिल् = दिल्लीत:	4. ग्राम + तसिल् = ग्रामत:
2. जगत् + तसिल् = जगत्त:	5. स्थल + तसिल् = स्थलत:
3. स्थान + तसिल् = स्थानत:	6. भोजन + तसिल् = भोजनत:

व्याकरण वीथि: पुस्तकात्

यत्-ण्यत्-क्यप् प्रत्यय

इन तीनों प्रत्ययों का 'य' ही शेष रहता है तथा तीनों एक ही अर्थ 'चाहिए' अथवा 'योग्य' के अर्थ में प्रयुक्त होते हैं। परन्तु इनके प्रयोग स्थल भिन्न-भिन्न होते हैं।

यत्–अधिकांशत: अजन्त धातुओं के साथ 'यत्' प्रत्यय प्रयुक्त होता है और धातु के 'इकार' को 'ए' और उसको 'अय्' आदेश तथा 'उकार' को 'ओ' और उसको 'अव्' हो जाता है।

उदाहरण–

	पुंल्लिङ्गः	**स्त्रीलिङ्गः**	**नपुंसकलिङ्गः**
जि+यत्	जेयः	जेया	जेयम्
गै+यत्	गेयः	गेया,	गेयम्
चि+यत्	चेयः	चेया	चेयम्
श्रु+यत्	श्रव्यः	श्रव्या	श्रव्यम्
दा+यत्	देयः	देया	देयम्
भू+यत्	भव्यः	भव्या	भव्यम्
नी+यत्	नेयः	नेया	नेयम्
स्था+यत्	स्थेयः	स्थेया	स्थेयम्

ण्यत्–अधिकांशत: ऋकारान्त तथा हलन्त धातुओं से परे 'चाहिए' तथा 'योग्य' अर्थ को बताने के लिए 'ण्यत्' प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है और 'ण्यत्' से पूर्व 'ऋ' की वृद्धि हो जाती है। हलन्त धातु की उपधा में यदि 'अ' हो तो उसमें वृद्धिकर दीर्घ 'आ' हो जाता है। यदि उपधा में इ, उ या ऋ हो तो क्रमशः ए, और ओ 'अर्' हो जाते हैं। इनके रूप तीनों लिंङ्गों में चलते हैं।

उदाहरण–

	पुंल्लिङ्गः	**स्त्रीलिङ्गः**	**नपुंसकलिङ्गः**
स्मृ+ण्यत् (य)	स्मार्यः	स्मार्या	स्मार्यम्
लिख्+ण्यत् (य)	लेख्यः	लेख्या	लेख्यम्
पठ्+ण्यत् (य)	पाठ्यः	पाठ्या	पाठ्यम्
त्यज्+ण्यत् (य)	त्याज्यः	त्याज्या	त्याज्यम्
वच्+ण्यत् (य)	वाच्यः	वाच्या	वाच्यम्
कृ+ण्यत् (य)	कार्यः	कार्या	कार्यम्
हृ+ण्यत् (य)	हार्यः	हार्या	हार्यम्
सेव्+ण्यत् (य)	सेव्यः	सेव्या	सेव्यम्
चुर् + ण्यत् (य)	चौर्यः	चौर्या	चौर्यम्
ग्रह्+ण्यत् (यि)	ग्राह्यः	ग्राह्या	ग्राह्यम्

क्यप्–✓इ (जाना), ✓स्तु (स्तुति करना), ✓शास् (कहना), ✓वृ (वरण करना), ✓दृ (आदर करना) आदि कुछ धातुओं में 'क्यप्' प्रत्यय का प्रयोग होता है। इस प्रत्यय के योग से धातु में 'गुण' या वृद्धि नहीं होती तथा ह्रस्व स्वरान्त धातु के बाद 'त्' का आगम होता है।

उदाहरण–

इ + क्यप् = इत्य (जिस के पास जाना चाहिए)
शास् + क्यप् = शिष्य (जिसे उपदेश देना /कहना चाहिए)
स्तु + क्यप् = स्तुत्य (स्तुति के योग्य)
वृ + क्यप् = वृत्य (वरण करने/चुनने योग्य) इत्यादि

णिनि (इन्)

- कर्त्ता अर्थ में ग्रह् आदि धातुओं से 'णिनि' (इन्) प्रत्यय का योग किया जाता है।

ग्रह् + णिनि = ग्राहिन् = ग्राही
स्था + णिनि = स्थायिन् = स्थायी
शाल + णिनि = शालिन् = शाली
दा + णिनि = दायिन् = दायी

कर्तृवाचक (ण्वुल् तथा तृच्)

- कर्त्ता अर्थ में किसी भी धातु से 'ण्वुल्' (वु) तथा 'तृच्' (तृ) प्रत्ययों का योग किया जाता है। 'वु' का अक हो जाता है। ण्वुल् के लगने पर धातु के अंत में स्थित स्वर की वृद्धि होती है तथा उपधा स्थित लघु वर्ण का गुण होता है।

उदाहरण–

पच् + ण्वुल् (अक) = पाचकः
श्रु + ण्वुल् (अक) = श्रावकः
पठ् + ण्वुल् (अक) = पाठकः
नृत् + ण्वुल् (अक) = नर्तकः
लिख् + ण्वुल् (अक) = लेखकः
सिच् + ण्वुल् (अक) = सेचकः
प्र + आप् + ण्वुल् (अक) = प्रापकः
त्रस् + ण्वुल् (अक) = त्रासकः
नी + ण्वुल् (अक) = नायकः
ग्रह् + ण्वुल् (अक) = ग्राहकः
हन् + तृच् = हन्तृ = हन्ता
जि + तृच् = जेतृ = जेता
श्रु + तृच् = श्रोतृ = श्रोता
नी + तृच् = नेतृ = नेता
दा + तृच् = दातृ = दाता
कृ + तृच् = कर्तृ = कर्त्ता
कथ् + तृच् = कथयितृ = कथयिता
वच् + तृच् = वक्तृ = वक्ता

क्तिन् (ति)

- भाववाचक संज्ञा बनाने के लिए धातु के साथ 'क्तिन्' (ति) प्रत्यय का प्रयोग होता है। क्तिन् प्रत्ययान्त शब्द नित्य स्त्रीलिङ्ग होते हैं। इनके रूप 'मति' शब्द के रूपों की भाँति चलते हैं।

उदाहरण–

श्रु + क्तिन् = श्रुतिः
कृ + क्तिन् = कृतिः
दृश् + क्तिन् = दृष्टिः
बुध् + क्तिन् = बुद्धिः
प्र + आप् + क्तिन् = प्राप्तिः

भी + क्तिन् = भीतिः
भज् + क्तिन् = भक्तिः
मन् + क्तिन् = मतिः
वच् + क्तिन् = उक्तिः
स्तु + क्तिन् = स्तुतिः

ल्युट् (यु = अन)

● भाववाचक संज्ञा बनाने के लिए धातु से 'ल्युट्' (यु = अन) प्रत्यय का योग किया जाता है। इस प्रत्यय के (यु = अन) को धातु के साथ जोड़ा जाता है।

● ल्युट् प्रत्ययान्त शब्द प्रायः नपुंसकलिङ्ग में होते हैं, क्योंकि ल्युट् प्रत्यय का अर्थ 'भाव' होता है। इनके रूप 'फल' शब्द के रूपों की तरह चलते हैं।

उदाहरण–

भू + ल्युट् (यु = अन)	=	भवनम्	पा + ल्युट् (यु = अन)	=	पानम्
श्रु + ल्युट् (यु = अन)	=	श्रवणम्	गम् + ल्युट् (यु = अन)	=	गमनम्
पठ् + ल्युट् (यु = अन)	=	पठनम्	लिख् + ल्युट् (यु = अन)	=	लेखनम्
दा + ल्युट् (यु = अन)	=	दानम्	भज् + ल्युट् (यु = अन)	=	भजनम्
हन् + ल्युट् (यु = अन)	=	हननम्	ग्रह् + ल्युट् (यु = अन)	=	ग्रहणम्
यज् + ल्युट् (यु = अन)	=	यजनम्	गण् + ल्युट् (यु = अन)	=	गणनम्
पाल् + ल्युट् (यु = अन)	=	पालनम्	सेव् + ल्युट् (यु = अन)	=	सेवनम्

तरप् (तर)

● तुलना के संदर्भ में दो में किसी एक को बेहतर बताने के लिए 'तरप्' प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।

उदाहरण–

प्रशस्य + तरप्	=	प्रशस्यतरः	चतुर + तरप्	=	चतुरतरः
गुरु + तरप्	=	गुरुतरः	दीर्घ + तरप्	=	दीर्घतरः
लघु + तरप्	=	लघुतरः	सुन्दर + तरप्	=	सुन्दरतरः
पटु + तरप्	=	पटुतरः	स्थिर + तरप्	=	स्थिरतरः
कुशल + तरप्	=	कुशलतरः	तीव्र + तरप्	=	तीव्रतरः
उच्च + तरप्	=	उच्चतरः	मधुर + तरप्	=	मधुरतरः

यथा – रामलक्ष्मणयोः रामः प्रशस्यतरः आसीत्। अश्वगजयोः अश्वः तीव्रतरः। मोहनसोहनयोः मोहनः पटुतरः।

तमप् (तम)

● दो से अधिक में किसी एक की सर्वश्रेष्ठता प्रकट करने के लिए 'तमप्' प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।

उदाहरण–

उच्च + तमप्	=	उच्चतमः	मधुर + तमप्	=	मधुरतमः
गुरु + तमप्	=	गुरुतमः	दीर्घ + तमप्	=	दीर्घतमः
लघु + तमप्	=	लघुतमः	स्थिर + तमप्	=	स्थिरतमः
पटु + तमप्	=	पटुतमः	सुन्दर + तमप्	=	सुन्दरतमः
कुशल + तमप्	=	कुशलतमः	तीव्र + तमप्	=	तीव्रतमः

यथा – कक्षायाः छात्रेषु मोहनः पटुतमः, पशुषु अश्वः तीव्रतमः इत्यादि।

अण् (अ)

● अपत्य (पुत्र या पुत्री) अर्थ में शब्द से अण् प्रत्यय का योग किया जाता है। अण् प्रत्यय करने पर आदि स्वर की वृद्धि होती है।

उदाहरण–

वसुदेव + अण्	=	वासुदेवः	मनु + अण्	=	मानवः
वशिष्ठ + अण्	=	वाशिष्ठः	पुत्र + अण्	=	पौत्रः
विश्वमित्र + अण्	=	वैश्वामित्रः	कुरु + अण्	=	कौरवः
अश्वपति + अण्	=	आश्वपतः	दनु + अण्	=	दानवः
यदु + अण्	=	यादवः	पण्डु + अण्	=	पाण्डवः

यथा–वासुदेवः कृष्णः पूज्यः अस्ति।

- भाव में भी अण् प्रत्यय का प्रयोग होता है–

कुशल + अण्	=	कौशलम्	गुरु + अण्	=	गौरवम्
शिशु + अण्	=	शैशवम्	मृदु + अण्	=	मार्दवम्
लघु + अण्	=	लाघवम्			

यथा–कर्मसु कौशलं शोभनम् अस्ति।

इतच् (इत)

- 'सहित' या 'युक्त' के अर्थ में तारक आदि शब्दों से 'इतच्' प्रत्यय का योग किया जाता है।

उदाहरण–

तारक + इतच्	=	तारकितः	बुभुक्षा + इतच्	=	बुभुक्षितः
पिपासा + इतच्	=	पिपासितः	कण्टक + इतच्	=	कण्टकितः
कुसुम + इतच्	=	कुसुमितः	गर्व + इतच्	=	गर्वितः
क्षुधा + इतच्	=	क्षुधितः	व्याधि + इतच्	=	व्याधितः
अंकुर + इतच्	=	अंकुरित	उत्काष्ठा + इतच्	=	उत्कण्ठितः
हर्ष + इतच्	=	हर्षितः	तरंग + इतच्	=	तरंगितः
दीक्षा + इतच्	=	दीक्षितः			

यथा– बुभुक्षितः किं न करोति पापम्।

क्षुधितः बालकः इतस्ततः भ्रमति।

पिपासितः काकः जलम् अन्वेषयति।

यत्

- शरीर के अवयववाची शब्दों से 'होने वाला' इस अर्थ में 'यत्' प्रत्यय का योग किया जाता है।

उदाहरण–

कण्ठ + यत्	=	कण्ठे भवम्	कण्ठ्यम्
दन्त + यत्	=	दन्ते भवम्	दन्त्यम्
ओष्ठ + यत्	=	ओष्ठे भवम्	ओष्ठ्यम्

थाल् (था)

- किम् आदि सर्वनामों से 'प्रकार' अर्थ में 'थाल्' प्रत्यय का योग किया जाता है। थाल का 'था' शेष रहता है।

उदाहरण–

यद् + थाल् = यथा
तद् + थाल् = तथा
सर्व + थाल् = सर्वथा
उभय + थाल् = उभयथा

मयट् (मय)

- प्रचुरता के अर्थ में 'मयट्' (मय) प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।
- वस्तुवाचक शब्दों से (खाद्य वस्तुओं को छोड़कर) विकार के अर्थ में भी 'मयट्' प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।

उदाहरण–

शान्ति + मयट् = शान्तिमय:
आनन्द + मयट् = आनन्दमय:
सुख + मयट् = सुखमय:
तेज: + मयट् = तेजोमय:
मृत् + मयट् = मृण्मय:
स्वर्ण + मयट् = स्वर्णमय:
लौह + मयट् = लौहमय:

अभ्यास:

I. स्थूलपदानां 'प्रकृतिप्रत्ययौ:' पृथक् संयोगं वा कृत्वा विकल्पेभ्य: शुद्धं उत्तरं चित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत।
(स्थूल पदों के प्रकृति-प्रत्यय को अलग अथवा संयुक्त करके विकल्पों से शुद्ध उत्तर को चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join suffixes in the bold words and write appropriate answer from the options given below in the answer sheet.)

1. पित्रा पुत्रा: पुत्र्य: च **पाठनीया:**।
   (क) पद् + अनीयर्
   (ख) पद् + णिच
   (ग) पद् + णिच् + अनीयर्
   (घ) पाठन् + अनीयर्।
2. कृषकै: पशव: स्नेहेन **रक्षितव्या:**।
   (क) रक्ष् + तव्यत् (ख) रक्ष् + तव्य
   (ग) रक्ष् + तव्य: (घ) रक्षि + तव्यत्।
3. पितर: सदैव **वन्द् + अनीयर्**।
   (क) वन्दनीय: (ख) वन्दनीया:
   (ग) वन्दनीया (घ) वन्दनीयम्।
4. **छाया + मतुप्** वृक्षा: मार्गे श्रान्तपथिकेभ्य: आश्रयं यच्छन्ति।
   (क) छायावान् (ख) छायावन्त:
   (ग) छायावन्तम् (घ) छायावत:।

5. यथा **फल + इन्** वृक्षा: नमन्ति तथैव गुणिन: जना: अपि नमेयु:।
(क) फली (ख) फलिनौ
(ग) फलिन: (घ) फलिना:।

6. मम देश: **शक्ति + मतुप्** भवेत्।
(क) शक्तिमान् (ख) शक्तिमन्त:
(ग) शक्तिमत् (घ) शक्तिमत:।

7. अस्माभि: परस्परं स्नेहेन **वस् + तव्यत्**।
(क) उषितव्य: (ख) उषितव्या
(ग) उषितव्यम् (घ) उषितव्यत्।

8. विद्यार्थिभि: यथासमयं विद्यालय: **गम् + तव्यत्**।
(क) गन्तव्यम् (ख) गन्तव्य:
(ग) गन्तव्या (घ) गन्तव्या:।

9. **बुद्धि + मतुप्** छात्रा: पुरुषार्थे विश्वसन्ति न तु केवलं भाग्ये।
(क) बुद्धिमान् (ख) बुद्धिमन्त:
(ग) बुद्धिमत् (घ) बुद्धिमन्ता:।

10. जानासि, अस्माकं विद्यार्थिनां कानि **कृ + तव्यत्**?
(क) कर्तव्यम् (ख) कर्तव्यौ
(ग) कर्तव्यानि (घ) कर्तव्या:।

11. अस्माभि: विद्यालयस्य अनुशासनं **पाल् + अनीयर्**।
(क) पालनीयम् (ख) पालनीय:
(ग) पालनीया (घ) पालनीयन्ति।

12. सत्यम् एव उक्तम्, **सुखार्थ + इन्** कुत: विद्या?
(क) सुखार्थी (ख) सुखार्थीम्
(ग) सुखार्थिन: (घ) सुखार्थिने।

13. अस्माभि: **ज्ञा + तव्यत्** यत् सत्कर्माणि एव सह गच्छन्ति।
(क) ज्ञातव्यम् (ख) ज्ञातव्य:
(ग) ज्ञातव्या (घ) ज्ञातव्यत्।

14. जनै: सौन्दर्यमयी सृष्टि: दूषिता न **कृ + तव्यत्**।
(क) कर्तव्य: (ख) कर्तव्यम्
(ग) कर्तव्या (घ) कर्तव्या:।

15. पुस्तकेषु किमपि न **लिख् + अनीयर्**।
(क) लेखनीय: (ख) लेखनीयम्
(ग) लेखनीया (घ) लेखनीया:।

16. मनुष्य: **समाज + ठक्** प्राणी अस्ति।
(क) सामाजिक: (ख) सामाजिकी
(ग) सामाजिकम् (घ) सामाजिका:।

17. **बुद्धि + मतुप्** नर: सर्वत्र मानं लभते।
(क) बुद्धिमत् (ख) बुद्धिमान्
(ग) बुद्धिमन्त: (घ) बुद्धिमत:।

18. नमन्ति **फल + इन्** वृक्षा:।
(क) फलिन: (ख) फली
(ग) फलिनौ (घ) फलिना:।

19. **बल + मतुप्** हि आशा।
(क) बलवान् (ख) बलवत्
(ग) बलवती (घ) बलवत:।

20. **दान + इन्** मानं त्यजेत्।
(क) दानिन् (ख) दानी
(ग) दानिन: (घ) दनिनीम्।

21. **सप्ताह + ठक्** अवकाश: रविवारे भवति।
(क) साप्ताहिक: (ख) साप्ताहिकी
(ग) साप्ताहिकम् (घ) साप्ताहिका:।

22. कृपणा: **मित्र + तल्** न कुर्वन्ति।
(क) मित्रतां (ख) मित्रता
(ग) मित्रतया (घ) मित्रताल्।

23. ते सर्वदा **धर्म + ठक् + ङीप्** वृत्तिं धारयन्ति।
(क) धार्मिकी (ख) धार्मिकीय
(ग) धार्मिकीं (घ) धार्मिकी:।

24 एक कैयट: नाम विद्वान् आसीत्। स: प्रात: **कृ + शतृ** शास्त्राणाम् अध्ययने रत: भवति स्म।
(क) कुर्वन् (ख) कुर्वत्
(ग) कुर्वन्त: (घ) कुर्वद्।

25. एकस्यां सभायां बहव: मूषका: चिन्तां **कृ + शतृ** उपविष्टा: आसन्।
(क) कुर्वन्त: (ख) कुर्वन्
(ग) कुर्वत् (घ) कुर्वन्ता:।

26. एक: अवदत्–पश्यतु बिडाल्या: **धूर्त + तल्**, अस्मान् दृष्ट्वा एव आक्रमणं करोति।
(क) धूर्तत: (ख) धूर्तताम्
(ग) धूर्तता (घ) धूर्ततम्।

27. एका वृद्धा **मूषक + टाप्** अवदत्–अस्या: कण्ठे घण्टिकाबन्धनं कर्तव्यम्।
(क) मूषका (ख) मूषकी
(ग) मूषिका (घ) मूषिकाम्।

28. **गै + शतृ** कोकिलं शृणुम:।
(क) गायन्त: (ख) गायन्तम्
(ग) गायन् (घ) गायत्।

29. पुष्पाणां **रमणीय + त्व** दृष्ट्वा मन: प्रसन्नं भवति।
(क) रमणीयतां (ख) रमणीयत्व:
(ग) रमणीयत्वं (घ) रमणीयत्व।

30. प्रकृते: **सुन्दर + तल्** रमणीया।
(क) सुन्दरतां (ख) सुन्दरतल्
(ग) सुन्दरत: (घ) सुन्दरता।

31. शीघ्रं शीघ्रं **चल् + शतृ** जना: प्रसन्ना: भवन्ति।
(क) चलन् (ख) चलन्तम्
(ग) चलत: (घ) चलन्त:।

32. ते वायो: **शीतल + तल्** अनुभवन्ति।
(क) शीतलता: (ख) शीतलताम्
(ग) शीतलता (घ) शीतलतया।

33. बालका: **बालक + टाप्** च कन्दुकेन क्रीडन्ति।
(क) बालिका (ख) बालिका:
(ग) बालिकां (घ) बलिकया।

34. ये छात्रा: मार्गे **क्रीड् + शतृ** समयं नाशयन्ति।
(क) क्रीडन् (ख) क्रीडन्तौ
(ग) क्रीडता: (घ) क्रीडन्त:।

35. जना: तेषां **मूर्ख + तल्** दृष्ट्वा उपहसन्ति।
(क) मूर्खतां (ख) मूर्खता
(ग) मूर्खतया (घ) मूर्खताया:।

36. **आचार्य + टाप्** अपि तेभ्य: क्रुध्यति।
(क) आचार्या (ख) आचार्यया
(ग) आचार्याम् (घ) आचार्या:।

37. जीवने शिक्षाया: सर्वाधिकं **महत् + त्व** वर्तते।
(क) महत्त्व: (ख) महत्त्वो
(ग) महत्त्वं (घ) महत्तम्।

38. बाला: भवेत् **बालक + टाप्** वा।
(क) बाला (ख) बालिका:
(ग) बालिकाम् (घ) बालिकाम्।

39. परोपकारं **कृ + शानच्** ते देशस्य सर्वदा हितम् एव चिन्तयन्ति।
(क) कुर्वाणा: (ख) कुर्वाणा
(ग) कुर्वाणं (घ) कुर्वाण:।

40. तस्य क्षितौ **प्रलुठ् + शतृ** वह्नि-ज्वाला: समुत्थिता:।
(क) प्रलुठता: (ख) प्रलुठन्
(ग) प्रलुठत् (घ) प्रलुठत:।

41. उद्यमस्य **महत् + त्व** सर्वविदितम् एव।
(क) महत्त्व: (ख) महत्त्वम्
(ग) महत्त्वा (घ) महत्त्व।

II. स्थूलपदानाम् 'प्रकृतिप्रत्ययो:' विभाजनं संयोगं वा कृत्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

(स्थूल पदों के प्रकृति-प्रत्यय को अलग अथवा संयुक्त करके उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join suffixes in the words in bold and write answer in the answer sheet.)

1. राजसभायाम् **मन्त्र + इन्** भाषयन्ति।
2. **गोपी** गौशालां गच्छति।
3. तया भोजनं **पच् + तव्यत्**।
4. **नागरिका:** देशम् रक्षन्ति।
5. पठनेन नर: **गुणवान्** भवति।
6. ते जना: **वन्दनीया:** भवन्ति।
7. तर्हि त्वया सद्ग्रन्था: अपि **पठनीया:**।
8. कार्यं तु सदैव ध्यानेन एव **करणीयम्**।
9. कार्यं सदैव शीघ्रं परन्तु धैर्येण **कर्तव्यम्**।
10. पुस्तकानाम् अध्ययनम् **करणीयम्**।
11. अस्माभि: सेवका: **पोषणीया:**।
12. बालकै: गुरव: **नन्तव्या:**।
13. बालिकाभि: राष्ट्रगीतं **गै + तव्यत्**।
14. छात्रै: उपदेशा: **पालनीया:**।
15. त्वया शुद्धं जलं **पातव्यम्**।
16. मुनिभि: तप: **करणीयम्**।

17. न्यायाधीशेन न्यायः **कृ + अनीयर्**।

18. भवत्या पाठः **लेखनीयः**।

19. विद्वद्भिः कविताः **रच् + अनीयर्**।

20. अस्माभिः लता **आरोपयितव्या**।

21. पत्रवाहकेन पत्राणि **आ + नी + तव्यत्**।

22. राज्ञा प्रजाः **पालनीयाः**।

23. छात्रैः समये विद्यालयः **गम् + तव्यत्**।

24. पर्यावरणस्य **महत् + त्व** सर्वे जानन्ति।

25. **बुद्धि + मतुप्** नरः सर्वत्र मानं लभते।

26. नृपेण प्रजाः **पाल् + अनीयर्**।

27. मनुष्यः **समाज + ठक्** प्राणी अस्ति।

28. तेन तत्र न **स्था + तव्यत्**।

29. **गुण + इन्** जनाः कलहकारिभिः जनैः सह न तिष्ठेयुः।

30. एकदा राजा तं **बुद्धि + मतुप्** द्रष्टुं–

31. तस्य कुटीरम् **गम् + तव्यत्** इति निश्चितवान्।

32. तत्र गत्वा तस्य **दरिद्र + तल्** दूरीकर्तुं सः तस्मै स्वर्णमुद्राः अयच्छत्।

33. कैयटः अवदत्–धनस्य **लोभ + इन्** जनाः आसक्ताः भूत्वा दुःखिनः भवन्ति। अतः मम आनन्दं मा नाशयतु इति।

34. सर्वे एव **दुःख + इन्** आसन्।

35. एकः अन्यः अवदत् **कृ + अनीयर्** कर्म एव कुर्यात्।

36. **पक्ष + इन्** मधुरस्वरेण गायन्ति।

37. वयं वाटिकां प्रति गच्छामः। ऋतुराजः वसन्तः **दृश् + अनीयर्**।

38. अधुना **फल + इन्** वृक्षाः नमन्ति।

39. प्रातःकाले उद्यानस्य शोभा खलु **दृश् + अनीयर्**।

40. अस्माभिः विद्यालयं प्रति समयेन **गम् + तव्यत्**।

41. **गुण + इन्** जनाः नमन्ति।

42. **कोकिल + टाप्** च आम्रवृक्षे मधुरस्वरेण गायन्ति।

43. जगति **विश्वबन्धु + तल्** भवेत्।

44. दीनजनान् **सेव् + शानच्** जनाः पुण्यं लभन्ते।

45. गङ्गा **पवित्र + टाप्** अतः सा प्रदूषिता न कर्तव्या।

46. ये छात्राः सर्वं वर्षं परिश्रमं कुर्वन्ति तेभ्यं **वर्ष + ठक् + ङीप्** परीक्षा भयं न जनयति।

47. त्वम् कर्तव्यनिष्ठः **अधिकार + इन्** असि।

48. सर्वैः सहपाठिभिः सह **मित्र + तल्** आचरणीया।

49. छात्रजीवने परिश्रमस्य **महत् + त्व** वर्तते।

50. पर्यावरणस्य **महत् + त्व** कः न जानाति?

51. परं निरन्तरं **वृध् + शानच्** प्रदूषणेन मानवजातिः विविधैः रोगैः आक्रान्ता अस्ति।

52. आर्यपुत्र! क्षत्रधर्मम् **अनु + स्मृ + शतृ** मां शोकसागरात् रक्ष।

53. कष्टानि **सह् + शानच्** वीराः कीर्तिं लभन्ते।

54. गुरोः **गुरु + त्व** वर्णयितुं न शक्यते।

55. प्रकृतेः **रमणीय + तल्** दर्शनीया अस्ति।

56. **शिष्य + टाप्** जलेन लताः सिञ्चति।

57. संसारे **प्र + यत् + शानच्** जनः साफल्यम् आप्नोति।

58. **लौकिक + ङीप्** उन्नतिः यशः वर्धयति।

59. सर्वेषां मानवानां सेवां **कृ + शानच्** वृक्षाः केषां न पूजनीयाः।

60. पुत्र! तव **कृशता** मां तुदति।

61. विद्यालये बालकाः **मोदमानाः** पठन्ति।

62. छात्रैः कथा **लेखितव्या**।

63. वीरः **युद्धमानः** वीरगतिं आप्नोत्।

64. देवम् **वन्दमानाः** ललनाः प्रसीदन्ति।

65. **प्रकाशमानः** चन्द्रः शोभते।

66. तत्र **जायमानः** बालकः कीदृशो भविष्यति?

67. सीता रामेण सह वनं **गच्छती** आसीत्।

68. गङ्गा **नदी** हिमालयात् उद्भवति।

69. **रूपवती** भार्या कस्मै न रोचते?

70. **स्निग्धता** तैलस्य स्वाभाविकः गुणः वर्तते।

71. जीवने विद्यायाः अपि **महत्त्वं** वर्तते।

72. कालः तु सततं चक्रवत् **परिवर्तमानः** वर्तते।

73. ये जनाः अस्य **अस्थिरताम्** अनुभूय स्वकार्याणि यथासमयं कुर्वन्ति ते एव **बुद्धिमन्तः** भवन्ति।

74. जनाः तीव्रं **धावन्तः** गच्छन्ति।

75. गृहं **गच्छन्त्यः** छात्राः प्रसीदन्ति।

76. कालः सदैव **गम्यमानः** वर्तते।

77. किं त्वम् जानासि कालस्य **महत्त्वम्**?

78. पर्वसु **प्रिया** दीपावलिः आगता।

79. तदा विपणीनां शोभा **अनुपमा** भविष्यति।

80. पूजनेन **प्रसन्ना** लक्ष्मीः कृपां करिष्यति।

81. **धन्या** इयं दीपावलिः प्रकाशपुञ्जा।

82. रात्रिः दीपानां प्रकाशेन **उज्ज्वला** भविष्यति।

83. 'भवतु **शुभदा** दीपावलि:' इति परस्परम् कामयन्ते जना:।
84. **मधुरा** वाणी प्रीणयति मन:।
85. सत्सङ्गति: सर्वत्र **दुर्लभा**।
86. कुलाङ्गना सदा सम्मानस्य **अधिकारिणी**।
87. सताम् बुद्धि: **हितकारिणी** भवति।
88. **उपकारकर्त्री** प्रकृति: धन्या।
89. **नैतिकी** शिक्षा आवश्यकी।
90. शिक्षाया: **महत्त्वं** तु अद्वितीयम् एव।
91. **अजा** शनै: शनै: चलति।
92. **गुणिन:** जना: सदैव **वन्दनीया:** भवन्ति।
93. **कोकिला** मधुरस्वरेण गायति।
94. **फलिन:** वृक्षा: एव सदैव नमन्ति।
95. **पठ्यमाना:** बाला: प्रसीदन्ति।
96. **वर्धमाना** बालिका शीघ्रं-शीघ्रं धावति।
97. वृक्षाणां **महत्त्वं** क: न जानाति।
98. **वर्तमाना** शिक्षापद्धति: सुकरा नास्ति।
99. **नर्तकी** शोभनं नृत्यति।
100. पृथिव्या: **गुरुत्वं** सर्वे जानन्ति।
101. **अश्वा** वरं धारयति।
102. **भाग्यशालिन:** जना: विश्रामं कुर्वन्ति।
103. पुस्तकानां **महत्तां** क: न जानाति।
104. ते **मन्त्रिण:** सदसि भाषन्ते।
105. त्वम् मां स्व-**अज्ञानतां** मा दर्शय।
106. **पक्षिण:** वृक्षेषु तिष्ठन्ति।
107. कार्यं **कुर्वाणा:** छात्रा: अङ्कान् लभन्ते।
108. **गायिका** मधुरं गायति।
109. **सेवमाना:** सेवका: धनं लभन्ते।
110. अस्या: **अनुज + टाप्** दीपिका अस्ति।
111. दीपिका क्रीडायाम् **कुशल + टाप्** अस्ति।
112. प्रभा-दीपिकयो: माता **चिकित्सक + टाप्** अस्ति।
113. सा समाजस्य **सेवक + टाप्** अपि अस्ति।
114. सा तु स्वभावेन अतीव **सरल + टाप्** अस्ति।
115. अद्य अस्माकं **वर्ष + ठक् + ङीप्** परीक्षा आरभते।
116. जनकं **सेव् + शानच्** पुत्र: प्रसन्नोऽस्ति।
117. आचार्यस्य **गुरु + त्व** वर्णयितुं न शक्यते।
118. पुरस्कारं **लभ् + शानच्** छात्र: प्रसन्न: भवति।
119. प्रकृते: **रमणीय + तल्** दर्शनीया अस्ति।
120. वानरयूथ पति: उवाच–जीवितं **वाञ्छ् + शतृ** नर: कलहयुक्तं गृहं त्यजेत्।

III. कोष्ठकेषु प्रदत्तान् प्रकृतिप्रत्ययान् योजयित्वा रिक्तस्थान पूर्ति: करणीया।

(कोष्ठक में दिए गए प्रकृति-प्रत्ययों को जोड़कर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए। Fill in the blanks by adding suffixes given in the brackets.)

1. **अध्यापक:—** .... **(बुद्धि + मतुप्)** छात्रा:! संसारेऽस्मिन् क: श्रेष्ठ:?
   (क) बुद्धिमन्त: (ख) बुद्धिमाना:
   (ग) बुद्धिवन्त: (घ) बुद्धिमान्।

2. **सुजय:**—आचार्य! य: .... **(धन + मतुप्)**
   (क) धनमान: (ख) धनवाना:
   (ग) धनवान् (घ) धनमान्।

3. .... **(रूप + मतुप्)** नर: भवति जना: तम् एव श्रेष्ठ मन्यन्ते।
   (क) रूपवान् (ख) रूपमान्
   (ग) रूपवान: (घ) धनमान:।

श्रुति:—आचार्य! अहं वदानि, य:

4. .... **(सदाचार + मतुप्)**, विवेकी–
   (क) सदाचारमान् (ख) सदाचारवान्
   (ग) सदाचारवन्त: (घ) सदाचारमन्त:।

5. .... **(नीति + मतुप्)**
   (क) नीतिवान् (ख) नीतीमान्
   (ग) नीतिमान् (घ) नीतीवान्।

6. .... **(शक्ति + मतुप्)** च भवति स: श्रेष्ठ:।
   (क) शक्तिवान् (ख) शक्तिवान:
   (ग) शक्तिमान: (घ) शक्तिमान्।

प्रिया—आचार्य! अहं चिन्तयामि, यत्

7. .... **(विद्या + मतुप्),**
   (क) विद्यावान् (ख) विद्यामान्
   (ग) विद्यावान: (घ) विद्यामान:।

8. ...... **(चरित्र + मतुप्)** च जन: एव सर्वोत्तम: भवति।
   (क) चरित्रवान् (ख) चरित्रवान
   (ग) चरित्रमान (घ) चरित्रमान:।

श्रेष्ठा—हे आचार्य! मम पक्षम् अपि शृणोतु।

9. यः सत्यवादी ………… (निष्ठा + मतुप्)

(क) निष्ठावन्तः (ख) निष्ठावतः

(ग) निष्ठावान् (घ) निष्ठावान।

10. ………… (विनय + मतुप्)

(क) विनयी (ख) विनयवान्

(ग) विनयमान् (घ) विनयवान।

11. ………… (कीर्ति + मतुप्) च देशभक्तः अस्ति स एव श्रेष्ठः।

(क) कीर्तिवान् (ख) कीर्तिवत्

(ग) कीर्तिमान् (घ) कीर्तिमानः।

अध्यापकः—सत्यमेतत्, यः

12. ………… (सदाचार + मतुप्) विपत्सु च

(क) सदाचारवान् (ख) सदाचारवतः

(ग) सदाचारवान (घ) सदाचारी।

13. ………… (धृति + मतुप्)

(क) धृतिवान् (ख) धृतिमानः

(ग) धृतिमान् (घ) धृतिमान।

14. ………… (यशस् + मतुप्) च भवेत् सः देशभक्तः एव समाजे

(क) यशस्वी (ख) यशोवान्

(ग) यशस्मान् (घ) यशस्वान्।

15. ………… (गुण + मतुप्) श्रेष्ठः च मन्यते।

(क) गुणवान् (ख) गुणमान्

(ग) गुणवान (घ) गुणमान।

16. वीराः अभ्युदये ………… (क्षमा + मतुप्) भवन्ति।

(क) क्षमावताः (ख) क्षमावन्तः

(ग) क्षमामानाः (घ) क्षमावानाः।

17. युधि च (धैर्य + मतुप्) ………… भवन्ति।

(क) धैर्यवन्तः (ख) धैर्यवानाः

(ग) धैर्यवताः (घ) धैर्यमन्तः।

'टाप्' प्रत्यय युक्तानां प्रत्ययानां चयनं विकल्पेभ्यः कुरुत–

18. अमृतजला इयं गङ्गा पवित्रा।

(क) अमृतजला (ख) इयं

(ग) गङ्गा (घ) पवित्रा।

19. सवेगं वहन्ती खलु शोभमाना अस्ति।

(क) शोभमाना (ख) सवेगं

(ग) खलु (घ) वहन्ती।

20. भक्तैश्च सदा तु चिरं सेवमाना वर्तते।

(क) सदा (ख) भक्तैः

(ग) सेवमाना (घ) चिरं।

21. कथं नु एतस्याः शोभा विचित्रा वर्तते।

(क) कथं (ख) विचित्रा

(ग) शोभा (घ) एतस्याः।

22. वन्द्या सदा सा भुवि राजमाना अस्ति।

(क) वन्द्या (ख) सदा

(ग) राजमाना (घ) भुवि।

23. भागीरथी भवतु मे पूर्णकामा।

(क) मे (ख) पूर्णकामा

(ग) भवतु (घ) भागीरथी।

IV. 'त्व'- 'तल्'—प्रत्ययान्तानि पदानि मञ्जूषायाः चित्वा यथोचितं रिक्तस्थानानि पूरयत।

('त्व'- 'तल्' प्रत्ययान्त पद मञ्जूषा से लेकर रिक्त स्थान भरिए। Fill in the blanks with *'Twa'-'Tal'* suffixes from the box.)

1. विद्यायाः ………… को न जानाति?

(क) वीरता (ख) महत्त्वम्

(ग) चञ्चलत्वम् (घ) मित्रता।

2. कृष्णसुदाम्नोः ………… जगति आदर्श स्थापयति।

(क) वीरता? (ख) पशुत्त्वम्

(ग) मित्रता (घ) महत्त्वम्।

3. दुष्प्रयुक्ता वाणी मनुष्यस्य ………… प्रकटयति।

(क) महत्त्वम् (ख) पशुत्त्वम्

(ग) मित्रता (घ) वीरता।

4. मनसः ………… वशीकरणीयम्।

(क) चञ्चलत्वम्

(ख) महत्त्वम्

(ग) वीरता

(घ) मित्रता।

5. लवस्य ………… अद्भुता आसीत्।

(क) महत्त्वम्

(ख) वीरता

(ग) पशुत्वम्

(घ) चञ्चलत्वम्।

मिश्रिताभ्यासः

1. 'त्व'–'तल्'–प्रत्ययान्तानि पदानि मञ्जूषायाः चित्वा यथोचितम् रिक्तस्थानानि पूरयत–

यथा– पवनस्य **शीतलताम्** अनुभूय मनः प्रसीदति।

चञ्चलत्वम्, मित्रता, वीरता, महत्त्वम्, पशुत्वम्।

(*i*) विद्यायाः .... को न जानाति?

(*ii*) कृष्णसुदाम्नोः .... जगति आदर्शं स्थापयति।

(*iii*) दुष्प्रयुक्ता वाणी मनुष्यस्य .... प्रकटयति।

(*iv*) मनसः .... वशीकरणीयम्।

(*v*) लवस्य .... अद्भुता आसीत्।

उत्तराणि– (*i*) महत्त्वम् (*ii*) मित्रता (*iii*) पशुत्वम् (*iv*) चञ्चलत्वम् (*v*) वीरता

2. अधोलिखिताः सूक्तीः पठित्वा 'तल्-त्व'–प्रत्ययान्तानि पदानि रेखाङ्कितानि कुरुत–

यथा– (*i*) ऐश्वर्यस्य विभूषणम् सुजनता। (*ii*) न कालस्य अस्ति बन्धुत्वम्।

(*iii*) अविवेकिता तु अनर्थाय एव भवति। (*iv*) अहो! बालकस्य ईदृशी निपुणता।

(*v*) न अस्ति अमरत्वम् हि कस्यचित् प्राणिनः भुवि।

(*vi*) अविवेकिता क्षणे क्षणे यत् नवताम् उपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः।

(*vii*) विद्वत्वम् च नृपत्वम् च नैव तुल्यम् कदाचन।

उत्तराणि– (*iii*) अविवेकता (*iv*) निपुणता (*v*) अमरत्वम् (*vi*) अविवेकिता, नवताम्, रमणीयतायाः (*vii*) विद्वत्वम्, नृपत्वम्।

3. अधोलिखितेषु वाक्येषु निर्दिष्टशब्दैः सह 'ङीप्' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत–

यथा– श्रीमती (श्रीमत् + ङीप्) हेमा नाट्योत्सवे दीपं प्रज्वालयति।

(*i*) (कुमार + ङीप्) .... वन्दना पुष्पगुच्छैः तस्याः स्वागतं करोति।

(*ii*) एका (किशोर + ङीप्) .... भरतनाट्यम् प्रस्तौति।

(*iii*) तया सह (नृत्यत् + ङीप्) .... देविका अस्ति।

(*iv*) मञ्चे (गायत् + ङीप्) .... सुधा अस्ति।

(*v*) (मनोहारिन् + ङीप्) .... एषा नाट्यप्रस्तुतिः।

उत्तराणि– (*i*) कुमारी (*ii*) किशोरी (*iii*) नृत्यन्ती (*iv*) गायन्ती (*v*) मनोहारिणी

4. अधोलिखितेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरपदानां मूलशब्दं स्त्रीप्रत्ययं च पृथक्कृत्य लिखत।

	प्रकृतिः	+	स्त्रीप्रत्ययः
यथा– **हसन्ती** विभा स्वसखीम् अमिलत्।	हसत्	+	ङीप्
(*i*) तदैव एका **तरुणी** विभाम् अपृच्छत्।	....	+	....
(*ii*) किम् इयम् तव सखी **कुमारी** भावना अस्ति?	....	+	....
(*iii*) अहो! **एतादृशीं** सखीं प्राप्य त्वं धन्या असि।	....	+	....
(*iv*) तया बसयानात् **पतन्ती** बाला रक्षिता।	....	+	....

उत्तराणि– (*i*) तरुण + ङीप् (*ii*) कुमार + ङीप् (*iii*) एतादृश + ङीप् (*iv*) पतत् + ङीप्

5. **अधोलिखितेषु वाक्येषु स्त्रीप्रत्ययान्तं (टाप्-ङीप् च) पदं चित्वा कोष्ठके पृथक्-पृथक् लिखत।**

(*i*) मधुरा वाणी प्रीणयति मनः। (*ii*) सताम् बुद्धि हितकारिणी भवति।

(*iii*) सत्सङ्गतिः सर्वत्र दुर्लभा। (*iv*) उपकारकर्त्री प्रकृतिः धन्या।

(*v*) कुलाङ्गना सदा सम्मानस्य अधिकारिणी। (*vi*) नैतिकी शिक्षा आवश्यकी।

	टाप्	
(*i*) मधुरा	(*ii*)	(*iii*) ....
	ङीप्	
(*i*) हितकारिणी	(*ii*)	(*iii*) ....
(*iv*)	(*v*)	

उत्तराणि– टाप्– (*i*) मधुरा (*ii*) दुर्लभा (*iii*) धन्या

ङीप्– (*i*) हितकारिणी (*ii*) उपकारकर्त्री (*iii*) अधिकारिणी (*iv*) नैतिकी (*v*) आवश्यकी

''व्याकरणवीथिः'' पुस्तकात्

1. **प्रत्ययान् संयुज्य यथानिर्दिष्टं लिखत–**

(*i*) पठ् + शतृ (पुं.) ....

(*ii*) लिख् + शतृ (स्त्री.) ....

(*iii*) सेव् + शानच् (स्त्री.) ....

(*iv*) सह् + शानच् (पुं.) ....

(*v*) वृत् + शानच् (पुं.) ....

(*vi*) हस् + शतृ (स्त्री.) ....

उत्तराणि– (*i*) पठन् (*ii*) लिखन्ती (*iii*) सेवमाना (*iv*) सहमानः (*v*) वर्तमानः (*vi*) हसन्ती

2. **यथानिर्दिष्टं परिवर्तनं कृत्वा वाक्याग्रे पुनः लिखत–**

यथा–लिखन् बालकः पठति (स्त्रीलिङ्ग)

लिखन्ती बालिका पठति।

(*i*) क्रीडन् बालकः पतति। (स्त्रीलिङ्गे) ....

(*ii*) उपविशन् छात्रः हसति। (स्त्रीलिङ्गे) ....

(*iii*) धावन्ति बालिका क्रन्दति। (पुँल्लिङ्गे) ....

(*iv*) सः चलन् खादति। (स्त्रीलिङ्गे) ....

(*v*) अहम् नृत्यन् न गायामि। (स्त्रीलिङ्गे) ....

(*vi*) त्वम् याचमाना न शोभसे। (पुँल्लिङ्गे) ....

(*vii*) ते गच्छन्तः वार्तां कुर्वन्ति। (स्त्रीलिङ्गे) ....

(*viii*) ते धावन्त्यौ भ्रमतः। (पुँल्लिङ्गे) ....

उत्तराणि– (*i*) क्रीडन्ती बालिका पतति।

(*ii*) उपदिशन्ती छात्रा हसति।

(*iii*) धावन् बालकः क्रन्दति।

(*iv*) सा चलन्ती खादति।

(*v*) अहम् नृत्यन्ती न गायामि।

(*vi*) त्वम् याचमानः न शोभसे।

(*vii*) ताः गच्छन्त्यः वार्ता कुर्वन्ति।

(*viii*) तौ धावन्तौ भ्रमतः।

3. कोष्ठके प्रदत्तशब्दानाम् उचितप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत–

(*i*) .... बालिकायाः पुस्तकम् कुत्र अस्ति? (पठन्ती)

(*ii*) .... शिष्याम् आचार्या किंचिद् वदति। (हसन्ती)

(*iii*) .... छात्रैः हस्यते। (गच्छत्)

(*iv*) .... कलिकानाम् सौन्दर्यं अपूर्वं वर्तते। (विकसन्ती)

(*v*) .... बालकाय वस्त्रं दीयते। (याचत्)

उत्तराणि– (*i*) पठन्त्याः (*ii*) हसन्तीं (*iii*) गच्छद्भिः (*iv*) विकसन्तीनाम् (*v*) याचते

4. उदाहरणमनुसृत्य शतृशानच्प्रत्ययौ प्रयुज्य वाक्यानि संयोजयत–

यथा– बालिका गच्छति/सा क्रीडति।

गच्छन्ती बालिका क्रीडति।

(*i*) बालकः पठति। सः पाठं स्मरति।

(*ii*) शिशुः चलति। सः पाठं स्मरति।

(*iii*) रमा पठति। सा लिखति।

(*iv*) साधुः उपदिशति। / सः ज्ञानवार्तां करोति।

(*v*) याचकः याचते। सः मार्गे चलति।

उत्तराणि– (*i*) पठन् बालकः पाठं स्मरति।

(*ii*) चलन् शिशुः हसति।

(*iii*) पठन्ती रमा लिखति।

(*iv*) उपदिशन् साधुः ज्ञानवार्तां करोति।

(*v*) याचन् याचकः मार्गे चलति।

5. क्तक्तवतुप्रत्ययसंयोजनेन पदानि रचयित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत–

(*i*) बालकेन .... (हस् + क्त)

(*ii*) बालकः .... (हस् + क्तवतु)

(*iii*) शिक्षकेण छात्रः पठनाय .... (कथ् + क्त)

(*iv*) शिक्षकाः छात्रान् पठनाय .... (कथ् + क्तवतु)

(*v*) पुत्री पितरम् पुस्तकम् .... (याच् + क्तवतु)

(*vi*) मम जनकेन भिक्षुकाय रूप्यकाणि .... (दा + क्त)

(*vii*) छात्रेण ऋषेः ज्ञानोपदेशः .... (श्रु + क्त)

उत्तराणि– (*i*) हसितम् (*ii*) हसितवान् (*iii*) कथितः (*iv*) कथितवन्तः (*v*) याचितवती (*vi*) दत्तानि (*vii*) श्रुतः

6. स्तम्भयोः यथोचितं योजयत–

अ	ब
अहम् जलम्	पठितानि
सा पुस्तकम्	पचितवन्तः
त्वम् पाठम्	पीतवान्/पीतवती
मया पुस्तकानि	पठितवती
यूयम् भोजनं	लिखितवान्

उत्तराणि–

अ	ब
अहम् जलम्	पीतवान्/पीतवती
सा पुस्तकम्	पठितवती
त्वम् पाठम्	लिखितवान्
मया पुस्तकानि	पठितानि
यूयम् भोजनं	पचितवन्तः

7. उदाहरणमनुसृत्य भूतकालिकक्रियाणां स्थाने क्तवतुप्रत्ययप्रयोगेण वाक्यपरिवर्तनं कुरुत–

यथा– अध्यापकः उद्दण्डं छात्रम् अदण्डयत्।

अध्यापकः उद्दण्डं छात्रं दण्डितवान्।

(*i*) छात्रः कक्षायाम् उच्चैः अहसत्।

(*ii*) माता भोजनम् अपचत्।

(*iii*) काकः घटे पाषाणखण्डानि अक्षिपत्।

(*iv*) छात्राः बसयानस्य प्रतीक्षायाम् अतिष्ठन्।

(*v*) कन्याः उद्याने अक्रीडन्।

उत्तराणि– (*i*) हसितवान् (*ii*) पक्तवती (*iii*) क्षिप्तवान् (*iv*) स्थितवन्तः/स्थितवत्यः (*v*) क्रीडितवत्यः

8. उदाहरणमनुसृत्य भूतकालिकक्रियाणां स्थाने वाक्यपरिवर्तनं कुरुत–

यथा– अध्यापकः छात्रम् पठनाय अकथयत्।

अध्यापकेन छात्रः पठनाय कथितः।

(*i*) वानरः मकराय जम्बूफलानि अयच्छत्।

(*ii*) मकरः वानरं गृहं चलितुम् अकथयत्।

(*iii*) नकुलः सर्पम् अमारयत्।

(*iv*) श्यामः लेखम् अलिखत्।

(*v*) रमा कथाम् अपठत्।

उत्तराणि– (*i*) वानरेण मकराय जम्बूफलानि दत्तानि।
(*ii*) मकरेण वानरः गृहं चलितुम् कथितः।
(*iii*) नकुलेन सर्पः मारितः।
(*iv*) श्यामेन लेखः लिखितः।
(*v*) रमया कथा पठिता।

9. उदाहरणमनुसृत्य अशुद्धवाक्यानि शुद्धीकृत्य लिखत–

यथा– बालकेन जलं पीतवान् — (*i*) बालकः जलं पीतवान्। (*ii*) बालकेन जलं पीतम्।

(*i*) मोहनेन पुस्तकं नीतवान्। — (*i*) .... (*ii*) ....

(*ii*) गीता पाठं पठितम्। — (*i*) .... (*ii*) ....

(*iii*) आचार्येण शिष्य उपदिष्टवान्। — (*i*) .... (*ii*) ....

(*iv*) कन्या गृहे क्रीडितम्। — (*i*) .... (*ii*) ....

(*v*) सः भोजनम् कृतम्। — (*i*) .... (*ii*) ....

उत्तराणि– (*i*) मोहनः पुस्तकं नीतवान्।
मोहनेन पुस्तकं नीतम्।
(*ii*) गीता पाठं पठितवती।
गीतया पाठः पठितः।
(*iii*) आचार्यः शिष्यम् उपदिष्टवान्।
आचार्येण शिष्यः उपदिष्टः।
(*iv*) कन्या गृहे क्रीडितवती।
कन्यया गृहे क्रीडितम्।
(*v*) सः भोजनं कृतवान्।
तेन भोजनं कृतम्।

10. कोष्ठके दत्तान् प्रकृतिप्रत्ययान् संयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत–

(*i*) रामस्य चरित्रं सर्वैः .... (अनु + कृ + अनीयर्)
(*ii*) बालैः कन्दुकम् .... (क्रीड् + तव्यत्)
(*iii*) अस्माभिः गुरूपदेशः .... (श्रु + तव्यत्)
(*iv*) मया नौका .... (आ + रुह् + अनीयर्)
(*v*) कः अत्र आगत्य .... (लिख् + तव्यत्) लेखं लेखिष्यति?

उत्तराणि– (*i*) अनुकरणीयम् (*ii*) क्रीडितव्यम् (*iii*) श्रोतव्यः (*iv*) आरोहणीया (*v*) लेखितव्यम्

11. कृ – कर्तव्यम्, करणीयम् इति उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखिताभिः धातुभिः द्वे द्वे पदे रचयत–

(*i*) गम् ....

(*ii*) स्मृ ....

(*iii*) नी ....

(*iv*) दृश् ....

(*v*) दा ....

उत्तराणि–

(*i*) गन्तव्यम्	गमनीयम्
(*ii*) स्मर्तव्यम्/स्मरितव्यम्	स्मरणीयम्
(*iii*) नेतव्यम्	नयनीयम्
(*iv*) द्रष्टव्यम्	दर्शनीयम्
(*v*) दातव्यम्	दानीयम्

12. स्तम्भयोः यथोचितं योजयत–

अ	ब
दुग्धम्	रक्षणीयाः
पुस्तकानि	आरोहणीया
ईश्वरः	पातव्यम्
नौका	अध्येतव्याः
वृक्षाः	पठितव्यानि
कथा	स्मरणीयः
ग्रन्थाः	लेखितव्याः
लेखाः	श्रवणीया

उत्तराणि–

अ	ब
दुग्धम्	पातव्यम्
पुस्तकानि	पठितव्यानि
ईश्वरः	स्मरणीयः
नौका	आरोहणीया
वृक्षाः	रक्षणीयाः
कथा	श्रवणीया
ग्रन्थाः	अध्येतव्याः
लेखाः	लेखितव्याः

13. यथास्थानं प्रकृतिप्रत्यययोगं विभागं वा कुरुत–

(*i*) पेयम् ....

(*ii*) दा + यत् ....

(*iii*) सेव्यम् ....

(*iv*) कृ + ण्यत् ....

(*v*) कर्त्तव्यः ....

(*vi*) प्र + आप् + तव्यत् ....

(*vii*) स्मरणीयः ....

(*viii*) हस् + अनीयर् ....

(*ix*) लेखनीयम् ....

(*x*) प्रच्छ् + तव्यत् ....

उत्तराणि– (*i*) पा + यत् (*ii*) देयम् (*iii*) सेव् + यत् (*iv*) कार्यम् (*v*) कृ + तव्यत् (*vi*) प्राप्तव्यम् (*vii*) स्मृ + अनीयर् (*viii*) हसनीयम् (*ix*) लिख् + अनीयर् (*x*) प्रष्टव्यम्

14. शुद्धपदेन वाक्यपूर्तिं कुरुत–

(*i*) जलम् .... (पातव्यम्/पीतव्यम्)

(*ii*) पाठः .... (पठितव्यः/पठितव्यम्)

(*iii*) शत्रुः .... (जेतव्यः/जितव्यः)

(*iv*) असत्यवचनम् .... (त्याज्यम्/त्याज्यः)

(*v*) अपेयं जलम् .... (त्याग्यम्/त्याज्यम्)

(*vi*) धनम् .... (लभ्यम्/लभियम्)

उत्तराणि– (*i*) पातव्यम् (*ii*) पठितव्यः (*iii*) जेतव्यः (*iv*) त्याज्यम् (*v*) त्याज्यम् (*vi*) लभ्यम्

15. उदाहरणमनुसृत्य पदेषु प्रयुक्तान् प्रकृतिप्रत्ययान् लिखत–

	पदम्	प्रकृतिः	प्रत्ययः
उदाहरण–	गतिः	गम्	क्तिन्
	(*i*) हसनम्	....	....
	(*ii*) पाठकः	....	....
	(*iii*) खाद्यः	....	....
	(*iv*) दृश्यः	....	....
	(*v*) भक्तिः	....	....
	(*vi*) सौभाग्यशालिन्	....	....
	(*vii*) नेता	....	....
	(*viii*) गायकः	....	....

उत्तराणि– (*i*) हस्, ल्युट् (*ii*) पठ्, ण्वुल् (*iii*) खाद्, यत् (*iv*) दृश्, यत् (*v*) भज्, क्तिन् (*vi*) सौभाग्यशाला, इव् (*vii*) नी, तृच् (*viii*) गै, ण्वुल्

16. अधोलिखितप्रत्ययानां प्रयोगेणं पञ्च, पञ्च पदानि रचयित्वा स्वपुस्तिकासु लिखत–

तृच्, क्तिन, ण्वुल्, ल्युट्, यत्।

उत्तराणि–

धातवः	तृच्	क्तिन्	ण्वुल्	ल्युट्	यत्
गम्	गन्तृ	गतिः	गतिकः	गमनम्	गम्यम्
चल्	चलितृ	बुद्धिः	चालकः	चलनम्	चल्यम्
पठ्	पठितृ	दृश्–दृष्टिः	पाठकः	पठनम्	पठ्यम्
धाव्	धावितृ	धृ–धृतिः	धावकः	धावनम्	धाव्यम्
लिख्	लेखितृ	मन्–मतिः	लेखकः	लेखनम्	लेख्यम्

17. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदेषु कः प्रत्ययः प्रयुक्तः इति कोष्ठकेभ्यः चित्वा लिखत–

(*i*) सज्जनानाम् **उक्तिः** पालनीया। (ल्युट/क्तिन्) ....

(*ii*) **सेचकः** क्षेत्रं सिञ्चति। (ल्युट/ण्वुल्) ....

(*iii*) **श्रावकः** कथां श्रावयति। (ल्युट्/ण्वुल्) ....

(*iv*) भक्तः **भक्ति** करोति। (ण्वुल्/क्तिन्) ....

उत्तराणि– (*i*) क्तिन् (*ii*) ण्वुल् (*iii*) ण्वुल् (*iv*) क्तिन्

18. शुद्धरूपं चित्वा लिखत–

(*i*) गम् + क्तिन् – गतिः / गमतिः ....

(*ii*) दा + तृच् – दातृ / दानी ....

(*iii*) नी + ण्वुल् – नाविकः / नायकः ....

(*iv*) नृत् + ल्युट् – नर्तकः / नर्तनम् ....

(*v*) दृश् + ल्युट् – दृश्यम् / दर्शनम् ....

उत्तराणि– (*i*) गतिः (*ii*) दातृ (*iii*) नाविकः (*iv*) नर्तनम् (*v*) दर्शनम्

19. निम्नलिखितप्रयोगान् ध्यानेन पठित्वा स्थूलपदेषु प्रकृति-प्रत्यय विभागं कुरुत–

(*i*) कालिदासः **कीर्तिमान्** आसीत्। ....

(*ii*) एतौ बालकौ **बलवन्तौ** स्तः। ....

(*iii*) एते जनाः **गुणवन्तः** सन्ति। ....

(*iv*) धनी सर्वत्र **समादरं** प्राप्नोति। ....

(*v*) बलिनौ **अन्यायं** न सहतः। ....

(*vi*) **गुणिनः** आत्मश्लाघां न कुर्वन्ति। ....

(*vii*) पिता आकाशात् **श्रेष्ठतरः**। ....

(*viii*) धरित्री मातुः अपि **गंभीरतरा।** ....

(*ix*) कदलीफलम् आम्रात् **मधुरतमम्।** ....

(*x*) हिमालयः भारतस्य **उच्चतम्** पर्वतः अस्ति। ....

उत्तराणि– (*i*) कीर्ति + मतुप् (*ii*) बल + मतुप् (*iii*) गुण + मतुप् (*iv*) सम् + आदृ + अण् (*v*) अन्याय + अण् (*vi*) गुण + इन् (*vii*) श्रेष्ठ + तरप् (*viii*) गंभीर + तरप् (*ix*) मधुर + तमप् (*x*) उच्च + तमप्

20. प्रत्ययं संयुज्य पदनिर्माणं कुरुत–

(*i*) श्री + मतुप् ....

(*ii*) शक्ति + मतुप् ....

(*iii*) धन + वतुप् ....

(*iv*) बल + वतुप् ....

(*v*) गुरु + तल् ....

(*vi*) सुन्दर + मयट् ....

(*vii*) पटु + तमप् ....

(*viii*) मृत् + मयट् ....

(*ix*) वसुदेव + अण् ....

(*x*) धर्म + ठक् ....

(*xi*) मित्र + तल् ....

(*xii*) विद्वस् + त्व ....

उत्तराणि– (*i*) श्रीमान् (*ii*) शक्तिमान् (*iii*) धनवान् (*iv*) बलवान् (*v*) गुरुता (*vi*) सुन्दरमयम् (*vii*) पटुतमः (*viii*) मृण्मयः (*ix*) वासुदेवः (*x*) धार्मिकः (*xi*) मित्रता (*xii*) विद्वत्वम्

21. कोष्ठके दत्तैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

(*i*) धर्मेन्द्रः बालाभ्याम् ....। (प्रशस्यतरः/प्रशस्यतमः)

(*ii*) .... राज्ञः दशरथस्य राजगुरुः आसीत्। (वाशिष्ठः/वशिष्ठः)

(*iii*) बालिकासु माया .... (चतुरतरा / चतुरतमा)

(*iv*) पाण्डवानाम् .... दर्शनीयम् आसीत्। (युद्धकौशलम्/युद्ध कुशलम्)

(*v*) .... आभूषणम् बहुमूल्यं भवति। (स्वर्णमयः/स्वर्णमयम्)

(*vi*) रावणः .... आसीत्। (दानवः/दनुजः)

(*vii*) .... जनः औषधिं सेवते। (व्याधितः/व्याधिः)

(*viii*) बालिकासु चंद्रकला .... वदति (मधुरतरम्/मधुरतमम्)

(*ix*) बालकेषु विजयस्य अङ्कणगतिः .... (तीव्रतरा/तीव्रतमा)

उत्तराणि– (*i*) प्रशस्यतरः (*ii*) वशिष्ठः (*iii*) चतुरतमा (*iv*) युद्धकौशलम् (*v*) स्वर्णमयम् (*vi*) दानवः (*vii*) व्याधितः (*viii*) मधुरतमम् (*ix*) तीव्रतमा

22. विशेष्यविशेषणे परस्परं योजयत–

(*i*) कीर्तिमान् – मञ्जूषा

(*ii*) उत्तमम् – पुरुष:

(*iii*) उच्चतम: – कार्यम्

(*iv*) लौहमयी – पर्वत:

उत्तराणि– (*i*) पुरुष: (*ii*) कार्यम् (*iii*) पर्वत: (*iv*) मञ्जूषा

23. उदाहरणमनुसृत्य प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत–

यथा – धीमान् = धी + मतुप्

(*i*) मधुरतम: ....

(*ii*) तीव्रतर: ....

(*iii*) वासुदेव: ....

(*iv*) कार्मिक: ....

(*v*) दन्त्यम् ....

(*vi*) मृण्मय: ....

(*vii*) पिपासित: ....

(*viii*) लघुता ....

(*ix*) वीरतम: ....

(*x*) नदीत: ....

उत्तराणि– (*i*) मधुर + तमप् (*ii*) तीव्र + तरप् (*iii*) वसुदेव + अण् (*iv*) कर्म + ठक् (*v*) दन्त + त्व (*vi*) मृत् + मयट् (*vii*) पिपाता + इतच् (*viii*) लघु + तल् (*ix*) वीर + तमप् (*x*) नदी + तसिल्

24. अधोलिखितेषु शब्देषु तसिल्प्रत्ययं संयुज्य वाक्यरचनां कुरुत–

पर्वत:, नगरम्, भूमि:, भानु:, नदी

(*i*) गंगा नदी हिमालय **पर्वतत:** निर्गच्छति।

(*ii*) कमला स्व **नगरत:** निर्गत्य हरिद्वारं प्रति गच्छति।

(*iii*) अन्नानि **भूमित:** जायन्ते।

(*iv*) **भानुत:** उष्मा प्राप्यते।

(*v*) **नदीत:** जना: जीवनं प्राप्यन्ते।

उत्तराणि– (*i*) पर्वतत: (*ii*) नगरत: (*iii*) भूमित: (*iv*) भानुत: (*v*) नदीत:

25. कोष्ठकेषु प्रदत्तेषु शब्देषु तसिल्प्रत्ययं संयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत–

(*i*) छात्र: .... आगच्छति। (विद्यालय)

(*ii*) देवदत्त: .... काशीं गच्छति। (मथुरा)

(*iii*) वयं .... जलम् आहराम:। (नदी)

(*iv*) स: .... गत:। (देवालय)

उत्तराणि– (*i*) विद्यालयत: (*ii*) मथुरात: (*iii*) नदीत: (*iv*) देवालयत:

26. निर्देशानुसारं लिङ्परिवर्तनं कुरुत–

(*i*) बालक .... (स्त्री.)

(*ii*) आराध्या .... (पु.)

(*iii*) प्रथमा .... (पु.)

(*iv*) साधक .... (स्त्री.)

(*v*) आचार्य .... (पु.)

(*vi*) धातृ .... (स्त्री.)

उत्तराणि– (*i*) बालिका (*ii*) आराध्य (*iii*) प्रथम: (*iv*) साधिका (*v*) आचार्य: (*vi*) धात्री

शेमुषी पाठ्यपुस्तकात्

निम्न रेखाङ्कितानां पदानां प्रकृति प्रत्ययौ विभज्य लिखत–

पाठ–1 (शुचिपर्यावरणम्)

1. दुर्वहमत्र जीवितं जातं प्रकृतिरेव शरणम्।
2. महानगरमध्ये चलत् अनिशं कालायसचक्रम्।
3. मन: शोषयत् तनु: पेषयत्।
4. स्थान्नैव जनग्रसनम्।
5. वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ती ध्वानम्।
6. वायुमण्डलं भृशं दूषितम्।
7. कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यम्।
8. करणीयं बहिरन्तर्जगति तु बहु शुद्धीकरणम्।
9. एकान्ते कान्तारे क्षणमपि मे स्यात् सञ्चरणम्।
10. हरितरुणां ललितलतानां माला रमणीया।
11. कुसुमावलि: समीर चालिता स्यान्मे वरणीया।
12. नवमालिका रसालं मिलिता रुचिरं संगमनम्।
13. पुर-कलरव सम्भ्रमित जनेभ्यो धृत सुखसन्देशम्।
14. पाषाणी सभ्यता निसर्गे स्यान्न समाविष्टा।
15. मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्मरणम्।

पाठ–2 (बुद्धिर्बलवती सदा)

16. तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितु: गृहं प्रति चलिता।
17. सा व्याघ्रं आगच्छन्तं दृष्ट्वा धाष्ट्र्यात् पुत्रौ प्रहृत्य जगाद।
18. अयम् एक: तावत् विभज्य भुज्यताम्।
19. निजबुद्ध्या विमुक्ता सा भयात् व्याघ्रस्य भामिनी।
20. अन्योऽपि बुद्धिमान् लोके।
21. कश्चिद् धूर्त: शृगाल: हसन् आह।
22. या शास्त्रे श्रूयते तयाहं हन्तुम् आरब्ध:।
23. व्याघ्र! त्वया महत्कौतुकम् आवेदितम्।
24. मया सात्मपुत्रावेकैकशो माम् अत्तुं कलहायमानौ चपेटया प्रहरन्ती दृष्टा।
25. यत्रास्ते सा धूर्ता तत्र गम्यताम्।
26. तर्हि त्वया अहं हन्तव्य: इति।
27. शृंगाल! यदि त्वम् मां मुक्त्वा यासि।
28. यदि एवं तर्हि मां निजगले बद्ध्वा चल सत्वरम्।
29. शृंगालेन सहितं पुन: आयान्तं व्याघ्रं दूरात् दृष्ट्वा बुद्धिमती चिन्तितवती।
30. परं प्रत्युत्पन्नमति: सा जम्बुकम् आक्षिपन्ती अङ्गुल्या तर्जयन्ती उवाच।
31. विश्वास्याद्यैकम् आनीय कथं यासि वदाधुना।
32. इति उक्त्वा धाविता तूर्णं व्याघ्रमारी भयङ्करा।

पाठ–3 (व्यायाम: सर्वदा पथ्य:)

33. स्थिरत्वं लाघवं मृजा।

34. श्रमक्लमपिपासोष्ण–शीतादीनां सहिष्णुता।
35. न चास्ति सदृशं तेन किञ्चितस्थौल्यापकर्षणम्।
36. न च व्यायामिनं मर्त्य मर्दयन्त्यरयो बलात्।
37. न चैनं सहसा आक्रम्य जरा समधिरोहति।
38. व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्भ्याम् उद्वर्तितस्य च।
39. व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम्।
40. व्यायामो हि सदा पथ्यः।
41. बलिनां स्निग्ध भोजिनाम्।
42. स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः।
43. हृदिस्थानास्थितः वायुः यदा वक्त्रं प्रपद्यते।
44. समीक्ष्य कुर्याद् व्यायामम्।

पाठ–4 (शिशुलालनम्)

45. रामस्य समीपम् उपसृत्य प्रणम्य च।
46. अहो हृदयग्राही स्पर्शः।
47. न युक्तम् अध्यासितुम्।
48. गुणमहतामपि लालनीय एव।
49. पशुपति-मस्तक-केतकच्छदत्वम्।
50. एष भवतोः सौन्दर्यावलोक जनितेन कौतूहलेन पृच्छामि।
51. कथमस्मत् समानाभिजनौ संवृत्तौ?
52. कुशं निर्दिश्य।
53. अहो! उदात्तरम्यः समुदाचारः।
54. अहमत्र भवतोः जनकं नामतो वेदितुम् इच्छामि।
55. किं कुपिता एवं भणति, उत प्रकृतिस्था?
56. एतयोर्जननी तेन अवमानिता निर्वासिता एतेन वचनेन दारकौ निर्भर्त्सयति।
57. सा तपस्विनी मत्कृतेनापराधेन स्वापत्यम् एवं निर्भर्त्सयति।
58. विदूषकम् अवलोक्य।
59. कुतूहलेन आविष्टः मातरमनयोः नामतः वेदितुम् इच्छामि।
60. न युक्तम् च स्त्रीगतम् अनुयोक्तुम्।
61. किं नामधेया युवयोः जननी?
62. तपोवनवासिनः देवी इति नाम्ना आह्वयन्ति।
63. भगवान् वाल्मीकिः वधूः इति।
64. इयती वेला सञ्जाता।
65. भवन्तौ गायन्तौ कविरपि पुराणः।
66. गिरां सन्दर्भः अयं प्रथमम् अवतीर्णो वसुमतीम्।
67. अहमपि एतयोश्चिरासनपरिखेदं विहरणं कृत्वा अषनयामि।

पाठ–5 (जननी तुल्यवत्सला)

68. कृषकः बलीवर्दाभ्यां क्षेत्रकर्षणं कुर्वन् आसीत्।
69. तयोः एकः जवेन गन्तुम् अशक्तः आसीत्।
70. कृषकः तं दुर्बलं वृषभं तोदनेन नुद्यमानः अवर्तत।
71. सः वृषभः हलम् ऊढ्वा गन्तुमशक्तः क्षेत्रे पपात।
72. क्रुद्धः कृषीवलः तम् उत्थापयितुम् बहुबारम् यत्नमकरोत्।
73. तथापि वृषः न उत्थितः।
74. भूमौ पतिते पुत्रं दृष्ट्वा सर्वधेनूनां मातुः सुरभेः नेत्राभ्याम् अश्रूणि आविरासन्।
75. सः दीन इति जानन् अपि कृषकः तं बहुधा पीडयति।
76. इतरमिव धुरं वोढुं सः न शक्नोति।
77. इति इन्द्रेण पृष्टा सुरभिः प्रत्यवोचत्।
78. दीनस्य तु सतः शक्र! पुत्रस्य अभ्यधिका कृपा।
79. सर्वेषु अपत्येषु जननी तुल्यवत्सला एव।
80. पश्यतः एव सर्वत्र जलोपप्लवः सञ्जातः।
81. कृषकः हर्षातिरेकेण कर्षणाविमुखः सन् वृषभौ नीत्वा गृहमगात्।

पाठ–6 (सुभाषितानि)

82. कृत्वा यं नावसीदति।
83. गुणी गुणं वेत्ति न वेति निर्गुणः।
84. निमित्तम् उद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति।
85. अकारण द्वेषि मनस्तु यस्य वै।
86. उदीरितः अर्थः पशुनापि गृह्यते।
87. तयाश्च नागाश्च वहन्ति बोधिताः।
88. अनुक्तम् अपि ऊहति पण्डितो जनः।
89. देहस्थितः देहविनाशाय।
90. यथास्थितः काष्ठगतः हि वह्निः।
91. सेवितव्यः महावृक्षः फलच्छाया समन्वितः।
92. संपत्तौ च विपत्तौ च महताम् एकरूपता।
93. अश्वश्चेद् धावने वीरः भारस्य वहने खरः।

पाठ–7 (सौहार्द प्रकृतेः शोभा)

94. समीपे एव एका नदी वहति।
95. तदैव एकः वानरः आगत्य तस्य पुच्छं धुनोति।
96. क्रुद्धः सिंह तं प्रहर्तुम् इच्छति।
97. परं वानरः तु कूर्दित्वा वृक्षम् आरूढः।
98. अपरः वानरः सिंहस्य कर्णम् आकृष्य पुनः वृक्षोपरि आरोहति।
99. वृक्षोपरि च विविधाः पक्षिणः अपि सिंहस्य एतादृशीं दशां दृष्ट्वा कलरवं कुर्वन्ति।
100. क्रोधेन गर्जन्।

101. किमर्थं मामेवं तुदन्ति सर्वे मिलित्वा?
102. किं न श्रुता त्वया पञ्चतन्त्रोक्तिः?
103. यो न रक्षति वित्रस्तान् पीड्यमानान् परैः सदा।
104. आम्। सत्यं कथितं त्वया।
105. वस्तुतः वनराजः भवितुं तु अहमेव योग्यः।
106. (उपहसन्) कथं त्वं योग्यः वनराजः भवितुम्?
107. मम सत्यप्रियता तु जनानां कृते उदाहरण स्वरूपा।
108. अस्माकं परिश्रमः ऐक्यं च विश्व प्रथितम्।
109. अपि च काकचेष्टः विद्यार्थी एव आदर्शच्छात्रः मन्यते।
110. वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः।
111. अहम् यदि तव संततिं न पालयामि।
112. समीपतः एव आगच्छत्।
113. सर्वाः वार्ताः श्रृण्वन् एव अहम् अत्रागच्छन्।
114. अहम् विशालकायः, बलशाली पराक्रमी च।
115. वन्यपशून् तु तुदन्तं जन्तुमहं स्वशुण्डेन पोथयित्वा मारयिष्यामि।
116. शीघ्रमेव गजस्य पुच्छं विधूय वृक्षोपरि आरोहति।
117. गजः तं वृक्षमेव स्वशुण्डेन आलोडयितुम् इच्छति।
118. एवम् गजं वृक्षात् वृक्षं प्रति धावन्तं दृष्ट्वा सिंहः अपि हसति।
119. सिंहं गजं वा पराजेतुं समर्था अस्माकं जातिः।
120. अरे! अरे! मां विहाय कथमन्यः कोऽपि राजा भवितुम् अर्हति।
121. योजनां निर्माय च स्वसभायां विविधपदम् अलंकुर्वाणैः जन्तुभिः मिलित्वा रक्षोपायान् कारयिष्यामि।
122. बलकान् मीनान् छलेन अधिगृह्य क्रूरतया भक्षयसि।
123. तव कारणात् सर्वं पक्षिकुलमेव अपमानितं जातम्।
124. मम शिरसि राजमुकुटमिव शिखां स्थापयता विधात्रा एव अहम् पक्षिराजः कृतः।
125. पिच्छान् उद् ाट्य नृत्यमुद्रायां स्थितः सन्।
126. नृत्यातिरिक्तं का तव विशेषता?
127. सर्वथा सम्यक् उक्तम् सिंहमहोदयेन।
128. परम् अधुना तु कोऽपि पक्षी राजेति निश्चेतव्यम्।
129. तैः सर्वैः गहननिद्रायां निश्चितं स्वपन्तम् उलूकं वीक्ष्य विचारितम्।
130. स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरम् अप्रिय वादिनम्।
131. यूयम् सर्वे एव मे सन्ततिः।
132. सर्वे प्राणिनः समवेतस्वरेण।
133. कथयति तु भवती सर्वथा सम्यक्।
134. अहम् प्रकृतिः युष्माकं सर्वेषां जननी।
135. सर्वेषामेव मत्कृते महत्त्वं विद्यते यथासमयम्।
136. अपितु मिलित्वा एव मोदध्वं जीवनं च रसमयं कुरुध्वम्।
137. अगाधजल सञ्चारी न गर्वं याति रोहितः।
138. प्राणिनां जायते हानिः परस्पर विवादतः।

पाठ–8 (विचित्रः साक्षी)

139. कश्चन निर्धनोजनः भूरि परिश्रम्य किञ्चिद् वित्तम् उपार्जितवान्।
140. तेन स्वपुत्रं एकस्मिन् महाविद्यालये प्रवेशं दापयितुं सफलो जातः।
141. तत् तनयः तत्रैव निवसन् अध्ययने संलग्नः समभूत्।
142. एकदा सः पिता तनूजस्य रुग्णताम् आकर्ण्य व्याकुलः जातः।
143. पुत्रं द्रष्टुं च सः प्रस्थितः।
144. परमर्थकार्श्येन पीडितः स बसयानं विहाय पदातिरेव प्राचलत्।
145. पदातिक्रमेण संचलन् सायं समये अपि असौ गन्तव्याद् दूरे आसीत्।
146. निसान्धकारे प्रसृते विजने प्रदेशे पदयात्रा न शुभावहा।
147. एवं विचार्य स पार्श्वस्थिते ग्रामे रात्रिनिवासं कर्तुं कञ्चिद् गृहस्थम् उपागतः।
148. करुणापरः गृही तस्मै आश्रयं प्रायच्छत्।
149. विचित्रा दैवगतिः।
150. कश्चन चौरः गृहाभ्यन्तरं प्रविष्टः।
151. तत्र स निहिताम् एकां मञ्जूषाम् आदाय पलायितः।
152. प्रबुद्धः अतिथिः चौरशङ्कया तमन्वधावत्।
153. चौरः एव उच्चैः क्रोशितुम् आरभत।
154. तस्य तारस्वरेण प्रबुद्धः ग्रामवासिनः स्वगृहात् निष्क्रम्य तत्रागच्छत्।
155. वराकमतिथिम् एव च चौरं मत्वा अभर्त्सयन्।
156. रक्षापुरुषः तदा तम् अतिथिं चौरोऽयम् इति प्रख्याप्य कारागृहे प्रक्षिपत्।
157. सः आरक्षी चौर्याभियोगे तं न्यायालयं नीतवान्।
158. किन्तु प्रमाणाभावात् स निर्णेतुं नाशक्नोत्।
159. ततोऽसौ तौ अग्रिमे दिने उपस्थातुम् आदिष्टवान्।
160. तौ न्यायालये स्व-स्व-पक्षं पुनः स्थापितवन्तौ।
161. इतः क्रोशद्वयान्तराले कश्चिज्जनः केनापि हतः।

162. आदिश्यतां किं करणीयम् इति।
163. न्यायाधीशः आरक्षिणम् अभियुक्तं च तं शवं न्यायालये आनेतुम् आदिष्टवान्।
164. तौ तं देहं स्कन्धेन वहन्तौ न्यायाधिकरणं प्रति प्रस्थितौ।
165. भारवतः शवस्य स्कन्धेन वहनं तत्कृते दुष्करम् आसीत्।
166. तस्य क्रन्दनं निशम्य मुदितः आरक्षी तमुवाच।
167. इति प्रोच्य उच्चैः अहसत्।
168. आरक्षिणि निजपक्षं प्रस्तुतवति आश्चर्यमघटत्।
169. सः शवः प्रावारकम् अपसार्य न्यायाधीशम् अभिवाद्य निवेदितवान्।
170. मान्यवर! एतेन आरक्षिणा अध्वनि यद् उक्तं तद् वर्णया. मि।
171. त्वया अहं चोरितायाः मञ्जूषायाः गृहणात् वारितः।
172. तं जनं सम्मानं न्यायाधीशः मुक्तवान्।
173. नीतिं युक्तिं समालम्ब्य लीलया एव प्रकुर्वते मतिवैभव शालिनः।

पाठ–9 (सूक्तयः)

174. पिताऽस्य किं तपस्तेपे इति उक्तिः तत् कृतज्ञता।
175. अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेत् यदि।
176. तदेवाहुः महात्मानः समत्वम् इति तथ्यतः।
177. त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।
178. परित्यज्य फलं पक्वम्।
179. विद्वांस एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः।
180. यत् प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः।
181. कर्तुं शक्यो भवेद्येन स विवेक इति ईरितः।
182. वाक्पुटः धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः।
183. तस्माद् रक्षेत् सदाचारं प्राणेभ्योऽपि विशेषतः।

पाठ–10 (भूकम्पविभीषिका)

184. तदाकस्मादेव गुर्जरराज्यं क्रन्दनविकलं विपन्नञ्च जातम्।
185. भूकम्पस्य दारुण-विभीषिका कच्छजनपदं ध्वंसावशेषु परिवर्तितवती।
186. कालद्वये विभक्ता भूमिः।
187. भूमिगर्भात् उपरि निस्सरन्तीभिः दुर्वार जलधाराभिः महाप्लावनदृश्यम् उपस्थितम्।
188. प्राणिनः तु क्षणेनैव मृताः।
189. ध्वस्तभवनेषु सम्पीडिताः सहस्रशोऽन्ये सहायतार्थं क्रन्दन्ति स्म।
190. केचन शिशवस्तु द्वित्राणि दिनानि जीवनं धारितवन्तः।
191. कश्मीर प्रान्ते पाकिस्तान देशे च धरायाः महत् कम्पनं जातम्।
192. पृथिव्याः अन्तर्गर्भे विद्यमानाः बृहत्यः पाषाणशिलाः यदा त्रुट्यन्ति।
193. येन महाविनाश दृश्यम् समुत्पद्यते।
194. तत्सर्वमेव लावारसताम् उपेत्य दुर्वारगत्या बहिर्निष्क्रामति।
195. धूम भस्मावृतं जायते तदा गगनम्।
196. ज्वालाम् उद्गिरन्तः एते पर्वताः भीषणं भूकम्पं जनयन्ति।
197. प्रकृति-समक्षमद्यापि विज्ञान गर्वितः मानवः वामनकल्पः एव।
198. वस्तुतः शान्तानि एव पञ्चतत्त्वानि कल्पन्ते।

पाठ–11 (प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुहृद्)

199. वत्स! मणिकार श्रेष्ठिनं चन्दनदासम् इदानीं द्रष्टुमिच्छामि।
200. निष्क्रम्य चन्दनदासेन सह प्रविश्य।
201. (उपसृत्य) उपाध्याय! अयं श्रेष्ठी चन्दनदासः।
202. अत्यादरः शङ्कनीयः।
203. आर्यस्य प्रसादेन अखण्डिता मे वाणिज्या।
204. आर्य! अनुगृहीतः अस्मि।
205. इति भवता प्रष्टव्याः स्मः।
206. कर्णौ पिधाय।
207. त्वम् अद्यापि राजापथ्यकारिणः अमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहे रक्षसि।
208. केनापि अनार्येण आर्याय निवेदितम्।
209. भीताः पूर्वराजपुरुषाः देशान्तरं व्रजन्ति।
210. गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य भीताः राजपुरुषाः देशान्तरं व्रजन्ति।

पाठ–12 (अन्योक्तयः)

211. न सा बकसहस्रेण परितः तीरवासिना।
212. भुक्ता मृणालपटली भवता निपीता।
213. न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि।
214. कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः।
215. भवता या तरोरस्य पुष्टिः।
216. सा किं शक्या जनयितुम्।
217. धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेव।
218. मीनो नु हन्त कतमां गतिम् अभ्युपैतु।
219. एक एक खगो मानी वने वसति चातकः।
220. आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्णतप्त।
221. नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा।

बोर्ड परीक्षायाः प्रश्नाः

1. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा लिखत–

1. एतस्यां दुर्घटनायाम् अर्धदग्धाः जनाः रक्षणीयाः। *[CBSE 2012]*
2. अस्माभिः अग्रजानाम् आदेशपालनं कृ + तव्यत्। *[CBSE 2012]*
3. क्रीड् + शतृ बालिकां कथय। *[Delhi 2011]*
4. मुद् + शानच् बालकाय मोदकं यच्छ। *[Delhi 2011]*
5. गम् + शतृ बालकः कुत्रापि न पश्यति। *[All India 2011]*
6. सेव् + शानच् जनाः स्वकर्तव्यं निर्वहन्ति। *[All India 2011]*
7. पठ् + शतृ बालकः शनैः शनैः वदति। *[All India 2011]*
8. गम् + शतृ बालिका गायति। *[All India 2012]*
9. गुरुं सेव् + शानच् छात्रः प्रसन्नः भवति। *[All India 2012]*
10. पठ् + शतृ बालकः शनैः-शनैः गच्छति। *[Delhi 2015]*
11. वृध् + शानच् बालिकायै दुग्धं यच्छ। *[Delhi 2015]*
12. चल् + शतृ बालकः सर्वत्र पश्यति। *[All India 2015]*
13. मुद् + शानच् बालिकायै पारितोषिकं यच्छ। *[All India 2015]*
14. त्रैलोक्यं दह् + शतृ इव प्रचण्डज्वालः अग्निः सर्वत्र प्रसरति। *[Delhi 2016]*
15. सेवमाना बालिका राधा अस्ति। *[Delhi 2016]*
16. गच्छन्तं बालकं पश्य। *[All India 2016]*
17. गुरुं सेव् + शानच् छात्रः प्रसन्नः अस्ति। *[All India 2016]*
18. छात्रैः कक्षायां ध्यानेन पठनीयम्। *[CBSE 2012]*
19. एतेषां स्थलानां यात्रा कर्तव्या। *[CBSE 2012]*
20. 'प्रगतिमैदान' क्षेत्रे प्रदर्शनी दृश् + अनीयर्। *[CBSE 2014]*
21. मात्रा वस्त्राणि क्षाल् + अनीयर्। *[CBSE 2014]*
22. अनुजेन सदैव पिता नम् + तव्यत्। *[CBSE 2014]*
23. शिक्ष् + शतृ शिक्षकः फलं दर्शयति। *[All India 2012]*
24. प्रच्छन्नभाग्यः मार्गे क्रीड् + शतृ बालकान् अपश्यत्। *[Delhi 2013]*
25. शीताधिक्येन कम्पमानः वानरः वृक्षे तिष्ठति। *[Delhi 2013]*
26. शीताधिक्येन मार्गे कम्प् + शानच् विदुषां वचः श्रोतव्यः। *[All India 2013]*
27. मार्गे क्रीडन्तः छात्राः समयं यापयन्ति। *[All India 2013]*
28. तौ मार्गे क्रीड् + शतृ बालकान् अपश्यताम्। *[Delhi 2014]*
29. प्रयतमानाः जनाः साफल्यं प्राप्नुवन्ति। *[Delhi 2014]*
30. त्रैलोक्यं दहन् इव प्रचण्डज्वालः अग्निः। *[All India 2014]*
31. गुरुं सेव् + शानच् शिष्यः प्रसन्नः भवति। *[All India 2014]*
32. प्रकृतेः रमणीय + तल् मनोरमा भवति। *[Delhi 2011]*
33. परिश्रमस्य महत् + त्व सर्वे जानन्ति। *[Delhi 2011, All India 2012, 2016]*
34. क्रूरता सदैव निन्दनीया एव। *[All India 2011]*

35. बालानां चपल + त्व कः न जानाति? [All India 2011]

36. मानवता एव मानवस्य भूषणम् अस्ति। [Delhi 2015]

37. वानरस्य चपल + त्व बालेभ्यः रोचते। [Delhi 2015]

38. उपवनस्य रमणीयता मनोहरा अस्ति। [All India 2015]

39. सत्यभाषणस्य महत् + त्व कः न जानाति? [All India 2015]

40. परिश्रमस्य महत्त्वं को न जानाति? [Delhi 2016]

41. दुष्टानां मूर्ख + तल् दृष्ट्वा सर्वे उपहसन्ति। [Delhi 2016]

42. मनसः चञ्चल + तल् कः निरोद्धुं क्षमः? [All India 2016]

43. श्रद्धा + मतुप् लभते ज्ञानम्। [CBSE 2014]

44. कर्णः दानी आसीत्। [CBSE 2012]

45. अस्माकम् अर्धवर्ष + ठक् परीक्षा सितम्बरमासे भविष्यति। [CBSE 2014]

46. अधुना सामाजिकाः जनाः कति सन्ति। [CBSE 2012]

47. त्वम् आयुस् + मतुप् भव। [CBSE 2012]

48. योगिनां जीवनं धन्यम्। [CBSE 2014]

49. सदा नीति + ठक् आचरणं कुरु। [CBSE 2014]

50. मम साप्ताहिकः अवकाशः श्वः भविष्यति। [CBSE 2014]

51. ग्रामवासी स्वभावेन सरलः भवति। [CBSE 2014]

52. हनुमान् श्रीरामस्य अद्वितीयः भक्तः आसीत्। [CBSE 2014]

53. सुकरातः महान् दार्शनिकः अभवत्। [CBSE 2014]

54. श्रीकृष्णः एकः गुण + इन् नृपः महापुरुषः च आसीत्। [CBSE 2012]

55. मनसः चञ्चल + तल् निरोद्धुं कः क्षमः? [All India 2012]

56. क्रूर + तल् सदैव निन्दनीया एव भवति। [Delhi 2013]

57. परिश्रमस्य महत्त्वं सर्वे जानन्ति। [Delhi 2013, All India 2014]

58. प्रकृतेः रमणीय + तल् मनोरमा अस्ति। [Delhi 2014]

59. काव्यस्य मधुरत्वम् सहृदयाः एव जानन्ति। [Delhi 2014]

60. कविना प्रकृतेः सुन्दरतायाः वर्णनं कृतम्। [All India 2014]

61. मयूरस्य मनोहारिणी शोभा सर्वेभ्यः रोचते। [Delhi 2011]

62. सा स्वभावेन सरल + टाप् अस्ति। [Delhi 2011]

63. गायिका मधुरं गीतं गायति। [All India 2011]

64. अजा क्षेत्रं गच्छति। [All India 2011]

65. तपस्विन् + ङीप् गीतं गायति। [Delhi 2015]

66. प्रातःकालस्य मनोहारिन् + ङीप् गीतं गायति। [All India 2015]

67. एषा मम पुत्र + ङीप् विद्यालयं गच्छति। [Delhi 2016]

68. एषा मम पुत्री क्रीडति। [All India 2016]

69. कुमार + ङीप् वन्दना पुष्पगुच्छैः स्वागतं करोति। [Delhi 2013]

70. कीदृशी इयं रमणीया सृष्टिः। [All India 2013]

71. अस्याः अनुज + टाप् दीपिका अस्ति। [Delhi 2014]

72. एषा मम पुत्र + ङीप् क्रीडति। [All India 2014]

73. फल + इन् तरवः उद्याने सन्ति। [CBSE 2012]

74. दुःखिनाम् दुःखं ईश्वरः हरति। [CBSE 2016]

75. बालैः बसयानात् हस्तः बहिः न कर्तव्यः। [CBSE 2016]

76. सर्वे बालाः स्नेहेन पाल् + अनीयर्। [CBSE 2016]

77. मुख + ठक् कार्यम् शीघ्रं कुरु। [CBSE 2016]

78. श्रीमत्या बहुकार्यम् कृतम्। [CBSE 2016]

2. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृतिप्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चित्वा लिखित– [CBSE 2018]

(क) आपद्गतेनापि एतद् अस्त्रं मानवेषु न प्र + युज् + तव्यत्।

(*i*) प्रयोजनीयम् (*ii*) प्रयोक्तव्यम् (*iii*) प्रयुक्तम्

(ख) भवान् जानाति द्रौणेः चपलाम् प्रकतिम्।

(*i*) चपल + टाप् (*ii*) चपल + ला (*iii*) चपल + आम्

(ग) यथासमयं सर्वेषां महत्त्वं विद्यते।

(*i*) महत् + त्व (*ii*) महान् + त्वम् (*iii*) महत् + तु

(घ) धैर्यवान् जनः लोके पराभवं न प्राप्नोति।

(*i*) धैर्य + मतुप् (*ii*) धैर्य + क्तवतु (*iii*) धैर्य + शानच्

❑❑

ग4 अव्ययाः

अव्यय शब्द वे शब्द होते हैं जो सदा एक जैसे ही रहते हैं अर्थात् **जो शब्द तीनों लिंगों में, सभी वचनों में और सभी विभक्तियों में एक से बने रहते हैं, उन्हें 'अव्यय' शब्द कहते हैं;** जैसे–उच्चैः (ऊँचे), नीचैः (नीचे), शनैः (धीरे) इत्यादि। इनका रूप कभी नहीं बदलता। यह निम्नलिखित श्लोक से स्पष्ट है–

सदृशं त्रिषु लिंगेषु, सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु, यन्नव्येति तदव्ययम्॥

यद्यपि संस्कृत में अव्यय शब्दों की संख्या बहुत है, लेकिन **हम यहाँ पर केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड द्वारा पाठ्यक्रम में निर्धारित किए गए अव्ययों का ही अध्ययन करेंगे।**

अव्यय	अर्थ
अचिरम्	शीघ्र ही
यावत्	जब तक
तावत्	तब तक
सहसा	अचानक
श्वः	आने वाला कल
ह्यः	बीता हुआ कल
शनैः शनैः	धीरे-धीरे
सम्प्रति/साम्प्रतम्/अधुना/इदानीम्	इस समय
अत्र	यहाँ
अत्यन्तम्	बहुत
अथ	आरम्भ या इसके बाद
अलम्	निषेधार्थक (योगे तृतीया वि.) पर्याप्त, समर्थ (योगे चतुर्थी वि.)
अद्य	आज
अथवा	या
अपि	भी
अन्यथा	नहीं तो
अतः	इसलिए

अतीव	बहुत अधिक
आम्	हाँ
इतस्ततः	इधर-उधर
इति	समाप्त, ऐसा
उच्चैः	जोर-जोर से, ऊँचे
एव	ही
एकदा	एक बार
एवम्	इस प्रकार, ऐसे
किम्	क्या
किन्तु	परन्तु, लेकिन
कदा	कब
कुतः	कहाँ से
कुत्र/क्व/क्वचित्	कहाँ
च	और
अभितः	दोनों ओर
परितः	चारों ओर
सर्वतः	सभी ओर
उभयतः	दोनों ओर
चेत्	यदि
चिरम्	देर से, देर तक
तत्र	वहाँ
इतः	इधर से, यहाँ से
ततः	उसके बाद, वहाँ से
तथापि	फिर भी
तदा, तदानीम्	तब
तर्हि	तो
तु	तो
तावत्	तब तक
तूष्णीम्	चुप
दिवा	दिन
न	नहीं

नीचैः	नीचे
नूनम्	निश्चय ही
नो चेत्	नहीं तो
पुनः	फिर
प्रातः	सवेरे
पश्चात्	बाद
प्रभृति	से, लेकर
परन्तु	किन्तु, लेकिन
पुरा	पुराने समय में, पहले
सायम्	शाम
श्वः	कल (आने वाला)
ह्यः	कल (बीता हुआ)
सह	साथ
स्वयम्	अपने आप
सहसा	अचानक
स्म	था, थी, थे
सर्वत्र	सब जगह
अथ किम्	और क्या
तथा	वैसे
परस्परम्	आपस में
बहिः	बाहर
बहुधा	अक्सर
बाढम्	हाँ
मा	नहीं
मुहुर्मुहुः, भूयः, वारं, वारम्	बार-बार
यत्	कि
यत्र	जहाँ
यदि	अगर
यद्यपि	अगर
यावत्	जब तक
यतः	जहाँ से

यदा	जब
वा	या/ अथवा
विना	बिना
वृथा	व्यर्थ
शनैः	धीरे
सर्वदा, सदा, सदैव	नित्य
हि/यतः/यतोहि	क्योंकि
खलु	निश्चय ही
ईषत्	थोड़ा ही
जातु	कभी
धिक्	धिक्कार
नक्तम्	रात
प्रसह्य	बलात्
नमः	नमस्कार, प्रणाम
पुरः, पुरस्तात्, पुरतः	सामने

वाक्येषु केषाञ्चित् अव्ययपदानां प्रयोगान् पश्यत–

कच्छपः **शनैः शनैः** चलति।

अचिरं गृहं गच्छ।

अहं **श्वः** वाराणसीं गमिष्यामि।

ह्यः मम गृहे उत्सवः आसीत्।

सहसा निर्णयः न करणीयः।

इदानीम् अहं संस्कृतं पठामि।

यद्यपि अद्य अवकाशः अस्ति तथापि अहं कार्यमुक्तः नास्मि।

अथ रामायणकथा आरभ्यते।

अत्र आगच्छ।

अहम् **कुत्रापि** न गमिष्यामि।

कुक्कुरः **इतस्ततः** भ्रमति।

यत्र-यत्र धूमः **तत्र-तत्र** अग्निः।

अधुना गल्पं न करणीयम्।

नक्तम् दधि न भुञ्जीत।

कक्षायां **तूष्णीम्** तिष्ठ।

पुरा अशोकः राजा आसीत्।

तौ **परस्परम्** आलपतः।

अद्य प्रभृति अहं धूम्रपानं न करिष्यामि।

शीघ्रं कार्यं समापय **अन्यथा** विलम्बः भविष्यति।

वृथा कलहम् **मा** कुरु।

यदा अहं गमिष्यामि तदा सः **अत्र** आगमिष्यति।

ईषत् हसित्वा सः तस्य उपहासं कृतवान्।

अहम् त्वाम् **भूयोभूयः** नमामि।

सः **मुहुर्मुहुः** किम् पश्यति?

यहाँ यह भी ध्यान देने योग्य है कि यकार एवं तकार वाले, जैसे कि–यद्यपि तथापि, यथा-तथा, यदि-तर्हि, यत्र-तत्र, यावत्-तावत्, यदा-तदा इत्यादि अव्ययों का वाक्यों में प्रयोग करते हुए अधिकतर प्रयोग एक साथ ही करना चाहिए, अन्यथा वाक्य अपूर्ण ही रहता है।

व्याकरण वीथिः पुस्तकात्

1. समुचितैः अव्ययैः (मञ्जूषातः गृहीत्वा) रिक्तस्थानानि पूरयत–

(*i*) सः .... वनं गतवान्।

(*ii*) सः .... गच्छति?

(*iii*) गजः .... चलति।

(*iv*) सः .... स्वपिति।

(*v*) सिंहः .... गर्जति।

(*vi*) सः .... विजेष्यते।

(*vii*) परिश्रमं कुरु, ... अनुत्तीर्णः भविष्यसि।

(*viii*) गृहात् .... मा गच्छ।

(*ix*) सः .... माम् उद्वेजयति।

(*x*) कोलाहलं .... कुरु।

मञ्जूषा–

मा, बहिः, मुहुर्मुहुः, अन्यथा, एकदा, शनैः शनैः, चिरम्, नूनम्, उच्चैः, कुत्र

उत्तराणि– (*i*) एकदा (*ii*) कुत्र (*iii*) शनैः शनैः (*iv*) चिरम् (*v*) उच्चैः (*vi*) नूनम् (*vii*) अन्यथा (*viii*) बहिः (*ix*) मुहुर्मुहुः (*x*) मा

2. अधोलिखितेषु वाक्येषु अव्ययपदं चित्वा लिखत–

(*i*) यावत् परीक्षाकालः नायाति तावत् परिश्रमं कुरु। ....

(*ii*) अस्माभिः सर्वदा सत्यं वक्तव्यम्। ....

(*iii*) कालः वृथा न यापनीयः। ....

(*iv*) अहम् सम्प्रति गृहं गन्तुम् इच्छामि। ....

(*v*) त्वम् कुतः समायातः? ....

(*vi*) अहम् श्वः ग्रामं गमिष्यामि। ....

(*vii*) तौ परस्परम् आलपतः। ....

(*viii*) अद्यप्रभृति अहं धूम्रपानं न करिष्यामि। ....

(*ix*) धनं विना जीवनं वृथा भवति। ....

(*x*) अथ रामायणकथा आरभ्यते। ....

उत्तराणि– (*i*) यावत्, तावत् (*ii*) सर्वदा (*iii*) वृथा (*iv*) सम्प्रति (*v*) कुतः (*vi*) श्वः (*vii*) परस्परम् (*viii*) अद्य प्रभृति (*ix*) विना, वृथा (*x*) अथ

3. कोष्ठकेभ्यः शुद्धम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत–

(*i*) अहम् .... भ्रमणाय गमिष्यामि। (श्वः / ह्यः)

(*ii*) त्वम् कस्य .... गच्छसि? (परितः / पुरतः)

(*iii*) विद्यालयम् .... उद्यानम् अस्ति। (परितः/एव)

(*iv*) सः यदा आगमिष्यति .... अहं गमिष्यामि। (तदैव / तथैव)

(*v*) परिश्रमं कुरु .... अनुत्तीर्णः भविष्यसि। (सर्वदा / अन्यथा)

(*vi*) त्वम् .... कुत्र गच्छसि? (जातु / साम्प्रतम्)

(*vii*) यूयम् .... ध्यानेन पठत। (बाढम्/नूनम्)

(*viii*) श्यामः .... पठति श्यामा न। (एव/विना)

(*ix*) छात्राः पुस्तकम् .... न शोभन्ते। (यदि / विना)

(*x*) यथा वप्स्यसि .... फलं प्राप्स्यसि। (तदा / तथा)

उत्तराणि– (*i*) श्वः (*ii*) पुरतः (*iii*) परितः (*iv*) तदैव (*v*) अन्यथा (*vi*) साम्प्रतम् (*vii*) नूनम् (*viii*) एव (*ix*) विना (*x*) तथा

अभ्यासः

1. प्रदत्तेषु उत्तरेषु यत् उत्तरम् शुद्धम् अस्ति तत् विकल्पात् चीयताम्।
(दिए गए उत्तरों में से जो उत्तर शुद्ध है उसे विकल्प से चुनिए। Choose the appropriate answer from the options given below.)

1. अहम् तं जानामि। एषः मालाकारः .... अस्ति।
(क) अपि (ख) एव (ग) कदा (घ) पुरा।
2. पश्य, उपवने बालाः .... धावन्ति।
(क) शनैः (ख) नीचैः (ग) शीघ्रम् (घ) इतस्ततः।
3. अहम् पश्यामि यद् वृद्धाः तु .... चलन्ति।
(क) शनैः (ख) शीघ्रम् (ग) नीचैः (घ) नूनम्।
4. पश्य, तत्र महिलाः .... भ्रमन्ति।
(क) अपि (ख) एव (ग) न (घ) वृथा।
5. त्वम् .... कुक्कुरो भव।
(क) सदा (ख) पुनः (ग) कदापि (घ) अपि।
6. तत्र वृक्षेषु वानराः .... कूर्दन्ति।
(क) इतस्ततः (ख) सर्वत्र (ग) इत्यत्र (घ) इदानीम्।
7. मूर्खाः जनाः संसारे .... जल्पन्ति।
(क) एव (ख) बहुधा (ग) अपि (घ) वृथा।
8. पश्य, ... मयूराः अपि नृत्यन्ति परं तत्र शुकाः वदन्ति।
(क) कदा (ख) अत्र (ग) तदा (घ) यथा।
9. वृक्ष शाखासु कोकिलाः .... मधुरं गायन्ति।
(क) अपि (ख) नैव (ग) ह्यः (घ) एव।
10. .... गृहं गच्छावः श्वः पुनः आगमिष्यावः।
(क) ह्यः (ख) श्वः (ग) अधुना (घ) वृथा।
11. यत्र कमलानि .... भ्रमराः।
(क) तत्र (ख) यत्र-तत्र (ग) अत्र-तत्र (घ) यथा।
12. यथा राजा .... प्रजा।
(क) यथा-तथा (ख) तथा (ग) तथा-यथा (घ) यत्र।
13. अहम् .... तत्र गमिष्यामि।
(क) कदा (ख) अपि (ग) ह्यः (घ) पुरा।
14. अहम् .... तत्र न अगच्छम्।
(क) श्वः (ख) अधुना (ग) इव (घ) सहसा।
15. ते .... एव अत्रागमिष्यन्ति।
(क) अधुना (ख) ह्यः (ग) श्वः (घ) नूनम्।
16. .... एकं विशालं भवनम् अस्ति।
(क) तत्र (ख) उपरि (ग) नीचैः (घ) अत्र-तत्र।

17. .... एक: जलाशय: आसीत्।
(क) उपरि (ख) नीचै: (ग) अत्र (घ) पुरा।

18. त्वम् .... पठ।
(क) अपि (ख) तदा (ग) न (घ) नूनम्।

19. अहम् विद्यालयम् .... गमिष्यामि।
(क) न (ख) कदा (ग) किम् (घ) नूनम्।

20. छात्रा: .... किं करिष्यन्ति?
(क) ह्य: (ख) सहसा (ग) इदानीम् (घ) वृथा।

21. .... अशोक: नाम महान् सम्राट् आसीत्।
(क) पुरा (ख) अधुना (ग) तदा (घ) कदा।

22. .... ईश्वरभक्ता: तादृशा: न सन्ति।
(क) ह्य: (ख) अधुना (ग) श्व: (घ) शनै:।

23. .... वर्षा भवति तथा एव कृषका: मोदन्ते।
(क) प्रात: (ख) यदा (ग) सदा (घ) यथा।

24. यथा देश: .... वेश:।
(क) तदा (ख) यदा (ग) तथा (घ) तत्र।

25. ते पर्वतात् .... न सन्ति।
(क) उपरि (ख) तत्र (ग) अध: (घ) उच्चै:।

26. विद्यालयस्य छात्रा: कथम् .... धावन्ति?
(क) यथा-तथा (ख) बिना (ग) इतस्तत: (घ) अपि।

27. दुष्टा: .... एव जल्पन्ति।
(क) वृथा (ख) इतस्तत: (ग) तत्र (घ) शनै:।

28. त्वमपि रामम् .... भव।
(क) अधुना (ख) सहसा (ग) पुरा (घ) इव।

29. वृद्धा .... स्वकार्याणि करोति।
(क) नूनम् (ख) शनै: (ग) एव (घ) इदानीम्।

30. संस्कारात् .... जन: द्विज: उच्यते।
(क) एव (ख) अपि (ग) इव (घ) अत्र-तत्र।

31. राम: .... एव तिष्ठति परं मोहन: तत्र गच्छति।
(क) यथा (ख) तथा (ग) अत्र (घ) तत्र।

32. .... त्रेतायुगे क: मर्यादापुरुषोत्तम: बभूव?
(क) उच्चै: (ख) सहसा (ग) अपि (घ) पुरा।

33. चन्द्रगुप्त: सम्राट् चाणक्यं .... किमपि न अकरोत्।
(क) पुरा (ख) विना (ग) इतस्तत: (घ) सहसा।

34. रात्रौ कुक्कुर: .... धावन्ति।
(क) इतस्तत: (ख) विना (ग) पुरा (घ) नूनम्।

35. वेदमन्त्राणाम् उच्चारणम् .... कर्तव्यम्।

(क) इव (ख) अपि (ग) एव (घ) उच्चैः।

36. यथा पिता पुत्रोऽपि .... एव दृश्यते।

(क) तदा (ख) इतस्ततः (ग) तथा (घ) इदानीम्।

37. .... त्वम् स्वकार्यं कुरु।

(क) विना (ख) इदानीम् (ग) वृथा (घ) शनैः।

38. इदं कार्यं त्वया .... कर्तव्यम्।

(क) एव (ख) विना (ग) नूनम् (घ) वृथा।

39. अभिमन्युः तदा .... अवदत्।

(क) एव (ख) कथम् (ग) इव (घ) अधुना।

40. दुष्टैः सह समयं .... न करणीयम्।

(क) विना (ख) अधुना (ग) सहसा (घ) वृथा।

41. अहम् .... तव स्वामी अतः ममाज्ञा पालनीया।

(क) अपि (ख) सहसा (ग) एव (घ) वृथा।

42. चिकित्सालये .... न वक्तव्यम्।

(क) उच्चैः (ख) वृथा (ग) एव (घ) सम्प्रति।

43. मम मातामही .... वृद्धा अस्ति।

(क) शनैः (ख) अपि (ग) उच्चैः (घ) वृथा।

44. दुष्टानां जन्म .... वृथा भवति।

(क) एव (ख) शनैः (ग) इव (घ) सहसा।

45. .... मया पित्राज्ञा पालनीया।

(क) इदानीम् (ख) पुरा (ग) यथा (घ) तत्र।

46. जगति .... पितरौ कुरुतः .... एव सन्ततयः कुर्वन्ति।

(क) यथा-तथा (ख) अत्र-तत्र (ग) कुत्र-यत्र (घ) कुतः-ततः।

47. .... विदधीत न क्रियाम्।

(क) वृथा (ख) सहसा (ग) इतस्ततः (घ) पुरा।

48. कीर्तनं कदापि .... न करणीयम्।

(क) पुरा (ख) एव (ग) शनैः (घ) अधुना।

49. ईश्वरः यत् करोति .... शोभनं करोति।

(क) वृथा (ख) शनैः (ग) सहसा (घ) नूनम्।

50. .... मनुः महर्षिः यत् कथितम् तत् एव मनुस्मृतिः कथ्यते।

(क) पुरा (ख) अधुना (ग) शनैः (घ) नूनम्।

51. .... तु परं शान्तिः .... च कोलाहलम् एव श्रूयते।

(क) यथा-तथा (ख) अत्र-तत्र (ग) यत्-तत् (घ) यादृशं-तादृशं।

52. जीवः जीवस्य .... भोजनं भवति।

(क) एव (ख) विना (ग) अपि (घ) वृथा।

53. पुत्र! .... उत्थाय पठ।
(क) इतस्ततः (ख) कदापि (ग) अधुना (घ) वृथा।

54. छात्राणां कृते .... कार्यं नोचितम्।
(क) उच्चैः (ख) शनैः (ग) अधुना (घ) सहसा।

55. सर्वे जीवाः मिलित्वा .... मोदन्ते।
(क) इदानीम् (ख) पुरा (ग) शनैः (घ) उच्चैः।

56. तस्य बदनं चन्दनम् .... सुगन्धितम्।
(क) वृथा (ख) शनैः (ग) इव (घ) नूनम्।

57. छात्राः सम्प्रति .... कथं भ्रमन्ति?
(क) अधुना (ख) इतस्ततः (ग) पुरा (घ) शनैः।

58. द्वारपालः .... अपि तत्र तिष्ठति।
(क) अधुना (ख) नीचैः (ग) शनैः (घ) उच्चैः।

59. ईश्वरेण दत्तम् इदं जीवनं .... न कर्तव्यम्।
(क) शनैः (ख) उच्चैः (ग) नूनम् (घ) वृथा।

60. अलङ्कारैः विभूषितः .... गुणहीनः न शोभते।
(क) अपि (ख) एवम् (ग) पुरा (घ) एव।

61. .... तुभ्यं रोचते त्वं तथैव कुरु।
(क) तत्र (ख) अत्र (ग) यथा (घ) परम्।

62. जनानां समृद्धिः .... संवर्धिता वर्तते।
(क) अधुना (ख) ह्यः (ग) पुरा (घ) इव।

63. यात्रायां .... कोलाहलं न कर्तव्यम्।
(क) सहसा (ख) वृथा (ग) इव (घ) शनैः।

64. .... भारतम् अतीव समृद्धम् आसीत्।
(क) अधुना (ख) इतस्ततः (ग) पुरा (घ) शनैः।

65. वर्तमानकाले .... सर्वत्र विलासिता एव दृश्यते।
(क) यथा-तथा (ख) सम्प्रति (ग) अत्र-तत्र (घ) शनैः।

66. त्वम् .... बन्धुः च सखा त्वमेव।
(क) एव (ख) अपि (ग) नूनम् (घ) सहसा।

67. धनाभावे रोदनं .... भवति।
(क) वृथा (ख) एव (ग) नूनम् (घ) इतस्ततः।

68. शनैः कन्थाः .... पन्थाः शनैः पर्वत लङ्घनम्।
(क) अधुना (ख) उच्चैः (ग) विना (घ) शनैः।

69. कर्मणः परस्तात् .... समृद्धिः आगच्छति।
(क) सम्प्रति (ख) नूनम् (ग) वृथा (घ) पुरा।

70. दैत्यानाम् .... पर्वताः दूरतः एव भयातुरम् कुर्वन्ति।
(क) शनैः (ख) सहसा (ग) इव (घ) इदानीम्।

71. मधुरा दिव्या वाणी .... गीर्वाण कथ्यते।

(क) एव (ख) नूनम् (ग) पुरा (घ) इव।

72. भारतभूमि: .... दर्शनीया अस्ति।

(क) सम्प्रति (ख) इतस्ततः (ग) नूनम् (घ) विना।

73. .... कृतं कार्यं नूनं कष्टकरं भवति।

(क) शनैः (ख) सहसा (ग) इव (घ) पुरा।

74. श्रीरामम् उपेत्य भरतः .... अवदत्।

(क) अपि (ख) वृथा (ग) उच्चैः (घ) इदानीम्।

75. लङ्लकारस्य प्रयोगः भूतकाले .... भवति।

(क) अधुना (ख) विना (ग) एव (घ) अपि।

76. श्रीरामः यथा आदर्शपुत्रः आसीत् .... एव आदर्शः पिता अपि।

(क) तत्र (ख) तथा (ग) यत्र (घ) सहसा।

77. संसारे सूर्यः .... जीवनाधारः वर्तते।

(क) अधुना (ख) एव (ग) पुरा (घ) अपि।

78. .... सूर्यः जगत् प्रकाशयति .... चन्द्रः अपि।

(क) अत्र-तत्र (ख) यथा-तथा (ग) यत्र-तत्र (घ) इतः - ततः।

79. त्वया .... कोलाहलं परित्यज्य सुप्तव्यम्।

(क) अधुना (ख) शनैः (ग) उच्चैः (घ) सहसा।

80. .... सतयुगे के महापुरुषाः अभवन् वयं न जानीमहे।

(क) अधुना (ख) इदानीम् (ग) नूनम् (घ) पुरा।

81. प्राणं .... कथं जीवनम्?

(क) शनैः (ख) विना (ग) इदानीम् (घ) वृथा।

82. क्रीडाङ्गणे .... रामः तत्र कृष्णः वर्तते।

(क) तथा (ख) यथा (ग) यथा-तथा (घ) यत्र।

83. स्वर्णशलाकाम् .... तत् विभाति।

(क) इव (ख) पुरा (ग) इदानीम् (घ) नूनम्।

84. रात्रौ कुक्कुराः .... भषन्ते।

(क) पुरा (ख) इतस्ततः (ग) इदानीम् (घ) विना।

85. .... कलियुगस्य सप्तविंशतितमा चतुर्युगी वर्तते।

(क) पुरा (ख) यथा (ग) तथा (घ) इदानीम्।

86. वर्षायां मेघाः .... गर्जन्ति।

(क) नीचैः (ख) उच्चैः (ग) अधुना (घ) इव।

87. छात्रैः वृद्धाः इव .... न चलनीयम्।

(क) वृथा (ख) शनैः (ग) इदानीम् (घ) विना।

88. .... त्वम् बुद्धिमान् असि।

(क) नूनम् (ख) शनैः (ग) उच्चैः (घ) पुरा।

89. .... श्रीकृष्णः .... एव बलरामोऽपि आसीत्।

(क) यत्र-तत्र (ख) तत्र-यत्र (ग) यथा-तथा (घ) यावत्-तावत्।

90. अर्जुनेन सह कृष्णः .... आसीत्।

(क) अपि (ख) नूनम् (ग) वृथा (घ) विना।

91. परीक्षाकाले .... शीतः भविष्यति एव।

(क) अधुना (ख) इतस्ततः (ग) अपि (घ) इव।

92. रात्रौ तु चन्द्रः वर्तते .... न।

(क) एव (ख) नूनम् (ग) इदानीम् (घ) सम्प्रति।

93. त्वाम् .... को उद्धरिष्यति माम्?

(क) एव (ख) विना (ग) इतस्ततः (घ) पुरा।

94. प्रातः उद्याने .... न चलितव्यम्।

(क) उच्चैः (ख) नूनम् (ग) शनैः (घ) इदानीम्।

95. धरायाम् .... सर्वे जीवाः संवसन्ति।

(क) अपि (ख) एव (ग) अत्र-तत्र (घ) इदानीम्।

96. सहसा उत्थाय भीमः .... अवदत्।

(क) शनैः (ख) एव (ग) उच्चैः (घ) विना।

97. केनचिदपि समयं .... न कर्तव्यम्।

(क) नूनम् (ख) वृथा (ग) विना (घ) सहसा।

98. ईश! .... त्वमेव मम पिता वर्तसे।

(क) वृथा (ख) पुरा (ग) अपि (घ) नूनम्।

99. .... वृथा भ्रमतां छात्राणां संस्काराः हसन्ति।

(क) इतस्ततः (ख) नूनम् (ग) सहसा (घ) शनैः।

100. .... देवासुरसंग्रामोऽभवत्।

(क) सम्प्रति (ख) इदानीम् (ग) पुरा (घ) अधुना।

101. .... तु जीवो एव जीवानां भोजनं वर्तते।

(क) अधुना (ख) पुरा (ग) इतस्ततः (घ) सहसा।

102. त्वम् .... एव कुरु यथा तव आचार्यः वदति।

(क) तथा (ख) यत्र (ग) तत्र (घ) यावत्।

2. मञ्जूषायां प्रदत्तैः अव्ययैः सहायतया वाक्यानां रिक्तस्थानानि पूरयत।

(मञ्जूषा में दिए गए अव्ययों की सहायता से वाक्यों के रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए। Fill in the blanks with the help of indeclinables given in the box.)

1. (क) तस्याः मुखम् चन्द्रम् इव .... न प्रतीयते। (ख) .... रामकथा समाप्यते।

(ग) रामः श्यामः च .... पठतः? (घ) .... कः तिष्ठति?

(ङ) वृथा .... वद। (च) तेन .... स्वपरीक्षा उत्तीर्णा? ज्ञायताम्।

मञ्जूषा—बहिः, कदा, मा, कुत्र, कदापि, इति।

2. (क) त्वम् .... यत् कथयसि तत् एव अहम् करिष्यामि। (ख) .... रामः अवदत्।

(ग) .... असत्यं मा वद। (घ) सः .... एवात्र आगच्छति।

(ङ) सः .... अत्र आगमिष्यति? (च) त्वम् इतस्ततः .... गच्छ।

मञ्जूषा—कदा, कदापि, मा, इति, सम्प्रति, यदा-कदा।

3. (क) त्वम् .... तेन सह गच्छ। (ख) तस्य मुखम् कमलम् इव .... नास्ति।

(ग) त्वम् दिल्लीनगरम् .... गमिष्यसि? (घ) यत् वस्तु लाभदायकम् .... तत् एव आनय।

(ङ) अहम् .... पठिष्यामि। (च) त्वम् .... गच्छ।

मञ्जूषा—सम्प्रति, इति, बहिः, कदा, कदापि, श्वः।

4. (क) सः .... एव अत्र आगच्छत्।

(ख) .... अहम् आगमिष्यामि तावत् त्वम् अत्र उपविश।

(ग) अहम् तु पठामि परं त्वम् .... न पठसि?

(घ) श्यामः अवदत् .... त्वं यत् पश्यसि तत् एव वद।

(ङ) त्वम् .... पठिष्यसि?

(च) .... आगमनम् अत्र भवताम्?

मञ्जूषा—किमर्थम्, यावत्, कुतः, ह्यः, यत्, कदा।

5. (क) कुम्भं करोति .... कुम्भकारः। (ख) असत्यं .... वद।

(ग) त्वया .... आयातः? (घ) अहम् .... आगच्छम्? इति न जानामि।

(ङ) .... अहम् लिखामि तावत् त्वम् पठ। (च) पयः ददाति .... पयोदः।

मञ्जूषा—इति, मा, यावत्, कदा, कुतः, इति।

6. (क) सः आत्मानम् रामः .... मानयति। (ख) एषः सिंहः .... आगच्छत्?

(ग) विद्यालयात् .... मा गच्छ। (घ) .... त्वम् कुत्र आसीः?

(ङ) .... इतस्ततः भ्रमणं मा कुरु। (च) सभायाम् .... वक्तव्यम्।

मञ्जूषा—इति, सम्प्रति, कुतः, बहिः, ह्यः, मा।

7. (क) अहम् .... विद्यालयं न आगमिष्यामि। (ख) .... अवकाशः भविष्यति।

(ग) मृषा .... वद। (घ) धनात् विना .... सुखम्?

(ङ) त्वम् तत्र .... गच्छसि? (च) मम मित्रं .... आगच्छत्।

मञ्जूषा—किमर्थम्, श्वः, कुतः, मा, ह्यः, श्वः।

8. (क) सः .... आगमिष्यति। (ख) त्वं .... मृषा मा वद।

(ग) ग्रामात् .... देवालयः अस्ति। (घ) त्वम् असत्यं .... वद।

(ङ) ………… मम अध्यापक: न अपाठयत्। (च) सोऽवदत् ………… पुरा रक्तदुर्गं भव्यम् आसीत्।

मञ्जूषा—श्वः, कदापि, ह्यः, यत्, मा, बहिः।

9. (क) विद्यालये ………… वनमहोत्सव: मान्यते।
(ख) छात्रै: गृहेभ्य: ………… एक: पादप: आनीत:।
(ग) छात्रै: आनीतेषु पादपेषु फलिन: वृक्षा: विद्यायलयात् ………… रोपणीया:।
(घ) ………… वृक्षा: सन्ति तत्र दुर्दिवसा: …………?
(ङ) एतेषु वृक्षेषु फलानि ………… न आगमिष्यन्ति।
(च) ………… केचन अन्ये एव छात्रा: अपि पादपान् आनेष्यन्ति।

मञ्जूषा—यदा-कदा, कदापि, श्वः, ह्यः, यत्र-कुत्र, बहिः।

10. (क) ………… मम मातुल: काश्मीरात् आगमिष्यति।
(ख) असत्यं ………… वद।
(ग) ………… स्थास्यन्ति गिरय: तावत् रामायणी कथा प्रचरिष्यति।
(घ) कच्छप: ………… न धावति।
(ङ) अस्माकं जीवनं ………… वर्तते?
(च) ………… अवश्यं चिन्तनीयम्।

मञ्जूषा—यावत्, श्वः, मा, कदापि, इति, किमर्थम्।

11. (क) त्वम् एवं ………… वद। (ख) स: ………… असत्यं न अवदत्।
(ग) ………… शीतकालो वर्तते। (घ) ………… मम परीक्षा भविष्यति।
(ङ) स: क्रोशं ………… अचलत्। (च) स: ………… पठति इति न ज्ञायते।

मञ्जूषा—यावत्, कदापि, कदा, श्वः मा, सम्प्रति।

12. ते जना: (*i*) ………… धन्या: ये (*ii*) ………… निरुत्साहिता: न भवन्ति। ते (*iii*) ………… न धन्या:, ये (*iv*) ………… सत्यं वदन्ति। ते (*v*) ………… गच्छन्ति, साफल्यम् प्राप्नुवन्ति। ते सदैव चिन्तयन्ति (*vi*) ………… कार्यं विना तु जीवनम् एव व्यर्थम्।

मञ्जूषा—यत्र-कुत्र, सम्प्रति, कदापि, यत्, यदा-कदा, कदापि।

13. (*i*) ………… वयं जन्तुशालां द्रष्टुं नन्दन काननवनम् अगच्छाम। तत्र वयं अनेकान् जन्तून् अपश्याम। सर्वे पशव: (*ii*) ………… भ्रमन्ति स्म। सिंहा: (*iii*) ………… नासन्। मयूरा: अपि (*iv*) ………… अनृत्यत्। वस्तुत: मयूरं विना (*v*) ………… जन्तुशालाया: शोभा? अग्रिमे मासे वयं पुन: गमिष्याम: (*vi*) ………… मया निश्चितम्।

मञ्जूषा—ह्यः, यत्र-कुत्र, बहिः, यदा-कदा, कुतः, इति।

14. (क) कक्षायाः .... मा गच्छ। (ख) .... कथा श्रूयते तावत् मा गच्छ।

(ग) .... एव अहं वार्तालापं करोमि। (घ) .... सा न चलति।

(ङ) मेघाः .... गर्जन्ति। (च) सः .... अस्मात् स्थानात् गतः?

मञ्जूषा—बहिः, यदा-कदा, कदा, यावत्, सम्प्रति, यत्र-कुत्र।

15. (क) त्वम् .... विद्यालयं गच्छसि?

(ख) .... अध्यापकः पाठयति।

(ग) विद्याध्ययनं .... तपः कुर्यात्।

(घ) .... विद्या पठ्यते तावत् छात्राः तपन्ति।

(ङ) .... जीवनं सुखमयं भवति।

(च) विद्यां प्राप्य मानवाः गृहाद् .... गच्छन्ति।

मञ्जूषा—कदा, इति, यावत्, सम्प्रति, यावत्, बहिः।

16. (क) .... रविवासरः आसीत्।

(ख) .... मम माता अनुमतिं यच्छति यत् अहं नाटकं द्रष्टुं गच्छानि।

(ग) .... स्थास्यन्ति सरितः महीतले तावत् रामायणी कथा लोकेषु प्रचरिष्यति।

(घ) कालिदासः .... अभवत्? इति कश्चिदपि न ज्ञायते।

(ङ) .... आम्रवृक्षाः .... तत्र आम्राभावः?

(च) .... मङ्गलवासरः भविष्यति।

मञ्जूषा—यावत्, यत्र-कुत्र, यदा-कदा, कदा, श्वः, ह्यः।

17. (क) विद्यालये .... वार्षिकोत्सवः अस्ति।

(ख) छात्राः विद्यालयात् .... प्रवेशद्वारे अतिथीनां स्वागतं करिष्यन्ति।

(ग) केचन छात्राः जयतु .... जयघोषं करिष्यन्ति।

(घ) छात्राः द्वारम् .... विद्यालयम् अलङ्कृतवन्तः।

(ङ) पश्यत, ... मुख्यातिथिः आगच्छति।

(च) छात्राः .... अतीव प्रमुदिताः आसन्।

मञ्जूषा—इति, सम्प्रति, ह्यः, बहिः, यावत्, श्वः।

18. (क) बाला: .... क्रीडन्ति कोलाहल: भविष्यति तत्र।

(ख) परिश्रमं .... भविष्यति तावत् साफल्यं प्राप्स्यते।

(ग) भवन्त: .... किमर्थं गमिष्यन्ति?

(घ) जना: .... एव अत्र आगच्छन्।

(ङ) शनै:-शनै: .... गच्छ।

(च) 'त्वम् सफलो भव' .... उक्त्वा स: गत:।

मञ्जूषा—ह्य:, मा, यत्र-कुत्र, श्व:, यावत्, इति।

19. (*i*) .... वयं बुद्धोद्याने भ्रमितुम् अगच्छाम। तत्र वयम् अनेकान् जनान् अपश्याम ये (*ii*) .... अभ्रमन्। जन्तुशालाया:। (*iii*) .... छात्रा: पुस्तकानि अपठन्। उद्यानरक्षक: (*iv*) .... पादपेभ्य: जलम् अयच्छत्। (*v*) .... एक: रक्षक: सर्वान् जनान् अपश्यत्। (*vi*) .... एक: भीत: शिशु: तत्र संप्राप्त: आसीत्।

मञ्जूषा—ह्य:, यत्र-कुत्र, यदा-कदा, बहि:, यदा-कदा, ह्य:।

3. तालिकाप्रदत्तपदानि संयोज्य षड्वाक्यानि रचयत।

(तालिका में दिए गए पदों को जोड़कर छह वाक्य बनाइए। Frame six sentences with the help of the words given in the table.)

1.

	बहि:	सेवार्थम्	अगच्छम्
	ह्य:	उपवने	भ्रमामि
	श्व:	देवालयम्	तरिष्यामि
अहम्	सम्प्रति	भोजनम्	खादामि
	यदा-कदा	तरणताले	गच्छामि
	यावत्	विद्यालयम्	गच्छामि

2.

	यत्र-कुत्र	गृहे		क्रीडिष्याम:
	कदापि	कक्षायाम्		अवदाम
वयम्	सम्प्रति	कार्यम्	न	वदेम
	किमर्थम्	आपणमार्गे		कुर्याम
	श्व:	असत्यं		भ्रमाम:
	ह्य:	क्रीडाक्षेत्रे		आस्म

3.

त्वम्	सम्प्रति ह्य: श्व: यदा-कदा किमर्थम् यत्र-कुत्र	प्रस्थानं प्रार्थनासभायाम् भोजनं गीतामपि विद्यालये उद्यानम्	अगच्छ: गच्छ पठे: खादसि समाचारं पठिष्यसि न कुर्या:

4.

बालका:	ह्य: श्व: सम्प्रति यत्र-कुत्र यदा-कदा कदा	विद्यालयं क्रीडाक्षेत्रे देशसेवायै पारितोषिकं प्रदर्शिनीं अवकरं	प्राप्नुवन् द्रक्ष्यन्ति न क्षिपन्तु तत्परा: स्यु: क्रीडन्ति गच्छन्ति

5.

अहम्	बहि: सम्प्रति ह्य: श्व: यदा-कदा मा	पुरस्कारं भ्रमणाय वाराणसीं असत्यं भोजनं विद्यालयात्	करोमि वदेयम् गच्छामि आगता गमिष्यामि प्राप्तवती

6.

एता: बालिका:	कदा कुत: कुत: कदापि किमर्थम् श्व:	शिक्षां असत्यं उद्याने भ्रमणार्थम् विद्यालयम् पठनार्थम्	गमिष्यन्ति भ्रमन्ति न वदन्ति प्राप्तवत्य: प्रस्थिता: न गच्छन्तु

7.

त्वम्	यदा-कदा मा ह्य: श्व: सम्प्रति बहि:	कार्यम् भोजनं स्व विद्यालयं आपणं फलानि गत्वा	खाद कुरु पठ अखाद: गच्छ अगच्छ:

बोर्ड परीक्षायाः प्रश्नाः

मञ्जूषातः उचितम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

1. (*i*) .... छात्राः पादपान् सिञ्चन्ति।

(*ii*) .... अन्नम् तथा शरीरम्।

(*iii*) निर्जनस्थाने रोदनम् .... भवति।

(*iv*) .... अशोकः राजा अभवत्।

(*v*) मधुरभाषिणी वाणी .... पुरुषं प्रह्लादयति। *[CBSE 2012]*

मञ्जूषा–इतस्ततः, पुरा, यथा, वृथा, एव

2. (*i*) सः .... चौरः अस्ति।

(*ii*) मृगाः .... धावन्ति।

(*iii*) धनं .... सुखं नास्ति।

(*iv*) रावणः .... दुर्योधनः अपि दुष्टः आसीत्।

(*v*) कक्षायाम् .... न वक्तव्यम्। *[CBSE 2012]*

मञ्जूषा–विना, इव, उच्चैः, एव, इतस्ततः

3. (*i*) तस्मिन् गृहे एकः .... जनः वसति।

(*ii*) अस्माकं वार्षिकोत्सवे मम पितामही .... आगच्छत्।

(*iii*) .... संस्कृतव्याकरणप्रणेता पाणिनिः मुनिः अभवत्।

(*iv*) वयम् उद्यमं .... सफलताम् न प्राप्नुमः।

(*v*) गृहे .... कलहं मा कुरुत। *[CBSE 2012]*

मञ्जूषा–वृथा, विना, पुरा, अपि, एव

4. (*i*) कक्षायां छात्राः .... वदन्ति।

(*ii*) रामः तु पुरुषेषु ऋषभः .... अस्ति।

(*iii*) .... त्वमेव मम सुहृद् असि।

(*iv*) श्रमं .... विजयः न।

(*v*) कच्छपः .... चलति। *[CBSE 2016]*

मञ्जूषा–शनैः, उच्चैः, इव, नूनम्, विना

5. (*i*) .... दुष्यन्तः नाम नृपः अभवत्।

(*ii*) जलेन .... जीवनम् असम्भवम्।

(*iii*) यथा राजा .... प्रजाः।

(*iv*) पशवः .... भ्रमन्ति।

(*v*) .... मा वदत। [*CBSE 2016*]

मञ्जूषा–पुरा, तथा, विना, उच्चैः, इतस्ततः

6. (*i*) श्वः परीक्षा भविष्यति .... ध्यानेन अध्ययनं कुरुत।

(*ii*) बुद्धिप्रयोगं .... समस्यानिवारणं कठिनम्।

(*iii*) .... महाकविः कालिदासः संस्कृतस्य महान् कविः अभवत्।

(*iv*) कक्षायां कर्गदान् .... न क्षिपत।

(*v*) अहम् .... शैक्षिकभ्रमणाय आगरानगरं प्रति गच्छामि। [*CBSE 2016*]

मञ्जूषा–पुरा, अधुना, विना, अपि, इतस्ततः

7. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत– [*Delhi 2011*]

मञ्जूषा–श्वः, इति, कुत्र, मा, यत्

(*i*) त्वम् .... गन्तुम् इच्छसि?

(*ii*) तत्र .... गच्छ।

(*iii*) अहम् इदं कार्यं .... करिष्यामि।

(*iv*) सा कथयितुम् इच्छति .... सर्वे गृहं गच्छेयुः।

(*v*) "ते इदं कार्यं करिष्यन्ति।" .... कनिष्कः कथयति।

8. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तपदसहायतया उचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत–

[*All India 2011*]

मञ्जूषा–तत्र, कुतः, यावत्, इति, श्वः

(*i*) भवान् अधुना .... आगच्छति?

(*ii*) ते .... पुनः तत्र न गमिष्यतः।

(*iii*) यत्र कर्तव्यनिष्ठा भवति .... सिद्धिः अपि निवसति।

(*iv*) 'अहम् इदं कार्यं पुनः करिष्यामि।' .... सः दृढतया अवदत्।

(*v*) सः तावत् न गमिष्यति .... त्वम् न आगच्छसि।

9. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषाप्रदत्तपदसहायतया उचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत–

[*All India 2012*]

मञ्जूषा–तदा, तावत्, कुतः यत्, श्वः, मा

(*i*) भवती अधुना .... आगच्छति?

(*ii*) यदा कृष्णः अत्र आगच्छत् .... वृष्टिः अभवत्।

(*iii*) अहम् .... प्रातः सप्तवादने गीतायाः पाठं करिष्यामि।

(*iv*) ध्वनिं .... कुरु।

(*v*) किम् त्वम् जानासि .... भारतीया संस्कृतिः अतिप्राचीना अस्ति।

(*vi*) यावत् परोपकारः क्रियते .... शरीरस्य सदुपयोगः।

10. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषाप्रदत्तसहायतया उचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत–

[*Delhi 2013*]

मञ्जूषा–किमर्थम्, सम्प्रति, यत्, बहिः, श्वः

(*i*) अहम् नाटकं द्रष्टुं .... गमिष्यामि।

(*ii*) .... सर्वे छात्राः कक्षासु सन्ति।

(*iii*) विद्यालयात् .... एकं सुन्दरम् उद्यानम् अस्ति।

(*iv*) ते बालाः ग्रामं .... अगच्छन्?

(*v*) किम् त्वम् न जानासि .... अस्माकं पाठ्यपुस्तके एकः गीताधारितः पाठः अस्ति?

11. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषाप्रदत्तपदसहायतया उचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत–

[*All India 2013*]

मञ्जूषा–श्वः, बहिः, कुत्र, यत्, इति

(*i*) प्रणवः अद्य .... गच्छति?

(*ii*) 'अहम् इदं कार्यं करिष्यामि' .... सः दृढतया अवदत्।

(*iii*) ग्रामात् .... एका सुन्दरा वाटिका अस्ति।

(*iv*) किम् त्वम् जानासि .... भारतीया संस्कृतिः अतिप्राचीना अस्ति।

(*v*) अहम् .... सायं चतुर्वादने गीतायाः स्वाध्यायं करिष्यामि।

12. **अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषाप्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत–** *[Delhi 2014]*

मञ्जूषा–मा, बहिः, कुतः, यावत्, श्वः

(*i*) अहम् .... दिल्लीनगरं गमिष्यामि।

(*ii*) ध्वनिं .... कुरु।

(*iii*) भवती अधुना .... आगच्छति।

(*iv*) .... परोपकार क्रियते तावत् शरीरस्य सदुपयोगः।

(*v*) नगरात् .... एकः आश्रमः अस्ति।

13. **अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषाप्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः पूरयत–** *[All India 2014]*

मञ्जूषा–मा, श्वः, सम्प्रति, कदा, यत्

(*i*) मित्र सौरभ! .... ग्रीष्मावकाशे त्वम् किं करोषि?

(*ii*) अहम् .... दिल्लीनगरं गमिष्यामि।

(*iii*) किम् त्वम् जानासि .... गीतायां कर्मयोगस्य शिक्षा वर्तते।

(*iv*) अस्य याञ्चा वृथा .... अस्तु।

(*v*) आचार्यः नगरात् अत्र .... आगमिष्यति?

14. **अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत–** *[Delhi 2015]*

मञ्जूषा–यत् मा, श्वः, कुत्र, ह्यः

(*i*) सः .... पठितुम् इच्छति?

(*ii*) तत्र .... गच्छ।

(*iii*) ते सर्वे .... नाटिकां द्रष्टुम् अगच्छन्।

(*iv*) ते .... नूतनं पुस्तकं पठिष्यन्ति।

(*v*) त्वम् कथयितुम् इच्छसि .... सः श्वः आगमिष्यति।

15. **अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत–** *[All India 2015]*

मञ्जूषा–श्वः, यत्, ह्यः, मा, कदा

(*i*) सः .... गन्तुम् इच्छति?

(*ii*) अत्र .... लिख।

(*iii*) ताः .... क्रीडां द्रष्टुम् अगच्छन्।

(*iv*) सर्वे .... एकं लेखं लेखिष्यन्ति।

(*v*) सा कथयति .... अहम् गन्तुं न इच्छामि।

16. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत– [*Delhi 2016*]

मञ्जूषा–सम्प्रति, श्वः, किमर्थम्, कदा, बहिः

(*i*) सः .... वाराणसीं गमिष्यति।

(*ii*) ग्रामात् .... एका नदी प्रवहति।

(*iii*) त्वम् स्वनगरं .... अगच्छः?

(*iv*) .... अहम् पुस्तकं पठामि।

(*v*) सः जनः .... इतस्ततः भ्रमति?

17. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत– [*All India 2016*]

मञ्जूषा–बहिः, मा, किमर्थम्, यावत्, कुतः

(*i*) सः .... वाराणसीं गमिष्यति?

(*ii*) त्वम् .... समागतोऽसि?

(*iii*) ग्रामात् .... एकं सुन्दरम् उद्यानम् अस्ति।

(*iv*) .... परोपकारः क्रियते तावत् शरीरस्य उपयोगः।

(*v*) ध्वनिं .... कुरु।

18. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषाप्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः पूरयित्वा लिखत– [*CBSE 2018*]

मञ्जूषा–इतस्ततः, अपि, उच्चैः, सम्प्रति

(*i*) किम् त्वम् .... वाराणसीं गमिष्यसि?

(*ii*) प्रातः कालः संजातः, ... निद्रा न युज्यते।

(*iii*) सः सर्वं वृत्तान्तं निवेद्य सकरुणम् .... अक्रन्दत्।

(*iv*) अश्वाः प्राणत्राणाय .... अधावन्।

❑❑

ग 5 वाच्यपरिवर्तनम् (केवलं लट्लकारे)

संस्कृत साहित्य एक विशाल महासागर के समान है। वैदिक साहित्य से लेकर उपनिषदों तक और उपनिषदों से आधुनिक साहित्य तक सभी सार्थक वाक्यों के जाल में बँधे हुए हैं।

परिभाषा— संस्कृत भाषा के वाक्यों में क्रिया के द्वारा जो कहा जाए उसे ही वाच्य कहते हैं। संक्षेप में—वाक्य-निर्माण की शैली को 'वाच्य' कहते हैं।

वाच्य परिवर्तन के नियम

1. वाच्य

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य	भाववाच्य
(कर्ता-प्रधान)	(कर्म-प्रधान)	(भाव-प्रधान)
कर्ता के अनुसार क्रिया का पुरुष, वचन, लिङ्ग तथा विभक्ति होंगे।	कर्म के अनुसार क्रिया का पुरुष, लिङ्ग, विभक्ति तथा वचन (आत्मनेपद में) होंगे।	क्रिया सदा नपुंसकलिङ्ग/एकवचन या प्रथम पुरुष/एकवचन (आत्मनेपद में) होगी।

2. **कर्ता** → **कर्म** → **क्रिया**

	कर्ता	कर्म	क्रिया
(*i*) कर्तृवाच्य में	प्रथमा विभक्ति	द्वितीया विभक्ति	कर्ता के अनुसार (परस्मैपद में) लिङ्ग, पुरुष, विभक्ति व वचन।
(*ii*) कर्मवाच्य में	तृतीया विभक्ति	प्रथमा विभक्ति	कर्म के अनुसार (आत्मनेपद में) या लिङ्ग, पुरुष, विभक्ति व वचन।
(*iii*) भाववाच्य में	तृतीया विभक्ति	—	(क) लकारों में प्रथम पुरुष/एकवचन (आत्मनेपद में) या (ख) प्रत्यय लगने पर नपुंसकलिङ्ग, प्रथमा विभक्ति/एकवचन

वाच्य बनाने की विधि

1. कर्तृवाच्य

कर्तृवाच्य में क्रिया द्वारा प्रधान रूप से कर्त्ता ही कहा जाता है तथा कर्त्ता और क्रिया के पुरुष और वचन समान होते हैं। **कर्त्ता में सदा प्रथमा विभक्ति होती है, परन्तु वचन कर्त्ता की संख्या के अनुसार होता है।** कर्म में द्वितीया विभक्ति होती है; जैसे—

1. रामः पुस्तकं पठति।	(*सकर्मक क्रिया*)	2. यूयम् ग्रामं गच्छथ।	(*सकर्मक क्रिया*)
3. रामः वनं गच्छति।	(*सकर्मक क्रिया*)	4. त्वम् पुस्तकं पठसि।	(*सकर्मक क्रिया*)
5. अहम् फलं खादामि।	(*सकर्मक क्रिया*)	6. शीला पत्रं लिखति।	(*सकर्मक क्रिया*)
7. रामः हसति।	(*अकर्मक क्रिया*)	8. छात्राः हसन्ति।	(*अकर्मक क्रिया*)
9. आवाम् पचावः।	(*अकर्मक क्रिया*)	10. बालिका लज्जते।	(*अकर्मक क्रिया*)

2. कर्मवाच्य

कर्मवाच्य में क्रिया द्वारा प्रधान रूप से कर्म ही कहा जाता है। कर्म तथा क्रिया के पुरुष व वचन समान होते हैं और क्रिया का रूप आत्मनेपद में होता है। कर्त्ता में तृतीया विभक्ति और वचन कर्त्ता की संख्या के आधार पर होता है, परन्तु **कर्त्ता का कोई प्रभाव क्रिया पर नहीं पड़ता क्योंकि वह कर्म के अनुसार होती है;** जैसे—

1. बालकेन पुस्तकं पठ्यते।	5. बालैः कोलाहलः क्रियते।	9. श्यामेन जलं पीयते।
2. छात्रेण वृक्षाः दृश्यन्ते।	6. रामलक्ष्मणाभ्यां वनम् गम्यते।	10. ईश्वरेण भूयते।
3. युष्माभिः वयं ताड्यामहे।	7. नारदेन वेदाः श्रूयन्ते।	11. मया त्वम् कथ्यसे।
4. पशुना पक्षिणौ दृश्येते।	8. देवैः गीतानि गीयन्ते।	12. मया वार्ता श्रूयते।

कर्मवाच्य क्रिया कैसे बनाई जाए ?

ध्यान दीजिए—

(*i*) मूल धातु के बाद 'य' लगाया जाता है।

(*ii*) धातु के अन्त में सभी धातुओं में आत्मनेपद (सेवते) के रूप लगते हैं; जैसे—**सेवते, असेवत, सेवताम्, सेविष्यते, सेवेत।** (सभी लकारों का क्रम से प्रथम पुरुष/एकवचन)।

(*iii*) ऋकारान्त धातुओं के अन्तिम 'ऋ' का 'रि' हो जाता है; जैसे—कृ = क्रि + य + ते (लट् लकार में) = क्रियते, म्रियते, भ्रियते।

(*iv*) स्मृ तथा जागृ के अन्तिम 'ऋ' का अर् होता है; जैसे—स्मृ = स्मर्यते। जागृ = जागर्यते।

(*v*) वच्, वप्, वस्, वद्, स्वप्, ह्वे के 'व' का 'उ', यज् तथा व्यध् के 'य' का 'इ' और प्रच्छ् तथा ग्रह् के 'र' का 'ऋ' हो जाता है; जैसे—

वच् = उच्यते, यज् = इज्यते, वस् = उष्यते, व्यध् = विध्यते, वह् = उह्यते, प्रच्छ् = पृच्छ्यते, गृह् = गृह्यते।

(*vi*) धातु के अन्तिम 'इ' तथा 'उ' दीर्घ हो जाते हैं; जैसे—

जि = जीयते श्रु = श्रूयते चि = चीयते दु = दूयते

(*vii*) आकारान्त धातुओं के 'आ' का 'ई' हो जाता है; जैसे—

दा = दीयते पा = पीयते स्था = स्थीयते

(*viii*) ऋ अन्त वाली धातुओं के 'ऋ' का 'ईद्' तथा 'ऋ' से पहले पवर्ग होने पर वह 'अर्' हो जाता है; जैसे—

स्तृ = स्तीर्यते पृ = पूर्यते

(*ix*) धातु के अन्तिम अक्षर के पहले (उपधा) में यदि कोई अनुनासिक (किसी वर्ग का पाँचवाँ वर्ण) हो तो उसका लोप हो जाता है; जैसे—

बन्ध् = बध्यते रञ्ज् = रज्यते मन्थ् = मथ्यते ग्रन्थ् = ग्रथ्यते

सामान्य रूप में कर्मवाच्य में लट्, लोट्, लङ् और विधिलिङ् लकारों के रूप दिवादिगण की आत्मनेपद धातुओं के समान होते हैं; जैसे—

पद् = पठ्यते लिख् = लिख्यते गम् = गम्यते क्रीड् = क्रीड्यते भू = भूयते

खाद् = खाद्यते खेल् = खेल्यते पच् = पच्यते सेव् = सेव्यते दृश् = दृश्यते

3. भाववाच्य

जब अकर्मक क्रियाओं वाले वाक्यों में कर्त्ता की प्रधानता न होकर क्रिया (भाव) की प्रधानता होती है, अर्थात् कर्त्ता के वचन का क्रिया पर असर नहीं पड़ता। **कर्त्ता में तृतीया विभक्ति और क्रिया में लकारों के प्रथम पुरुष / एकवचन (आत्मनेपदी) या प्रत्यय लगी धातुओं में नपुंसक-प्रथमा विभक्ति / एकवचन में रूप बनते हैं;** जैसे—

छात्रेण हस्यते।	तेन हस्यते।	तैः हस्यते।	तेन भूयते।
मया भूयते।	बालैः चिन्त्यते।	त्वया भूयते।	आवाभ्यां हस्यते।

कर्मवाच्य तथा भाववाच्य में प्रयोग होने वाली क्रियाओं का रूप निम्न प्रकार **भू** तथा **पठ्** धातु की तरह बनता है।

भू धातु (होना)

लट् लकार (वर्तमान काल, आत्मनेपदी)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	भूयते	भूयेते	भूयन्ते
मध्यम पुरुष	भूयसे	भूयेथे	भूयध्वे
उत्तम पुरुष	भूये	भूयावहे	भूयामहे

पठ् धातु (पढ़ना)

लट् लकार (वर्तमान काल, आत्मनेपदी)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पठ्यते	पठ्येते	पठ्यन्ते
मध्यम पुरुष	पठ्यसे	पठ्येथे	पठ्यध्वे
उत्तम पुरुष	पठ्ये	पठ्यावहे	पठ्यामहे

कुछ धातुओं के कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य व भाववाच्य के रूपों की तालिका

धातु	अर्थ	कर्तृवाच्य लट् लकार	कर्मवाच्य/भाववाच्य लट् लकार
भू	होना	भवति	भूयते
पठ्	पढ़ना	पठति	पठ्यते
गै	गाना	गायति	गीयते
प्रच्छ्	पूछना	पृच्छति	पृच्छ्यते
रुच्	पसंद होना	रोचते	रुच्यते
भक्ष्	खाना	भक्षयति	भक्ष्यते
गम्	जाना	गच्छति	गम्यते
क्रीड्	खेलना	क्रीडति	क्रीड्यते
हृ	हरना	हरति	ह्रियते
हन्	मारना	हन्ति	हन्यते

लिख्	लिखना	लिखति	लिख्यते
दृश्	देखना	पश्यति	दृश्यते
स्था	ठहरना	तिष्ठति	स्थीयते
खाद्	खाना	खादति	खाद्यते
वस्	रहना	वसति	उष्यते
कृ	करना	करोति	क्रियते
पूज्	पूजा करना	पूजयति	पूज्यते
गण्	गिनना	गणयति	गण्यते
पा	पीना	पिबति	पीयते
कथ्	कहना	कथयति	कथ्यते
स्मृ	याद करना	स्मरति	स्मर्यते
अस्	होना	अस्ति	भूयते
श्रु	सुनना	शृणोति	श्रूयते
धृ	धारण करना	धारयति	धार्यते
दुह्	दोहना	दोग्धि	दुह्यते
भी	डरना	बिभेति	भीयते
नी	ले जाना	नयति	नीयते
याच्	माँगना	याचति	याच्यते
ब्रू	बोलना	ब्रवीति	उच्यते
तृ	तरना	तरति	तीर्यते
सेव्	सेवा करना	सेवते	सेव्यते
पच्	पकाना	पचति	पच्यते
जि	जीतना	जयति	जीयते
चि	चुनना	चिनोति	चीयते
स्तु	स्तुति करना	स्तौति	स्तूयते
हु	हवन करना	जुहोति	हूयते
शी	सोना	शेते	शीयते
मृ	मरना	म्रियते	म्रियते
ज्ञा	जानना	जानाति	ज्ञायते
यज्	यज्ञ करना	यजति	इज्यते
वद्	बोलना	वदति	उद्यते
वच्	बोलना	वक्ति	उच्यते
मन्थ्	मथना	मथ्नाति	मथ्यते
तन्	विस्तार करना	तनोति	तन्यते, तायते
जन्	पैदा करना	जायते	जन्यते, जायते

खन्	खोदना	खनति	खन्यते, खायते
वप्	बोना	वपति	उप्यते
स्वप्	सोना	स्वपिति	सुप्यते
रुध्	रोकना	रुणद्धि	रुध्यते
अद्	खाना	अत्ति	अद्यते
ग्रह्	पकड़ना	गृह्णाति	गृह्यते

कुछ अकर्मक धातुओं के कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य व भाववाच्य में रूप

धातु	अर्थ	कर्तृवाच्य / लट् लकार	कर्तृवाच्य / भाववाच्य
हस्	हँसना	हसति	हस्यते
भू	होना	भवति	भूयते
जीव्	जीना	जीवति	जीव्यते
क्रीड्	खेलना	क्रीडति	क्रीड्यते
स्था	ठहरना	तिष्ठति	स्थीयते
आस्	बैठना	आसते	आस्यते

कर्तृवाच्य से कर्मवाच्य में परिवर्तन करने के नियम

(*i*) कर्तृवाच्य के कर्त्ता की प्रथमा विभक्ति के स्थान पर कर्मवाच्य में तृतीया विभक्ति की जाती है।
(*ii*) कर्तृवाच्य के कर्म को द्वितीया विभक्ति के स्थान पर कर्मवाच्य में प्रथमा विभक्ति की जाती है।
(*iii*) कर्मवाच्य में क्रिया का पुरुष/वचन अथवा लिङ्ग व विभक्ति/वचन; कर्म के पुरुष और वचन तथा लिङ्ग/विभक्ति के अनुसार हो जाता है।
(*iv*) कर्तृवाच्य के क्तवतु (तवत्) प्रत्यय के स्थान पर कर्मवाच्य में क्त (त) प्रत्यय हो जाता है; जैसे—

कर्तृवाच्य	**कर्मवाच्य**
सः पाठं पठति।	तेन पाठः पठ्यते।
सः माम् पश्यति।	तेन अहम् दृश्ये।
त्वम् पुष्पाणि चिनोषि।	त्वया पुष्पाणि चीयन्ते।
सः किम् कृतवान्?	तेन किं कृतम्?

कर्मवाच्य से कर्तृवाच्य में परिवर्तन के नियम

(*i*) कर्मवाच्य में कर्त्ता की तृतीया विभक्ति कर्तृवाच्य में प्रथमा विभक्ति में बदल जाती है।
(*ii*) कर्मवाच्य में कर्मकारक की प्रथमा विभक्ति कर्तृवाच्य में द्वितीया विभक्ति में बदल जाती है।
(*iii*) क्रिया के पुरुष व वचन कर्म के अनुसार न होकर कर्त्ता के अनुसार होते हैं। क्रिया आत्मनेपद से परस्मैपद में बदल दी जाती है; जैसे—

कर्मवाच्य	**कर्तृवाच्य**
मया त्वम् दृश्यसे।	अहम् त्वाम् पश्यामि।
तेन यूयम् दृश्यध्वे।	सः युष्मान् पश्यति।
मया त्वम् आहूयसे।	अहम् त्वाम् आह्वयामि।

कुछ उदाहरण—

कर्तृवाच्य से कर्मवाच्य में

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
सः माम् पश्यति।	तेन अहम् दृश्ये।
वयम् त्वाम् पश्यामः।	अस्माभिः त्वम् दृश्यसे।
सोहनः मोहनं पश्यति।	सोहनेन मोहनः दृश्यते।
बालकः वृक्षान् गणयति।	बालकेन वृक्षाः गण्यन्ते।
त्वम् पुष्पाणि चिनोषि।	त्वया पुष्पाणि चिन्वन्ते।
ताः माम् पश्यन्ति।	ताभिः अहम् दृश्ये।
सः तौ पश्यति।	तेन तौ दृश्येते।
यूयम् पाठं पठथ।	युष्माभिः पाठः पठ्यते।
युवाम् किं कुरुथः ?	युवाभ्याम् किं क्रियते ?
ते प्रातः विद्यालयं गच्छन्ति।	तैः प्रातः विद्यालयः गम्यते।
सः भोजनं खादति।	तेन भोजनं खाद्यते।
ताः किं कुर्वन्ति ?	ताभिः किं क्रियते ?
अहम् त्वां पश्यामि।	मया त्वम् दृश्यसे।
ते माम् पश्यतः।	ताभ्याम् अहम् दृश्ये।

कर्तृवाच्य से भाववाच्य में

भाववाच्य में कर्त्ता में तृतीया विभक्ति और क्रिया सदा प्रथम पुरुष/एकवचन या प्रत्यय सहित नपुंसकलिङ्ग/प्रथमा विभक्ति/एकवचन होती है।

कर्तृवाच्य	भाववाच्य
सः तिष्ठति।	तेन स्थीयते।
सः हसति।	तेन हस्यते।
राम चिन्तयति।	रामेण चिन्तयते।
आवाम् हसावः।	आवाभ्याम् हस्यते।
तौ हसतः।	ताभ्याम् हस्यते।
ते तिष्ठन्ति।	तैः स्थीयते।
अहम् स्वपे।	मया सुप्यते।
आवाम् स्वपावहे।	आवाभ्याम् सुप्यते।
वयम् हसामः।	अस्माभिः हस्यते।

अभ्यासः

1. **प्रदत्तेषु उत्तरेषु यत् उत्तरम् शुद्धम् अस्ति तत् चित्वा रिक्त स्थाने लिखत।**
(दिए गए उत्तरों में से जो उत्तर शुद्ध है उसे चुनकर रिक्त स्थान में लिखिए। Fill in the blanks by choosing the appropriate answer from the options given below.)

1. त्वया पिता कथम् .... ?

(क) स्मर्यते (ख) स्मर्यामहे (ग) स्मरसि (घ) स्मर्यसे।

2. मया चन्द्रः .... ।

(क) दृश्यते (ख) पश्यते (ग) पश्यानि (घ) पश्यामि।

3. युष्माभिः विद्यालयः .... ।

(क) स्थीयति (ख) स्थीयते (ग) तिष्ठथः (घ) तिष्ठसि।

4. कन्याः फलानि .... ।

(क) खाद्यन्ते (ख) खादति (ग) खाद्यते (घ) खादन्ति।

5. श्रोतृभिः कथा .... ।

(क) शृणोति (ख) श्रूयते (ग) श्रृण्वन्ति (घ) श्रूयन्ते।

6. बालकाः फलानि .... ।

(क) खादति (ख) खादन्ति (ग) खाद्यन्ते (घ) खादन्ते।

7. सः .... लिखति।

(क) लेखम् (ख) लेखाम् (ग) लेखः (घ) लेखाः।

8. सर्वैः विद्वान् .... ।

(क) पूज्यन्ते (ख) पूज्यते (ग) पूजयन्ति (घ) पूजन्ति।

9. .... अधुना गीता पठ्यते।

(क) भक्तः (ख) भक्तेन (ग) भक्ताः (घ) भक्तेभ्यः।

10. .... पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते।

(क) मूढ़ः (ख) मूढ़ाः (ग) मूढ़ैः (घ) मूढ़ान्।

11. सर्वैः जनैः सम्प्रति .... श्रूयते।

(क) कथाः (ख) कथा (ग) कथाम् (घ) कथान्।

12. तेन चलचित्रम् .... ।

(क) दृश्यन्ते (ख) दृश्यते (ग) पश्यति (घ) दृश्ये।

13. बालकेन .... ।

(क) कथयति (ख) कथ्यते (ग) कथयते (घ) कथयन्ति।

14. शिष्यैः .... ।

(क) नम्यते (ख) नम्यन्ते (ग) नमन्ति (घ) नमयते।

15. किं .... व्याकरणं भुज्यते ?

(क) बुभुक्षिताः (ख) बुभुक्षितैः (ग) बुभुक्षितः (घ) बुभुक्षितेन।

16. जनैः व्यायामाः कदा .... ?

(क) क्रियते (ख) कुर्वन्ति (ग) करोति (घ) क्रियन्ते।

17. परोपकारी सदैव .... करोति।

(क) परोपकारं (ख) परोपकारः (ग) परोपकारेण (घ) परोपकाराः।

18. आचार्याः .... पाठयन्ति।

(क) छात्रान् (ख) छात्रः (ग) छात्राः (घ) छात्रैः।

19. छात्राः .... ।

(क) वदन्ति (ख) उद्यते (ग) वद्यन्ते (घ) वदति।

20. पिता विद्याधनं बाल्ये पुत्राय .... ।

(क) ददति (ख) दीयते (ग) ददते (घ) यच्छति।

21. .... सम्प्रति आपणं गम्यते।

(क) वयम् (ख) अस्माभिः (ग) अहम् (घ) अस्मभ्यम्।

22. .... कविताः श्रूयन्ते।

(क) त्वया (ख) त्वम् (ग) यूयम् (घ) युवाम्।

23. अहम् यशस्वी .... ।

(क) भूयते (ख) भवामि (ग) भूये (घ) भूयन्ते।

24. .... प्रजाः पाल्यन्ते।

(क) राज्ञा (ख) राज्ञाः (ग) राजा (घ) राजानः।

25. अधुना अहम् स्वगृहं .... ।

(क) गम्यते (ख) गच्छामि (ग) गम्यन्ते (घ) गच्छामः।

26. सैनिकैः देशः .... ।

(क) रक्षति (ख) रक्ष्यन्ते (ग) रक्ष्यते (घ) रक्षन्ति।

27. अस्माभिः पयः .... ।

(क) पीयन्ते (ख) पिबति (ग) पीयते (घ) पिबन्ति।

28. सैनिकैः शिविरेषु .... ।

(क) उष्यन्ते (ख) वस्यते (ग) उष्यते (घ) वसन्ति।

29. जनाः .... पश्यन्ति।

(क) प्रदर्शनी (ख) प्रदर्शनीम् (ग) प्रदर्शनीन् (घ) प्रदर्शनीः।

30. सः .... दुर्वचनं कथयति।

(क) रामः (ख) रामम् (ग) रामाय (घ) रामेण।

2. दत्तानि वाक्यानि दृष्ट्वा तदाधारिते रिक्तस्थानपूर्तिः प्रदत्तेषु पदेषु उचितं पदं चित्वा क्रियताम्।

(दिए गए वाक्यों को देखकर उस पर आधारित रिक्त स्थानों की पूर्ति दिए गए विकल्पों में से उचित पद चुनकर कीजिए। Look at the given sentences and fill up the blanks based on these sentences by choosing correct option given below.)

1. सः भोजनं खादति जलं च पिबति। .... भोजनं खाद्यते जलं च पीयते।
   (क) तेन (ख) तैः (ग) ते (घ) ताभ्याम्।
2. पिता पुत्रं मार्गं दर्शयति। पित्रा .... मार्गं दर्शयते।
   (क) पुत्रान् (ख) पुत्राः (ग) पुत्रैः (घ) पुत्रः।
3. सः पापं करोति। तेन पापं ....।
   (क) कृयते (ख) क्रियते (ग) क्रियन्ते (घ) क्रियेते।
4. परोपकारी परोपकारम् करोति। परोपकारिणा परोपकारः ....।
   (क) क्रिये (ख) क्रियन्ते (ग) क्रियते (घ) कुर्वन्ति।
5. वृक्षाः फलानि यच्छन्ति। वृक्षैः .... दीयन्ते।
   (क) फलाः (ख) फलान् (ग) फलानि (घ) फलानी।
6. छात्राः गुरून् नमन्ति। .... गुरवः नम्यन्ते।
   (क) छात्रेण (ख) छात्रया (ग) छात्राभ्याम् (घ) छात्राभिः।
7. त्वम् कथां शृणोषि। त्वया .... श्रूयते।
   (क) कथाः (ख) कथाम् (ग) कथया (घ) कथा।
8. अहम् मोहं त्यजामि। .... मोहः त्यज्यते।
   (क) मया (ख) आवाभ्याम् (ग) अस्माभिः (घ) मह्यम्।
9. राज्यपालः शिक्षकान् सम्मानयति। .... शिक्षकाः सम्मानीयन्ते।
   (क) राज्यपालेन (ख) राज्यपालं (ग) राज्यपालैः (घ) राज्यपालाः।
10. आचार्याः प्रदर्शनीं पश्यन्ति। .... प्रदर्शनी दृश्यते।
    (क) आचार्येण (ख) आचार्यैः (ग) आचार्याभ्याम् (घ) आचार्यान्।
11. राष्ट्रपतिः राष्ट्रं सम्बोधयति। राष्ट्रपतिना .... सम्बोध्यते।
    (क) राष्ट्रः (ख) राष्ट्रं (ग) राष्ट्राः (घ) राष्ट्रान्।
12. सेवकः नृपम् सेवते। .... नृपः सेव्यते।
    (क) सेवकैः (ख) सेवकाः (ग) सेवकेन (घ) सेवकाभ्याम्।
13. त्वं पुरस्कारं गृह्णासि। त्वया .... गृह्यते।
    (क) पुरस्काराः (ख) पुरस्कारं (ग) पुरस्कारः (घ) पुरस्कारान्।
14. छायाकारः छायाचित्रं रचयति। छायाकारेण .... रच्यते।
    (क) छायाचित्रान् (ख) छायाचित्राणि (ग) छायाचित्रम् (घ) छायाचित्राः।

15. अहम् लेखम् लिखामि। मया .... लिख्यते।
(क) लेखः (ख) लेखाः (ग) लेखान् (घ) लेखम्।

16. रामः कथयति। रामेण ....।
(क) कथयते (ख) कथ्यन्ते (ग) कथयन्ते (घ) कथ्यते।

17. सैनिकाः रक्षन्ति। .... रक्ष्यते।
(क) सैनिकेन (ख) सैनिकाभ्याम् (ग) सैनिकैः (घ) सैनिकान्।

18. बालकः खेलति। .... खेल्यते।
(क) बालकेन (ख) बालकैः (ग) बालकाभिः (घ) बालकम्।

19. शिशुः स्वपिति। शिशुना ....।
(क) स्वपते (ख) सुप्यते (ग) स्वप्यते (घ) सुपते।

20. छात्राः तिष्ठन्ति। .... स्थीयते।
(क) छात्राभिः (ख) छात्रया (ग) छात्रेण (घ) छात्रान्।

21. बालिकाः हसन्ति। बालिकाभिः ....।
(क) हसन्ते (ख) हसयन्ते (ग) हस्यन्ते (घ) हस्यते।

22. धावकाः धावन्ति। धावकैः ....।
(क) धावन्ते (ख) धाव्यते (ग) धावते (घ) धाव्येते।

23. विद्याहीनाः न शोभन्ते। .... न शुभ्यते।
(क) विद्याहीनैः (ख) विद्याहीनेन (ग) विद्याहीनया (घ) विद्याहीनाभिः।

24. सः आचार्यः अस्ति। तेन .... भूयते।
(क) आचार्यः (ख) आचार्येण (ग) आचार्यम् (घ) आचार्यैः।

25. नायिका नृत्यति। ....नृत्यते।
(क) नायिकया (ख) नायिकाभिः (ग) नायिकाः (घ) नायिकान्।

26. मालाकारः सिञ्चति। .... सिञ्च्यते।
(क) मालाकारैः (ख) मालाकाराभिः (ग) मालाकारेण (घ) मालाकारया।

27. ते पश्यन्ति। तैः ....।
(क) दृश्यते (ख) पश्यते (ग) पश्यन्ते (घ) दृश्यन्ते।

28. पुष्पाणि विकसन्ति। .... विकस्यते।
(क) पुष्पैः (ख) पुष्पाणि (ग) पुष्पेण (घ) पुष्पया।

29. रामः हन्ति। .... हन्यते।
(क) रामैः (ख) रामाभ्याम् (ग) रामया (घ) रामेण।

30. सः लभते। .... लभ्यते।
(क) तेन (ख) तैः (ग) ताभ्याम् (घ) ताभिः।

मिश्रिताभ्यासः

1. कोष्ठकेषु दत्तेषु पदेषु उचितानि रूपाणि संयोज्य रिक्तस्थानपूर्तिः वाच्यपरिवर्तनमाध्यमेन क्रियताम्।

(कोष्ठकों में दिए गए पदों में उचित रूप लगाकर खाली स्थान की पूर्ति वाच्य परिवर्तन के माध्यम से पूर्ण कीजिए। Change the voice by the right word.)

यथा— आचार्यः — वत्स! किम् त्वं गीतां पठसि?

1. छात्रः — आम्, मया (*i*) .... पठ्यते। (गीता)

आचार्यः— किम् भानुः पत्रम् लिखति?

छात्रः — आम् (*ii*) .... पत्रम् लिख्यते। (भानु)

आचार्यः— किम् बालाः क्रीडन्ति?

छात्रः — आम्, बालैः (*iii*) .... । (क्रीड्)

आचार्यः— किम् भृत्यः गृहम् गच्छति?

छात्रः — आम्, भृत्येन (*iv*) .... गम्यते। (गृह)

2. सुधा — दीपिके! त्वम् किम् लिखसि?

दीपिका— (*i*) .... तु पर्यावरणविषये लेखं लिखामि। (अस्मद्)

सुधा — त्वया सुन्दरः लेखः (*ii*) .... । (लिख्)

दीपिका— धन्यवादः। सम्प्रति (*iii*) .... कुत्र गम्यते? (युष्मद्)

सुधा — विद्यालयम्। किम् त्वया न (*iv*) .... यत् अद्य तत्र वनोत्सवः अस्ति। (ज्ञा)

दीपिका— आम्, ज्ञायते। मया अपि सः वनोत्सवः द्रष्टव्यः।

3. कामना — सखि! पश्य, इदं मम गुरुकुलम्।

वन्दना — आम् सुन्दरम्। प्रतीयते अध्ययनकालः समाप्तः।

कामना — आम्। पश्य, (*i*) .... घटेषु जलम् पूरयन्ति। (छात्र)

वन्दना — किम् ते पादपान् सिञ्चन्ति?

कामना — आम् तैः पादपाः (*ii*) .... । (सिञ्च्)

वन्दना — किम् तत्र आचार्यः सन्ध्यां करोति?

कामना — आम् तत्र आचार्येण (*iii*) .... क्रियते। (सन्ध्या)

वन्दना — किम् उद्याने नम्रता एव गायति?

कामना — अथ किम्, उद्याने (*iv*) .... एव गीयते। (नम्रता)

4. माता — मधुर! जानासि एषः विशालः कः वृक्षः (*i*) .... ? (अस्)

पुत्रः — आम्, मया (*ii*) .... यत् एषः तु वटवृक्षः। (ज्ञा)

माता — किम् वृक्षाः अस्मभ्यं छायाम् यच्छन्ति?

पुत्रः — आम् तैः अस्मभ्यम् शीतला (*iii*) .... दीयते। (छाया)

माता — किम् वयम् वृक्षान् रक्षेम?

पुत्रः — आम्! (*iv*) .... वृक्षाः रक्षितव्याः। (अस्मद्)

5. पिता — अद्य दिवसस्य समाचारपत्रं कुत्रास्ति?

पुत्रः — इदं तु मम पार्श्वे अस्ति।

पिता — किं (*i*) .... समाचारपत्रं पठ्यते? (युष्मद्)

पुत्रः — नहि, अहम् तु केवलम् खेल-चित्राणि एव पश्यामि।

पिता — त्वया कस्य खेलस्य (*ii*) .... दृश्यन्ते? (चित्र)

पुत्रः — अहम् तु विजेतॄणां क्रिकेटक्रीडकानां चित्राणि (*iii*) ....। (दृश्)

पिता — मम अपि अस्ति कौतूहलम्। (*iv*) .... मह्यम् देहि। (समाचारपत्र)

पुत्रः — तात! गृहाण इदम्।

6. राकेशः — (*i*) .... वृक्षम् आरुह्य आम्राणि किमर्थं खादसि? (युष्मद्)

सुधाकरः — (*ii*) .... आम्राणि न खाद्यन्ते, केवलं वृक्षशाखा कर्त्यते। (अस्मद्)

राकेशः — कर्तनम् मा कुरु। वृक्षाः अस्माकं जीवनरक्षकाः खलु।

सुधाकरः — क्षम्यताम्। भविष्ये मया वृक्षशाखानां (*iii*) .... न करिष्यते। (कर्तन)

राकेशः — शोभनम्। मया एषा एव अपेक्षा (*iv*) ....। (कृ)

7. माधवी — अद्य तव जन्मदिवसः मम वर्धापनं स्वीकरोतु।

जाह्नवी — अतः मया आपणं गत्वा (*i*) .... क्रीण्यन्ते। (पुस्तक)

माधवी — किं त्वम् जन्मदिने नवीनं (*ii*) .... न क्रेष्यसि? (परिधान)

जाह्नवी — नहि, मह्यम् नवीन-परिधान-क्रयः न (*iii*) ....। (रुच्)

माधवी — परम् अहम् तु प्रतिवर्षं नवीनं परिधानम् इच्छामि।

जाह्नवी — किं परिधानैः? (*iv*) .... तु पुस्तकानि एव क्रेतव्यानि यतः तानि ज्ञानवर्धकानि? (अस्मद्)

8. राधिका — सुधे! त्वम् विद्यालयं केन यानेन गच्छसि?

सुधा — राधिके! (*i*) .... विद्यालयबसयानेन विद्यालयः गम्यते। (अस्मद्)

राधिका — सुधे! कतिवादने गृहं प्रत्यागच्छसि?

सुधा — मया एकवादने (*ii*) .... प्रत्यागम्यते। (गृह)

राधिका — किं सायं क्रीडायै (*iii*) .... अपि गच्छसि? (उपवन)

सुधा — आम्, मया सायं नित्यं क्रीडायै उपवनम् अपि (*iv*) ....। (गम्)

2. रोहितः ग्रीष्मावकाशे स्वमातुलस्य गृहं गच्छति। तत्र मातुलस्य पुत्री श्वेता अपि अस्ति। रोहित-श्वेतयोः मध्ये संवादः भवति। रोहितः कर्तृवाच्यस्य श्वेता च कर्मवाच्यस्य प्रयोगं करोति। विकल्पदत्तेषु पदेषु उचितं पदं नीत्वा वाच्यानुसारं समुचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

(रोहित ग्रीष्मवकाश में अपने मामा जी के घर जाता है। वहाँ उसके मामा की पुत्री श्वेता भी है। रोहित और श्वेता के बीच संवाद होता है। रोहित कर्तृवाच्य का और श्वेता कर्मवाच्य का प्रयोग करती है। विकल्प में दिए गए पदों में से उचित पद को लेकर वाच्य के अनुसार उचित पदों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए। Rohit goes to his maternal uncle's house in summer vacation. Shweta, his maternal uncle's daughter, is also there. Rohit and Shweta talk together. Rohit uses active voice and Shweta uses passive voice. Fill in the blanks with suitable words which given in options according to voice.)

रोहितः — श्वेते! अधुना कस्यां कक्षायां पठसि?

श्वेता — (*i*) .... तु नवमकक्षायां पठ्यते?

(क) अहम् (ख) मया (ग) अस्माभिः (घ) वयम्।

रोहितः — किं (*ii*) .... मणिकायाः पदानुशीलनीम् अपि पश्यसि?

(क) त्वम् (ख) युवाम् (ग) यूयम् (घ) त्वया।

श्वेता — आम्! मया पदानुशीलनी अपि दृश्यते।

रोहितः — किं त्वम् अभ्यासपुस्तके उत्तराणि लिखसि?

श्वेता — आम्! मया अभ्यासपुस्तके एव उत्तराणि (*iii*) ....।

(क) लिख्यते (ख) लिख्यन्ते (ग) लिख्यसे (घ) लिख्ये।

रोहितः — किं प्रहेलिकापाठं पठित्वा छात्राः हसन्ति?

श्वेता — सत्यम्। प्रहेलिकापाठं पठित्वा (*iv*) .... हस्यते।

(क) छात्राः (ख) छात्रः (ग) छात्रैः (घ) छात्रेण।

3. द्वे मित्रे दूरभाषे वार्तालापं कुरुतः। निरूपमा कर्तृवाच्ये वदति, विनीता च कर्मवाच्ये वदति। वाच्यानुसारं कोष्ठकाणाम् उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

(दो मित्र दूरभाष पर वार्तालाप कर रही हैं। निरूपमा कर्तृवाच्य में बोलती है और विनीता कर्मवाच्य में बोलती है। वाच्यनुसार कोष्ठकों के उचित पदों से रिक्त स्थान भरिए। Two friends are talking over telephone. Nirupama speaks in active voice and Vineeta speaks in passive voice. Fill in the blanks according to the voice.)

निरूपमा — विनीते! अधुना किं करोषि?

विनीता — (*i*) .... नवीनं पुस्तकं मणिका पठ्यते। (अस्मद्)

(क) मया (ख) अस्माभिः (ग) आवाभ्याम् (घ) अस्मभ्यम्।

निरूपमा — कीदृशः संयोगः। अहम् अपि मणिकाम् एव पठितुम् उपविशामि।

कश्चिद् ध्वनिः आगच्छति। कं कार्यक्रमं दूरदर्शने (*ii*) .... ? (दृश्-मध्यमपुरुषः)

विनीता — मया तु समाचाराः (*iii*) .... । (दृश्-प्रथमपुरुषः-आत्मनेपदम्)

निरूपमा — "अहं रामायणं पश्यामि"— अस्य वाक्यस्य कर्मवाच्ये किं रूपं भविष्यति?

विनीता — कर्मवाच्ये अस्य रूपं भविष्यति (*iv*) मया .... दृश्यते। (रामायण)

4. दूरभाषे द्वौ छात्रौ वार्तालापं कुरुतः। प्रथमः छात्रः कर्तृवाच्यस्य द्वितीयः च छात्रः कर्मवाच्यस्य प्रयोगं करोति। वाच्यानुसारं कोष्ठकाणां समुचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयितव्यानि।

(दो छात्र दूरभाष पर वार्तालाप कर रहे हैं। पहला छात्र कर्तृवाच्य का और दूसरा छात्र कर्मवाच्य का प्रयोग करता है। वाच्य के अनुसार कोष्ठक के उचित पदों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए। **Two students are talking over telephone. The first student uses active voice and the second student uses passive voice. Fill in the blanks with suitable words whoose given in brackets according to the voice.)**

प्रथमः छात्रः — त्वम् किं पश्यसि?

द्वितीयः छात्रः — मया पाठ्यक्रमः (*i*) .... । (दृश्)

(क) पश्यते (ख) पश्यन्ते (ग) दृश्यते (घ) दृश्येते।

प्रथमः छात्रः — किं विद्यालये अध्यापकाः (*ii*) .... सम्यग् न पाठयन्ति? (पाठ्यपुस्तक)

द्वितीयः छात्रः — न, अध्यापकैः पाठ्यपुस्तकानि सम्यग् (*iii*) .... । (पाठ्य)

प्रथमः छात्रः — अहम् पाठं कण्ठस्थं करोमि।

द्वितीयः छात्रः — परं मया तु पाठः कण्ठस्थः न (*iv*) .... । (कृ)

5. अत्र द्वयोः मित्रयोः संवादः प्रस्तूयते यस्मिन् गायत्री प्रश्नान् करोति सन्ध्या च उत्तराणि ददाति। गायत्री कर्तृवाच्यस्य सन्ध्या च कर्मवाच्यस्य प्रयोगं करोति। वाच्यानुसारं कोष्ठकाणां समुचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयितव्यानि।

(यहाँ दो मित्रों का संवाद प्रस्तुत किया जा रहा है जिसमें गायत्री प्रश्न करती है और संध्या उत्तर देती है। गायत्री कर्तृवाच्य का और संध्या कर्मवाच्य का प्रयोग करती है। वाच्य के अनुसार कोष्ठक के उचित पदों से रिक्त स्थान भरिए। **The conversation of two friends is given here in which Gayatri asks questions and Sandhya replies. Gayatri using Active Voice and Sandhya using Passive Voice. Fill in the blanks with suitable words whoose given in brackets according to voice.)**

गायत्री — सन्ध्ये! किं (*i*) .... अधुना ओदनं पचसि? (युष्मद्)

सन्ध्या — आम्, मया ओदनः अधुनैव (*ii*) .... । (पच्)

गायत्री — तदनन्तरं त्वम् किं करिष्यसि?

सन्ध्या — तदनन्तरं (*iii*) .... गीता पठिष्यते। (अस्मद्)

गायत्री — ह्यः अहमपि (*iv*) .... अपठम्। (गीता)

(क) गीताम् (ख) गीता (ग) गीतया (घ) गीताः।

सन्ध्या — अधुना मया पत्राणि लिख्यन्ते।

गायत्री — अहम् तु निबन्धं लिखामि।

6. अधोलिखितं संवादं कोष्ठकाणां पदैः समुचित-क्रिया-कर्म-कर्तृपदानां निर्माणं कृत्वा पूरयत।

(अधोलिखित संवाद को कोष्ठक के पदों से उचित क्रिया, कर्म एवं कर्ता पदों का निर्माण करके भरिए। Complete the following dialogue with suitable verb, object and subject.)

1. सागरः — लते! किं (*i*) .... मया सह बालोत्सवं द्रष्टुं गमिष्यसि? (युष्मद्)

(क) त्वया (ख) त्वम् (ग) त्वाम् (घ) युष्माभिः।

लता — आम्! अहम् (*ii*) .... द्रष्टुं गमिष्यामि परन्तु न जानामि यत् अहम् कदा गमिष्यामि। (बालोत्सव)

सागरः — किं कारणम्! अधुना किं करोषि?

लता — अधुना (*iii*) .... गृहकार्यं करोमि। त्वम् किं करोषि? (अस्मद्)

सागरः — (*iv*) .... तु अधुना एकः लेखः लिख्यते। (अस्मद्)

लता — लिख। अहम् अपि पठामि।

2. नयना — सुमेश! त्वम् किं करोषि?

सुमेशः — अधुना तु मया पुस्तकं (*i*) .... ।

(क) पठ्यते (ख) पठ्येते (ग) पठ्यसे (घ) पठ्ये।

नयना — ओह! अधुना त्वम् पुस्तकं (*ii*) .... ? (पठ्)

सुमेशः — (*iii*) .... किं क्रियते? (युष्मद्)

नयना — मया अपि (*iv*) .... पठ्यते। (पुस्तक)

सुमेशः — शोभनम्। पुस्तकं पठ।

3. रामः — त्वम् कुत्र गच्छसि?

श्यामः — अहम् तु आपणम्? (*i*) .... । (गम्)

(क) गच्छामि (ख) गच्छसि (ग) गच्छामः (घ) गच्छति।

रामः — तत्र (*ii*) .... किमर्थं गम्यते? (युष्मद्)

श्यामः — अहम् फलानि क्रेतुम् गच्छामि।

रामः — अहम् तु (*iii*) .... न क्रीणामि। (फल)

श्यामः — तर्हि त्वम् किम् (*iv*) .... ? (क्रीण्)

4. मोहनः — कमले! किं त्वया प्रदर्शनी (*i*) .... ? (दृश्)

(क) दृश्यसे (ख) दृश्यते (ग) दृश्ये (घ) दृश्येते।

कमला — आम्! अहम् (*ii*) .... द्रष्टुं गच्छामि। (प्रदर्शनी)

मोहनः — अधुना यावत् (*iii*) .... कथं न गता? (युष्मद्)

कमला — अहम् स्वपरीक्षायाः सज्जायां व्यस्ता (*iv*) .... । (अस्)

5. श्यामः — सोहन! किं त्वम् (*i*) .... गच्छसि? (पत्रालय)

सोहनः — न, अहम् तु स्वपाठं स्मरामि।

श्यामः — शोभनम्। अधुना त्वम् निबन्धम् अपि (*ii*) .... किम्? (लिख्)

सोहनः — मया तु अधुना गणितस्य अभ्यासः (*iii*) .... । (कृ)

(क) क्रियसे (ख) क्रिये (ग) कृयते (घ) क्रियते।

श्याम : — अहम् तु पत्रालयमेव (*iv*) .... । (गम्)

सोहनः — तथास्तु।

6. **प्रत्यूषः** — किं विद्यालये छात्राः पादपान् सिञ्चन्ति?

राघवः — आम्, तैः पादपाः (*i*) .... । (सिञ्च्)

(क) सिञ्च्यन्ते (ख) सिच्यन्ते (ग) सिञ्चयन्ते (घ) सिञ्चन्ति।

प्रत्यूषः — (*ii*) .... कुत्र सन्ध्यां करोति? (आचार्य)

राघवः — आचार्येण स्वप्रकोष्ठे (*iii*) .... क्रियते। (सन्ध्या)

प्रत्यूषः — किम् उद्याने नम्रता गायति?

राघवः — अथ किम्! उद्याने (*iv*) .... एव गीयते। (नम्रता)

7. **पिता** — कुत्र अस्ति अद्यतनं समाचारपत्रम्?

पुत्रः — इदं मम पार्श्वे अस्ति।

पिता — किं (*i*) .... समाचारपत्रं पठ्यते? (युष्मद्)

पुत्रः — (*ii*) .... तु केवलं खेल-चित्राणि पश्यामि। (अस्मद्)

(क) अहम् (ख) माम् (ग) मम (घ) मह्यम्।

पिता — त्वया कस्य खेलस्य (*iii*) .... दृश्यन्ते? (चित्र)

पुत्रः — मया क्रिकेट-क्रीडकानां चित्राणि (*iv*) .... । (दृश्)

8. **लता** — सीते! (*i*) .... कुत्र गच्छसि? (युष्मद्)

सीता — मया तु कुत्रापि न (*ii*) ....(गम्)।

लता — किं (*iii*) .... (युष्मद्) प्रदर्शिनी न दृश्यते?

सीता — नहि मया तु (*iv*) .... (पुस्तक) पठ्यते, श्वः परीक्षा अस्ति।

(क) पुस्तकं (ख) पुस्तकानि (ग) पुस्तके (घ) पुस्तकान्।

9. **लता** — सौरभ! एतत् चित्रं पश्य।

सौरभ — आम्। लते! मया चित्रं (*i*) .... । (दृश्)

लता — अस्मिन् चित्रे (*ii*) .... बालकः किं करोति? (एतत्)

(क) एतत् (ख) एषः (ग) एषा (घ) एतेन।

सौरभ — अस्मिन् चित्रे (*iii*) .... पुस्तकं पठ्यते। (बालक)

लता — अत्र एषा बालिका मालाम् अपि रचयति।

सौरभ — अहो सत्यम्! अनया तु (*iv*) .... अपि रच्यते। (माला)

10. **गुरुः** — राघव! गत्वा पश्य किम् उद्याने (*i*) .... क्रीडन्ति? (छात्र)

राघवः — आम्, आचार्या! उद्याने (*ii*) .... क्रीड्यते। (छात्र)

(क) छात्रेण (ख) छात्राः (ग) छात्रैः (घ) छात्रः।

गुरुः — किम् कोऽपि तत्र चित्रमपि रचयति?

राघवः — आम् आचार्य! तत्र कैश्चित् चित्रमपि (*iii*) .... ? (रच्)

गुरुः — शोभनम्। किं ते तत्र पुष्पाणि तु न त्रोटयन्ति?

राघवः — नहि, नहि, श्रीमन्! (*iv*) .... तत्र पुष्पाणि न त्रोट्यन्ते। (तत्)

11. **रमा** — सीते! किं त्वम् विद्यालयं गच्छसि?

सीता — आम्, रमे! मया विद्यालयः (*i*).................. । (गम्-लट्लकारे)

(क) गम्यते (ख) गमयते (ग) गमयन्ते (घ) गम्यन्ते।

रमा — किम् त्वम् तत्र (*ii*) .... पठसि? (संस्कृत)

सीता — आम् (*iii*) .... तत्र संस्कृतं पठ्यते। (युष्मद्)

रमा — किम् त्वम् तत्र चित्राणि अपि रचयसि?

सीता — आम्, मया तत्र (*iv*) .... अपि रच्यन्ते। (चित्र)

12. **सुरेशः** — मालति! किम् (*i*).................. भोजनं कुर्वन्ति? (अतिथि)

मालती — आम् भ्रातः। अतिथिभिः भोजनं (*ii*) .... । (कृ)

(क) क्रियते (ख) कृयते (ग) क्रयते (घ) क्रीणीते।

सुरेशः — मालति! किं जनकः अपि तत्र उपविशति?

मालती — भ्रातः! (*iii*) .... तत्र न उपविश्यते। (जनक)

सुरेशः — मालति! किं माता फलानि आनयति?

मालती — आम्! मात्रा (*iv*) ....आनीयन्ते। (फल)

(क) फलम् (ख) फलानि (ग) फले (घ) फलानी।

13. **माता** — पुत्रि! बहिः के आगच्छन्ति?

पुत्री — मातः! बहिः भिक्षुकैः (*i*) .... । (आगम्)

(क) आगम्यन्ते (ख) आगम्यते (ग) आगम्येते (घ) आगच्छन्ति।

माता — पुत्रि! किं ते (*ii*) .... याचन्ति? (भोजन)

पुत्री — मातः! (*iii*) .... भोजनं न याच्यते। (तत्)

माता — तर्हि भिक्षुकाः किं वाञ्छन्ति?

पुत्री — मातः! भिक्षुकैः (*iv*) .... (वस्त्र) वाञ्छ्यते।

14. **भ्राता** — भगिनि! किं भवत्याः विद्यालये विदेशीयाः छात्राः अपि पठन्ति?

भगिनी — आम् भ्रातः! अस्माकं विद्यालये विदेशीयाभिः छात्राभिः अपि (*i*) .... । (पठ्)

(क) पठ्यन्ते (ख) पठन्ति (ग) पठ्यते (घ) पठ्येते।

भ्राता — (*ii*) .... कस्यां भाषायां वार्तालापं कुर्वन्ति? (तत्)

(क) ताः (ख) ता (ग) सा (घ) ते।

भगिनी — ताभिः संस्कृतेन एव (*iii*) .... क्रियते। (वार्तालाप)

भ्राता — किम् ताः युष्माभिः सह मैत्रीं कुर्वन्ति?

भगिनी — आम्! (*iv*) .... अस्माभिः सह मैत्री क्रियते। (तत्)

15. **राम:** — श्याम! अद्य विद्यालये चेन्नईत: छात्रा: आगच्छन्ति।

श्याम: — सखे! छात्रै: चेन्नईत: किमर्थम् (*i*) ....? ते इदानीं कुत्र तिष्ठन्ति? (आ + गम्)

(क) आगम्यन्ते (ख) आगम्यते (ग) आगम्येते (घ) आगच्छन्ति।

राम: — सखे! ते प्रतियोगितायै अत्र आगता:। इदानीं (*ii*) .... छात्रावासे स्थीयते? (तत्)

श्याम: — मित्र! किं ते संस्कृतम् अपि (*iii*) .... ? (ज्ञा)

राम: — आम्! तै: (*iv*) .... केवलं न सम्यग् ज्ञायते, अपितु भाष्यते अपि। (संस्कृत)

16. **अशोक:**— मित्र! छायाचित्रं क: रचयति?

श्याम: — छायाचित्रं छायाकार: (*i*) .... ? (रच्)

अशोक:— एवम्। छायाचित्रं (*ii*) .... रच्यते। पत्रं क: लिखति? (छायाकार)

(क) छायाकारेण (ख) छायाकारै: (ग) छायाकारा: (घ) छायाकाराय।

श्याम: — पत्रं विद्यार्थिना (*iii*) ....। (लिख्)

अशोक:— एवम्। किं जनै: प्रदर्शनी दृश्यते?

श्याम: — आम्! (*iv*) .... प्रदर्शनीं पश्यन्ति। (जन)

अस्माभि: अधीतम्

1. **वाच्यत्रयम् भवति–कर्तृवाच्यम्, कर्मवाच्यम्, भाववाच्यम् च।**
2. **– कर्तृवाच्ये क्रियाया: कर्त्रा सह सम्बन्ध: भवति।**
   – कर्मवाच्ये क्रियाया: कर्मणा सह सम्बन्ध: भवति।
3. **भाववाच्ये कर्म न भवति।**
4. **कर्तृवाच्ये (सकर्मकधातुयोगे) कर्तृपदं प्रथमाविभक्तौ, कर्मपदं द्वितीयाविभक्तौ, क्रियापदं च कर्तृपदस्य पुरुष-वचनानुसारं भवति।**
5. **कर्मवाच्ये तु कर्त्ता तृतीयाविभक्तौ, कर्म प्रथमाविभक्तौ क्रिया च कर्मपदम् अनुसरति।**
6. **भाववाच्ये तु कर्तरि तृतीया भवति, क्रिया च सदा प्रथम-पुरुषस्य एकवचने एव भवति। कर्तृपदस्य बहुवचने अपि क्रियायां परिवर्तनं न भवति।**
7. **कर्मवाच्यस्य भाववाच्यस्य वा क्रियापदनिर्माणे मूलधातुना सह 'य' योज्यते। यथा मूलधातु: + य + ते (पठ्यते, लिख्यते, सेव्यते)। सर्वेषां धातूनां रूपाणि आत्मनेपदे एव भवन्ति।**

बोर्ड परीक्षाया: प्रश्ना:

I. अधोलिखितेषु संवादेषु रिक्तस्थानानि वाच्यानुसारम् उचितै: पदै: पूरयत–

1. **भावना** – सरिते! एता: महिला: किम् आनयन्ति? *[CBSE 2012]*

सरिता – एताभि: महिलाभि: जलम् (*i*) .... ।

(*i*) (क) आनयन्ति (ख) आनयति (ग) आनीयते (घ) आनयते

भावना – ता: जलं कुत: आनयन्ति?

सरिता – ताभि: (*ii*) .... कूपात् आनीयते।

(*ii*) (क) जल: (ख) जलम् (ग) जलानि (घ) जलात्

भावना – किं महिला: भोजनं (*iii*) ....?

(*iii*) (क) पचति (ख) पचत: (ग) पचसि (घ) पचन्ति

सरिता – आम् महिलाभि: भोजनं (*iv*) ....।

(*iv*) (क) पच्यते (ख) पाच्यते (ग) पचयत (घ) पचति

2. **अनिल:** – विजय! त्वया कुत्र (*i*) ....। [*CBSE 2012*]

(*i*) (क) गम्यते (ख) गच्छन्ते (ग) गम्यन्ते (घ) गच्छति

विजय: – अहम् तु विद्यालयं गच्छामि।

अनिल: – मित्र! तव गृहे भोजनं (*ii*) .... पचति?

(*ii*) (क) किम् (ख) काम् (ग) के (घ) का

विजय: – मित्र! मम गृहे (*iii*) .... पच्यते।

(*iii*) (क) अम्बाया (ख) अम्बया (ग) अम्बायै (घ) अम्बाया:

अनिल: – अधुना त्वम् किम् समाचारपत्रे समाचारान् पठसि?

विजय: – आम्, मया समाचारपत्रे (*iv*) .... पठ्यन्ते।

(*iv*) (क) समाचारम् (ख) समाचार: (ग) समाचारा: (घ) समाचारान्

3. **देवांश:** – मित्र! त्वम् कुत्र (*i*) ....? [*CBSE 2014*]

हृदय: – मित्र! (*ii*) .... तु पुस्तकालयं गम्यते।

देवांश: – (*iii*) .... अपि त्वया सह चलामि।

हृदय: – आगच्छ! शीघ्रमेव आवां चलाव:।

देवांश: – आम्! त्वया कीदृशं पुस्तकं (*iv*) ....?

हृदय: – मया ज्ञानवर्धकं (*v*) .... पठ्यते।

देवांश: – शोभनम्। त्वमपि शोभन: बाल: असि।

4. **शिक्षक:** – अमन! गत्वा पश्य (*i*) .... किं कुर्वन्ति? [*CBSE 2014*]

अमन: – छात्रै: तु (*ii*) .... लिख्यन्ते।

शिक्षक: – किम् त्वम् लेखं (*iii*) ....?

अमन: – आम्! (*iv*) .... अपि लेख: लिख्यते।

शिक्षक: – सुरेश: न दृश्यते। स: कुत्र?

अमन: – सुरेश: स्वस्थ: न अस्ति, अत: विद्यालय-चिकित्सा-कक्षे तेन (*v*) .... क्रियते।

शिक्षक: – अस्तु, स: विश्रामं करोति। समीचीनम्।

5. **अध्यापिका** – अनु! किम् त्वम् पाठं (*i*) ....? [*CBSE 2016*]

अनु – आम्, मया (*ii*) .... स्मर्यते।

अध्यापिका – तर्हि किमर्थं (*iii*) .... सम्यग् उत्तरं न दीयते।

अनु – जानामि (*iv*) .... । अनभ्यासादेव।

अध्यापिका – किम् त्वया पुनरावृत्तिः (*v*) .... ?

अनु – आम्, अहम् पुनरावृत्तिं करोमि।

6. **श्यामः** – सोहन! किम् (*i*) .... मया सह पत्रालयं गच्छसि? [*CBSE 2016*]

सोहनः – नहि, मया तु पत्रालयं न (*ii*) .... । अहम् तु पाठं स्मरामि।

श्यामः – शोभनम्। इदानीं त्वया (*iii*) .... स्मर्यते! तदनन्तरम् त्वम् किम् करोषि?

सोहनः – तत्पश्चात् मया गणितस्य अभ्यासः (*iv*) .... ।

श्यामः – अस्तु, (*v*) .... तु पत्रालयम् एव गम्यते।

II. अधोलिखिते संवादे रिक्तस्थानानि वाच्यानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं पदं चित्वा पूरयत। [*CBSE सितंबर 2011*]

1. (*i*) **वैद्यः** – किम् .... ग्रामाद् आगम्यते?

(अ) त्वम् (ब) त्वया (स) त्वाम् (द) तुभ्यम्

(*ii*) **रोगी** – आम्, अहम् ग्रामादेव ....।

(अ) आगच्छति (ब) आगच्छसि (स) आगच्छामि (द) आगच्छामः

(*iii*) **वैद्यः** – अपि त्वया .... अनुभूयते?

(अ) तीव्रज्वरः (ब) तीव्रज्वरम् (स) तीव्रज्वरेण (द) तीव्रज्वरात

(*iv*) **रोगी** – आम्, अद्य .... किमपि न खाद्यते।

(अ) अहम् (ब) मया (स) भवता (द) वयम्

2. **राधिका** – नमिते! अधुना त्वम् किम् .... (*i*) .... ?

(अ) क्रियते (ब) कुर्वन्ति (स) करोति (द) करोषि

नमिता – श्वः मम परीक्षा अस्ति तदर्थं मया पाठः .... (*ii*) .... ।

(अ) स्मरति (ब) स्मर्यते (स) स्मरामि (द) स्मर्येते

राधिका – मम विद्यालये तु श्वः वनमहोत्सवस्य समारोहः अस्ति। अद्य मया .... (*iii*) .... आरुह्यन्ते।

(अ) वृक्षम् (ब) वृक्षान् (स) वृक्षाः (द) वृक्षः

नमिता – शोभनम्। अधुना तु .... (*iv*) .... एकः लेखः लिख्यते।

(अ) अहम् (ब) मया (स) आवाम् (द) मह्यम्

3. आचार्यः – (*i*) .... गृहे प्रतिदिनम् कदा उत्थीयते?

(अ) अहम् (ब) त्वम् (स) माम् (द) त्वया

छात्रः – अहम् प्रतिदिनं सप्तवादने (*ii*) ....।

(अ) उत्थामि (ब) उत्तिष्ठामि (स) उत्तिष्ठसि (द) गृहे

आचार्यः – केन गृहे (*iii*) .... पूज्यन्ते?

(अ) देवेन (ब) देवाः (स) देवान् (द) देवाः

छात्रः – मम (*iv*) .... गृहे देवान् पूजयति।

(अ) सः (ब) पिता (स) पित्रा (द) तेन

4. राधा – उमे! त्वम् अत्र किं पश्यसि?

उमा – सखि! (*i*) .... छात्राचित्रं दृश्यते।

(अ) अहम् (ब) मया (स) चित्रं (द) तया

राधा – छायाचित्रे त्वम् किमपि गायसि वा?

उमा – आम्, अहम् (*ii*) .... गायामि।

(अ) श्लोकः (ब) मातृवन्दनां (स) रत्नं (द) मया

राधा – अन्ये छात्राः किं कुर्वन्ति?

उमा – (*iii*) .... नमनं क्रियते।

(अ) ताभ्याम् (ब) तैः (स) ते (द) ताः

राधा – तव पितरौ कुत्र तिष्ठतः?

उमा – ताभ्याम् मञ्चे एव (*iv*) ....।

(अ) स्थीयन्ते (ब) तिष्ठते (स) स्थीयते (द) स्थीयेते

5. पुत्रः – जनक! अहम् जन्तुशालां गन्तुम् (*i*) ....।

(अ) इच्छति (ब) इच्छामि (स). इच्छसि (द) इच्छन्ति

जनकः – वत्स! अद्य अस्माभिः तत्र (*ii*) ....।

(अ) गम्यन्ते (ब) गम्येते (स) गच्छामः (द) गम्यते

पुत्रः – कः वेगेन धावति?

जनकः – (*iii*) .... वेगेन धाव्यते।

(अ) व्याघ्रः (ब) व्याघ्राः (स) व्याघ्रेण (द) व्याघ्रम्

पुत्रः – मृगं कः हन्ति?

व्याधेन (*iv*) .... हन्यते।

(अ) मृगम् (ब) मृगः (स) मृगाय (द) मृगेण

III. अधोलिखिते संवादे रिक्तस्थानानि पूरयत। *[CBSE मार्च 2012]*

1. **रत्ना** – मुग्धे! त्वम् अधुना कुत्र गच्छसि?
   मुग्धा – रत्ने! (*i*) .... अद्य पुस्तकालयं गम्यते। (अस्मद्)
   रत्ना – किम् त्वम् प्रतिदिनम् तत्र गत्वा पुस्तकानि पठसि?
   मुग्धा – आम्। मया प्रतिदिनम् तत्र गत्वा (*ii*) .... पठ्यन्ते। (पुस्तक)
   रत्ना – अहम् अपि त्वया सह गन्तुम् (*iii*) .... । (इष्)
   मुग्धा – अवश्यमेव। अहम् त्वया सह (*iv*) .... । (चल्)

2. **लता** – ममते! त्वम् प्रात: उद्याने किं करोषि?
   ममता – लते! (*i*) .... प्रात: उद्याने पुष्पाणि सिच्यन्ते।
   लता – किम् त्वम् प्रतिदिनम् पुष्पाणि सिञ्चसि?
   ममता – आम्। मया प्रतिदिनम् पुष्पाणि (*ii*) .... ।
   लता – शोभनम्। एतत् कार्यम् प्रशंसनीयम् अस्ति।
   ममता – त्वया पर्यावरणाय किम् (*iii*) .... ?
   लता – (*iv*) .... प्रतिवर्षम् स्व-जन्मदिवसे एकम् पादपम् आरोपयामि।

3. **अध्यापक:** – किम् ते नाम?
   छात्र: – मम नाम अजय: (*i*) .... ।
   अध्यापक: – त्वम् कुत्र वससि?
   छात्र: – मया दिल्लीनगरस्य लाजपत नगरे (*ii*) .... ।
   अध्यापक: – तव पिता किं कार्यं करोति? (*iii*) ....?
   छात्र: – मम (*iv*) .... तु व्यापार: क्रियते।
   अध्यापक: – किं मात्रा अपि कार्यालये कार्यं क्रियते?
   छात्र: – आम्, मम माता अपि कार्यालये (*v*) .... करोति।

4. **रमेश:** – किम् छात्रा: प्रार्थनां कुर्वन्ति?
   महेश: – आम् छात्रै: .... क्रियते।
   रमेश: – किम् सर्वे प्रार्थनासभायाम् अनुशासने तिष्ठन्ति?
   महेश: – आम् सर्वै: अनुशासने ....।
   रमेश: – किम् तत्र एका छात्रा गीतं गायति।
   महेश: – आम् तत्र एकया .... गीतं गीयते।
   रमेश: – किम् प्रधानाचार्येण अपि तत्र आगम्यते?
   महेश: – आम् .... अपि किंचिद् कालान्तरम् तत्र आगमिष्यति?

5. **माता** – पुत्रि! बहि: के आगच्छन्ति?
   पुत्री – बहि: भिक्षुकै: (*i*) ....।
   माता – पुत्रि! किं ते भोजनं याचन्ते?
   पुत्री – मात:! (*ii*) .... भोजनं न याच्यते।

माता – तर्हि भिक्षुका:, किं वाञ्छन्ति?

पुत्री – मात:! भिक्षुकै: (*iii*) ……………… (वस्त्र) वाञ्छ्यते।

माता – पुत्रि! तानि वस्त्राणि (*iv*) ……………… भिक्षुकाय।

मञ्जूषा–ददामि, वस्त्रं, आगम्यते, तै:।

6. **कोमल:** – त्वम् किम् पिबसि?

सोनल: – मया आम्ररस: (*i*) ……………… ।

कोमल: – किम् त्वम् गीतम् अपि गायसि?

सोनल: – आम् (*ii*) ……………… गीतम् अपि गीयते।

कोमल: – किम् राम: उपहारान् ददाति?

सोनल: – आम्, रामेण (*iii*) ……………… दीयन्ते।

कोमल: – किम् राम: पाठं पठति?

सोनल: – आम, तेन (*iv*) ……………… पठ्यते।

मञ्जूषा–उपहारा:, पीयते, पाठ:, मया।

7. **अधोलिखिते संवादे रिक्तस्थानानि पूरयत।** *[CBSE 2018]*

रमेश: – किम् अशोक: पाठं पठति?

सुधा – आम्, अशोकेन (*i*) ……………………………………… पठ्यते।

सुधाकर: – किम् दिनेश: अध्यापकं नमस्करोति?

अशोक: – आम्, (*ii*) ……………………………… अध्यापक: नमस्क्रियते।

शिक्षक: – किम् तव माता आपणात् फलानि आनयति?

छात्र: – आम्, मम मात्रा आपणात् फलानि (*iii*) ……………………।

मञ्जूषा–आनीयन्ते, दिनेशेन, पाठ:।

''व्याकरण वीथि:'' पुस्तकात्

1. **अधोलिखितवाक्येषु कर्तृपदे वाच्यानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत–**

यथा– राजेन्द्र: पाटलिपुत्रं गच्छति।
राजेन्द्रेण पाटलिपुत्रं गम्यते।

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
(*i*) …………………… रोटिकां खादति।	तेन रोटिका खाद्यते।
(*ii*) छात्र: ग्रन्थं पठति।	…………………… ग्रन्थ: पठ्यते।
(*iii*) …………………… राजभवनं गच्छति।	शकुन्तलया राजभवनं गम्यते।
(*iv*) दुष्यन्त: आखेटं करोति।	…………………… आखेट: क्रियते।
(*v*) …………………… गीतं गायति।	गायकेन गीतं गीयते।

2. अधोलिखितवाक्यानां कर्मपदे परिवर्तनं कुरुत–

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
(*i*) अहम् .... पूजयामि।	मया देवः पूज्यते।
(*ii*) बालकः **फलं** खादितवान्।	बालकेन .... खादितम्।
(*iii*) त्वम् **गृहं** गच्छसि।	त्वया .... गम्यते।
(*iv*) सः .... कथितवान्।	तेन साधुः कथितः।
(*v*) यूयम् **कथां** श्रुतवन्तः।	युष्माभिः .... श्रुता।

3. अधोलिखितवाक्यानां क्रियापदे परिवर्तनं कुरुत–

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
(*i*) सः जलम् **पिबति।**	तेन जलम् ....।
(*ii*) कपोतः आकाशे ....।	कपोतेन आकाशे **उत्पत्यते।**
(*iii*) सुनीता आभूषणं **धारयति**।	सुनीतया आभूषणं ....।
(*iv*) नेता भाषणं **करोति**।	नेत्रा भाषणं ....।
(*v*) सः कथां ....।	तेन कथा **श्रुता**।
(*vi*) श्रमिकः कार्यं **कृतवान्**।	श्रमिकेण कार्यं ....।
(*vii*) पुत्रः मातरं ....।	पुत्रेण माता **पूजिता**।
(*viii*) त्वम् आचार्यम् **आदृतवान्**।	त्वया आचार्यः ....।

4. अधोलिखितानां कथनानाम् उत्तरे त्रयः विकल्पाः दत्ताः। शुद्धविकल्पस्य समक्षे इति (✓) कुरुत–

(क) कर्तृवाच्यस्य कर्तरि विभक्तिः भवति–
(*i*) प्रथमा (*ii*) द्वितीया (*iii*) तृतीया

(ख) कर्तृवाच्यस्य कर्मणि विभक्तिः भवति–
(*i*) प्रथमा (*ii*) द्वितीया (*iii*) तृतीया

(ग) कर्मवाच्यस्य कर्तरि विभक्तिः भवति–
(*i*) प्रथमा (*ii*) द्वितीया (*iii*) तृतीया

(घ) कर्मवाच्यस्य कर्मणि विभक्तिः भवति–
(*i*) प्रथमा (*ii*) द्वितीया (*iii*) तृतीया

(ङ) भाववाच्यस्य कर्तरि विभक्तिः भवति–
(*i*) प्रथमा (*ii*) द्वितीया (*iii*) तृतीया

ग6 समय-लेखनम्

सामान्यः

चतुर्वादनम्

षड्वादनम्

नववादनम्

सपाद

सपादचतुर्वादनम्

सपादषड्वादनम्

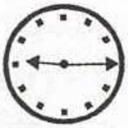
सपादनववादनम्

सार्ध

सार्धचतुर्वादनम्

सार्धषड्वादनम्

सार्धदशवादनम्

पादोन

पादोन-पञ्चवादनम्

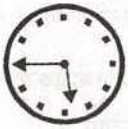
पादोन-षड्वादनम्

पादोन-दशवादनम्

अधिक

पञ्चकलाधिक चतुर्वादनम्

दशकलाधिक चतुर्वादनम्

पञ्चकलाधिक षड्वादनम्

न्यून

पञ्चकलान्यून पञ्चवादनम्

पञ्चकलान्यून सप्तवादनम्

पञ्चकलान्यून दशवादनम्

विशेष ध्यान दें

- '**आधे**' के लिए '**सार्ध**' प्रयोग किया जाता है।
- '**पौने**' के लिए '**पादोन**' प्रयोग किया जाता है।
- '**सवा**' के लिए '**सपाद**' प्रयोग किया जाता है।
- **घड़ी में समय देखकर बताते समय 'वादनम्' प्रयोग किया जाएगा। यथा—**

अधुना कः समयः ?

अधुना पञ्चवादनम्।

'**बजे से**' के लिए '**वादनतः**' का प्रयोग किया जाएगा।
'**तक**' के लिए '**पर्यन्तम्**' का प्रयोग किया जाएगा।
यथा— सः पञ्चवादनतः सप्तवादन पर्यन्तं चलति।

अधुना एकवादनम्। अधुना द्विवादनम्। अधुना त्रिवादनम्। अधुना चतुर्वादनम्।
अधुना पञ्चवादनम्। अधुना सार्धपञ्चवादनम्। सार्धसप्तवादनम्। अधुना सार्धनववादनम्।

- **समयसारिणी बताते समय 'वादने' प्रयोग किया जाएगा; यथा—**

त्वम् कतिवादने विद्यालयम् गच्छसि ?

अहम् पञ्चवादने विद्यालयम् गच्छामि।

उदाहरणम्—

अहम् प्रातः **पञ्चवादने** उत्तिष्ठामि। **सार्धपञ्चवादने** भ्रमणाय गच्छामि। **सपादषड्वादने** स्नानं करोमि। **सप्तवादने** प्रातराशम् करोमि। **सार्धसप्तवादने** विद्यालयम् गच्छामि। **द्विवादने** विद्यालयात् आगच्छामि। **चतुर्वादनतः सप्तवादनपर्यन्तम्** स्वाध्ययनं करोमि। **अष्टवादने** दूरदर्शनम् पश्यामि। **दशवादने** शयनाय गच्छामि।

प्रश्न. अधोलिखित दिनचर्यायां रिक्तस्थानानि कालबोधकशब्दैः पूर्यन्ताम्–

अहम् (*i*) ....(5).......... वादने उत्तिष्ठामि (*ii*) ....(5.30).......... च भ्रमणाय गच्छामि। तत्पश्चात् स्नानभोजनादिकं कृत्वा (*iii*) ....(7).......... विद्यालयं गत्वा पठामि। (*iv*) ....(2).......... विद्यालयात् आगत्य (*v*) ....(2.15).......... भोजनम् च कृत्वा (*vi*) ....(2.30).......... शयनम् करोमि। पुनः (*vii*) ....(4).......... उत्थाय (*viii*) ....(4.15).......... वादनतः (*ix*) ....(6).......... वादनपर्यन्तम् गृहकार्यं करोमि। (*x*) ....(6).......... वादनतः (*xi*) ....(7).......... पर्यन्तम् क्रीडामि। रात्रौ (*xii*) ....(8).......... भोजनम् करोमि, (*xiii*) ....(11).......... वादनपर्यन्तम् अध्ययनम् करोमि (*xiv*) ....(11.15).......... वादने च शयनाय गच्छामि।

उत्तराणि– (*i*) पञ्च (*ii*) सार्धपञ्चवादने (*iii*) सप्तवादने (*iv*) द्विवादने (*v*) सपादद्विवादने (*vi*) सार्धद्विवादने (*vii*) चतुर्वादने (*viii*) सपादचतुर् (*ix*) षड् (*x*) षड् (*xi*) सप्तवादन (*xii*) अष्टवादने (*xiii*) एकादश (*xiv*) सपादएकादश।

अभ्यासः

1. घटिकायाः समयम् दृष्ट्वा प्रदत्तविकल्पेभ्यः शुद्धम् समयम् चित्वा एवं उचितं समयं लिखित्वा रिक्तस्थानम् पूरयत। (घड़ी में समय देखकर दिए गए विकल्पों में से शुद्ध उत्तर चुनकर तथा उचित समय लिखकर रिक्त स्थान पूरा कीजिए। See the clock and fill the correct time in the blanks by choosing correct options.)

1. (*i*) बालकः अर्चितः .... वादने विद्यालयात् आगच्छति।

(क) पादोन-द्वि (ख) पादोन-एक (ग) सपादद्वि (घ) सपादएक।

(*ii*) सः .... वादने क्रीडति।

(*iii*) सः .... वादने गृहकार्यं करोति।

(*iv*) सः .... वादने स्वपिति।

2. (*i*) भारतभूषणः .... वादने उत्तिष्ठति।

(*ii*) सः .... वादने स्नानं करोति।

(क) सार्धषड् (ख) सार्धषट् (ग) सार्धपञ्च (घ) सार्धचतुर्।

(*iii*) सः .... वादने पाठयति।

(*iv*) सः .... वादने विद्यालयम् गच्छति।

3. (*i*) राजेन्द्रः .... वादने निजकार्यात् निवृत्तः भवति।

(*ii*) सः .... वादने समाचारान् आकर्णयति।

(*iii*) सः .... वादने रात्रिभोजनम् करोति।

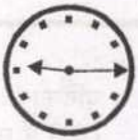

(*iv*) सः .... वादने शयनाय गच्छति।

(क) पादोन-नव (ख) पादोन-एकादश (ग) सपाद-नव (घ) पादोन-दश।

4. (*i*) गोपालदासः .... वादने देवालयम् गच्छति।

(क) सपादपञ्च (ख) सपादचतुर् (ग) सपादषड् (घ) सपादसप्त।

(*ii*) सः .... वादनपर्यन्तम् कीर्तनं करोति।

(*iii*) सः .... वादने देवालयात् आगच्छति।

(*iv*) सः .... वादने कार्यालयम् गच्छति।

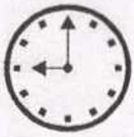

2. भवान् ग्रीष्मावकाशे दिल्लीतः प्रयागराजम् गन्तुम् इच्छति, तत्र किं किं रेलयानम् कतिवादने गच्छति इति अधः घटिकाः दृष्ट्वा तत्प्रस्थानकालम् रिक्तस्थाने निर्दिशत।

(आप ग्रीष्मावकाश में दिल्ली से प्रयागराज जाना चाहते हैं, वहाँ कौन-कौन-सी रेलगाड़ी कितने बजे जाती है, यह नीचे की घड़ी में देखकर उसका प्रस्थान काल रिक्त स्थान में निर्दिष्ट कीजिए। **You want to visit Prayagraj from Delhi in summer vacation. Which trains depart at what time, see the clock and fill in the blanks with their departure time.**)

यथा— 'पुरी एक्सप्रेस' प्रातः सपादसप्तवादने।

(*i*) 'कालका-मेल' प्रातः .... वादने।

(क) अष्ट (ख) नव (ग) सप्त (घ) सपादअष्ट।

(*ii*) 'जनता-एक्सप्रेस' अपराह्ने .... वादने।

(*iii*) 'प्रयागराज-एक्सप्रेस' रात्रौ .... वादने।

(*iv*) 'दिल्ली-हावड़ा मेल' रात्रौ .... वादने।

3. घटिकाः दृष्ट्वा रिक्तस्थानपूर्तिः कर्तव्या।

(घड़ियों को देखकर खाली स्थानों को भरिए। **Fill in the blanks with the help of the clocks.**)

यथा— प्रातः **सार्धसप्तवादने** सरस्वती प्रार्थना गीतानि च।

(*i*) प्रातः .... वाद-विवाद प्रतियोगितायाः उद्घाटनम्।

(क) पादोन-सप्तवादने (ख) सार्धसप्तवादने (ग) पादोन-अष्टवादने (घ) सपादअष्टवादने।

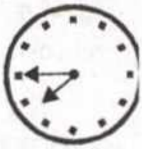

(*ii*) .... वादने निर्णायकैः टिप्पणयः।

(*iii*) .... वादने प्राचार्येण निर्णयस्य घोषणा।

(*iv*) ततः .... वादने धन्यवाद्-ज्ञापनम्।

4. भवतः विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः अस्ति। तत्र कः कार्यक्रमः कतिवादने भविष्यति इति घटिकाः दृष्ट्वा रिक्तस्थाने लिखत। (आपके विद्यालय का वार्षिकोत्सव है। वहाँ कौन-सा कार्यक्रम कितने बजे होगा, यह घड़ी देखकर रिक्त स्थान में भरिए। **There is an annual function in your school. See the clock and know the programme schedule and fill in the blanks accordingly.**)

यथा— प्रातः नववादने अतिथीनां स्वागतम्।

(*i*) प्रातः .... वादने सरस्वती-वन्दना।

(*ii*) प्रात: .... वादने सांस्कृतिक-कार्यक्रमा:।

(क) सार्धनव (ख) सपादनव (ग) पादोन-नव (घ) नव।

(*iii*) प्रात: .... वादने प्रधानाचार्येण वार्षिकविवरणस्य प्रस्तुतीकरणम्।

(*iv*) प्रात: .... मुख्यातिथिना पुरस्कारवितरणम्।

5. घटिकां दृष्ट्वा एवं विकल्पेभ्य: उचितं समयं चित्वा संस्कृते लिखत यत् तव पितामही कदा किं कार्यं करोति।

(घड़ी को देखकर एवं विकल्पों से उचित समय को चुनकर समय संस्कृत में लिखिए कि आपकी दादी कब क्या कार्य करती हैं। See the clock and write in Sanskrit the work schedule of your grand mother by choosing correct option.)

(*i*) सा प्रात: .... वादने उत्तिष्ठति।

(*ii*) .... वादने ईशवन्दनां करोति।

(*iii*) यदा अहम् .... वादने विद्यालयत: आगच्छामि सा मया सह भोजनं करोति।

(क) सपादद्वि (ख) सार्धद्वि (ग) सार्धद्वौ (घ) सार्धद्वा।

(*iv*) .... वादने विश्रामं करोति।

6. भवत: विद्यालये संस्कृतश्लोकोच्चारण-प्रतियोगिता अस्ति। तत्र क: कार्यक्रम: कतिवादने भविष्यति इति घटिका: दृष्ट्वा संस्कृते समयं रिक्तस्थाने लिखत।

(आपके विद्यालय में संस्कृत श्लोकोच्चारण प्रतियोगिता है। वहाँ कौन-सा कार्यक्रम कितने बजे होगा, घड़ियों के समय को संस्कृत में रिक्त स्थान में लिखिए। There is a Sanskrit Shlokas Pronunciation Competition in your school. Write in blanks the schedule of the programme in Sanskrit by seeing the clocks.)

(*i*) प्रात: .... वादने दीपप्रज्वालनं सरस्वतीवन्दना च।

(*ii*) प्रातः .... वादने श्लोकप्रतियोगितायाः उद्घाटनम्।

(*iii*) अपराह्न/मध्याह्न .... निर्णयस्य घोषणा।

(*iv*) अपराह्न/मध्याह्न .... पुरस्कारवितरणम् धन्यवादज्ञापनम् च।

(क) एकवादने (ख) सार्धएकवादने (ग) सपादएकवादने (घ) पादोन-एकवादने।

7. दूरदर्शने संस्कृतस्य भाषामन्दाकिनी कार्यक्रमः प्रातः सार्धषड्वादने (6.30) प्रारभते। एकस्मिन् दिने कार्यक्रमः इत्थं प्रकाशितः। घटिकाः दृष्ट्वा रिक्तस्थानपूर्तिं कृत्वा वाक्यानि पुनः लिखत।

(दूरदर्शन पर संस्कृत का भाषामन्दाकिनी कार्यक्रम प्रातः 6:30 बजे शुरू होता है। एक दिन का कार्यक्रम यहाँ प्रकाशित है। घड़ी देखकर रिक्त स्थान पूर्ति करके वाक्य पुनः लिखिए। Bhasha Mandakini programme in Sanskrit starts at 6:30 a.m on T.V. One day programme is published here. Fill in the blanks and rewrite the sentences by seeing the clock.)

(*i*) प्रातः .... वादने "शिक्षकः तस्य रचनात्मकता च।"

(क) सप्त (ख) सार्धसप्त (ग) पादोन-सप्त (घ) सपादसप्त।

(*ii*) प्रातः .... वादने 'काव्यानि'।

(*iii*) प्रातः .... वादने 'आलेख-लेखनम्'।

(*iv*) प्रातः .... वादने कार्यक्रमः समाप्तः भविष्यति।

8. एकदा अस्माकं विद्यालये क्षेत्रीयस्तरे काव्यालिः प्रतियोगिता आयोजिता। अधः घटिकाः दृष्ट्वा एवं विकल्पेभ्यः चित्वा शब्देषु समयं लिखित्वा कार्यक्रमं पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

(एक बार हमारे विद्यालय में क्षेत्रीय स्तर पर कव्वाली प्रतियोगिता आयोजित की गई। नीचे दी गई घड़ियों को देखकर एवं विकल्पों से चुनकर शब्दों में समय लिखकर कार्यक्रम को उत्तर-पुस्तिका में पुनः लिखिए। Once, a Regional Kawwali Competition was organised in our school. See the clock and rewrite the programme schedule in words in your answer sheet.)

(*i*) पंजीकरणं प्रातः .... प्रारभत।

(*ii*) काव्यालिप्रतियोगिता .... आरभत।

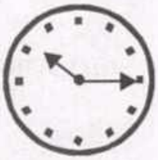

(*iii*) चायपानं .... अभवत्।

(*iv*) .... प्रतियोगिता समाप्ता जाता।

(क) एकवादने (ख) द्वादशवादने (ग) द्विवादने (घ) एकादशवादने।

9. दूरदर्शने विविध-समाचाराणां प्रसारणसमयः लिखितः। कोष्ठके प्रदत्तं समयम् संस्कृतभाषायाम् लिखत।

(दूरदर्शन पर अनेक समाचार प्रसारण का समय लिखा हुआ है। कोष्ठक में दिए गए समय को संस्कृत भाषा में लिखिए। Time of many news telecast on T.V. are given here. Write the time schedule given in brackets in Sanskrit language.)

(*i*) उर्दूसमाचाराः (2.45) .... वादने प्रसार्यन्ते।

(*ii*) समयसारिणी-अनुसारं संस्कृतसमाचाराणां प्रसारणं (10.00) .... वादने भवति।

(*iii*) हिन्दी समाचाराः (8.30) .... वादने प्रसारिताः भवन्ति।

(*iv*) आंग्लसमाचाराणां प्रसारणसमयः (2.15) .... वादने अस्ति।

10. कोष्ठके प्रदत्तं समयं संस्कृतभाषायां विकल्पेभ्यः चित्वा रिक्तस्थानेषु लिखत, विकासः कदा किं-किं करोति?

(कोष्ठक में दिए समय को संस्कृत भाषा में विकल्पों से चुनकर रिक्त स्थानों में लिखिए, विकास कब क्या-क्या करता है? When does Vikas do what? Write in the blanks the time given in brackets in Sanskrit language with the help of given options.)

(*i*) सः नित्यं (5.00) .... वादने भ्रमणाय गच्छति।

(क) पञ्च (ख) सार्धपञ्च (ग) सपादपञ्च (घ) पादोन-पञ्च।

(*ii*) सः प्रातः (6.30) .... वादने विद्यालयं गच्छति।

(क) सपाद षड् (ख) पादोन षड् (ग) षड् (घ) सार्ध षड्

(*iii*) विकास (1.15) .... वादने विद्यालयात् आगच्छति।

(क) सार्धएक (ख) पादोन-एक (ग) सपाद-एक (घ) एक।

(*iv*) सः रात्रौ (10.00) .... वादने स्वपिति।

(क) पादोन दश (ख) दश (ग) सपाद दश (घ) सार्ध दश

11. **कोष्ठके प्रदत्तं समयम् सरलसंस्कृतेन लिखत यत् अनिलः कदा किं-किं आचरति ?**

(कोष्ठक में दिए समय को सरल संस्कृत में रिक्त स्थानों में लिखिए कि अनिल कब क्या-क्या करता है ? When does Anil do what? Write the time given in brackets in simple Sanskrit.)

(*i*) सः प्रातः (6.00) .... वादने व्यायामं करोति।

(*ii*) सः (8.00) .... वादने विद्यालयं गच्छति।

(क) सार्धअष्ट (ख) अष्ट (ग) पादोन-अष्ट (घ) सपाद-अष्ट।

(*iii*) सः (3.30) .... वादने गृहम् आगच्छति।

(*iv*) अनिलः सायं (5.00) .... वादने उद्याने क्रीडति।

12. **कोष्ठके प्रदत्तं समयं दृष्ट्वा विकल्पेभ्यः च समुचितं उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानेषु लिखिए कि सुधा कदा किं-किं करोति ?**

(कोष्ठक में दिए समय को देखकर और विकल्पों से समुचित उत्तर को चुनकर रिक्त स्थानों में लिखिए कि सुधा कब क्या-क्या करती है ? When does Sudha do what? See the time given in brackets and by choosing the correct options, write in blanks.)

(*i*) सा नित्यं (5.00) .... वादने उत्तिष्ठति।

(*ii*) सः प्रातः (5.30) .... वादने भ्रमणाय गच्छति।

(क) पादोन-पञ्च (ख) सार्धपञ्च (ग) सपादपञ्च (घ) पञ्च।

(*iii*) सा (8.00) .... वादने विद्यालयं गच्छति।

(*iv*) सा (2.00) .... वादने विद्यालयात् आगच्छति।

13. **कोष्ठके प्रदत्तं समयं दृष्ट्वा विकल्पेभ्यः च समुचितं उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानेषु लिखत, मोहितः कदा किं-किं करोति ?**

(कोष्ठक में दिए गए समय को देखकर और विकल्पों से समुचित उत्तर को चुनकर रिक्त स्थानों में लिखिए कि मोहित कब क्या-क्या करता है ? When does Mohit do what? See the time given in bracket and write in the blanks by choosing the correct option.)

(*i*) सः प्रातः (5.00) .... वादने उत्तिष्ठति।

(क) सप्त (ख) षड् (ग) पञ्च (घ) पादोन-पञ्च।

(*ii*) सः (7.30) .... वादने प्रातराशं करोति।

(*iii*) सः (2.15) .... वादने विद्यालयात् आगच्छति।

(*iv*) सः (5.45) .... वादने गृहकार्यं करोति।

14. **कोष्ठके प्रदत्तं समयं दृष्ट्वा विकल्पेभ्यः च समुचितं उत्तरं चित्वा लिखत यत् रेलयानं कतिवादने प्रस्थानं करिष्यति ?**

(कोष्ठक में दिए गए समय को देखकर और विकल्पों से समुचित उत्तर को चुनकर लिखिए कि रेलगाड़ी कितने बजे प्रस्थान करेगी ? When will the train depart? See the time given in brackets and write the answer by choosing correct option.)

(*i*) मध्याह्ने (4.15) .... वादने।

(*ii*) प्रात: (5.00) .... वादने।

(क) पञ्च (ख) सार्धपञ्च (ग) पादोन-पञ्च (घ) सपादपञ्च।

(*iii*) मध्याह्ने (1.30) .... वादने।

(*iv*) प्रात: (10.45) .... वादने।

15. कोष्ठके प्रदत्तं समयं दृष्ट्वा विकल्पेभ्य: च समुचितं उत्तरं चित्वा लिखत यत् रेलयानं कतिवादने प्रस्थानं करिष्यति?
(कोष्ठक में दिए गए समय को देखकर और विकल्पों से समुचित उत्तर को चुनकर लिखिए कि रेलगाड़ी कितने बजे प्रस्थान करेगी? When will the train depart? See the time given in bracket and write the answer by choosing correct options.)

(*i*) मध्याह्ने (2.30) .... वादने आन्ध्रप्रदेश एक्सप्रेस:।

(क) सार्धद्वि (ख) सपादद्वि (ग) पादोन-त्रि (घ) पादोन-द्वि।

(*ii*) प्रात: (8.00) .... वादने महामाया एक्सप्रेस:।

(*iii*) मध्याह्ने (1.15) .... वादने गोमती एक्सप्रेस:।

(*iv*) प्रात: (10.45) .... वादने पंजाब एक्सप्रेस:।

16. कोष्ठके दत्तं समयं दृष्ट्वा लिखत यत् बसयानं कतिवादने प्रस्थानं करिष्यति?
(कोष्ठक में दिए गए समय को देखकर लिखिए कि बस कितने बजे प्रस्थान करेगी? When will the bus depart? See the time given in brackets and write in Sanskrit.)

(*i*) सायम् (5.15) .... वादने।

(*ii*) प्रात: (11.00) .... वादने।

(*iii*) मध्याह्न (3.45) .... वादने।

(*iv*) प्रात: (8.00) .... वादने।

17. कोष्ठके प्रदत्तं समयं दृष्ट्वा स्वदिनचर्यां वर्णय।
(कोष्ठक में दिए गए समय को देखकर अपनी दिनचर्या का वर्णन कीजिए। Describe your daily routine by seeing the time given in brackets.)

अहम् (*i*) प्रात: (7.15) .... वादने विद्यालयं गच्छामि।

तत: (*ii*) मध्याह्ने (12.45) .... वादने विद्यालयात् गृहम् आगच्छामि।

पुन: (*iii*) मध्याह्ने (2.30) .... वादने क्रीडायै गच्छामि।

एवं (*iv*) रात्रौ (9.00) .... वादने भोजनं करोमि।

(क) सपाद नव (ख) सार्धनव (ग) नव (घ) पादोन-नव

18. कोष्ठके प्रदत्तं समयं दृष्ट्वा लिखत यत्क्रीडायाः आरम्भः कदा-कदा भविष्यति?

(कोष्ठक में दिए गए समय को देखकर लिखिए कि खेल का आरम्भ कब होगा? See the time given in brackets and write when the game will start?)

(*i*) मध्याह्ने (1.30) .... वादने।

(*ii*) अपराह्ने (2.45) .... वादने।

(क) सार्धद्वि (ख) पादोन-द्वि (ग) पादोन-त्रि (घ) सपादद्वि

(*iii*) सायम् (4.00) .... वादने।

(*iv*) रात्रौ (9.15) .... वादने।

19. अधोकोष्ठके दत्तं समयं दृष्ट्वा संस्कृतभाषया समयं पूरयित्वा कार्यक्रमम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

(नीचे कोष्ठक में दिए गए समय को देखकर संस्कृत भाषा में समय भरकर कार्यक्रम उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। See the time given below in brackets and write the time in Sanskrit language and thus write the programme in your answer sheet.)

(*i*) विद्यालये मुख्यातिथिः (10.00) .... वादने आगमिष्यति।

(*ii*) (10.15) .... वादने पुष्पगुच्छैः मुख्यातिथेः स्वागतं भविष्यति।

(*iii*) (10.45) .... वादने सांस्कृतिक कार्यक्रमः आरप्स्यते।

(*iv*) (12.30) .... वादने मुख्यातिथिः पुरस्कारवितरणं करिष्यति।

20. अधः घटिकाः दृष्ट्वा विकल्पेभ्यः शुद्धम् समयं लिखत यत् मैट्रोरेलयानं कतिवादने कुत्र तिष्ठति?

(नीचे दी गई घड़ियों को विकल्प से देखकर शुद्ध समय लिखिए कि मैट्रोरेलयान कितने बजे कहाँ होती है? See the clocks given below and write the arrival time schedule of Metro rail by choosing correct option.)

(*i*) मैट्रोरेलयानं .... वादने शाहदरामैट्रोरेलस्थाने तिष्ठति।

(क) अष्ट (ख) नव (ग) दश (घ) सप्त।

(*ii*) एतत् .... वादने काश्मीरीगेटे आगच्छति।

(क) सार्धदश (ख) पादोन-दश (ग) सपाद-दश (घ) दश।

(*iii*) .... वादने तीसहजार्याम् आगच्छति।

(क) सार्धदश (ख) सपाददश (ग) पादोन-दश (घ) पादोन-एकादश।

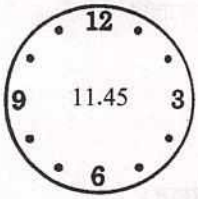

(*iv*) एतत् .... वादने रिठालारेलयानस्थाने आगमिष्यति।

(क) पादोन-एकादश (ख) पादोन-द्वादश (ग) सपादएकादश (घ) सार्धएकादश।

21. विद्यालयस्य समयसारिणीम् उचित समयवाचकैः पदैः पूरयित्वा लिखत।

(विद्यालय की समय-सारिणी को उचित समयवाचक पदों से भरकर लिखिए। Fill in the blanks with suitable time showing words in the school time-table.)

(*i*) 7.30 प्रातः प्रातः .... वादने प्रार्थना।

(*ii*) 10.00 प्रातः प्रातः .... अर्धावकाशः।

(*iii*) 10.15 प्रातः प्रातः .... वादने पञ्चमः कालांशः।

(*iv*) 12.45 मध्याह्ने मध्याह्ने .... वादने पूर्णः अवकाशः।

22. दीपावलि-उत्सवस्य अधोलिखिते कार्यक्रमे अङ्कानां स्थाने शब्देषु समयं सूचयत। संस्कृतभाषायां उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

(दीपावली-उत्सव के नीचे लिखे कार्यक्रम में अंकों के स्थान पर शब्दों में संस्कृतभाषा में समय सूचित कीजिए। उत्तर, उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Indicate the time in words in place of figures in the following programme of Diwali function. Write the answers in your answer sheet.)

(*i*) सायं 7.30 .... वादने सामुदायिकभवने आगमनम्।

(*ii*) सायं 8.00 .... वादने कवितापाठः।

(*iii*) रात्रौ 9.15 .... वादने प्रतिभोजनम्।

(*iv*) रात्रौ 9.45 .... वादने प्रसादवितरणम् प्रस्थानं च।

23. सभागारे पारितोषिकवितरणस्य अधोलिखिते कार्यक्रमे उत्तरपुस्तिकायाम् अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयं लिखत।

(सभागार में पुरस्कार वितरण के नीचे लिखे कार्यक्रम में अंकों के स्थान पर संस्कृत शब्दों में समय उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Write the time in Sanskrit words in the answer sheet in place of figures in the following time schedule of prize-distribution function.)

(*i*) प्रातः 10.30 .... वादने मुख्यातिथेः आगमनम्।

(*ii*) प्रातः 11.00 .... वादने पारितोषिक वितरणम्।

(*iii*) मध्याह्ने 12.15 .... वादने मुख्यातिथेः भाषणम्, सांस्कृतिक-कार्यक्रमश्च।

(*iv*) मध्याह्ने 1.45 .... प्रीतिभोजनम्।

24. विद्यालयस्य समयसारिण्याम् अधोलिखिते कार्यक्रमे उत्तरपुस्तिकायाम् अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयं लिखत।
(विद्यालय की समय-सारिणी में नीचे लिखे कार्यक्रम को अंकों के स्थान पर समय को संस्कृत शब्दों में उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Write the time in Sanskrit words in the answer sheet in place of figures in the following time schedule of the school.)

(*i*) प्रात: 7.30 .... वादने प्रार्थना-सभा।

(*ii*) प्रात: 10.00 .... वादने अर्धावकाश:।

(*iii*) मध्याह्ने 11.45 .... वादने विविधा: क्रीडा:।

(*iv*) मध्याह्ने 1.15 .... वादने पूर्णावकाश:।

25. निम्नलिखितकार्यक्रमे अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयम् उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत।
(निम्नलिखित कार्यक्रम को अंकों के स्थान पर संस्कृत शब्दों में समय को उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Write the time in Sanskrit words in the answer sheet in place of figures of the following programme.)

(*i*) 6.15 .... सायम् अतिथीनाम् आगमनम्, जलपानम्।

(*ii*) 7.30 .... सायम् काव्यगोष्ठी।

(*iii*) 8.45 .... सायम् भक्तिसङ्गीतम्।

(*iv*) 10.00 .... रात्रौ समापनम्।

26. निम्नलिखितकार्यक्रमे अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयं उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत।
(निम्नलिखित कार्यक्रम को अंकों के स्थान पर संस्कृत शब्दों में समय को उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Write the time in Sanskrit words in the answer sheet in place of figures of the following programme.)

(*i*) प्रात: 9.30 .... वादने प्रार्थना, भक्तिसङ्गीतम्।

(*ii*) प्रात: 10.15 .... वादने मुख्यातिथे: आगमनम्, स्वागतम्।

(*iii*) प्रात: 11.00 .... वादने प्रतियोगिताया: प्रारम्भ:।

(*iv*) मध्याह्ने 12.45 .... वादने निर्णय:।

27. अधोलिखितकार्यक्रमे अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयं उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत।
(नीचे लिखे कार्यक्रम में अंकों के स्थान पर संस्कृत शब्दों में समय उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Write the time in Sanskrit words in the answer sheet in place of figures of the following programme.)

(*i*) प्रात: 7.30 .... वादने योगाभ्यास:।

(*ii*) प्रात: 8.45 .... वादने सङ्गीतप्रस्तुति:।

(*iii*) प्रात: 10.15 .... वादने मुख्यातिथे: आशीर्वचनम्।

(*iv*) प्रात: 11.00 .... वादने प्रसादवितरणम् समापनम् च।

28. निम्नलिखितम् रेखाङ्कितकार्यक्रमे अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयम् लिखत।

(निम्नलिखित रेखांकित कार्यक्रम को अंकों के स्थान पर समय को संस्कृत शब्दों में लिखिए। Write the time in Sanskrit words in place of figures of the following underlined programme.)

(*i*) प्रात: 8.30 ………………… वादने प्रार्थना।

(*ii*) प्रात: 8.45 ………………… ध्वजारोहणं, भाषणानि च।

(*iii*) प्रात: 11.15 ………………… जलपानम्।

(*iv*) मध्याह्ने 12.00 ………………… भ्रमणाय प्रस्थानम्।

29. निम्नलिखितसारिण्याम् अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयम् लिखत।

(निम्नलिखित सारिणी में अंकों के स्थान पर समय को संस्कृत शब्दों में लिखिए। Write the time in Sanskrit words in place of figures of the following table.)

संस्कृतप्रशिक्षणशिविरस्य समयसारिणी

(*i*) प्रात: 6.30 ………………… वादने ईशवन्दना।

(*ii*) प्रात: 7.45 ………………… वादने उपाहार:।

(*iii*) प्रात: 8.15 ………………… वादने संस्कृतसम्भाषण-अभ्यास:।

(*iv*) प्रात: 11.00 ………………… वादने वर्तनीसंशोधनम्।

30. अधोलिखितकार्यक्रमे अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयम् लिखत।

(नीचे लिखे कार्यक्रम में अंकों के स्थान पर समय को संस्कृत शब्दों में लिखिए। Write the time in Sanskrit words in place of figures of the following programme.)

(*i*) सागर: 1.00 ………………… वादने मध्याह्ने विद्यालयात् आगच्छति।

(*ii*) स: 1.30 ………………… वादने मध्याह्ने भोजनं खादिष्यति।

(*iii*) स: 4.15 ………………… वादने सायङ्काले गृहकार्य करिष्यति।

(*iv*) स: 6.30 ………………… वादने सायङ्काले उद्याने भ्रमिष्यति।

31. अधोलिखितवाक्येषु अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयं लिखत।

(नीचे लिखे वाक्यों में अंकों के स्थान पर समय को संस्कृत शब्दों में लिखिए। Write the time in Sanskrit words in place of figures of the following sentences.)

(*i*) प्रात: 9.45 ………………… वादने दीपप्रज्वालनम्।

(*ii*) प्रात: 10.15 ………………… वादने अतिथे: स्वागतम्।

(*iii*) प्रात: 10.30 ………………… वादने नाटकाभिनय:।

(*iv*) मध्याह्ने 3.00 ………………… वादने कार्यक्रमसमाप्ति:।

बोर्ड परीक्षायाः प्रश्नाः

1. **अधोलिखितेषु वाक्येषु सुरेशः कदा किं करोति इति अङ्केषु दत्तं समयं संस्कृतशब्दैः उत्तरपुस्तिकायां लिखत–** [*CBSE 2012*]

    (*i*) प्रातः (5:30) .... वादने उत्तिष्ठति।

    (*ii*) ततः (7:45) .... वादने विद्यालयं गच्छति।

    (*iii*) अपराह्ने (2:00) .... वादने विद्यालयात् आगच्छति।

    (*iv*) रात्रौ (10:15) .... वादनं यावत् पठित्वा स्वपिति।

2. **सम्प्रति भवतः विद्यालये अवकाशः अस्ति। अवकाशे भवतः दिनचर्या का अस्ति इति अङ्केषु लिखिता। अङ्कानां स्थाने उचितं समयं लिखत–** [*CBSE 2012*]

    (*i*) भवान् प्रातः .... (7:00) वादने उत्तिष्ठति।

    (*ii*) प्रातः .... (7:30) भ्रमणाय गच्छति।

    (*iii*) पुनः .... (7:45) वादने ततः प्रत्यागच्छति।

    (*iv*) मध्याह्ने .... (1:15) वादने भोजनं करोति।

3. **विद्यालयस्य समयसारिण्याम् अधोलिखिते कार्यक्रमे अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदैः समयं लिखत–** [*CBSE 2014*]

    (*i*) प्रातः (7:30) .... वादने प्रार्थना-सभा भवति।

    (*ii*) प्रातः (10:15) .... वादने अर्धावकाशः भवति।

    (*iii*) मध्याह्ने (12:45) .... वादने क्रीडा भवति।

    (*iv*) मध्याह्ने (2:00) .... वादने पूर्णावकाशः भवति।

4. **अधोलिखितेषु वाक्येषु अङ्कानां स्थाने संस्कृतसंख्यापदानि लिखत–** [*CBSE 2014*]

    (*i*) श्रेया रविवासरे (9:00) .... वादने उत्तिष्ठति।

    (*ii*) (10:45) .... वादने प्रातराशं करोति।

    (*iii*) (11:30) .... वादने दूरदर्शने नाटकं पश्यति।

    (*iv*) (12:15) .... वादने गृहकार्यं करोति।

5. **अधोलिखितेषु वाक्येषु अङ्कानां स्थाने समयसूचकसंस्कृतपदानि लिखत–** [*CBSE 2016*]

    (*i*) मम माता प्रातः .... (5:30) वादने उत्तिष्ठति।

    (*ii*) .... (6:15) वादने पाकशालायाः कार्यं करोति।

(*iii*) .... (6:45) वादने स्वाकार्यं प्रति गन्तुं सज्जा भवति।

(*iv*) .... (7:00) वादने विद्यालयं प्रति गच्छति।

6. **अधोलिखितेषु वाक्येषु अङ्कानां स्थाने समयसूचकसंस्कृतपदानि लिखत–** *[CBSE 2016]*

(*i*) गोपाल: (7:30) .... वादने विद्यालयं गच्छति।

(*ii*) दिव्या (8:00) .... वादने विद्यालयं गच्छति।

(*iii*) गोपाल: (2:15) .... वादने गृहं प्रत्यागच्छति।

(*iv*) दिव्या (2:45) .... वादने गृहं प्रत्यागच्छति।

7. **अधोलिखितवाक्येषु अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयं लिखत–** *[AI CBSE 2009]*

(*i*) प्रात: 9.45 वादने दीपप्रज्वालनम्। (*ii*) प्रात: 10.15 वादने अतिथे: स्वागतम्।

(*iii*) प्रात: 10.30 वादने नाटकाभिनय:। (*iv*) मध्याह्ने 3.00 वादने कार्यक्रमसमाप्ति।

8. **निम्नलिखित-रेखाङ्कित-अङ्कानां स्थाने संस्कृतशब्देषु समयं लिखत–** *[AI CBSE 2012]*

(*i*) प्रात: 9.00 वादने अतिथि-स्वागतम्। (*ii*) प्रात: 9.15 वादने सरस्वतीवन्दना।

(*iii*) प्रात: 9.45 वादने सांस्कृतिक-कार्यक्रम:। (*iv*) प्रात: 11.30 वादने मुख्याऽतिथिना पुरस्कार-वितरणम्।

9. **निम्नलिखित-रेखाङ्कित-अङ्कानां स्थाने संस्कृतशब्देषु समयं लिखत–** *[AI CBSE 2011]*

(*i*) प्रात: 9.30 वादने पञ्जीकरणम्। (*ii*) प्रात: 10.15 वादने कव्वाली प्रतियोगिता।

(*iii*) प्रात: 11.15 वादने चायपानम्। (*iv*) प्रात: 11.30 वादने प्रतियोगिता-समापनम्।

10. **निम्नलिखित-रेखाङ्कित-अङ्कानां स्थाने संस्कृतशब्देषु समयं लिखत–** *[AI CBSE 2009]*

(*i*) सायं 3.30 वादने चायपानम्। (*ii*) सायं 4.15 वादने पाठस्मरणम्।

(*iii*) सायं 4.45 वादने लेखलेखनम्। (*iv*) सायं 5.15 वादने विश्राम:।

11. **निम्नलिखित-रेखाङ्कित-अङ्कानां स्थाने संस्कृतशब्देषु समयं लिखत–** *[AI CBSE 2009]*

(*i*) प्रात: 7.00 वादने उत्तिष्ठति। (*ii*) प्रात: 7.45 वादने शौचालयं गच्छति।

(*iii*) प्रात: 8.15 वादने स्नानं गच्छति। (*iv*) प्रात: 9.30 वादने विद्यालयं गच्छति।

12. **निम्नलिखित-रेखाङ्कित-अङ्कानां स्थाने संस्कृतशब्देषु समयं लिखत–** *[AI CBSE 2015]*

(*i*) सायं 2.45 वादने उर्दूसमाचारा:। (*ii*) सायं 4.15 वादने संस्कृतसमाचारा:।

(*iii*) सायं 4.30 वादने नृत्यप्रदर्शनम्। (*iv*) सायं 5.15 वादने गीतश्रवणम्।

13. **अधोलिखितदिनचर्यायां रिक्तस्थानानि कालबोधकशब्दै: पूर्यन्ताम्–** *[CBSE 2018]*

(*i*) मम भ्राता प्रात: 5.00 भ्रमणार्थं गच्छति। (*ii*) अहं प्रात: 8.30 कार्यालयं गच्छामि।

(*iii*) तव माता मध्याह्ने 2.00 विद्यालयात् आगच्छति। (*iv*) मम जनक: सायं 7.30 गृहं प्राप्नोति।

ग7 वचन-लिङ्ग-पुरुष-लकार-दृष्ट्या वाक्य संशोधनम्

I. वचन सम्बन्धी अशुद्धियाँ

'एक' शब्द सदा एकवचन होता है। — एकः बालकः गच्छति।
'द्वि' शब्द सदा द्विवचन होता है। — द्वौ बालकौ गच्छतः।
'त्रि' व उससे आगे के सभी अंक सदा बहुवचन होते हैं। — त्रयः बालकाः गच्छन्ति।

संस्कृत भाषा में निम्नलिखित तीन वचन होते हैं—

उदाहरण—

एकवचन	**द्विवचन**	**बहुवचन**
रामः पठति।	रामौ पठतः।	रामाः पठन्ति।

II. क्रिया सम्बन्धी अशुद्धियाँ

कर्तृवाच्य में कर्त्ता के वचन के अनुसार और कर्मवाच्य में कर्म के वचन के अनुसार ही क्रिया के वचन का प्रयोग किया जाता है।

उदाहरण—

अशुद्ध वाक्य	**शुद्ध वाक्य**	**अशुद्ध वाक्य**	**शुद्ध वाक्य**
अश्वाः **धावति**।	अश्वाः **धावन्ति**।	अहम् **पठामः**।	अहम् **पठामि**।
तौ **खेलति**।	तौ **खेलतः**।	रामः **पठन्ति**।	रामः **पठति**।
यूयम् **खेलसि**।	यूयम् **खेलथ**।	तानि फलानि **पतति**।	तानि फलानि **पतन्ति**।
ते **अगच्छत्**।	ते **अगच्छन्**।	वयम् **पठामि**।	वयम् **पठामः**।
नायिकाः नृत्यति।	**नायिका** नृत्यति।	ते बालिके **नृत्यन्ति**।	ते बालिके **नृत्यतः**।
युवाम् **खेलसि**।	युवाम् **खेलथः**।	त्वम् **पठत**।	त्वम् **पठ**।
भवन्तः **वदति**।	भवन्तः **वदन्ति**।	भवान् **वदतः**।	भवान् **वदति**।
आवाम् **नृत्यानि**।	आवाम् **नृत्याव**।	गायिकाः गीतानि **गायति**।	गायिकाः गीतानि **गायन्ति**।

III. लिङ्ग सम्बन्धी अशुद्धियाँ

संस्कृत भाषा में शब्दों के निम्नलिखित तीन लिङ्ग होते हैं—

1. **पुंल्लिङ्ग** — पुरुषवाची शब्द प्रायः पुंल्लिङ्ग होते हैं; यथा—छात्रः, रामः, अश्वः, सिंहः आदि।
2. **स्त्रीलिङ्ग** — स्त्रीवाची शब्द प्रायः स्त्रीलिङ्ग होते हैं; यथा—लता, नारी, नदी, गौ, अजा आदि।
3. **नपुंसकलिंग** — नपुंसकलिङ्ग वे शब्द होते हैं जो न पुंल्लिङ्ग होते हैं और न ही स्त्रीलिङ्ग; अर्थात् निर्जीव वस्तु ही प्रायः नपुंसकलिङ्ग (Non-living) होते हैं; यथा—धनम्, पुस्तकम्, रुप्यकम्, चित्रम् आदि।

उदाहरण—

अशुद्ध वाक्य	शुद्ध वाक्य
वृक्षे **फला:** सन्ति।	वृक्षे **फलानि** सन्ति।
मम **मित्र:** **मूर्ख:** अस्ति।	मम **मित्रं** **मूर्खम्** अस्ति।
धनिकस्य **भृत्यं** पत्रं आनयति।	धनिकस्य **भृत्य:** पत्रम् आनयति।
अग्नि: **शीतला** अस्ति।	अग्नि: **शीतल:** अस्ति।
वृक्षै: **उद्यान:** शोभते।	वृक्षै: **उद्यानं** शोभते।
बाल: **पुष्पान्** त्रोटयति।	बाल: **पुष्पाणि** त्रोटयति।
लोभं न करणीय:।	**लोभ:** न करणीय:।
किं तव पार्श्वे **धन:** न अस्ति?	किं तव पार्श्वे **धनं** न अस्ति?
भगवान् एव मम **शरण:**।	भगवान् एव मम **शरणम्**।
अविवेक: परमापदां **पद:**।	अविवेक: परमापदां **पदम्**।
चित्त: धावति।	**चित्तं** धावति।
व्याधि: **भयंकरा** अस्ति।	व्याधि: **भयंकर:** अस्ति।
धर्म: **आचरणीयम्**।	धर्म: **आचरणीय:**।
वयं **दुग्ध:** पिबेम।	वयं **दुग्धं** पिबेम।
नद्यां **जल:** नास्ति।	नद्यां **जलं** नास्ति।
मेघम् आकाशे गर्जति।	**मेघ:** आकाशे गर्जति।
पवनम् वेगेन वहति।	**पवन:** वेगेन वहति।
सहस्त्रा: जना: धावन्ति।	**सहस्त्रं** जना: धावन्ति।
गुणवान् जन: **प्रीतिपात्र:** भवति।	गुणवान् जन: **प्रीतिपात्रं** भवति।
पय: **मधुर:** भवति।	पय: **मधुरं** भवति।
गोपालो मम **स्नेहपात्र:**।	गोपालो मम **स्नेहपात्रम्**।
शीतल: वारि सर्वस्मै रोचते।	**शीतलं** वारि सर्वस्मै रोचते।
इयं कन्या **गुणवान्** अस्ति।	इयं कन्या **गुणवती** अस्ति।
सीता रामस्य **प्रियम्** आसीत्।	सीता रामस्य **प्रिया** आसीत्।

IV. गणना सम्बन्धी अशुद्धियाँ

संस्कृत भाषा में एक से लेकर चार तक तीनों लिङ्गों के रूप अलग-अलग होते हैं। अत: कर्त्ता के लिङ्ग के अनुसार ही इन शब्दों का प्रयोग होगा; यथा—

एक:	एका	एकम्	द्वौ	द्वे	द्वे
त्रय:	तिस्त्र:	त्रीणि	चत्वार:	चतस्त्र:	चत्वारि

उदाहरण—

अशुद्ध वाक्य	शुद्ध वाक्य
एकम् बालक: पठति।	**एक:** बालक: पठति।
एक: बालिका पठति।	**एका** बालिका पठति।

एका फलं पतति।	**एकं** फलं पतति।
द्वे बालकौ तत्र गच्छतः।	**द्वौ** बालकौ तत्र गच्छतः।
मह्यं **त्रीणिः** फलानि यच्छ।	मह्यं **त्रीणि** फलानि यच्छ।
त्रयः नार्यः मार्गे गच्छन्ति।	**तिस्रः** नार्यः मार्गे गच्छन्ति।
राज्ञः **चत्वारि** पुत्राः सन्ति।	राज्ञः **चत्वारः** पुत्राः सन्ति।
वृक्षे **चत्वारः** फलानि सन्ति।	वृक्षे **चत्वारि** फलानि सन्ति।
त्रिषु छात्रासु रमा योग्या।	**तिसृषु** छात्रासु रमा योग्या।
त्रीणि बालिकाः पुस्तकं पठन्ति।	**तिस्रः** बालिकाः पुस्तकं पठन्ति।
त्रयः फलानि मधुराणि सन्ति।	**त्रीणि** फलानि मधुराणि सन्ति।
चत्वारः पुष्पाणि वृक्षात् पतन्ति।	**चत्वारि** पुष्पाणि वृक्षात् पतन्ति।

V. विशेष्य-विशेषण सम्बन्धी अशुद्धियाँ

संस्कृत वाक्य में विशेष्य जिस लिङ्ग व वचन का होता है, उसी लिङ्ग व वचन का विशेषण होता है; अर्थात् विशेष्य के लिङ्ग व वचन के अनुसार विशेषण का प्रयोग करना चाहिए। यथा—उद्याने **सुन्दराः पुष्पाणि** सन्ति। यह वाक्य अशुद्ध है।

उपर्युक्त वाक्य में 'पुष्प' शब्द का विशेषण 'सुन्दर' है, लेकिन 'पुष्प' शब्द नपुंसकलिङ्ग का रूप है और 'सुन्दर' शब्द पुल्लिङ्ग का रूप है। अतः वाक्य को शुद्ध करने के लिए विशेषण का भी लिङ्ग व वचन विशेष्य के लिङ्ग व वचन के अनुसार होना चाहिए; अर्थात् उपर्युक्त वाक्य इस प्रकार होना चाहिए—उद्याने **सुन्दराणि पुष्पाणि** सन्ति।

उदाहरण—

अशुद्ध वाक्य	शुद्ध वाक्य
सर्वाः बालकाः गमिष्यन्ति।	**सर्वे** बालकाः गमिष्यन्ति।
इमे फलानि **मधुराः** सन्ति।	इमानि फलानि **मधुराणि** सन्ति।
सुशीला मम **घनिष्ठा मित्रा** अस्ति।	सुशीला मम **घनिष्ठं मित्रम्** अस्ति।
इमे छात्रौ पठतः।	**इमौ** छात्रौ पठतः।
अस्य बालिकायाः किं नाम अस्ति?	**अस्याः** बालिकायाः किं नाम अस्ति?
स **सुन्दरं** फलानि खादति।	सः **सुन्दराणि** फलानि खादति।
वस्त्राणि **सुन्दरं** सन्ति।	वस्त्राणि **सुन्दराणि** सन्ति।
तस्मिन् निशायां वृष्टिः अभवत्।	**तस्यां** निशायां वृष्टिः अभवत्।
इयं पुस्तकं कस्य अस्ति?	**इदं** पुस्तकं कस्य अस्ति?
सर्वाः बालकाः हसन्ति।	**सर्वे** बालकाः हसन्ति।
इदं पत्रं **कस्य** बालिकायाः अस्ति?	इदं पत्रं **कस्याः** बालिकायाः अस्ति?
ततः **एकः** वृद्धशृंगालेन चिन्तितम्।	ततः **एकेन** वृद्धशृंगालेन चिन्तितम्।
एताः देवस्य पुस्तकानि सन्ति।	**एतानि** देवस्य पुस्तकानि सन्ति।
इदं **रमणीयः** स्थानमस्ति।	इदं **रमणीयं** स्थानमस्ति।
तत् अश्वः कस्य अस्ति?	**सः** अश्वः कस्य अस्ति?
सर्वाणि महिलाः पुत्रान् इच्छन्ति।	सर्वाः **महिलाः** पुत्रान् इच्छन्ति।

अशुद्ध वाक्य	शुद्ध वाक्य
द्वारे **कानि** जनाः सन्ति?	द्वारे **के** जनाः सन्ति?
योग्याः मित्राणि हसन्ति।	**योग्यानि** मित्राणि हसन्ति।
तस्य कलत्रं **गुणवान्** अस्ति।	तस्य कलत्रं **गुणवद्** अस्ति। ('कलत्र' शब्द सदा नपुंसकलिङ्ग में होता है। अतः इसका विशेषण भी नपुंसकलिङ्ग में होना चाहिए।)

VI. पुरुष सम्बन्धी अशुद्धियाँ

कर्तृवाच्य में तिङन्त क्रिया का पुरुष तथा वचन कर्त्ता के पुरुष तथा वचन के अनुसार होता है; यथा—***सः पुस्तकं पठसि।*** प्रस्तुत वाक्य में कर्त्ता प्रथम पुरुष एकवचन का है और क्रिया मध्यम पुरुष एकवचन की है, जिसके कारण यह वाक्य अशुद्ध है। इसका शुद्ध रूप होगा—***सः पुस्तकं पठति।***

	एकवचन	*द्विवचन*	*बहुवचन*
प्रथम पुरुष	सः/सा/तत्	तौ/ते/ते	ते/ताः/तानि
मध्यम पुरुष	त्वम्	युवाम्	यूयम्
उत्तम पुरुष	अहम्	आवाम्	वयम्

(अस्मद् (मैं) और युष्मद् (तुम) शब्दों को छोड़कर अन्य सभी कर्त्ता सभी लिंगों के संज्ञा अथवा सर्वनाम प्रथम पुरुष में ही प्रयुक्त होते हैं।)

कुछ अन्य उदाहरण निम्नलिखित हैं—

अशुद्ध वाक्य	**शुद्ध वाक्य**	
सः फलं **खादसि**।	सः फलं **खादति**।	
तौ चित्रं **पश्यति**।	तौ चित्रं **पश्यतः**।	
ते फलानि **खादथ**।	ते फलानि **खादन्ति**।	
त्वम् मम मित्रम् **अस्ति**।	त्वम् मम मित्रम् **असि**।	
युवाम् गृहं **गच्छन्ति**।	युवाम् गृहं **गच्छथः**।	
यूयम् अनृतं **त्यजतः**।	यूयम् अनृतं **त्यजथ**।	
अहम् दुग्धं **पिबति**।	अहम् दुग्धं **पिबामि**।	
आवाम् **पचतः**।	आवाम् **पचावः**।	
वयम् ग्रामात् **आगच्छति**।	वयम् ग्रामात् **आगच्छामः**।	
सा कुत्र **वसामि**?	सा कुत्र **वसति**?	स्त्रीलिङ्ग रूप
ते भोजनं **पचन्ति**। (कर्त्ता स्त्रीलिङ्गे)	ते भोजनं **पचतः**।	स्त्रीलिङ्ग रूप
ताः सत्यं **वदसि**।	ताः सत्यं **वदन्ति**।	स्त्रीलिङ्ग रूप

विशेष— 'भवान्' आदि पदों के साथ प्रथम पुरुष की क्रिया लगती है।

भवान् कुत्र **पठसि**?	भवान् कुत्र **पठति**?	
भवन्तौ **नमन्ति**।	भवन्तौ **नमतः**।	
भवन्तः **तिष्ठतः**।	भवन्तः **तिष्ठन्ति**।	
भवती गुरोः पुस्तकं **याचसि**।	भवती गुरोः पुस्तकं **याचति**।	स्त्रीलिङ्ग रूप
भवत्यौ कुत्र **वसथः**?	भवत्यौ कुत्र **वसतः**?	स्त्रीलिङ्ग रूप
भवत्यः **स्मरामि**।	भवत्यः **स्मरन्ति**।	स्त्रीलिङ्ग रूप

VII. लकार सम्बन्धी अशुद्धियाँ

वाक्य बनाते समय लकार सम्बन्धी अशुद्धियों का ध्यान रखना चाहिए। किस धातु का किस लकार में किस तरह रूप चलता है इस बात का ध्यान रखना आवश्यक है। धातुओं के आत्मनेपद और परस्मैपद रूपों का ध्यान आवश्यक है।

उदाहरण—

अशुद्ध वाक्य	शुद्ध वाक्य
सेवकः नृपम् **सेवति**।	सेवकः नृपम् **सेवते**।
सः **लभति**।	सः **लभते**।
वयम् देवाः **भूमः**।	वयम् देवाः **भवामः**।
रामः रावणम् **हति**।	रामः रावणं **हन्ति**।
यत्रः नार्यः पूज्यते।	यत्र नार्यः पूज्यन्ते।
तत्र देवताः **रमति**।	तत्र देवताः **रमन्ते**।
वयम् श्वः **अगच्छाम**।	वयम् श्वः **गमिष्यामः**।
अहम् ह्यः तत्र **अस्मि**।	अहम् ह्यः तत्र **आसम्**।
माता भोजनं **पचिष्यते**।	माता भोजनं **पक्ष्यति**।
त्वम् पुष्पं कथं **जिघ्रस्यसि**?	त्वम् पुष्पं कथं **घ्रास्यसि**?
मुनयः आश्रमे **यजिष्यन्ति**।	मुनयः आश्रमे **यक्ष्यन्ति**।
तत्र मुनयः न **तिष्ठिष्यन्ति**।	तत्र मुनयः न **स्थास्यन्ति**।
छात्राः पुस्तकानि न **नेशिष्यतः**।	छात्राः पुस्तकानि न **नेष्यन्ति**।
पुत्राः मातरं न **सेविष्यन्ति**।	पुत्राः मातरं न **सेविष्यन्ते**।
मह्यम् मोदकानि न **रोचिष्यन्ति**।	मह्यम् मोदकानि न **रोचिष्यन्ते**।
अहम् तुभ्यं वस्त्रं न **यच्छिष्यामि**।	अहम् तुभ्यं वस्त्रं न **दास्यामि**।
माला कमलानि **लभिष्यति**।	माला कमलानि **लप्स्यते**।
स जलं न **पिबिस्यति**।	सः जलं न **पास्यति**।
बालकाः चलचित्रं **दर्शिष्यन्ति**।	बालकाः चलचित्रं **द्रक्ष्यन्ति**।
नार्यः विद्यालयं **गच्छिष्यन्ति**।	नार्यः विद्यालयं **गमिष्यन्ति**।
रमा नगरे एव **वसिष्यति**।	रमा नगरे एव **वत्स्यति**।

अभ्यासः

1. प्रदत्तेषु उत्तरेषु यत् उत्तरम् शुद्धम् अस्ति तत् चीयताम्।

(दिए गए उत्तरों में से जो उत्तर शुद्ध है उसे चुनिए। Choose the appropriate answer from the options given below.)

1. **शुद्धम्** पवनः वहति।
   (क) शुद्धा (ख) शुद्धः (ग) शुद्धे (घ) शुद्धम्
2. त्वम् मम **मित्रः** असि।
   (क) मित्रम् (ख) मित्रे (ग) मित्राणि (घ) मित्रेण

3. भवान् किम् **खादसि**?

(क) खादथः (ख) खादामि (ग) खादति (घ) खादन्ति

4. तौ किम् **लिखन्ति**?

(क) लिखति (ख) लिखतः (ग) लिखामि (घ) लिखथः

5. वयम् गुरून् **नमामि**।

(क) नमथः (ख) नमावः (ग) नमन्ति (घ) नमामः

6. **सः** गृहं गच्छामि।

(क) अहम् (ख) त्वम् (ग) सा (घ) वयम्

7. कक्षायां **त्रीणि** बालकाः सन्ति।

(क) तिस्रः (ख) त्रयम् (ग) त्रयः (घ) त्रि

8. **लोभं** न कर्तव्यः।

(क) लोभः (ख) लोभौ (ग) लोभान् (घ) लोभा

9. छात्राः विद्यालयं **गच्छति**।

(क) गच्छति (ख) गच्छतः (ग) गच्छसि (घ) गच्छन्ति

10. त्वम् पुस्तकं **पठामि**।

(क) पठति (ख) पठसि (ग) पठावः (घ) पठथः

11. **गुरवः** छात्रेभ्यः विद्यां ददाति।

(क) गुरुः (ख) गुरुम् (ग) गुरुणा (घ) गुरु

12. **इमे** छात्रौ पठतः।

(क) इमाः (ख) इमानि (ग) इमौ (घ) इमम्

13. **अस्य** बालिकायाः गृहं कुत्रास्ति?

(क) अनेन (ख) अस्याः (ग) अस्यै (घ) अस्याम्

14. धर्मः **आचरणीयम्**।

(क) आचरणीयः (ख) आचरणीया (ग) आचरणीयौ (घ) आचरणीये

15. **वृक्षः** परोपकाराय फलन्ति।

(क) वृक्षान् (ख) वृक्षम् (ग) वृक्षौ (घ) वृक्षाः

16. अहम् पुस्तकं **पठति**।

(क) पठसि (ख) पठावः (ग) पठामि (घ) पठथः

17. ते बालकाः पुस्तकं **पठतः**।

(क) पठथः (ख) पठावः (ग) पठन्ति (घ) पठामः

18. यः सत्यं भाषते सः सुखं **लभति**।

(क) लभसि (ख) लभते (ग) लप्स्यते (घ) लभ्यते

19. वृक्षे **चत्वारि** खगाः सन्ति।

(क) चतुरः (ख) चत्वारि (ग) चत्वारः (घ) चतस्रः

20. रामः विद्यालयं **गच्छसि**।

(क) गच्छति (ख) गच्छामि (ग) गच्छानि (घ) गच्छथः

21. अहम् शास्त्रं **पठामः**।

(क) पठसि (ख) पठामि (ग) पठति (घ) पठावः

22. सत्यं **कथयितव्यः**।

(क) कथयितव्यम् (ख) कथयितव्या (ग) कथयितव्यति (घ) कथितव्यम्

23. धर्माचरणेन सुखं **लभति**।

(क) लभसि (ख) लभते (ग) लभ्यते (घ) लभसे

24. उद्याने **सुन्दराः** पुष्पाणि सन्ति।

(क) सुन्दरम् (ख) सुन्दरः (ग) सुन्दराणि (घ) सुन्दरे

25. धनं सुखाय **भवथः**।

(क) भूयते (ख) भवति (ग) भवसि (घ) भवतः

26. रामः मम **मित्रः** अस्ति।

(क) मित्रे (ख) मित्रा (ग) मित्रम् (घ) मित्रौ

27. क्रोधः न **कर्तव्यम्**।

(क) कर्तव्यः (ख) कर्तव्या (ग) कर्तव्ये (घ) कर्तव्याः

28. इदानीं त्वम् किम् **कुर्वन्ति**?

(क) करोमि (ख) कुर्मः (ग) करोषि (घ) कुरुथः

29. सा मम **घनिष्ठा मित्रा** अस्ति।

(क) घनिष्ठं मित्रं (ख) घनिष्ठः मित्रः (ग) घनिष्ठौ मित्रौ (घ) घनिष्ठे मित्रे

30. सः **दूरदर्शनः** पश्यति।

(क) दूरदर्शनम् (ख) दूरदर्शने (ग) दूरदर्शनौ (घ) दूरदर्शना

31. **एकः** बालिका खेलति।

(क) एकस्य (ख) एकया (ग) एकम् (घ) एका

32. यूयम् चलचित्रम् **पश्यन्ति**।

(क) पश्यामः (ख) पश्यथ (ग) पश्यन्ति (घ) पश्यथः

33. अधुना आवाम् विद्यालयं **चलतः**।

(क) चलथः (ख) चलावः (ग) चलन्ति (घ) चलामः

34. सः किम् **यच्छिष्यति**?

(क) दास्यति (ख) दास्यन्ति (ग) दास्यावः (घ) यच्छिष्यतः

35. तौ लेखं **लिखति**।

(क) लिखावः (ख) लिखथः (ग) लिखतः (घ) लिखथ

36. छात्राः दुग्धम् न **पास्यथ**।

(क) पाश्यामः (ख) पास्यथः (ग) पास्यन्ति (घ) पास्यति

37. वृक्षात् फलानि **पतति**।

(क) पतन्ति (ख) पतत: (ग) पतामि (घ) पतथ:

38. **एकम्** बालक: पठति।

(क) एका (ख) एक: (ग) एकेन (घ) एकाम्

39. फलानि **त्रय:** सन्ति।

(क) तिस्र: (ख) त्रीणि (ग) त्रि (घ) त्रया:

40. **बालिका:** विद्यालयं गच्छति।

(क) बालिके (ख) बालिका (ग) बालिकाम् (घ) बालिकौ

41. किम् अहम् अपि तत्र **चलिष्यति**?

(क) चलिष्यसि (ख) चलिष्यामि (ग) चलिष्यन्ति (घ) चलिष्यथ:

42. **स:** रमा अस्ति।

(क) सा (ख) तत् (ग) ता: (घ) ते

43. त्वया सह तव पिता अपि **गच्छन्ति**।

(क) गच्छसि (ख) गच्छामि (ग) गच्छथ (घ) गच्छति

44. किम् त्वम् तत्र श्व: **गच्छति**?

(क) गमिष्यति (ख) गमिष्यन्ति (ग) गमिष्यसि (घ) गमिष्यथ

45. स: अपि जलं **पास्यसि**।

(क) पास्यति (ख) पास्यत: (ग) पास्यथ: (घ) पास्यन्ति

46. कुतुबमीनारे वयम् बहून् **जना:** अपश्याम।

(क) जनान् (ख) जनै: (ग) जन: (घ) जनम्

47. तेषु **अनेका:** उपरि गच्छन्ति स्म।

(क) अनेकान् (ख) अनेके (ग) अनेक: (घ) अनेकेन

48. वयम् एकस्य छायायुक्तस्य वृक्षस्य अध: भोजनं **अकुर्वन्**।

(क) अकरवम् (ख) अकरवाव (ग) अकरवाम (घ) अकरो:

49. **माम्** कुतुबमीनार: अतीव अरोचत।

(क) मम (ख) मत् (ग) मया (घ) मह्यम्

50. अहम् पत्रवाहक: **अस्ति**।

(क) असि (ख) अस्मि (ग) स्थ (घ) स्त:

2. वाक्येषु स्थूलपदानि शुद्धानि कृत्वा वाक्यनि पुन: लिखत–

(निम्न वाक्यों में मोटे शब्दों को शुद्ध करके वाक्य फिर से लिखिए। Correct the bold words in the following sentences.)

1. जनेभ्य: प्रतिदिनम् **आगता:** पत्राणि वितरामि।
2. ते पत्रेषु **साक्षात्कारपत्र:**, परीक्षाफलं, नियुक्तिपत्रम् अपि आप्नुवन्ति।
3. अहम् **स्वकर्मं** सदा निष्ठया करोमि।
4. ता: बालिका: **गृहस्य** बहि: क्रीडन्ति।
5. वयम् सर्वे प्रात: उद्यानं **गच्छन्ति**।

6. तत्र **अनेकाः** पुष्पाणि भवन्ति।
7. पुष्पैः वायुः **सुरभिताः** भवति।
8. केचन **जनः** तत्र व्यायामम् अपि कुर्वन्ति।
9. एकस्य श्रेष्ठिनः कोषे रत्नानि दृष्ट्वा अभ्यागतः संन्यासी अवदत्—भोः! धनस्य **उपयोगाः** जनहिताय भवेत्।
10. भवान् निर्धनेभ्यः धनं **यच्छन्तु,** अशिक्षितानां कृते।
11. **अनेकानि** विद्यालयान् चालय येन।
12. सर्वे जनाः **शिक्षितः** भवेयुः।
13. एकस्मिन् ग्रामे रामः च श्यामः च द्वे **मित्रौ** आस्ताम्।
14. तयोः रामः बहूनां दीनानां सहायतां **कुर्वन्ति स्म**।
15. श्यामः च **तस्य** सह सहयोगं करोति स्म।
16. तयोः **अपूर्वं** मैत्रीं दृष्ट्वा जनाः कथयन्ति स्म—अहो धन्यौ एतौ सुहृदौ।
17. वयम् नित्यम् अग्रजानां चरणौ **स्पृशन्ति**।
18. तेषाम् च आशीर्वादाः अस्मान् **रक्षति**।
19. ये **शिष्यौ** गुरुजनानां चरणौ स्पृशन्ति।
20. तेषाम् आयुः **वर्धन्ते**।
21. अहम् प्रतिदिनं मातापितरौ **प्रणमति**।
22. तौ च **माम्** आशीर्वादं यच्छतः।
23. भवान् सुखी **भवन्तु**।
24. सर्वेषां **दीनजनस्य** सेवां करोतु इति।
25. रात्रौ सर्वे निद्रामग्नाः **आसीत्**।
26. **एकं** शब्दः श्रुतः ढम्ढम् इति। कश्चित् चौरः भवेत् इति।
27. वयम् **भीतः** परन्तु वस्तुतः पाकशालायाम्।
28. **एकः** बिडाली पात्रम् अपातयत्।
29. वयम् प्रतिदिनं भ्रमणाय **गच्छन्ति**।
30. उद्याने **अनेकाः** जनाः व्यायामं कुर्वन्ति।
31. मम **मित्रः** प्रतिदिनं-
32. **रुग्णान्** तत्र निश्शुल्कम् औषधं प्रयच्छति।
33. ताः बालिकाः कुत्र **गच्छति**?
34. अहम् अपि पत्रं **लिखसि**।
35. किम् यूयम् श्वः तत्र **पठथ**?
36. सा **बालः** समाचारपत्रं पठति।
37. ते अत्र वृक्षसेचनम् **अभिनयति**।
38. **ताः** च नाटकस्य कथां शृणुतः।
39. निदेशकः पूर्वमेव मञ्चस्य निर्माणम् **अकरोः**।
40. वयम् दर्शकाः/द्रष्टारः **भविष्यामि**।

41. वृक्षे **चतस्रः** फलानि सन्ति।

42. **द्वे** बालकौ पठतः।

43. वयम् श्वः प्रदर्शनीं **गच्छामः**।

44. यूयम् तस्मै फलानि **यच्छिष्यथ**।

45. सा कन्या **आयुष्मान्** भवतु।

46. छात्रः **श्वः** स्वपाठम् अपठत्।

3. विकल्पेभ्यः शुद्धम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानानि सम्पूरयत।

(विकल्पों से शुद्ध उत्तर चुनकर खाली स्थान भरें। **Fill in the blanks by correct words whoose given below.**)

1. एकः पथिकः ह्यः नगरम् .... ।

 (क) गच्छन्ति (ख) गमिष्यति (ग) अगच्छत् (घ) गच्छतु

2. तत्र सः बहूनि .... दृष्ट्वा चकितः जातः।

 (क) भवनानि (ख) भवनं (ग) भवनान् (घ) भवनः

3. तस्य .... अपि तत्र तेन सह गतवान्। सः अवदत् –

 (क) मित्राणि (ख) मित्रम् (ग) मित्रे (घ) मित्रेण

4. अहो विडम्बना! नगरेषु एकतः धनप्रदर्शनम् अस्ति अपरतः नग्नाः दरिद्राः क्षुधया पीडिताः च .... ।

 (क) स्थः (ख) अस्मि (ग) सन्ति (घ) स्मः

5. अहम् एकः पत्रवाहकः .... ।

 (क) अस्मि (ख) असि (ग) सन्ति (घ) स्मः

6. जनेभ्यः प्रतिदिनम् .... पत्राणि वितरामि।

 (क) आगतान् (ख) आगता (ग) आगतानि (घ) आगताः

7. ते पत्राणि प्राप्य न केवलं निजवृत्तानि ....;

 (क) अवागच्छत् (ख) अवगच्छन्ति (ग) अवागच्छः (घ) अवागच्छतम्

8. अपितु साक्षात्कारपत्रम्, नियुक्तिपत्रं, परीक्षाफलम् अपि .... ।

 (क) प्राप्तुवन् (ख) प्राप्नुताम् (ग) प्राप्नोत् (घ) प्राप्नुवन्ति

9. अहम् स्वकर्म सदा निष्ठया .... ।

 (क) करोमि (ख) करोति (ग) करोषि (घ) कुर्वन्ति

10. जन्त्वागारे बहवः .... आसन्।

 (क) सिंहः (ख) सिंहम् (ग) सिंहाः (घ) सिंहान्

11. तत्र .... अपि वृक्षात् वृक्षं कूर्दन्ते स्म।

 (क) वानरं (ख) वानरान् (ग) वानरैः (घ) वानराः

12. एक: दुष्ट: बालक: .... वानरान् अताडयत्।

(क) पाषाण-खण्डै: (ख) पाषाण-खण्डेभ्य: (ग) पाषाण-खण्डा: (घ) पाषाण-खण्ड:

13. तदैव तत्र रक्षक: आगत्य अवदत्—भो:! एतेषु अपि प्राणा: सन्ति अत: त्वम् एतान् मा ....।

(क) ताडय (ख) ताडयत (ग) ताडयतु (घ) ताडयानि

14. अहम् .... पञ्चाशत् वर्षीया महिला अस्मि।

(क) एकम् (ख) एकाम् (ग) एक: (घ) एका

15. अहम् किञ्चित् संस्कृतम् ....।

(क) अवगच्छामि (ख) अवगच्छति (ग) अवगच्छसि (घ) अवगच्छन्ति

16. इदानीं यदा .... अपि संस्कृतभाषां वदन्ति।

(क) बाल: (ख) बालम् (ग) बाला: (घ) बालै:

17. तदा अहम् अति .... भवामि।

(क) प्रसन्न: (ख) प्रसन्ना (ग) प्रसन्नं (घ) प्रसन्ना:

18. **राधिका**—अयि .... अद्य मम विद्यालये वार्षिकोत्सव: अस्ति।

(क) लता: ! (ख) लते! (ग) लताम्! (घ) लता!

19. अत: अहम् .... सह विद्यालयं गमिष्यामि।

(क) स्वपितु: (ख) स्वपित्रा (ग) स्वपित: (घ) स्वपिता

20. **लता**—राधिके! किम् तत्र तव .... अपि भविष्यन्ति?

(क) मित्रम् (ख) मित्रा: (ग) मित्राणि (घ) मित्रै:

21. **राधिका**—आम्। तत्र अहम् पुरस्कारम् अपि ....।

(क) लप्स्यते (ख) लप्स्यन्ते (ग) लप्स्यते (घ) लप्स्ये

4. कोष्ठकेषु प्रदत्तानाम् मूल पदानाम्/धातूनाम् उचितानि पदानि निर्मित्य वाक्यपूर्तिं कुरुत–
(कोष्ठक में दिए गए मूल पदों/धातुओं के उचित पद बनाकर वाक्यों की पूर्ति कीजिए।)

1. **लता**—शोभनम्, प्रतीक्षस्व तावत्। सज्जीभूय अहम् अपि ....। (आ + गम्)
2. जन्तुशालायाम् .... पशव: वसन्ति। (अनेक)
3. .... सह मृगा: चरन्ति। (मृग)
4. धूर्ता: बालका: .... वानरान् ताडयन्ति। (पाषाणखण्ड)
5. केचन बालका: खगेभ्य: चणकान् ....। (दा-लट्लकार:)
6. अद्य पर्यावरणदिवस: ....। (अस्-लट्लकार:)
7. अत: '...................... न छेत्स्याम:' इति प्रतिज्ञा सर्वै: छात्रै: कृता। (वृक्ष)

8. प्लास्टिकस्यूतानां बहिष्कारार्थम् अपि ते सङ्कल्पं .... कृतवन्तः। (तत्)

9. 'अवकरः जले न क्षेप्तव्यः' इत्यादि घोषणां ते .... । (कृ + क्तवतु)

10. .... मम विद्यालयः अस्ति। (एतत्)

11. .... विद्यालये पञ्चाशत् अध्यापकाः अध्यापिकाः च पाठयन्ति। (इदम्)

12. किम् .... पार्श्वे संगणकयन्त्रम् अस्ति? (युष्मद्)

13. अद्यत्वे वयम् सर्वाणि कार्याणि संगणकयन्त्रेण एव .... । (कृ-लट्लकारः)

14. .... बालकः भोजनं खादति। (तत्)

15. त्वया सह के .... ? (गम्-लट्लकारः)

16. किम् सा श्वः .... ? (आ + गम्)

17. किम् इदं फलं त्वम् अपि .... ? (खाद्-लृट्लकारः)

18. .... एका योग्या बालिका अस्ति। (तत्)

19. मया सह मम .... अपि गच्छन्ति। (मित्र)

20. किम् त्वम् अपि .... ? (पठ्-लृट्लकारः)

21. सः अपि फलानि .... । (खाद्-लृट्लकारः)

''व्याकरणवीथिः'' पुस्तकात्

1. कोष्ठकेषु मूलशब्दाः प्रदत्ताः। तेषु उचितविभक्तीः योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(*i*) बालकाः .... पृच्छन्ति। (अम्बा)

(*ii*) नास्ति .... समः शत्रुः। (क्रोध)

(*iii*) .... भीतः बालकः क्रन्दति। (चौर)

(*iv*) शिष्याः .... विद्यां गृह्णन्ति। (गुरु)

(*v*) अहम् .... प्राक् आगमिष्यामि। (अध्यापक)

(*vi*) अस्माकम् बालिकाः .... कुशलाः सन्ति। (गायन)

(*vii*) माता .... स्निह्यति। (शिशु)

(*viii*) .... क्रोधः जायते। (काम)

(*ix*) .... नमः। (सरस्वती)

(*x*) अलम् ....। (विवाद)

(*xi*) भिक्षुकः .... याचते। (भिक्षा)

(*xii*) धिक् देशस्य ....। (शत्रु)

(*xiii*) वीरः .... न विरमति। (धर्मयुद्ध)

(*xiv*) दुर्योधन .... जुगुप्सति स्म। (पाण्डव)

(*xv*) .... अर्जुनः श्रेष्ठः धनुर्धरः। (भ्रातृ)

(*xvi*) पितरौ .... सर्वस्वं यच्छतः। (अस्मद्)

(*xvii*) किम् .... एतत् गीतं रोचते? (युष्मद्)

(*xviii*) .... परितः वायुमण्डलम् अस्ति। (पृथ्वी)

(*xix*) .... बहिः छात्राः कोलाहलं कुर्वन्ति? (कक्षा)

(*xx*) अहम् .... पूर्वं .... वन्दे। (शयन, ईश्वर)

(*xxi*) परिश्रमिणः .... स्पृह्यन्ति। (सफलता)

(*xxii*) वाल्मीकिः .... रचयिता? (रामायणम्)

(*xxiii*) .... विभाति सरः। (पंकज)

उत्तराणि– (*i*) अम्बाम् (*ii*) क्रोधेन (*iii*) चौरात् (*iv*) गुरोः (*v*) अध्यापकात् (*vi*) गायने (*vii*) शिशौ (*viii*) कामात् (*ix*) सरस्वत्यै (*x*) विवादेन (*xi*) भिक्षाम् (*xii*) शत्रुम्/शत्रून (*xiii*) धर्मयुद्धात् (*xiv*) पाण्डवेभ्यः (*xv*) भ्रातृषु (*xvi*) अस्मभ्यम् (*xvii*) तुभ्यम् (*xviii*) पृथ्वीम् (*xix*) कक्षायाः (*xx*) शयनात, ईश्वरं (*xxi*) सफलतायै (*xxii*) रामायणस्य (*xxiii*) पंकजैः

2. कोष्ठकेभ्यः शुद्धम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत–

(*i*) .... सह सीता वनम् अगच्छत्। (रामस्य/रामेण)

(*ii*) माता .... स्निह्यति। (माम्/मयि)

(*iii*) .... मोदकं रोचते। (मोहनम्/मोहनाय)

(iv) सः .... धनं ददाति। (रमेशम्/रमेशाय)

(*v*) .... पत्राणि पतन्ति। (वृक्षेण/वृक्षात्)

(*vi*) अध्यापिका .... पुस्तकं यच्छति। (सुलेखाम्/सुलेखायै)

(*vii*) .... परितः वृक्षाः सन्ति। (विद्यालयम्/विद्यालयस्य)

(*viii*) .... नमः। (गुरवे/गुरुम्)

उत्तराणि– (*i*) रामेण (*ii*) मयि (*iii*) मोहनाय (*iv*) रमेशाय (*v*) वृक्षात् (*vi*) सुलेखायै (*vii*) विद्यालयम् (*viii*) गुरवे

3. उचितविभक्तिप्रयोगं कृत्वा अधोलिखितपदानां सहायतया वाक्यरचनां कुरुत–

(*i*) समम्	(*ii*) धिक्
(*iii*) उभयतः	(*iv*) विना
(*v*) अन्धः	(*vi*) बहिः
(*vii*) प्रवीणः	(*viii*) अलम्
(*ix*) बिभेति	(*x*) श्रेष्ठः

उत्तराणि– (*i*) सः मात्रा समम् विद्यालयं गच्छति। (*ii*) धिक् दुष्टम्।
(*iii*) गृहस्य उभयतः मार्गौ स्तः। (*iv*) ईश्वरं विना कः माम् उद्धरिष्यति।
(*v*) सः नेत्राभ्याम् अन्धः अस्ति। (*vi*) गृहात् बहिः कुक्कुरः तिष्ठति।
(*vii*) देवः पठने प्रवीणः अस्ति। (*viii*) अलम् कोलाहलेन।
(*ix*) बालः सिंहात् बिभेति। (*x*) श्रीरामः महापुरुषेषु श्रेष्ठः आसीत्।

4. 'क' स्तम्भे शब्दाः दत्ताः सन्ति 'ख' स्तम्भे च विभक्त्यः। कस्य योगे का विभक्तिः प्रयुज्यते इति योजयित्वा लिखत–

'क'	'ख'
(*i*) 'रुच्' धातु योगे	(क) तृतीया
(*ii*) 'सह' शब्द योगे	(ख) चतुर्थी
(*iii*) 'नमः' शब्द योगे	(ग) पञ्चमी
(*iv*) 'भी' 'त्रा' धातु योगे	(घ) चतुर्थी
(*v*) 'दा' धातु योगे	(ङ) प्रथमा
(*vi*) कर्तृवाच्यस्य कर्त्तरि	(च) तृतीया
(*vii*) कर्मवाच्यस्य कर्त्तरि	(छ) चतुर्थी
(*viii*) 'विना' योगे	(ज) तृतीया
(*ix*) यस्मिन् अङ्गे विकारः भवति तस्मिन्	(झ) द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी
(*x*) कर्मवाच्यस्य कर्मणि	(ञ) प्रथमा

उत्तराणि– (*i*) चतुर्थी (*ii*) तृतीया (*iii*) चतुर्थी (*iv*) पञ्चमी (*v*) चतुर्थी (*vi*) प्रथमा (*vii*) तृतीया (*viii*) द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी (*ix*) तृतीया (*x*) प्रथमा

5. 'स्थूलपदानां' स्थाने शुद्धपदं लिखत–

(*i*) **अध्यापिकायाः** परितः छात्राः सन्ति।
(*ii*) छात्रः **आचार्याय** प्रश्नम् पृच्छति।
(*iii*) सीता **लेखन्याः** लेखं लिखति।
(*iv*) गोपालः **शिवस्य** सह वार्तां करोति।
(*v*) चौराः **आरक्षिणा** बिभ्यति।
(*vi*) **महापुरुषम्** नमः।
(*vii*) **त्वाम्** किम् रोचते?
(*viii*) **कवये** कालिदासः श्रेष्ठः।
(*ix*) सा **गृहकर्मणः** निपुणः।
(*x*) अहम् **रेलयानात्** कालिकातां गमिष्यामि।

उत्तराणि– (*i*) अध्यापिकाम् (*ii*) आचार्यम् (*iii*) लेखन्या (*iv*) शिवेन (*v*) अरक्षिणः (*vi*) महापुरुषाय (*vii*) तुभ्यम् (*viii*) कविषु/कवीनाम् (*ix*) गृहकर्मणि (*x*) रेलयानेन

बोर्ड परीक्षाया: प्रश्ना:

प्रदत्तेषु पदेषु यत् पदं शुद्धम् अस्ति तत् चीयताम्।

(दिए गए पदों में से जो पद शुद्ध है उसे चुनिए। Choose the appropriate word from the options given below.)

1. **तौ तत्र किमर्थं गच्छन्ति?** *[Delhi 2011]*
   (क) गच्छति (ख) गच्छथ: (ग) गच्छत: (घ) गच्छसि
2. **यूयम् कुत्र उपविशसि?** *[All India 2011]*
   (क) उपविशथ (ख) उपविशथ: (ग) उपविशन्ति (घ) उपविशाम:
3. **मम समीपे द्वादश पुस्तक: सन्ति।** *[Delhi 2013, All India 2013]*
   (क) पुस्तका: (ख) पुस्तके (ग) पुस्तकानि (घ) पुस्तकेषु
4. **सर्वेषां दीनजनस्य सेवां करोतु।** *[Delhi 2013]*
   (क) दीनजनयो: (ख) दीनजनानाम् (ग) दीनजनेभ्य: (घ) दीनजनेन
5. **सा बालिका: क्रीडन्ति।** *[All India 2013]*
   (क) ते (ख) ता: (ग) स: (घ) तानि
6. **एते सर्वे मम मित्रम् सन्ति।** *[Delhi 2014]*
   (क) मित्रा: (ख) मित्रे (ग) मित्राणि (घ) मित्र:
7. **भवान् गृहं गच्छन्तु।** *[Delhi 2014]*
   (क) भवन्ता: (ख) भवता: (ग) भवन्त: (घ) भवन्तम्
8. **ता: बालिका रामायणं पठति।** *[All India 2014]*
   (क) ते (ख) स: (ग) सा (घ) तानि
9. **भवान् सुखी भवन्तु।** *[All India 2014]*
   (क) भवताम् (ख) भवतु (ग) भव (घ) भवत
10. **यूयम् गृहं गच्छथ:।** *[Delhi 2015]*
    (क) त्वम् (ख) युवाम् (ग) तौ (घ) ते
11. **वानर: कुत्र कूर्दन्ति?** *[Delhi 2015]*
    (क) कूर्दसि (ख) कूर्दति (ग) कूर्दत: (घ) कूर्दिष्यन्ति
12. **द्वे छात्रे अत्र पठन्ति।** *[All India 2015]*
    (क) पठति (ख) पठत: (ग) पठथ: (घ) पठथ
13. **गायिका: गीतानि गायति।** *[Delhi 2016]*
    (क) गास्यामि (ख) गायसि (ग) अगायत् (घ) गायन्ति
14. **ते बालिका: कदा गमिष्यन्ति?** *[Delhi 2011]*
    (क) ता: (ख) सा (ग) तौ (घ) स:
15. **स: बालिका धावति।** *[All India 2011]*
    (क) बाला (ख) बालिके (ग) बालक: (घ) बालकौ

16. सः <u>बालिका</u> क्रीडति। [*All India 2012, 2016*]

(क) बाला (ख) बालिके (ग) बालकः (घ) बालकौ

17. <u>ते</u> फलानि पतन्ति। [*Delhi 2014*]

(क) ताः (ख) सा (ग) सः (घ) तानि

18. एते मम <u>मित्राः</u> सन्ति। [*All India 2014*]

(क) मित्रे (ख) मित्राणि (ग) मित्रः (घ) मित्रम्

19. अस्मिन् पाठ्यपुस्तके एकादश <u>पाठानि</u> सन्ति। [*All India 2014*]

(क) पाठाः (ख) पाठम् (ग) पाठान् (घ) पाठः

20. तौ <u>महिले</u> गच्छतः। [*Delhi 2015*]

(क) महिलाः (ख) पुरुषौ (ग) पुरुषेभ्यः (घ) पुरुषयोः

21. ते <u>बालिकाः</u> कुत्र गमिष्यन्ति? [*All India 2015*]

(क) बालिके (ख) बाले (ग) बालकाः (घ) बालकौ

22. नद्यां <u>जलः</u> नास्ति। [*Delhi 2016*]

(क) जले (ख) जलस्य (ग) जलम् (घ) जलाय

23. श्यामः तव <u>मित्रः</u> अस्ति। [*Delhi 2016*]

(क) मित्रान् (ख) मित्रेण (ग) मित्रस्य (घ) मित्रम्

24. त्वम् मम <u>मित्रः</u> असि। [*All India 2016*]

(क) मित्रम् (ख) मित्रौ (ग) मित्रा (घ) मित्राः

25. पाठ्यपुस्तके द्वादश <u>पाठानि</u> सन्ति। [*All India 2016*]

(क) पाठे (ख) पाठेषु (ग) पाठाः (घ) पाठान्

26. <u>आवाम्</u> न चलथः। [*Delhi 2011*]

(क) तौ (ख) युवाम् (ग) यूयम् (घ) ताः

27. <u>ताः</u> पाठं पठसि। [*All India 2011*]

(क) ते (ख) त्वम् (ग) युवाम् (घ) यूयम्

28. ताः समाचारपत्रं <u>पठसि</u>। [*All India 2012*]

(क) ते (ख) त्वम् (ग) युवाम् (घ) यूयम्

29. त्वम् कदा नाटकं <u>द्रक्ष्यन्ति</u>? [*All India 2012, 2016*]

(क) द्रक्ष्यामि (ख) पश्याव: (ग) पश्यथः (घ) द्रक्ष्यसि

30. त्वम् मम मित्रम् <u>अस्ति</u>। [*Delhi 2013*]

(क) भवति (ख) अस्मि (ग) स्तः (घ) असि

31. वयम् सर्वे प्रातः उद्यानं <u>गच्छन्ति</u>। [*Delhi 2013*]

(क) गच्छावः (ख) गच्छथ (ग) गच्छामः (घ) गमिष्यामि

32. त्वम् कदा नाटकं द्रक्ष्यामः? [All India 2013]

(क) पश्यथ (ख) द्रक्ष्यन्ति (ग) द्रक्ष्यसि (घ) पश्याव:

33. त्वम् पाठम् अपठत्। [Delhi 2014]

(क) अपठताम् (ख) अपठ: (ग) अपठतम् (घ) अपठत

34. अहम् नाटकं द्रक्ष्यन्ति। [Delhi 2014]

(क) पश्याव: (ख) पश्यसि (ग) द्रक्ष्यामि (घ) द्रक्ष्यति

35. मम समीपे पञ्च फलानि स्थ। [All India 2014]

(क) अस्ति (ख) असि (ग) सन्ति (घ) स्म:

36. वानरा: अकूर्द:। [Delhi 2015]

(क) अकूर्दत् (ख) अकूर्दताम् (ग) अकूर्दन् (घ) कूर्दत

37. अहम् सेवफलं खादति। [Delhi 2015]

(क) आवाम् (ख) वयम् (ग) त्वम् (घ) स:

38. यूयम् व्यर्थं न वदाव:। [All India 2015]

(क) वदथ (ख) वदथ: (ग) वदन्ति (घ) वदाम:

39. आवाम् अस्माकं मित्रै: सह गमिष्यत:। [All India 2015]

(क) युवाम् (ख) यूयम् (ग) त्वम् (घ) तौ

40. अहम् गीतां पठिष्याम:। [Delhi 2016]

(क) पठिष्यामि (ख) पठिष्यति (ग) पठिष्याव: (घ) पठिष्यथ

41. ते अत्र भोजनम् अकुर्व:। [Delhi 2016]

(क) अकरोत् (ख) अकरो: (ग) अकुर्वन् (घ) अकुरुताम्

42. जना: नाटकं श्व: पश्यन्ति। [Delhi 2011]

(क) पश्यन्तु (ख) पश्येयु: (ग) अपश्यन् (घ) द्रक्ष्यन्ति

43. आवाम् ह्य: एव मणिपुरत: आगमिष्याव:। [All India 2011]

(क) आगच्छाव (ख) आगच्छाव: (ग) आगच्छतु (घ) आगच्छेत्

44. वयम् ह्य: विज्ञानं पठिष्याव:। [All India 2012]

(क) अपठाम (ख) अपठाव (ग) अपठ: (घ) पठिष्याम:

45. श्व: भवन्त: कुत्र गच्छथ? [All India 2013]

(क) गमिष्यन्ति (ख) अगच्छन् (ग) गच्छन्ति (घ) गमिष्यथ

46. ह्य: अस्माकं विद्यालये वार्षिकोत्सव: भविष्यति। [Delhi 2014]

(क) अभवत् (ख) अभव: (ग) भवेत् (घ) भविष्यत:

47. ते श्व: वाराणसीम् अगच्छन्। [All India 2014]

(क) अगच्छथ (ख) गमिष्यत: (ग) अगच्छताम् (घ) गमिष्यन्ति

48. वयम् जन्तुशालां ह्य: गमिष्याम:। [Delhi 2015]

(क) गमिष्यामि (ख) अगच्छाम (ग) अगच्छाव (घ) गच्छाम:

49. किम् त्वम् श्वः <u>गच्छसि</u>? [*All India 2015*]

(क) गमिष्यति (ख) अगच्छः (ग) गमिष्यसि (घ) गच्छ

50. अहम् ह्यः <u>गच्छामि</u>। [*All India 2015*]

(क) अगच्छम् (ख) गमिष्यामि (ग) गच्छानि (घ) गच्छेयम्

51. जनाः ह्यः आपणं <u>गमिष्यन्ति</u>। [*Delhi 2016*]

(क) गमिष्यावः (ख) अगच्छन् (ग) गच्छानि (घ) अगच्छताम्

52. <u>वृक्षेण</u> पत्राणि पतन्ति। [*Delhi 2013*]

(क) वृक्षम् (ख) वृक्षात् (ग) वृक्षाय (घ) वृक्षे

53. अस्मिन् पुस्तके पञ्चदश <u>पाठं</u> सन्ति। [*All India 2013*]

(क) पाठानि (ख) पाठे (ग) पाठौ (घ) पाठाः

54. द्वौ वानरौ <u>मनुष्यस्य</u> सह गच्छतः। [*Delhi 2016*]

(क) मनुष्यम् (ख) मनुष्येण (ग) मनुष्यान् (घ) मनुष्यात्

55. अहम् <u>नेत्रयोः</u> पश्यामि। [*All India 2016*]

(क) नेत्रेभ्यः (ख) नेत्रैः (ग) नेत्रेषु (घ) नेत्राभ्याम्

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदम् अशुद्धम् अस्ति। अशुद्धं पदं संशोध्य पुनः लिखत। [*CBSE 2018*]

(*i*) द्वे बालिके विद्यालयं <u>गच्छति</u>।

(*ii*) किम् अहं <u>सर्वे</u> पुस्तकानि आदाय गच्छानि?

(*iii*) विजयः भ्रमणार्थं श्वः न <u>गच्छति</u>।

(*iv*) किम् शकुन्तला अध्ययने <u>रतः</u> अस्ति?

ग अनुप्रयुक्त-व्याकरणस्य विचारबिन्दवः

विषयः — सन्धिः **उपविषयः — स्वरसन्धिः**

- **क्रियाकलापः—1 : शब्दानां प्रकृतिः तेषां निर्माणं महत्त्वञ्च ज्ञात्वा वाक्येषु तेषां सम्यक्तया प्रयोगम् करणम्।**

➢ **उद्देश्यम्**

शुद्धाशुद्ध-शब्दानां ज्ञानं तेषां चिह्नीकरणं संशोधनं च ज्ञात्वा भाषायां प्रावीण्यं प्राप्तुं प्रयासं करणम्।

➢ **मूल्याङ्कनम्**

सन्धिप्रकरणं स्वरसन्धिं वा ज्ञात्वा छात्राः स्वराणां विभिन्नरूपाणि ज्ञास्यन्ते तथा वाक्ये तेषां मेलनं कृत्वा भाषायाः सम्यक्तया उच्चारणं लेखनं च करिष्यन्ति।

➢ **समयः**

दशकला परिमितम् (10 मिनट)

➢ **शिक्षणविधिः**

1. सर्वप्रथमं शिक्षकाः कक्षायाः छात्रान् द्वयोः वर्गयोः विभजन्तु। एकस्यनाम-सन्धिः द्वितीयस्य च नाम विच्छेदः कुर्वन्तु।
2. पुनः प्रथमवर्गस्य छात्रेभ्यः स्वरसन्धियुक्तम् शब्दान् दत्वा क्रमशः तेषां विच्छेदं पृच्छन्तु; यथा—
   हिमालयः, गणेशः, वनोत्सवः, महोदधिः, पञ्चामृतम्, भीष्मादयः, वनौषधिः, लघूत्सवः लघ्वपि, नायिकाम्, नायकः, पवनः, पावनम् इत्यादयः।
3. तत्पश्चात् द्वितीयवर्गस्य 'विच्छेदस्य' छात्रेभ्यः स्वरसन्धेः विच्छेदान् दत्वा तेषां सन्धियुक्तं पदं पृच्छन्तु; यथा—
   जल + आशयः, बाल + आदयः, करुणा + ईशः, देव + ऐश्वर्यम्, जन + एकता, दीप + उत्सवः, रामो + अपि, राम + ओषधिः, पौ + अकः आदयः।
4. पुनः शिक्षकाः स्वरसन्धेः प्रत्येकं भागस्य नाम दत्वा तस्य भागस्य उदाहरणं पृच्छेयुः छात्राश्च तस्य उत्तरं दद्युः।
5. एवमेव विच्छेदं दत्वा छात्रान् सन्धियुक्तं पदं पृच्छेयुः छात्राश्चापि तस्य उत्तरं यच्छेयुः। मध्ये-मध्ये तालिकावादनमपि भवेत् येन छात्राणाम् उत्साहं वर्धयेत्।

➢ **सहायक-साधनानि**

सन्धिपरिचयं पाठनार्थं निम्नसाधनानाम् आवश्यकता भवति; यथा—
श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः तथा सन्धि-विच्छेद-विषयस्य चित्रमयं लेखनम्।

- **गृहकार्यम्**

शिक्षकाः कक्षायाम्, छात्रान्, सन्धिं विच्छेदं वा पाठयित्वा छात्रेभ्यः गृहकार्यमपि दास्यन्ति। गृहकार्यरूपे ते छात्रेभ्यः स्वरसन्धेः दशशब्दाः सन्धेः दश च शब्दाः विच्छेदस्य प्रदास्यन्ति। तत्कार्यं छात्राः परिश्रमेण गृहे करिष्यन्ति।

❑ **कार्यनिरीक्षणं हस्ताक्षरञ्च**

1. छात्रैः कृतं कार्यं कक्षायां शिक्षकाः निरीक्षणं करिष्यन्ति।
2. अशुद्ध कार्ये भवति सति ते छात्रेभ्यः स्वमार्गदर्शनमपि प्रदास्यन्ति।
3. यस्य छात्रस्य कार्यं सन्तोषजनकं शुद्धं वा भविष्यति शिक्षकाः तस्मै साधुवादं प्रदास्यन्ति तालिकावादनञ्च तस्मै कारयिष्यन्ति।
4. तत्पश्चात् छात्राणाम् उत्तरपुस्तिकायां यथास्थानं शिक्षकाः स्वहस्ताक्षरमपि करिष्यति।

❑ **प्रश्नकार्यम् कक्षा-कार्यकलापश्च**

1. शिक्षकाः छात्राणां कार्यं पश्यन्तु तथा मध्ये-मध्ये यथारुचि प्रश्नान् अपि पृच्छन्तु। छात्राः अपि यथामति उत्तराणि प्रदास्यन्ति। अनेन छात्राणां ज्ञानवर्धनं भविष्यति।
2. एवमेव शिक्षकाः छात्रेभ्यः चित्रकर्गदेऽपि सन्धियुक्तपदानां विच्छेदपदानाञ्च रचना कृत्वा आनेतुं कथयन्ति। येन छात्राणाम् उत्साहं वर्धिष्यति।

विषयः — सन्धिः **उपविषयः — व्यञ्जनविसर्गसन्धिः**

❑ **क्रियाकलापः—2 : पदानां प्रकृतिः, निर्माणं स्वरूपञ्च ज्ञात्वा वाक्येषु सम्यकतया तेषां प्रयोगं करणम्।**

➢ **उद्देश्यम्**

शब्दानां पदानाञ्च ज्ञानं तेषां संशोधनं-प्रयोगम् अर्थञ्च ज्ञात्वा वाक्येषु तेषां सम्यक्तया प्रयोगं कृत्वा तस्य शोभां वर्धनम्।

➢ **कौशल-विकास मूल्याङ्कनम् वा**

सन्धि-विच्छेदं वा विना भाषायां सौन्दर्यं न भवति। सन्ध्याः ज्ञानेन जनाः भाषायाः सम्यक्तया ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भवन्ति सदैव च तस्याः उच्चारणं लेखनं च सरलं भवति।

➢ **समयः**

दशकला परिमितम् (10 मिनट)

➢ **सहायक-साधनानि**

सन्ध्याः (सन्धेः) अध्यायनार्थं कक्षायां शिक्षकान् निम्नवस्तुनि अपेक्ष्यन्ते यैः ते सम्यक्तया छात्रान् पाठयितुं समर्थाः भवेयुः। तानि सन्ति—मार्जनी, श्यामपट्टः, सुधाखण्डाः सङ्केतयष्टिः एवं चित्रमयं सन्धिविषयस्य लेखनम् आदयः।

➢ **शिक्षणविधिः**

1. शिक्षकाः छात्रान् प्रथमं चतुर्षु वर्गेषु विभजन्तु; यथा—कालिदासः वर्गः, भासः वर्गः, माघः वर्गः बाणभट्टः वर्गश्च।
2. पुनः तेभ्यः क्रमशः व्यञ्जनसन्धिः, विग्रहः, विसर्गसन्धिः विग्रहः च शब्दान् दत्वा पृथक्, उपस्थापयेयुः; यथा—
   - **कालिदासवर्गाय** — रामं याति, जगदीशः, चञ्चल, सज्जनः, वाङ्मयं आदयः।
   - **भासवर्गाय** — जगत् + ईशः, तत् + शक्तिः, विश्वम् + जयति, एतत् + शक्तम्, तत् + लीनः आदयः।
   - **माघवर्गाय** — रामोगच्छति, शनैश्च, हरिरिच्छति, नमस्ते, नरा हसन्ति आदयः।
   - **बाणभट्टवर्गाय** — सेवकः + तरति, हरिः + इच्छति, बालकाः + च, सः + गच्छति, मुनिः + उवाच आदयः।
3. इत्यादीनि कार्याणि दत्वा शिक्षकाः किञ्चित् कालं विरम्य पुनः तान् प्रश्नान् प्रक्ष्यन्ति; यथा—
   भासवर्गाय प्रश्नमिदं **यत् 'तत् + लीनः'** इत्यस्य सन्धिं कृत्वा कः शब्दः जायते ? छात्राः उत्तरंप्रदास्यन्ति यत्—**'तल्लीनः'**। एवमेव कालिदासवर्गाय **'वाङ्मयं'** पदं कथयित्वा तस्य विच्छेदं पृच्छन्तु। अधुना तद्वर्गस्य छात्राः **'वाक् + मयं'** वदिष्यन्ति।
4. एवमेव छात्राः शिक्षकाणां प्रश्नानामुत्तराणि दास्यन्ति शिक्षकाश्च तेषामुत्साहं वर्धनाय मध्ये-मध्ये छात्राणां प्रशंसां साधुवादं च करिष्यन्ति छात्रान् च तालिकावादनाम प्रोत्साहितान् अपि करिष्यन्ति।

➢ गृहकार्यम्

शिक्षकाः कक्षायां, छात्रेभ्यः व्यञ्जन विसर्ग च सन्ध्योः आधारितान् प्रश्नान् गृहे करणाय दास्यन्ति। ते छात्रेभ्यः दश पदान् व्यञ्जनसन्धेः दश च पदाय् विसर्गसन्धेः प्रदान छात्राणाम् उत्साहवर्धयन्तः गृहात् कृत्वा आनेतुं कथयिष्यन्ति। छात्राश्च तत्कार्यं गृहे करिष्यन्ति अपि।

❑ **कार्यनिरीक्षणम्ः**

1. आगामिदिवसे छात्रैः कृतं कार्यं शिक्षकाः द्रक्ष्यन्ति।
2. अशुद्धे कार्ये सति ते छात्रेभ्यः स्वामूल्यं मार्गदर्शनं दास्यन्ति अपि। छात्राः पुनरपि शिक्षकाणां समक्षे एव स्वकार्यं करिष्यन्ति।
3. यस्य छात्रस्य कार्यं सन्तोषप्रदं उत्तमं शुद्धं वा भविष्यति शिक्षकाः तस्मै आशीर्वादं साधुवादं च प्रदास्यन्ति। तस्मै तालिकाः वादनाय छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति अपि।
4. छात्रस्य अभ्यास-पुस्तिकायामुपरि ते शिक्षकाः स्वहस्ताक्षरां अपि करिष्यन्ति।

❑ **प्रश्नकार्यम्**

निरीक्षणसमये शिक्षकाः स्वमत्यानुसारमेव छात्रान् प्रश्नान् अपि प्रक्ष्यन्ति येन छात्राः सन्नद्धाः भूत्वा तिष्ठेयुः।

विषयः — समासाः **उपविषयः — तत्पुरुषः द्वन्द्वश्च**

❑ **क्रियाकलापः—3 : उत्तरपदप्रधानम् सर्वपदप्रधानम् वा पदानाम् संयोजनम् वियोजनम् वा।**

➢ उद्देश्यम्

1. पूर्व अथवा उत्तरपदयोः किं पदं प्रधानम् **अथवा** अप्रधानम् भवति।
2. पूर्व-उत्तरपदयोः कस्मिन् पदे परिवर्तनं भूत्वा नवीनपदस्य निर्माणं भवति।
3. सर्वेषां (द्वयोः त्रयाणां चतुर्णां वा) पदानां कदा संयोजनं भवति।
4. प्रधानम् अर्थात् अपरिवर्तनं पदं परिवर्तितेन सह मिलित्वा किं भवति।
5. समस्तपदानां निर्माणं विग्रहं च कथं भवति। इत्यादीनां सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि ज्ञातुम् एव अस्य उद्देश्यं वर्तते।

➢ **मूल्याङ्कनम् कौशलविकासो वा**

विभिन्नपदानां मेलनं विग्रहो वा भूत्वा तेषां भाषायाम् प्रयोगः कथं भवति। अनेकेषां पदानां मेलनं एव भाषायाः सौंदर्यं वर्धयति एतद् ज्ञानमपि अनेन समासप्रकारणेन ज्ञायते।

➢ **सहायक-साधनानि**

द्वन्द्वतत्पुरुषयोः समासयोः चित्राङ्कनं, मार्जनी, सुधाखण्डाः, श्यामपट्टः सङ्केतयष्टिश्च। एतानि साधनानि कक्षायां सम्यक्तया अध्यापयनार्थं अतीव अपेक्ष्यन्ते।

➢ **समयः**

होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **शिक्षणयोजना (विधिः)**

1. शिक्षकमहोदयाः छात्राणाम् षड्वर्गेषु क्रमशः अव्ययः, समयः, सङ्ख्या, व्यञ्जनम्, विसर्गः शब्दाश्च विभजन्तु।
2. पुनः क्रमशः तेषां वर्गाणां पङ्क्तीन् निर्माय क्रमानुसारं छात्रान् प्रश्नान् पृच्छन्तु।
3. अव्ययवर्गस्य छात्राः तत्पुरुष समासस्य वर्गीकरणं कुर्वन्तु; यथा—तत्पुरुषः समासः कस्य पदस्य प्रधान्यो भवति? अधिकरणं किं भवति? समानाधिकरण व्यधिकरण तत्पुरुषयोः को भेदो वर्तते?

4. शिक्षकाः एवमेव समयः वर्गः वदतु—समानाधिकरण तत्पुरुषे कति भेदोऽस्ति? कर्मधारयस्य समासस्य कति भेदो वर्तते? विशेषण-विशेष्य अथवा उपमान उपमेयानां समासो विग्रहो वा कथं भवति?

5. द्विगु समासे कर्मधारयात् किं वैशिष्ट्यं वर्तते? द्विगु समासस्य पूर्वपदं सङ्ख्यावाचकं भवति न वा? किं द्विगु समासस्य अन्ते नपुंसकलिङ्गस्य एकवचनं भवति, द्विवचनं बहुवचनं वा?

6. शिक्षकाः पुनः सङ्ख्यावर्गस्य छात्रान् पृच्छन्तु—

   नेत्रेण, काणः, पाठायशाला, दशरथस्य पुत्राः, न उपयोगी, पठने कुशलाः, जलदः, स्वर्णकारः इत्यादीनां समासो विग्रहो वा कथं जायते? छात्राः सम्यक्तया उत्तराणि दास्यन्ति।

7. ततः शिक्षकाः व्यञ्जनवर्गं प्रश्नान् पृच्छेयुः—भोः छात्राः! द्वन्द्वः कः भवति? एवं द्वन्द्वस्य कति भेदाः भवन्ति?

   छात्राः तेषाम् उत्तराणि सम्यक्तया प्रदास्यन्ति। शिक्षकाः तेषाम् उत्तरेभ्यः प्रसन्नाः भूत्वा तेभ्यः साधुवादं प्रदास्यन्ति।

8. तत्पश्चात् विसर्ग वर्गात् छात्राः शिक्षकस्य निम्नप्रश्नस्य उत्तरं प्रदास्यन्ति; यथा—

   पितरौ, रामकृष्णयोः, सीतारामौ, गवाश्वम् इत्यादीनां पदानां समास नामानि विग्रहञ्च।

9. अन्ते च शब्द इति वर्गस्य छात्राः शिक्षकाणां प्रश्नाम् अवधानेन श्रुत्वा तेषाम् उत्तराणि यथामतिं दातुं प्रयत्नं करिष्यन्ति। प्रश्नाः ईदृशाः भविष्यन्ति—पतिः च पत्नी च, गुडम् च अन्नं च तयोः समाहारः, लवः च कुशः च; इत्यादीनां पदानां समासं कुर्वन्तु।

10. पुनरपि शिक्षकाः छात्रेभ्यः सम्यक् उत्तराणां कृते करतलध्वनिं कारयिष्यन्ति ततः स्वआशीर्वादेन सह साधुवादमपि प्रदास्यन्ति।

❑ गृहकार्यम्

शिक्षकाः स्वकक्षायां एतं पाठं पाठयित्वा पुनः छात्रेभ्यः गृहकार्यम् अपि दास्यन्ति।

यत् भो छात्राः! भवन्तः सर्वे द्वन्द्व समासस्य तत्पुरुषस्य च वर्गीकरणं उदाहरणेन सह लिखित्वा तच्च सज्जीकृत्य कक्षायां प्रदर्शनार्थम् आनयन्तु। यस्य छात्रस्य कार्यम् उत्तमं सर्वोत्तमं वा भविष्यति तस्मै पुरस्कारमपि प्रदास्यते।

❑ कार्यनिरीक्षणम्

आगामिदिवसे शिक्षकाः छात्राणां गृहकार्यं दृष्ट्वा योग्यछात्राणां सर्वोत्तमम् कार्याय उत्साहं वर्धयिष्यन्ति एवं सर्वेषां कार्याणाम् उपरि स्वहस्ताक्षरं करिष्यन्ति। सहैव सर्वोत्तमं कार्यकर्त्ता छात्रम् आशीर्वादं वदिष्यन्ति। अन्येभ्यः छात्रेभ्यः भविष्ये उत्तमकार्याय स्वमार्गदर्शनम् अपि दास्यन्ति।

❑ प्रश्नकार्यम्

शिक्षकाः कक्षायां यथासमयं स्वशिष्यान् प्रश्नान् अपि करिष्यन्ति। क्रीडायाम् कृतस्य प्रश्नस्य उत्तरं प्रसन्नाः भूत्वा छात्राः प्रदास्यन्ति।

❑ कक्षाकार्यकलापः

स्वस्य छात्राणां च उदाहरणस्य दत्वा शिक्षकाः एतयोः द्वयोः समासयोः पाठयिष्यन्ति। येन छात्राः शीघ्रमेव पूर्णरूपेण एतौ समासौ ज्ञास्यन्ति।

विषयः — समासाः   उपविषयः — बहुव्रीहिः अव्ययीभावश्च

❑ क्रियाकलापः— 4 : अन्यपद प्रधान पूर्व (अव्यय) पद प्रधान वा पदानाम् संयोजनं वियोजनं वा करणम्।

➢ **उद्देश्यम्**

1. पूर्वपदं उत्तरपदं वा उत्सृज्य अन्यपदं कदा प्रधानं भवति?
2. अन्यपदप्रधानपदस्य किं लक्षणं वर्तते?

3. पूर्वपदप्रधानं पदं कस्मिन् अव्यये (उपसर्गे वा) परिवर्तनं जायते?

4. पूर्वपदप्रधानशब्दस्य अन्ते नपुंसकलिङ्गस्य एकवचनं भवति; कथम्?

5. विग्रहयुक्तपदानां संयोजनं केन प्रकारेण भवितुं शक्नुयात? इत्यस्य अपि ज्ञानं कर्तव्यम्।

➢ **मूल्याङ्कनं कौशलविकासो वा**

अव्यय (उपसर्ग) युक्तस्य पदस्य निर्माणं केन प्रकारेण भवति अथवा पदानां सङ्केतं अन्यं प्रति केन प्रकारेण भूयते इत्यस्य अपि ज्ञानं कौशलं वा कथं भूयते, इत्येव अस्य क्रियाकलापस्य कौशलमास्ति। अनेन भाषायाः सौन्दर्यं वर्धते। भाषायाः प्रयोगे समुचितं सरलता अपि जायते।

➢ **सहायक-साधनानि**

अस्य पाठस्य पाठनार्थं बहुव्रीहिअव्ययीभावसमासयोः चित्रमयं लेखनम्, श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डानि सङ्केतयष्टिश्च एतानि वस्तूनि अतीव आवश्यकानि वर्तन्ते। एतैः पाठस्य अध्यापने सरला सुविधा च भवति।

➢ **समयः**

होराधर्म (30 मिनट)

➢ **शिक्षणविधिः**

1. शिक्षकाः कक्षायाः छात्राणां चतुरवर्गेषु विभाजनं कुर्युः तेषां च नामानि व्यासः, कालिदासः, भासः बाणभट्टः वा कृत्वा छात्राणां पङ्क्तीन् रचयेयुः।
2. तत्पश्चात् सर्वप्रथमं ते व्यासवर्गस्य छात्रान् पृच्छन्तु—
   - भो छात्राः! बहुव्रीहिसमासे किं पदं प्रधानं भवति? उदाहरणं दत्वा कथयन्तु।
   - दुष्टबुद्धिः, फुल्लपद्मा, पीतवस्त्रान् इत्येषां पदानां विग्रहं कृत्वा लिखन्तु।
   - यदा छात्राः तेषाम् उत्तराणि यच्छेयुः तदा शिक्षकाः तेभ्यः साधुवादं दत्वा तेषाम् उत्साहं वर्धयेयुः।
3. ततः शिक्षकाः कालिदासवर्गस्य छात्रान् आह्वयन्तु—
   - अव्ययीभावसमासस्य अन्यैः सह कथं भेदो जायते? इत्यस्य विवेचनं क्रियताम्।
4. तत्पश्चात् भासवर्गस्य छात्रान् शिक्षकाः पृच्छेयुः—
   - भोः छात्राः! युजेन युगपत्, रूपस्य सादृश्यम् इत्यनयोः पदयोः समासः कर्तव्यः।
   - छात्राः यथाशक्ति यथामति तेषाम् उत्तराणि प्रदास्यन्ति। शिक्षकाः ततः प्रसन्नाः भूत्वा तेभ्यः साधुवादं प्रदास्यन्ति।
5. पुनः ते बाणभट्टः वर्गं पृच्छन्तु—
   - छात्राः! युष्माकं प्रयत्नानि प्रशंसनीयानि सन्ति परं यूयम् वदेत यत्—उपाश्वम्, निराहारम्, अनुशिष्यम्, यथामति, सानुजम्, प्रतिगृहम् इत्यादीनां पदानां विग्रहो कथं भविष्यति। सम्यक्तया विचिन्त्य वदेत।
   - शिक्षकाणां प्रश्नानाम् उत्तराणि बाणभट्टवर्गस्य छात्राः प्रदास्यन्ति ततः शिक्षकाः तेभ्यः छात्रेभ्यः प्रसन्नतया करतलध्वनिं कारयिष्यन्ति। तेभ्यश्च साधुवादमपि प्रदास्यन्ति।

❑ गृहकार्यम्

शिक्षकाः छात्रान् कक्षायां समासप्रकरणं पाठयित्वा तेषां बुद्धिकौशलस्य परीक्षणं कर्तुं प्रत्येकं समासस्य दश-दश उदाहरणानि विग्रह-संयोजनैः सह कृत्वा विद्यालये आनेतुं कथयिष्यन्ति। ते इदमपि परामर्शं प्रदास्यन्ति यत् कस्यचिदपि छात्रस्य कार्यस्य अन्योऽन्यैः सहमेलनं न भवेत् अस्य ध्यानम् अवश्यमेव दद्यात्।

❑ कार्यनिरीक्षणम्

छात्रैः गृहे कृत्वा आनीतं कार्यं आगामिदिने शिक्षकाः अवलोकयिष्यन्ति। सुकार्यं दृष्ट्वा ते छात्राणां कृते साधुवादमपि प्रदास्यन्ति। सहैव ते छात्रान् सम्बन्धिते विषये प्रश्नान् अपि करिष्यन्ति।

❑ **प्रश्नकार्यम्**

- कार्यस्य निरीक्षणेन सह शिक्षकाः छात्रान् लघु प्रश्नं निर्माण पृच्छेयुः; यथा—तत्पुरुषस्य प्रमुखरूपेण कति भेदाः भवन्ति? उपपद तत्पुरुषस्य अन्यैः सह किम् अन्तरं भवति?
- गवाजम्, नेत्रज्योतिः, नेत्रान्धः इत्यादीनां पदानां विग्रहो कृत्वां वदन्तुः सर्वे।

❑ **कक्षायाः कार्यकलापः हस्ताक्षरं वा**

छात्राणां कार्याणि अवलोक्य शिक्षकाः प्रसन्नाः भूत्वा तेभ्यः प्रोत्साहं वर्धनाय तालिका वादनं कारयिष्यन्ति। सहैव तेषां अभ्यास-पुस्तिकायां स्वहस्ताक्षरं अपि कारयिष्यन्ति।

विषयः — प्रत्ययाः **उपविषयः — कृदन्ताः**

❑ **क्रियाकलापः— 5 : धातूभिः क्रिया, क्रियाविशेषणविशेषणानां वा निर्माणम् कृत्वा तेषां भाषायाम् उपयोगं करणम्।**

➢ **उद्देश्यम्**

1. मूल धातुभ्यः क्रियायाः निर्माणम्।
2. धातुभ्यः आवश्यकतानुसारं विशेषणस्य अपि निर्माणम्।
3. अनेन प्रकारेण क्रियाविशेषणस्य अपि निर्माणं कृत्वा एतेषां वाक्येषु प्रयोगम्।
4. भाषायाः प्रयोगे सोद्देश्यं क्रियायाः निर्माणे सरलता भवेत्।
5. केवलं क्रियायाः रूपे धातुरूपाणां प्रयोगं न कृत्वा सरलतया शब्दरूपप्रणाली माध्यमेन वाक्यनिर्माणं करणम्।

➢ **मूल्याङ्कनम्**

धातुभिः सह कृदन्त प्रत्ययानां प्रयोगं कृत्वा सरलतया क्रियायाः निर्माणं कर्तुं शक्नोति। अनेन विधिना धातुरूपाणां कण्ठस्थात् मुक्तिः अपि प्राप्यते। क्रियायाः निर्माणस्य तस्याश्च भाषायां प्रयोगस्य समस्या कठिनता वा दूरी भवति। मात्र कर्त्ता कर्म वा दृष्ट्वा एव क्रियायाः निर्माणं भवितुं शक्यते।

➢ **सहायक-साधनानि**

कृदन्त प्रत्ययानां चित्रम्, श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिश्च। कृदन्त अर्थात् कृत् + अन्त अथवा कृत् अर्थात् धातुः। यः प्रत्ययः धातोः अन्ते संयुज्य क्रियायाः निर्माणं करोति सः प्रत्ययः कृदन्तः उच्यते। एभिः वस्तुभिः प्रत्ययानां शिक्षणे सरलता भवति।

➢ **समयः**

होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **शिक्षणविधिः**

1. सर्वप्रथमं शिक्षकाः छात्राणां चतुर्षुवर्गेषु विभाजनं कुर्युः। तेषाञ्च नामानि वसिष्ठः, जमदग्निः, भार्गवः कौशलः च निर्धारितानि कुर्युः।
2. पुनः वसिष्ठवर्गस्य छात्रान् सम्बोध्य वदन्तु—
   - भो छात्राः! कृदन्त प्रत्ययेषु कति के च प्रत्ययाः अपूर्ण कालस्य (Continuous Tense's) निर्माणं कुर्वन्ति। परस्परं विचिन्त्य वदन्तु सर्वे।
   - अस्मिन् वसिष्ठवर्गस्य छात्राः शतृ शानच् च इति प्रत्ययोः नाम्नी कथयिष्यन्ति।
3. शिक्षकाः पुनः जमदग्निः समूहस्य छात्रान् सम्बोध्य कथयन्तु—
   - छात्राः! परस्परं विचारविमर्शं कृत्वा भवन्तः वदन्तु यत् भूतकालार्थं (Past Tense) कति के च प्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते?

- छात्राः अस्मिन् वदिष्यन्ति—गुरुवर! क्त क्तवतु च। एतयोः प्रत्यययोः प्रयोगं कृत्वा भाषायां भूतकालस्य क्रियायाः निर्माणं कर्तुं शक्यते।
- एतस्मिन् शिक्षकाः द्वाभ्यां वर्गाभ्याम् साधुवादने सह आशीर्वादमपि प्रदास्यन्ति।

4. पुनः शिक्षकाः भार्गववर्गस्य छात्रान् सम्बोधयन्तु यत् कति प्रत्ययाः अव्ययपदस्य क्रियाविशेषणस्य वा निर्माणं कुर्वन्ति।
   - छात्राः वदिष्यन्ति—त्रयः प्रत्ययाः।
   - शिक्षकाः पुनः कथयिष्यन्ति—ते के सन्ति?
   - छात्राः वदिष्यन्ति—ते क्त्वा, ल्यप् तुमुन् च भवन्ति।
5. पुनः संस्कृतशिक्षकाः कौशलवर्गस्य छात्रान् वदिष्यन्ति—
   - भो छात्राः! विधिलिङ् लकारस्य अर्थे प्रार्थनायाञ्च कति के च प्रत्ययाः भवन्ति?
   - तेषामुत्तरं यच्छन्तः छात्राः वदन्तु यत् तव्यत् अनीयर् च इति द्वौ-प्रत्ययौ विधिलिङ् लकारस्य अर्थे प्रयुज्येते। तौ एव प्रार्थनायामपि संयुज्येते।
6. तेषां उत्तराणि श्रुत्वा शिक्षकाः तेभ्यः प्रोत्साहनं स्वाशीर्वादञ्च यच्छेयुः। ते यथासमयं यथासम्भवं तालिकावादनाय अपि कक्षायाः छात्रान् प्रोत्साहितान् कुर्युः।

❑ **गृहकार्यम्**

1. शिक्षकाः छात्रेभ्यः गृहकार्यमपि प्रदास्यन्ति।
2. ते कतिचिद् छात्रेभ्यः संपठ्य, गच्छन्तः, दृश्यमाणेन, पठित्वा, आनीतम्, नीतवती, करणीयम् श्रोतव्यम् च इत्यादीनां पदानां प्रकृतिप्रत्ययं विभाजनार्थं कथयिष्यन्ति। छात्राः गृहेभ्यः तेषां पदानां प्रकृति-प्रत्ययानां विभाजनं कृत्वा आनेष्यन्ति।
3. कतिचिद् छात्रेभ्यः गम् + शतृ छात्रेभ्यः, कृ + शानच् छात्रस्य, सम् + पठ् + ल्यप्, दा + तव्यत् धनम् इत्यादीन् पदान् दत्वा तेषां रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्यय-संयोजनार्थं वदिष्यन्ति।

❑ **कार्यनिरीक्षणम्**

1. छात्रैः कृतं कार्यं आगामिदिवसे विद्यालये शिक्षकाः पश्येयुः।
2. ते छात्रेभ्यः उचितं मार्गदर्शनम् अपि यच्छेयुः। येन छात्राः उत्तमानि कार्याणि कुर्युः।

❑ **कक्षायाः कार्यकलापः हस्ताक्षरं वा**

1. शिक्षकाः कार्यनिरीक्षणसमये मध्ये-मध्ये उचितरूपेण छात्रान् प्रश्नान् अपि पृच्छेयुः।
2. छात्राणाम् उचितं कार्यं दृष्ट्वा शिक्षकाः तेषाम् उत्साहं अपि वर्धयन्तु।
3. ते मध्ये-मध्ये तालिकावादनमपि कारयन्तु।
4. पुनः ते छात्राणाम् उत्तरपुस्तिकायां स्वहस्ताक्षरम् अपि कुर्वन्तु।

विषयः — प्रत्ययाः **उपविषयः — तद्धित एवं स्त्रीप्रत्ययाः**

❑ **क्रियाकलापः— 6 : शब्दैः धातुभिः सह कथं संज्ञा, विशेषणं पुंल्लिङ्गात् स्त्रीलिङ्गस्य च निर्माणं कथं भवेत्; इत्यस्य ज्ञानं करणम्।**

➢ **उद्देश्यम्**

1. मूलशब्दैः विशेषणस्य निर्माणं करणम्।
2. विशेषणस्य सम्यक्तया वाक्येषु भाषायाम् वा प्रयोगः करणम्।

3. पुंल्लिङ्ग पदानाम् स्त्रीलिङ्गे परिवर्तनं करणम्।
4. धातुभ्यः शब्दानाम् निर्माणं सम्यक्तया करणम्।

➢ **मूल्याङ्कनम् कौशलविकासो वा :**

1. भाषायाम् प्रयुक्तानाम् पदानां निर्माणं मूलधातुभिः सह एव भवति। यदा धातुभिः सह प्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते तदा नाम, विशेषणं, लिङ्ग परिवर्तनं वा जायन्ते।
2. तद्धित-स्त्री प्रत्ययानां प्रयोगेण शब्दभण्डारणक्षमता वर्धते।
3. तेन शब्दकोशानां शब्दशक्तिः संवर्ध्य भाषा परिपुष्टा भवति।

➢ **समयः**

होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सहायक-साधनानि**

1. विशेषणस्य, स्त्रीलिङ्गशब्दानां मूल धातु-शब्दानां वा चित्रमयं प्रदर्शनपट्टम्, मार्जनी, सङ्केतयष्टिः, श्यामपट्टः सुधाखण्डाश्च!
2. ये प्रत्ययाः शब्दानां पश्चात् संयुज्य विशेषणस्य निर्माणं कुर्वन्ति ते तद्धिताः स्त्रीप्रत्ययाः वा कथ्यन्ते। एभिः भाषा बलवती परिपुष्टा वा जायते।

➢ **शिक्षण (अध्यापनं) विधिः**

1. एतत्कार्यार्थं शिक्षकाः कक्षायाः छात्राणां त्रीन् वर्गान् रचयन्तु।
2. ते तेषां वर्गाणां हरितः, धवलः रक्तश्च इति नामानि धारयन्तु।
3. पुनः छात्राणां नामानुसारं पंक्तीन् रचयित्वा सर्वप्रथमं हरितः वर्गस्य छात्रान् सम्बोध्य पृच्छन्तु—
   - भो छात्राः! युक्तः (वाला, वाली) अर्थेण युक्तस्य पदस्य अन्ते कौ प्रत्ययौ प्रयुज्येते? सम्यक्तया विचिन्त्य वदन्तु भवन्तः।
   - छात्राः तस्य उत्तरं मतुप् इन् (णिनि, णिन्) च प्रत्ययौ कथयिष्यन्ति।
4. ततः शिक्षकाः धवलः इति वर्गस्य छात्रान् पृच्छन्तु—
   - यूयं वदत—शब्दैः सह कौ प्रत्ययौ संयुज्य भाववाचकं पद निर्माणयतः?
   - छात्राः उदिष्यन्ति—गुरुवर! त्व एवं तल् प्रत्ययौ ईदृशौ स्तः।
5. पश्चात् पुनः शिक्षकाः छात्रान् 'ठक्' प्रत्ययस्य विषये कथयिष्यन्ति यत् अस्य प्रत्ययस्य कः अंशः शब्देन सह प्रयुज्यते?
   - छात्राः—गुरुवर! ''इक'' अंशः। अनेन प्रत्ययेन तस्मात् शब्दात् निर्मितपदस्य निर्माणं भवति।
6. शिक्षकाः छात्रेभ्यः साधुवादन् यच्छन्तः तालिकाञ्च वादयन्तः रक्तवर्गस्य छात्रान् सम्बोध्य कथयिष्यन्ति—
   - बालाः! वदन्तु भवन्तः, स्त्रीप्रत्ययाः कति सन्ति? तेषाञ्च प्रयोगेण मूलशब्दे किं परिवर्तनं जायते?
   - छात्राः ''टाप्'' एवं ङीप् इति द्वयोः प्रत्ययोः नामनी कथयिष्यन्ति।
   - ते तयोः प्रयोगेन शब्देषु ''आ'' अथवा ''ई'' अंशस्य सम्मेलनं कृत्वा आकारान्त एवं ईकारान्त पदानां निर्माणं अपि वदिष्यन्ति।
   - एवमेव शिक्षकाः तान् ल्युट्, क्तिन्, तसिल् तृच् च प्रत्ययणां विषयेऽपि प्रक्ष्यन्ति।
   - छात्राः यथाज्ञानं तेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि अपि दास्यन्ति।
   - गुरुजनाः सर्वेभ्यः साधुवादं वदिष्यन्ति, सर्वान् छात्रान् च तालिका वादनं कर्तुं प्रेरयिष्यन्ति।

❑ **गृहकार्यम्**

1. एवमेव शिक्षकाः छात्रेभ्यः गृहात् अपि कार्यं कृत्वा श्वः कक्षायाम् आनेतुं कथयिष्यन्ति।
2. ते छात्रान् प्रत्ययाणाम् एकं चित्रमयं प्रदर्शन model निर्माण कक्षायाम् आनेतुमपि वदिष्यन्ति।
3. अध्यापकाः छात्रान् प्रत्येकं प्रत्ययानां पञ्च-पञ्च पदानि निर्माण आनेतुं कथयिष्यन्ति।

❑ **कार्यनिरीक्षणम्**

1. आगामिदिवसे शिक्षका: छात्रैः कृतं गृहकार्यं द्रक्ष्यन्ति।
2. ते छात्रान् सुकार्यार्थं प्रोत्साहनस्वरूपं तालिकावादनमपि कारयिष्यन्ति।

❑ **प्रश्नकार्यम्**

ततः ते छात्राणां ज्ञानं परीक्षितुं पाठानुरूपं प्रश्नान् अपि प्रक्ष्यन्ति; यथा—गृहतः, शक्तिमान्, दानी, गृहिणी, रूपी, इत्यादीषु पदेषु के प्रत्यया: सम्मिलिता: सन्ति?

❑ **सामान्यकार्यकलापः हस्ताक्षरो वा**

कक्षायां छात्राणां उत्तमं प्रदर्शनार्थं शिक्षका: तेभ्यः प्रोत्साहनं स्व-आशीर्वादं च दास्यन्ति।

पुनः ते छात्राणाम् उत्तरपुस्तिकायां स्वहस्ताक्षरम् अपि करिष्यन्ति।

विषयः — वाक्येषु अव्ययप्रयोगः **उपविषयः — अव्ययाः**

❑ **क्रियाकलापः— 7 : "यस्य न व्ययः इति अव्ययः" अर्थात् यत् पदं केषुचिद् वचनेषु विभक्तिषु लिङ्गेषु वा न परिवर्तते सः अव्ययः कथ्यते। तेषां वाक्येषु कथं प्रयोगो भवति इत्यस्य ज्ञानम् अनेन प्रकरणेन जायते।**

➢ **उद्देश्यम्**

1. सार्थकानां सोद्देश्यानां वा वाक्यानां निर्माणम्।
2. वाक्यांशस्य अव्ययस्य वा परिपूर्णतां प्रदर्शनम्।
3. अव्ययानां सार्थकताम् उपयोगितां वा कथनम्।
4. अव्ययानां महत्त्वं प्रदर्श्य भाषायां संयोजनं प्रदर्शनम्।

➢ **कौशल-विकासः**

1. छात्राः अव्ययानां सहायतया सार्थकानां वाक्यानां निर्माणे समर्थाः भविष्यन्ति।
2. ते न्यूनतमपदैः सरलतया सार्थक शब्द-संयोजने सफलाः भवितुमर्हन्ति।
3. शब्द-धातु रूपेभ्यः रहिताः अव्ययाः छात्राणां कृते सङ्ख्याः भविष्यन्ति।

➢ **समयः**

होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सहायक-साधनानि**

1. केषाञ्चिद् अव्ययानां चित्रम्, श्यामपट्टः, सङ्केतयष्टिः, सुधाखण्डाः, मार्जनी आदयः।
2. शिक्षकाः चित्रं प्रदर्श्य छात्रान् अव्ययान् पाठयिष्यन्ति।

➢ **शिक्षणविधिः**

1. शिक्षकाः कक्षायां छात्रान् चतुर्षु पङ्क्तिषु उपवेशयन्तु। पुनः ते तेषां नामानि धृतिः, क्षमा, दमः अस्तेयम् च करिष्यन्ति।
2. पुनः ते प्रदर्शनचित्रं कक्षायाम् अवलम्ब्य छात्रान् दर्शयिष्यन्ति अव्ययानां च प्रकृतिः स्वरूपं वा प्रक्ष्यन्ति।
3. पुनरपि ते धृतिः समूहस्य छात्रान् सम्बोध्य प्रक्ष्यन्ति—

   भो छात्राः! श्यामपट्टे लिखितानाम् अधुना, ततः, चन, कुत्र, कदा, अत्र च आदीनाम् अव्ययानाम् अर्थम् उक्त्वा वाक्येषु प्रयुज्यन्तु। छात्राः तत्कृत्वा शिक्षकस्य सम्मानं करिष्यन्ति।

4. एवमेव क्षमा समूहस्य छात्राणां कृते शिक्षकाः पञ्च-दश वाक्यानि दत्वा तेषां रिक्तस्थानानि उचितैः अव्ययैः पूर्त्यर्थं कथयिष्यन्ति।
   - यथा— .... (1) रविवारः भविष्यति यतः .... (2) शुक्रवासरः आसीत्। .... (3) शनिवासरः अस्ति। .... (4) रामः अयोध्यायाम् अजायत। नृपस्य हरिश्चंद्रस्य कालः .... (5) आसीत्, तत्केनापि न ज्ञायते।
   - पुनरपि छात्राः तथैव करिष्यन्ति।
5. गुरुजनाः अधुना दमः इति वर्गस्य छात्रान् सम्बोध्य वदेयुः—
   शिष्या! निम्नवाक्येषु दत्तेषु अव्ययेषु उचितम् अव्ययं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत; यथा—
   - .... हिमालये ऋषयः अभवन्। (अधुना/ह्यः/पुरा)
   - .... मम विद्यालये वार्षिकोत्सवः भविष्यति। (श्वः/ह्यः/अद्य)
   - त्वया .... किं कर्तव्यम्? (कुत्र/कदा/अधुना)
   - अधुना रामः .... गम्यते? (इदानीम्/कुत्र/श्वः)
   - कति .... छात्राः विद्यालयं गच्छन्ति। (चन/तत्र/चित्)

   छात्राः दत्तेषु अव्ययेषु उचितम् अव्ययं चित्वा वाक्यपूर्तिं कुर्वन्तु।
6. शिक्षकाः प्रसन्नाः भूत्वा तेभ्यः साधुवादं दास्यन्ति। पुनः ते अस्तेयवर्गं पृच्छन्तु—
   - भो छात्रा! निम्नअव्ययानाम् अर्थं वदन्तु— इदानीम्, कुतः, तत्र, अद्य, पुरा, कदाचन, चिरम्, क्षिप्रम्, परितः आदयः।
   - छात्राः तेषामुत्तराणि सम्यक्तया प्रदास्यन्ति।
   - शिक्षकाः प्रसन्नतया तेभ्यः साधुवादं प्रदाय तालिकावादनं कारयिष्यन्ति।

❑ गृहकार्यम्

कक्षाकार्यस्य पश्चात् शिक्षकाः छात्रेभ्यः गृहकार्यं दास्यन्ति। ते छात्रान् दश अव्ययान् चित्वा वाक्येषु प्रयुज्य आनेतुं कथयिष्यन्ति।

❑ कार्यनिरीक्षणम्

1. शिक्षकाः, छात्रेभ्यः दत्तं कार्यम् आगामिदिवसे निरीक्षणं करिष्यन्ति।
2. ते श्रेष्ठकार्यार्थं छात्रेभ्यः साधुवादमपि प्रदास्यन्ति।

❑ प्रश्नकार्यम्

1. शिक्षकाः मध्ये-मध्ये छात्रान् निश्चिते विषये प्रश्नान् पृष्ट्वा छात्राणां ज्ञानस्य परीक्षणं करिष्यन्ति।
2. छात्राः अपि यथासम्भवं प्रश्नानाम् उत्तराणि दातुं प्रयतिष्यन्ते।

❑ शिक्षकहस्ताक्षरम्

छात्राणां कार्यं निरीक्ष्य प्रश्नान्ते शिक्षकाः प्रसन्नाः भूत्वा हस्ताक्षरमपि तेषाम् उत्तरपुस्तिकायाम् करिष्यन्ति। श्रेष्ठ कार्यार्थञ्च छात्रान् प्रोत्साहितान् करिष्यन्ति।

विषयः — वाच्य

उपविषयः — वाच्यपरिवर्तनम्

❑ क्रियाकलापः— 8 : वाक्यानां निर्माणविधा एव वाच्यं भवति। तस्य परिवर्तनं कृत्वा वाक्यप्रयोगविधिः एव 'वाच्यपरिवर्तनं' भवति। अस्मिन् पाठे तस्याः विधायाः एव विवेचनं क्रियते।

➢ उद्देश्यम्

1. वाच्यपरिवर्तनस्य उद्देश्यम् सम्यक्तया वाक्यप्रयोगस्य कुशलता एवास्ति।
2. भाषायाः प्रयोगे सरलता व्यावहारिकता च भवेत्।
3. भाषायां लावण्यं सौन्दर्यं वा भवितव्यम्।
4. वाक्यनिर्माणविधिः यदि अनेकशः भवति तदा भाषायाः सौन्दर्यं वर्धेत।

➢ **कौशलविकासः मूल्याङ्कनम् वा :**

1. वाक्यरचनायाम् सरलता जायते।
2. श्रोतृणाम् हृदये वक्तारं प्रति प्रेमं उद्भवति।
3. जनाः एतादृशाय वाक्ये स्नेहं यच्छन्ति।
4. श्रोतृणाम् जनानां हृदये श्रेष्ठवाक्यानां प्रभावो भवति।
5. भाषायाः क्षेत्रे प्रावीण्यं जायते।

➢ **सहायक-साधनानि**

1. वाच्यपरिवर्तनस्य चित्राङ्कनम्, श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः।
2. शिक्षकाः श्यामपट्टे एतादृशं लिखित्वा वाच्यपरिवर्तनं पाठयिष्यन्ति।

वाच्यः

↓ ↓ ↓

कर्तृवाच्यः	कर्मवाच्यः	भाववाच्यः
(कर्त्ता-प्रधानम्)	(कर्म-प्रधानम्)	(भाव-प्रधानम्)

3. वाक्ये यस्य प्रधानता भवति तस्मिन् प्रथमा विभक्तिः भवति, क्रिया अपि तदाधारिता भविष्यति।

➢ **समयः**

होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **शिक्षणविधिः**

1. सर्वप्रथमं शिक्षकाः वाच्यपरिवर्तनस्य प्रदर्शनचित्रम् एकस्मिन् स्थाने स्थापयिष्यन्ति।
2. पुनः ते छात्राणां त्रीन् वर्गान् ब्रह्मा, विष्णु, शिवः इति नामभिः रचयेयुः।
3. तत्पश्चात् शिक्षकाः प्रथमवर्गस्य ब्रह्मानाम्नः छात्रान् प्रश्नम् पृच्छेयुः यत्—भो शिष्याः! कति वाच्याः भवन्ति?
   - शिष्याः वदिष्यन्ति—त्रयः।
   - शिक्षकाः श्यामपट्टे लेखिष्यन्ति—कर्तृवाच्यस्य स्वरूपं किम्?
   - शिष्याः—कर्तृवाच्ये कर्त्ता-प्रधानं भवति। तस्मिन् कर्तरि प्रथमाविभक्तिः कर्मणि द्वितीयाविभक्तिः क्रिया च कर्तुः अनुसारं भवति।

     यथा—सः ग्रामं गच्छति।

     अस्मिन् सर्वे शिष्याः प्रमुदिताः भूत्वा तालिकावादनं करिष्यन्ति शिक्षकाश्च साधुवादान् दास्यन्ति।
4. पुनः शिक्षकाः विष्णुः इति वर्गस्य प्रश्नं लेखिष्यन्ति—
   - कर्मवाच्यस्य विवेचनं कुर्वन्तु भवन्तः।
   - छात्राः—गुरुवर! कर्मवाच्ये कर्तरि तृतीया विभक्तिः, कर्मणि प्रथमा विभक्तिः एवं क्रिया कर्मानुसारेण आत्मनेपद रूपे मूलधातुना सह 'य' अक्षरं संयुज्य भवति; यथा—तेन ग्रामः गम्यते।
5. पश्चात् शिक्षकाः शिवः इति नामधेयं वर्गं पृच्छेयुः—
   - बालाः! यूयम् वदत—भाववाच्ये कर्तरि क्रियायां च का विभक्तिः प्रयुज्यते?
   - छात्राः वदिष्यन्ति—गुरुवर! भाववाच्ये कर्तरि तृतीया विभक्ति तथा क्रियायां अकर्मकधातोः प्रथम पुरुषस्य एकवचनं भवति; यथा—तैः स्थीयते। रामेण हस्यते आदयः।

   शिक्षकाः—सर्वेभ्यः साधुवादम्। सर्वे सुष्ठु उत्तराणि अयच्छन् अतः मम आशीर्वादं सर्वेभ्यः। सर्वे तालिकावादनं कुर्वन्ति।

❑ गृहकार्यम्

1. शिक्षका: छात्रेभ्य: प्रत्येकं वाच्यस्य त्रीणि-त्रीणि वाक्यानि लिखिता श्व: कक्षायाम् आनेतुं कथयिष्यन्ति।
2. ते छात्रान् वाच्यपरिवर्तनस्य प्रदर्शनपट्टम् model अपि सज्जीकृत्य प्रदर्शनार्थम् आनेतुं कथयिष्यन्ति।

❑ कार्यनिरीक्षणम्

1. कक्षायां शिक्षका: आगामिदिवसे छात्रै: आनीतं कार्यं अवलोकयिष्यन्ति।
2. ते उत्तमाय कार्याय छात्रान् प्रोत्साहितान् अपि करिष्यन्ति।
3. श्रेष्ठकार्यार्थं ते छात्राणां प्रशंसामपि करिष्यन्ति।

❑ हस्ताक्षरम्

1. शिक्षका: छात्राणां कार्यं दृष्ट्वा तस्योपरि स्वहस्ताक्षरं करिष्यन्ति।
2. योग्येभ्य: छात्रेभ्य: च पुरस्कारमपि दास्यन्ति।

विषय: — समय: **उपविषय: — समयलेखनम्**

❑ **क्रियाकलाप:— 9 : समय ज्ञानं जीवनस्य अनिवार्यम् अङ्गं वर्तते। अत: समय ज्ञानं अतीव महत्त्वं धारयति। जनानां दिनचर्यां समये एव आधारिता वर्तते। संस्कृतभाषायां समयलेखनं पुरातन समयात् एव प्रचलति। अत: छात्राणां कृते समयलेखनस्य ज्ञानम् उचितं प्रतीयते।**

➢ उद्देश्यम्

1. छात्रा: समयस्य महत्त्वं जानन्तु। ते समयस्य महत्त्वं ज्ञात्वा स्वदिनचर्यां समुचितम् कुर्वन्तु।
2. समयज्ञानं जीवनेन सह सम्बन्धितम् अस्ति अत: समयस्य प्रतिष्ठा कर्तव्या।
3. समयस्य ज्ञानं प्राप्य जना: जीवनस्य महत्त्वमपि जानन्तु।
4. समयं वृथा न यापयेत् यत: समय: सदैव मानवजीवने एकरस: न भवति।

➢ मूल्याङ्कनम् कौशलविकासो वा :

1. समयलेखनम् समयस्य महत्त्वं प्रतिपादयति।
2. अनेन समयस्य अपव्यय: रुध्यते।
3. संस्कृतभाषायामपि इयं विद्या महत्त्वं धारयति अत: छात्रेभ्य: समयलेखनस्य कार्यमपि महत्त्वपूर्णं वर्तते। छात्रा: समयस्य ज्ञानं प्राप्य समयस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति।

➢ समय:

पञ्चदशकला परिमितम् (15 मिनट)

➢ सहायक-साधनानि

समयस्य चतुर्णां पादानां चित्राङ्कनम् श्यामपट्ट:, मार्जनी, सुधाखण्डा: सङ्केतयष्टिश्च।

➢ शिक्षणविधि:

1. सर्वप्रथमं शिक्षकमहोदया: कक्षाया: छात्रान् चतुर्षु वर्गेषु विभजन्तु; तेषाञ्च नामानि—मेधा, कर्म, ज्ञानम्, फलम् आदीनि भवेयु:।
2. तत: शिक्षका: सर्वान् छात्रान् स्व-स्वसमूहेषु गन्तुं प्रेरयन्तु।
3. तत्पश्चात् सर्वप्रथमं ते समयस्य चतुर्णां पादानां; यथा—पूर्णम्, सपाद, सार्ध पादोन च चित्राङ्कनम् कक्षायाम् अवलम्बयन्तु।
4. पुन: मेधावर्गस्य छात्रान् आहूय 1.15, 4.15, 9.15, 11.15, 6.15 एवं 7.15 इत्यादीनां समयान् श्यामपट्टे लिखित्वा तेषां संस्कृतपदानि पृच्छन्तु।

5. छात्राः सपादएकवादनम्, सपादचतुर्वादनम् .... इत्यादीन् कथष्यिन्ति।

6. पश्चात् शिक्षकाः कर्मसमूहस्य छात्रान् आहूय तेभ्योऽपि श्यामपट्टे 2.30, 3.30, 5.30, 7.30, 10.30, 12.30 इत्यादीः सङ्ख्याः लेखिष्यन्ति एवं छात्रान् तासाम् संस्कृतपदानां लेखनाय वदिष्यन्ति।

7. छात्राः अपि तासाम् सङ्ख्यानां सार्धद्वि, सार्धत्रयो, सार्धपञ्च इत्यादीन् पदान् लेखिष्यन्ति।

8. शिक्षकाः एतेभ्यः उत्तरेभ्यः प्रसन्नाः भूत्वा तेभ्यः सर्वेभ्यः साधुवादेन सह आशीर्वादं दास्यन्ति।

9. पुनः शिक्षकाः तृतीय-वर्गस्य 'ज्ञानस्य' छात्रान् सम्बोध्य वदिष्यन्ति।

   - भो छात्राः! 'पादोन' समयस्य कानिचिद् उदाहरणानि लिखत।—छात्राः गुरोः आदेशं प्राप्य यथाशक्ति उदाहरणानि अधोलिखितानुसारं वदिष्यन्ति—पादोन-एकवादनम्, पादोन-द्विवादनम्, पादोन-त्रयोवादनम् आदयः।

10. तत्पश्चात् अध्यापकाः चतुर्थस्य 'फलम्' समूहस्य छात्रान् आहूय वादिष्यन्ति—

    - भो पुत्राः! क्रमशः एकः एकः छात्रः आगत्य अधोलिखितान् समयान् संस्कृतभाषायां लिखतु— 1.00, 4.00, 5.00, 6.00, 9.00, 12.00 आदि।

11. छात्राः गुरु-आज्ञां संप्राप्य श्यामपट्टे यथाक्रमम् आगत्य—एकवादनम्, चतुर्वादनम्, पञ्चवादनम्, षड्वादनम्, नववादनम् द्वादशवादनम च लेखिष्यन्ति।

12. अन्ते शिक्षकाः सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः प्रसन्नतया स्वाशीर्वादम् दास्यन्ति।

❑ गृहकार्यम्

1. एवमेव शिक्षकाः छात्रान् प्रत्येकं प्रकारस्य समयस्य पञ्च-पञ्च उदाहरणानि गृहे लेखितुम् कथयन्तु।
2. छात्राः अपि गुर्वाज्ञां मत्वा तत्करिष्यन्ति।

❑ कार्यनिरीक्षणं प्रश्नकार्यम् च

1. आगामिदिवसे शिक्षकाः छात्रान् आहूय गतदिवसस्य गृहकार्यं दर्शयितुं कथयिष्यन्ति।
2. छात्राः अपि यथाक्रमम् आगत्य स्वकार्यं दर्शयिष्यन्ति।
3. सहैव शिक्षकाः तान् प्रश्नान् अपि पृच्छन्तु; यथा—सार्धसप्तवादनम्, पादोन-नववादनम्, सपादचतुर्वादनम् षड्वादनम् च सङ्ख्यायां लिखन्तु।
4. छात्राः तथैव शुद्धम् लिखन्तु।

❑ शिक्षक-हस्ताक्षरम्

1. शिक्षकाः छात्राणां कार्य-निरीक्षण पश्चात् तेषाम् अभ्यास-पुस्तिकायां स्वहस्ताक्षरं उत्तमटिप्पणिना सह करिष्यन्ति।
2. छात्रेभ्यः साधुवादम् अपि दास्यन्ति।

विषयः — उपपदविभक्तिः प्रत्ययाश्च   उपविषयः — वाक्यसंशोधनम् शब्दशुद्धिः च

❑ क्रियाकलापः— 10 : वाक्यानां संशोधनम् प्रत्ययान्त-शब्दानां च निर्माणम्।

➢ उद्देश्यम्

1. विभिन्न विशेष शब्दैः सह का विभक्तिः प्रयुज्यते तस्याः च किं महत्त्वम् कश्च प्रयोगः इत्यस्य ज्ञानम् करणम्।
2. धातुभिः सह प्रत्ययानां प्रयोगो भूत्वा कथं क्रिया, क्रियाविशेषणं विशेषणं च भवन्ति; एतस्य अपि ज्ञानं भवेत्।

- **कौशल-विकासः**
  1. छात्राणां बौद्धिकः विकासः भवेत्।
  2. तेषां निरीक्षणक्षमतायाः विकासः भवेत्।
  3. वाक्यानाम् अशुद्धि-शोधनम् शुद्धा क्रिया च निर्मिता भवेत्।
- **समयः**
  होरार्धम् (30 मिनट)
- **सहायक-साधनानि**
  व्याकरणपुस्तकम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः, श्यामपट्टः, सङ्केतयष्टिः आदयः।
- **शिक्षणविधिः**
  1. शिक्षकाः छात्रान् चतुर्षु वर्गेषु विभक्ताः करिष्यन्ति।
  2. द्वौ वर्गौ उपपदविभक्तिनां कृते द्वौ च वर्गौ प्रत्ययानां कृते भविष्यन्ति।
  3. अध्यापकाः छात्रेभ्यः अपूर्णं वाक्यं दत्वा तस्य मध्ये आगतस्य उपपदशब्दस्य प्रयोगं कारयिष्यन्ति। पुनः अशुद्धं वाक्यं दत्वा तस्य शोधनार्थमपि छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति।
  4. एवमेव धातुं दत्वा प्रत्ययं च निर्दिश्य क्रियायाः क्रियाविशेषणस्य च निर्माणार्थं छात्रान् वदिष्यन्ति। पुनः क्रियां क्रियाविशेषणं च दत्वा ते धातु-प्रत्ययानां विभाजनं प्रक्ष्यन्ति।
  5. छात्राः अपि स्वज्ञानानुसारम् उत्तराणि दास्यन्ति।

शिक्षकाय निर्देशाः

1. सर्वेषां छात्राणां क्रमः आगच्छेत् इत्यस्य ध्यानं अवश्यमेव दद्यात्।
2. कश्चिदपि छात्रः अनुत्तरितः न भवेत्।
3. उत्तरार्थं वर्गेभ्यः अङ्काः अपि प्रदास्यन्ते।
4. यस्य वर्गस्य अधिकाः अङ्काः भविष्यन्ति सः वर्गः विजयी भविष्यति।

कक्षाकार्यम्

1. सीता रामं स्वमुद्रिकाम् अयच्छत्। इति वाक्यं शुद्धं कृत्वा लिखन्तु।
2. 'नगरस्य निकषा' इति वाक्यम् अपि शुद्धं कुरु।
3. 'नमः कृष्णम्' इति वाक्ये का अशुद्धिः वर्तते?

गृहकार्यम्

1. शिक्षकाः छात्रेभ्यः अशुद्धान् वाक्यान् दत्वा तेषां शोधनाय **अथवा** विशेष-उपपदान् दत्वा तेषां वाक्येषु प्रयोगाय कार्यं यच्छन्तु; यथा—सीता रामेण सह वनं अगच्छत्। अत्र 'रामेण' इति पदे का विभिक्तिः किमर्थं च आगता?
2. मम विश्वासः तस्मिन् वर्तते। अत्र रेखाङ्किते पदे का विभक्ति केन च कारणेन?

मौखिकप्रश्नाः

शिक्षकाः सुविधानुसारं छात्रान् प्रश्नमपि प्रक्ष्यन्ति; यथा—''प्रयोजने'' का विभक्ति प्रयुज्यते? उदाहरणेन सह उत्तरत।

निर्दिष्टः क्रियाकलापः

1. शिक्षकाः छात्रान् कलाकर्गदद्वये उपपदशब्दानां प्रत्ययानाञ्च चित्राङ्कनाय निर्देशनम् यच्छन्तु। यस्य छात्रस्य कार्यम् सुन्दरं भवेत् तस्य कार्यस्य कक्षायां टङ्कनम् कुर्युः।
2. यस्य छात्रस्य कार्यम् उत्तमं भविष्यति तस्य कृते तालिकावादनमपि कारयिष्यन्ति।

क्रियाकलापः— 11 : लिङ्ग-विभक्ति-वचनानां ज्ञानम्

उद्देश्यम्

1. छात्राणां योग्यता शब्द-धातु रूपैः सह वाक्यनिर्माणे भवेत्।
2. ते पाठस्य अर्थं ज्ञातुं समर्थाः भवेयुः।
3. संस्कृत-पठन-पाठन, लेखन-श्रवण-वाचन इत्यादीनां योग्यता भवेत्।
4. शब्दानां मध्ये अन्तर-ज्ञातुं योग्यता भवेत्।
5. शब्दनिर्माणस्य, वर्तनी अवलोकनस्य अपि सामर्थ्यम् आगच्छेत्।
6. दैनिकव्यवहारे संस्कृतस्य प्रयोगाय योग्यता भवेत्।

समयः

होरार्धम् (30 मिनट)

सहायक-साधनानि

व्याकरणपुस्तकम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः, श्यामपट्टः, सङ्केतयष्टिः आदयः।

शिक्षणविधिः

1. शिक्षकाः छात्रान् अजन्तशब्दानां रूपाणि अवबोधयेयुः। तेषां मध्ये अन्तरं अपि दर्शयेयुः।
2. तत्पश्चात् हलन्त शब्दानां मध्ये समानतां-भिन्नतां वा कथयित्वा तेषां रूपाणि अवबोधयेयुः।
3. एवमेव सङ्ख्यावाचक शब्दानां लिङ्ग-विभक्ति-वचनानुसारम् अन्तरं बोधयेयुः; यथा—'एक' पदस्य रूपं एकवचने एव चलिष्यति, 'द्वि' पदस्य रूपं केवलं द्विवचने एव तथा त्रि-चतुर्-पञ्चन् शब्दानां रूपाणि बहुवचने एव चलिष्यन्ति।
4. सङ्ख्यावाचक शब्दानां रूपाणाम् आधारः सर्वनामशब्दाः भविष्यन्ति।
5. अनेन प्रकारेण धातुरूपाणां अपि रूपाणि परस्मैपदे 'दृश् (पश्य्)' इव एवं आत्मनेपदे 'सेव्' इव, उभयपदे च द्वयोः इव चलिष्यन्ति।

कौशल-विकासः

1. अनेन छात्राणां शब्द-धातुरूपाणां ज्ञाने योग्यता वर्धिष्यते। तेषां सहायतया छात्राः विभिन्नवाक्यानां निर्माणं कृत्वा सम्यक्तया भाषायाः ज्ञानं योग्यतां वा प्राप्स्यन्ति।
2. पुस्तकपठनस्य सूक्तिपठनस्य च योग्यता आगते सति ते पाठस्य अन्य भाषायाम् रूपान्तरणं कर्तुं पारयिष्यन्ति।
3. संस्कृतभाषणकौशलस्य च विकासः योग्यता वा भविष्यति।

शिक्षकाय निर्देशाः

1. शिक्षकमहोदयाः छात्रान् प्रत्येकं शब्दानां रूपं धातूनाञ्च रूपं कक्षायां प्रक्ष्यन्ति।
2. छात्राः स्वस्मरण-ज्ञानानुसारं तेषाम् उत्तराणि प्रदास्यन्ति।
3. छात्रैः या अशुद्धिः भविष्यति तस्याः संशोधनाय शिक्षकाः तान् प्रेरयिष्यन्ति। वाक्येषु तेषाम् उपयोगं कृत्वा भाषायाः ज्ञाने प्रवीणाः भविष्यन्ति।

कक्षाकार्यम्

1. 'चतुर्' शब्दस्य पुंल्लिङ्गस्य सप्तमी विभक्तौ किम् रूपं भविष्यति?
2. 'नी' धातोः विधिलिङ्लकारस्य उत्तमपुरुषे कानि रूपाणि भविष्यन्ति?

❑ गृहकार्यम्

एवमेव अन्येषां शब्दानां रूपाणि अपि छात्राः स्मरिष्यन्ति।

छात्राः निम्नधातुरूपेषु एकम् एकं धातुरूपं स्मृत्वा आगमिष्यन्ति; यथा—

सेव्, वृत्, दृश्, नी धातवः केवलं लोट् तथा विधिलिङ्लकारयोः।

❑ मौखिकप्रश्नाः

1. ततः ते मौखिकप्रश्नान् पृष्ट्वा तान् प्रोत्साहितान् अपि करिष्यन्ति।
2. मध्ये-मध्ये यदि करतल ध्वनिः भविष्यति तर्हि छात्राः प्रसन्नाः भविष्यन्ति।

❑ निर्दिष्टः क्रियाकलापः

छात्रा! एवमेव भवन्तः अन्य रूपाणि अपि स्मरन्तु। एवम् अन्यैः सह तेषां तुलनां कृत्वा सम्यक् अवबोधयन्तु।

विषयः — उपपदविभक्तयः तथा प्रत्ययज्ञानम् उपविषयः — वाक्यसंशोधनम् प्रत्ययाश्च

❑ क्रियाकलापः — 12 : अशुद्धि-शोधनम्

➢ उद्देश्यम्

1. छात्राणां वाक्यानि शुद्धानि भवेयुः।
2. ते वाक्यनिर्माणे उपपदविभक्तिनां प्रयोगं कर्तुं समर्थाः भवेयुः।
3. अपूर्ण (वर्तमान, भूत, भविष्य) काले एवं भूतकाले ते क्रियायाः निर्माणे धातुरूपाणि विना अपि योग्याः भवेयुः।
4. प्रत्ययानां प्रयोगः कदा भवितुम् शक्यते इत्यस्य अपि ज्ञानम् प्राप्नुयात्।

➢ समयः

होरार्धम् (30 मिनट)

➢ सहायक-साधनानि

व्याकरण-पुस्तकम्, लघुवाक्यानां पट्टम्, प्रत्यययुक्ताः शब्दाः, श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डाः सङ्केतयष्टिका च।

➢ शिक्षणविधिः

1. सर्वप्रथमं कक्षायां शिक्षकमहोदयाः एकं वाक्यं वदिष्यन्ति। तस्य लेखनम् अपि श्यामपट्टे करिष्यन्ति। पुनः छात्रान् सूक्ष्मतया वाक्यं द्रष्टुम् प्रेरयिष्यन्ति।
2. यस्मिन् शब्दे कारकनियमानाम् अनुसारेण निर्धारिता विभक्तिः न भविष्यति तस्य कारणं ते छात्रान् प्रक्ष्यन्ति।
3. छात्राणाम् अनुत्तरभवति सति ते तस्य कारणं कथयिष्यन्ति;
   यथा—परितः, उभयतः, समया, विना योगे द्वितीया विभक्तिः, विना, अलम्, हीनः योगे तृतीया विभक्तिः आदि।
4. शतृ, शानच् प्रत्ययौ निरन्तर-क्रियायां क्त क्तवतु च प्रत्ययौ भूतकाले प्रयुज्येते।
5. पश्चात् छात्राः तान् नियमान् ज्ञात्वा वाक्यनिर्माणं क्रियानिर्माणञ्च करिष्यन्ति।

➢ कौशल-विकासः

1. अनेन कारणेन छात्रेषु वाक्य-निर्माण-कौशलं वर्धिष्यते।
2. वाक्यानां शोधनस्य एवं शुद्धवाक्यानां लेखनस्य अपि विकासः भविष्यति।
3. छात्राः शुद्धं वाक्यं लिखित्वा कक्षायां प्रदर्शयिष्यन्ति।
4. छात्राः दश धातुभिः सह शतृ, शानच्, क्त, क्तवतु, प्रत्यानाञ्च संयोजनं कृत्वा चत्वारिंशत् पदानां निर्माणं करिष्यन्ति।

- **शिक्षकाय निर्देशाः**

1. छात्राः निर्धारितानां नियमानाम् अनुसारेण एव वाक्यसंरचनां शिक्षकाणां निर्देशनेन करिष्यन्ति।
2. या अपि त्रुटिः भविष्यति तस्याः निराकरणमपि अध्यापकाः यथासमयं करिष्यन्ति।
3. शिक्षकाः आगामि-दिवसे छात्राणां कार्यं अवलोकयिष्यन्ति।
4. यदि कार्यं उत्तमं भविष्यति तदा छात्राणां उत्साहवर्धनाय करतलध्वनिम् अपि कारयिष्यन्ति।
5. तत्पश्चात् स्वविवेकानुसारं सम्मतिं दत्वा तेषाम् उत्तरपुस्तिकायां स्वहस्ताक्षरम् अपि करिष्यन्ति।

- **कक्षाकार्यम्**

1. शतृ प्रत्ययस्य प्रयोगः कदा भवति ?
2. सः कार्यं कुर्वाणः अस्ति। अत्र रेखाङ्कित पदे कः प्रत्ययः ?

- **गृहकार्यम्**

1. अध्यापकाः छात्रेभ्यः दश अशुद्धान् वाक्यान् दश च प्रकृति-प्रत्ययौ दत्वा तेषां शोधनाय पृथक् करणाय च कथयिष्यन्ति।
2. उपपदविभक्तिनां प्रत्यययुक्तान् च पञ्चशब्दान् दत्वा तेषां वाक्येषु प्रयोगाय छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति।

- **निर्दिष्टः क्रियाकलापः**

अस्मिन् पाठे अध्यापकाः छात्रान् कथयिष्यन्ति—भो छात्राः ! भवन्तः यत् वाक्यं इतस्ततः पश्यन्तु एतेषां नियमानाम् अनुसारेण एव तस्य शोधनं कुर्वन्तु कारयन्तु च। तदैव युष्माकम् भाषा शुद्धा परिष्कृता च भविष्यति।

विषयः — कारक एवं उपपदविभक्तयः   उपविषयः — अशुद्धि संशोधनम्

- **क्रियाकलापः— 13 : वाक्यानां संशोधनेन भाषा शुद्धा भवति। शुद्धा भाषा निहितार्थ प्रकटनेऽपि समर्था भवति। भाषा कारक एवं उपपद विभक्तिनां प्रयोगेण एव शुद्धा, परिष्कृता परिपुष्टा भवितुं शक्नोति।**

➢ **उद्देश्यम्**

1. छात्राः वाक्यानां संशोधने समर्थाः भवेयुः।
2. छात्राणां न्यूनतमा अशुद्धिः भवेत्।
3. भाषा प्रयोगे छात्राणाम् आत्मविश्वासो वर्धेत।
4. देववाणी संस्कृतभाषायाः महत्त्वं वर्धेत।

➢ **मूल्याङ्कनम् कौशलविकासो वा :**

1. कारक-उपपदविभक्तिनां प्रयोगेण छात्रेषु भाषाप्रयोगस्य क्षमता वर्धते।
2. तेषाम् आत्मविश्वासः संवर्ध्य कुशलतां जनयति।
3. भाषागत अशुद्धयः दूरीभवन्ति।
4. शुद्धभाषा प्रयोगेन जनाः तान् प्रशंसन्ति।

➢ **समयः**

होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सहायक-साधनानि**

कारकनियमानां उपपदविभक्तिनाञ्च द्वे चित्रमये प्रदर्शनपट्टे, श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डाः सङ्केतयष्टिश्च।

➢ **शिक्षणविधिः**

1. सर्वप्रथमं शिक्षकाः प्रदर्शनपट्टे कक्षायां छात्राणां समक्षे अवलम्बयन्तु।
2. पुनः छात्राणां पञ्चवर्गेषु गङ्गा, यमुना, कावेरी, कृष्णा, गोदावरी इति नामानि कृत्वा विभाजनं कुर्वन्तु।

3. ततः छात्रान् पङ्क्तिं उपवेश्य सर्वप्रथमं गङ्गावर्गम् आह्वयन्तु तेभ्यश्च उभयतः, निकषा, गम्, प्रति, हा, सह, काणः, हीनः, अलम् आदीन् पदान् श्यामपट्टे लिखित्वा पृच्छेयुः यत् एतेषां पदानां योगे का विभक्तिः प्रयुज्यते।
   - छात्राः तेषामुत्तराणि द्वितीया तृतीया च विभक्त्योः रूपे कथयन्तु।
4. शिक्षकाः गङ्गावर्गाय प्रसन्नाः भूत्वा करतलध्वनिं कारयन्तु। पुनः ते यमुणावर्गाय प्रश्नान् उपस्थापयन्तु—
   - भो छात्राः ! इमानि वाक्यानि कथम् अशुद्धानि सन्ति ज्ञात्वा आगत्य कारणं लिखत—
   - भिक्षुकः नेत्रेण अन्धः प्रतीयते, सीता रामं भोजनं यच्छति, गुरुम् नमः, कोलाहलाय अलम्, बालकान् स्वस्ति।
   - छात्राः एकैकं आगत्य श्यामपट्टे अशुद्धीनां कारणानि लेखिष्यन्ति।
5. शिक्षकाः तेभ्योऽपि साधुवादं प्रदास्यन्ति। तत्पश्चात् शिक्षकाः कावेरीवर्गस्य छात्रान् आह्वयन्तु—
   - भो छात्राः! श्यामपट्टे लिखितान् पदान् नीत्वा कारक-उपपदविभक्तिनां नियमानुसारेण शुद्धानि वाक्यानि रचयन्तु भवन्तः—
   - स्वाहा, अनन्तरम्, विना, ऋते, भयम्, त्रस् आदयः।
   - छात्राः पुनः वारं-वारम् आगत्य तान् पदान् नीत्वा वाक्यानि रचयिष्यन्ति।
6. शिक्षकाः अस्मिन् साधुवादं दत्वा पुनः कृष्णावर्गस्य छात्राणम् आवाहनं कुर्वन्तु—
   - बालाः ! श्यामपट्टे लिखितेषु वाक्येषु उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—
   - त्वम् .... समया कथम् उपतिष्ठति ? (नद्याः/नदीम्/नदी/नद्याम्)
   - सर्वे जनाः .... कृते जल्पन्ति ? (धनस्य/धनाय/धनम्/धनेन)
   - सीमा .... श्रेष्ठतमा वर्तते। (रमायाः/रमायाम्/रामासु/रमाणाम्)
   - बालकः .... नीचैः पतति। (वृक्षस्य/वृक्षेण/वृक्षम्/वृक्षात्)
   - छात्राः एकैकशः आगत्य तेषां वाक्यानाम् उचितैः पदैः पूर्तिं करिष्यन्ति।
7. पुनः गुरवः प्रतीद्य तेभ्यः साधुवादं प्रदाय गोदावरी इति पञ्चमवर्गस्य छात्रेभ्यः श्यामपट्टे प्रश्नान् दास्यन्ति—
   - छात्राः ! कुशलः, समक्षे, समीपम्, स्निह्, अभिलष्, पण्डितः, उद्भवति, तरप् इत्येषां पदानां योगे काः विभक्तयः प्रयुज्यन्ते ? विभक्तीन् उक्त्वा तेषां पदानां वाक्येषुं पूर्तिं कुर्वन्तु।
   - छात्राः एकम्-एकम् कृत्वा आगत्य श्यामपट्टे लेखिष्यन्ति।
   - शिक्षकाः प्रसन्नाः भूत्वा तेभ्यः स्वाशीर्वादं साधुवादं च प्रदास्यन्ति। अन्यान् छात्रान् तालिकावादनाय अपि प्रेरयिष्यन्ति।

➢ **शिक्षकेभ्यः निर्देशाः**

1. शिक्षकाः ध्यायन्तु यत् सर्वेषां छात्राणां वारम् अवश्यमेव आगच्छन्तु।
2. सर्वे छात्राः कक्षायाम् अनुशासनेन उपविश्य कार्यं कुर्वन्तु।
3. यः छात्रः उत्तराणि दातुम् असमर्थः स्यात् तस्मै शिक्षकाः प्रोत्साहनं दत्वा उत्तराणि दातुं समर्थः कुर्यः।

❑ गृहकार्यम्

1. कक्षायाम् कृतं कार्यं दृष्ट्वा (निरीक्ष्य) शिक्षकाः छात्रेभ्यः दश-दश वाक्यानि दत्वा तानि गृहात् शुद्धानि कृत्वा श्वः आनेतुं कथयन्तु।
2. छात्राः तत्कृत्वा आगामिदिवसे कक्षायाम् आनेष्यन्ति।

❑ कार्य-निरीक्षणम्

1. आगामिदिने शिक्षकाः छात्रैः कृतं कार्यं पश्येयुः।
2. यत्र छात्रान् कठिनता भवेत् तत्र स्वमार्गदर्शनमपि यच्छेयुः।
3. अन्यान् छात्रान् प्रेरयन्तु अपि।

❑ शिक्षक-हस्ताक्षरम्

- छात्राणां कार्यं सम्यक्तया निरीक्ष्य शिक्षकाः तेषाम् अभ्यासपुस्तिकायां स्व-हस्ताक्षरम् अपि करिष्यन्ति।

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्–1

अवधिः–होरात्रयम् **पूर्णाङ्काः 80**

निर्देशः 1. अस्मिन् प्रश्नपत्रे चत्वारः खण्डाः सन्ति।
2. प्रत्येकं खण्डम् अधिकृत्य उत्तराणि एकस्मिन् स्थाने क्रमेण लेखनीयानि।
3. प्रश्नसङ्ख्या प्रश्नपत्रानुसारम् अवश्यमेव लेखनीया।
4. सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लेखनीयानि।

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) 10 अङ्काः

1. गद्यांशान् ध्यानेन पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

(गद्यांश को ध्यान से पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए। Read the paragraph carefully and answer the questions.)

संस्कृतभाषायाम् आदर्शपुरुषरूपेण, मर्यादापुरुषरूपेण वा भगवतः श्रीरामस्य वर्णनं महर्षिवाल्मीकिना स्वमहाकाव्येऽनर्घैः अक्षरैः चित्रितम्। नाटकेषु मुख्यतः महाकविः भासः प्रतिमानाटके अभिषेकनाटके च कृतवान्। ततो महाकविः भवभूतिः उत्तररामचरिते महावीरचरिते च मर्यादापुरुषोत्तमिमम् अवर्णयत्। महाकाव्ये महाकविः कालिदासः रघुवंशे वर्णितवान्। ये-ये महाकवयः नाटककाराः अस्य वर्णनं कुर्वन्ति ते सर्वे चरित्रमस्य अलौकिकं वर्णयन्ति। वयं भारतीयाः एव न सर्वेऽपि सांसारिकाः जनाः पूजयन्ति महान्तं पुरुषमेनम्। अस्य चरितस्य कारणात् देशेऽस्माकं पर्वद्वयं मान्यतेऽत्युत्साहेन विजयदशमी दीपावली च।

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) वाल्मीकिः आदर्शपुरुषं कस्मिन् अवर्णयत्?

(*ii*) उत्तररामचरितं कस्य कृतिः?

(*iii*) संसारिकाः जनाः कीदृशं पुरुषं पूजयन्ति?

(*iv*) सर्वे महाकवयः कीदृशं चरित्रं वर्णयन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) अस्माकं देशे पर्वद्वयं कथं मान्यतेऽत्युत्साहेन?

(*ii*) के कस्य चरित्रम् अलौकिकं वर्णयन्ति?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.) ½ × 4 = 2

(*i*) अस्मिन् अनुच्छेदे 'अवर्णयत्' अस्याः क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) मर्यादापुरुषोत्तमम् (ख) महाकविः (ग) भवभूतिः (घ) भासः

(*ii*) अत्र अनुच्छेदे 'अक्षरैः' इति पदस्य किम् विशेषणम् प्रदत्तम्?

(क) अनर्घैः (ख) सुन्दरैः (ग) उत्तमैः (घ) विचक्षणैः

(*iii*) अनुच्छेदे 'अद्भुतम्' अस्य पदस्य किं पर्यायं लिखितम्?

(क) उत्तमम् (ख) अलौकिकम् (ग) महान्तम् (घ) विशिष्टम्

(*iv*) गद्यांशे 'पारलौकिका:' अस्य विलोमपदं लिखत।

(क) लौकिका: (ख) संसारिका: (ग) ईदृशा: (घ) धन्या:

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **2 × 1 = 2**

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

खण्डः 'ख' (रचनात्मकं कार्यम्) 15 अङ्काः

2. भवती सरोजिनी। भवत्याः वर्गेण अनाथबालकैः सह प्रतियोगितायाम् पराजयः अनुभूतः। आत्मानुभवान् वर्णयन्त्या भवत्या मातरं प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा पुनः लेखनीयम्–

(आप सरोजिनी हैं। आपके वर्ग की अनाथ बालकों के साथ प्रतियोगिता में पराजय हुई। अपने अनुभवों का वर्णन करते हुए माता के प्रति लिखे पत्र को मञ्जूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से पूरा करके पुनः लिखिए। You are Sarojini. Your team was defeated in a competition with the orphans. In a letter written to your mother describing your experiences, fill in the blanks with the help of the words given in the box below.)

½ × 10 = 5

(*i*) ....

पूना नगरत:।

तिथि: 26.3.20.......

पूज्याः (*ii*) ....।

सादरं चरणस्पर्शम्।

अत्र खलु सर्वगतम् .... (*iii*)। मन्ये तत्रापि सर्वे (*iv*) .... भविष्यन्ति। मातः! अस्माकं विद्यालयस्य समीपे एकः अन्यः विद्यालयः अस्ति। यत्र सर्वे दीनाः .... (*v*) च छात्राः एव पठन्ति। अस्माकं प्राचार्यः तस्य (*vi*) ....दशमकक्षायाः छात्रैः सह गीता-अन्त्याक्षरी-प्रतियोगिताम् (*vii*) ....। जानाति भवती, वयं सर्वे छात्राः तस्यां पराजिताः जाताः। तेषां प्रदर्शनं तु (*viii*) .... आसीत्। नूनं दर्पः सर्वं नाशयति, (*ix*) .... सर्वत्र विजयते।

पितृचरणयोः मम् प्रणामाः।

भवत्याः पुत्री,

(*x*) ....

मञ्जूषा—असहायाः, कुशलिनः, अभूतपूर्वम्, सरोजिनी, श्रमः, आयोजितवान्, विद्यालयस्य, नूतनविद्यापीठम्, मातृचरणाः, कुशलम्।

3. पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु मञ्जूषापदसहायतया अधः प्रवत्त चित्रस्य वर्णनं कुरुत– **1 × 5 = 5**

(पाँच संस्कृत वाक्यों में मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से नीचे दिए चित्र का वर्णन कीजिए। Describe the following picture in five Sanskrit sentences with the help of words given in the box.)

मञ्जूषा–चित्रकलाप्रतियोगिता, बालका:, बालिका:, ध्यानमग्ना:, हस्ते तूलिका, समक्षं पत्रम् केचन चित्रकार्ये लग्ना:, केचन चिन्तयन्ति, शिक्षक: कार्यं निरीक्षते, मनसि उत्साह:।

अथवा

मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया 'वर्षर्तौ उद्यानस्य वर्णनम्' पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु कुरुत– 1 × 5 = 5

1. ....
2. ....
3. ....
4. ....
5. ....

मञ्जूषा—सर्वत्र हरीतिमा, वृक्षा:, स्नाता:, इव, पतन्ति, पक्वानि फलानि, सर्वत्र जलम् एव, गर्तेषु बालका:, कर्गदनौका:, पुष्पाणि, स्वच्छानि, यदा-कदा, सूर्य:, जलबिन्दव:।

4. **निम्न वाक्यानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादं कुरुत** (निम्न वाक्यों का संस्कृत भाषा में अनुवाद कीजिए। Translate the following sentences in Sanskrit.)– 1 × 5 = 5

1. देव सदैव असुरों को जीतते हैं।
2. कैकेयी के विचार से भरत को राज्यपद मिला।
3. उत्तम छात्र बड़ों का सम्मान करते हैं।
4. सम्मान के साथ जियो।
5. माता सदा पूज्या होती है।

खण्ड: 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) 25 अङ्का:

5. **स्थूलपदेषु सन्धिच्छेदम् अथवा सन्धियुक्तं पदं दत्तेभ्य: विकल्पेभ्य: शुद्धं चित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत–**
(स्थूल पदों में संधि अथवा सन्धिच्छेद युक्त पद को दिए गए विकल्पों में से शुद्ध शब्द चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join bold words and choose the appropriate answer from the options given below and write answer in the answer sheet.) 1 × 4 = 4

1. **चलदनिशं** कालायसचक्रम्।

(क) चलद + निशं (ख) चलत + निशं
(ग) चलत् + अनिशं (घ) चलन् + अनिशं

2. भवति **शिशुजनो वयोऽनुरोधात्।**

3. क्रुद्धः सिंहः **इतस्ततः** धावति।

4. **शरीरोपचयः** कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तम्।

6. **स्थूलपदेषु समासम् अथवा विग्रहं विकल्पेभ्यः चित्वा उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत–**

(स्थूल पदों में समास अथवा समास विग्रहों को विकल्पों से चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Join or disjoin compounds in the bold words choose the appropriate answer from the options given below and write in the answer sheet.) 1 × 4 = 4

1. **कज्जलमलिनं** धूमं मुञ्चति।

(क) कज्जल इव मलिनम् (ख) कज्जलेन इव मलिनम्

(ग) कज्जलम् इव मलिनम् (घ) कज्जलः मलिनम्

2. **राजासनं** खलु एतत्।

3. **क्रुद्धः सिंहः** तं प्रहर्तुम् इच्छति।

4. आरक्षी **सुपुष्टदेहः** आसीत्।

7. **स्थूलपदानाम् 'प्रकृतिप्रत्ययः' पृथक् संयोगो कृत्वा विकल्पेभ्यः शुद्धं उत्तरं चित्वा उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत–**

(स्थूल पदों के प्रकृति-प्रत्यय को अलग अथवा संयुक्त करके विकल्पों से शुद्ध उत्तर को चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join suffixes in the bold words and write appropriate answer from the options given below in the answer sheet.) 1 × 4 = 4

1. कुत्सितवस्तुमिश्रितं **भयम्** इदम्।

2. राजस्य समीपम् उपसृत्य **प्रणम्य** च।

(क) प्र + णम् + ल्यप् (ख) प्र + नम् + ल्यप् (ग) प्र + णम + ल्यप् (घ) प्रणम् + यत्

3. **भगवान्** वाल्मीकिः वधूः इति वदति।

4. **विचित्रा** दैवगतिः।

8. **समुचितम् अव्ययं चित्वा रिक्तस्थानानि सम्पूरयत–**

(समुचित 'अव्यय' पद को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति करें। Fill in the blanks with appropriate indeclinable words.) 1 × 4 = 4

1. सुशीला .... पतिं विना कथं खादिष्यति ?

(क) पुरा (ख) इदानीम् (ग) उच्चैः (घ) शनैः।

2. मानवजीवनं कदापि .... न करणीयम्।

3. .... शिवः कैलाशे अवसत्।

4. शक्तिम् अनतिक्रम्य .... कार्यं करणीयम्।

मञ्जूषा– पुरा, एव, वृथा

9. अधोलिखितं संवादं मञ्जूषायाः समुचित-क्रिया-कर्म-कर्तृपदैः वाच्यपरिवर्तनं पूरयत–

(नीचे लिखे संवाद को मंजूषा के उचित क्रिया, कर्म एवं कर्त्ता पदों से वाच्य परिवर्तन को भरिए। Complete the following dialogue with options change of voice with suitable verb, object and subject.) 1 × 3 = 3

रमा — माले! त्वम् किम् लिखसि?

माला — (*i*) .... तु पर्यावरणविषये लेखं लिखामि।

(क) अहम् (ख) मया (ग) वयम् (घ) आवाम्।

रमा — त्वया उपयुक्तः लेखः (*ii*) ....। (लिख्)

माला — धन्यवादाः। सम्प्रति (*iii*) .... कुत्र गम्यते? (युष्मद्)

रमा — विद्यालयः। किम् त्वया न ज्ञायते यत् अद्य तत्र वनोत्सवः अस्ति?

माला — आम् ज्ञातम्। मया अपि स वनोत्सवः द्रष्टव्यः।

10. घटिकां समयम् दृष्ट्वा प्रदत्तविकल्पेभ्यः शुद्धम् समयम् चित्वा एवं उचितं समयं लिखित्वा रिक्तस्थानम् पूरयत–

(घड़ी में समय देखकर दिए गए विकल्पों में से शुद्ध उत्तर चुनकर तथा उचित समय लिखकर रिक्त स्थानों को पूरा कीजिए। See the clock and fill the correct time in the blanks by choosing correct option.) ½ × 4 = 2

(*i*) प्रहरी प्रातः (8.00) .... वादने उत्तिष्ठति।

(*ii*) प्रहरी राकेशः रात्रौ (10.15) .... वादने कार्याय गच्छति।

(क) सपादएकादश (ख) पादोन-एकादश (ग) पादोन-दश (घ) सपाददश।

(*iii*) सः (4.30) .... वादनं यावत् निजकार्यम् सम्पादयति।

(*iv*) पुनः सः (4.45) .... वादने स्वगृहम् आगच्छति।

11. निम्नवाक्येषु रेखाङ्कित पदानि शुद्धानि कृत्वा लिखत– 1 × 4 = 4

(*i*) जनाः पञ्चवादने सदैव उद्याने <u>भ्रमति</u>।

(क) भ्रमसि (ख) भ्रमामि (ग) भ्रमथः (घ) भ्रमन्ति।

(*ii*) <u>यूयम्</u> कदा वृक्षारोपणं करिष्यन्ति?

(*iii*) भावना श्वः पूजां न <u>अकरोत्</u>।

(*iv*) मेधाविनी <u>बालकः</u> यथासमयम् पठति।

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्) के प्रश्न पाठ्यपुस्तक पर आधारित हैं तथा 30 अंक के हैं।

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्–2

अवधिः–होरात्रयम् पूर्णाङ्कः: 80

निर्देशः — विद्यार्थी कृपया निर्देश अभ्यास प्रश्नपत्रम्–1 से देखें।

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) 10 अङ्काः

1. गद्यांशान् ध्यानेन पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

(गद्यांश को ध्यान से पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए। Read the paragraph carefully and answer the questions.)

संस्कृतसाहित्ये सर्वविधानां रचनानां लेखकाः वर्तन्ते। केचित् सन्ति काव्यलेखकाः ये महाकाव्यानि रचयन्ति। तेषां कृते छन्दोज्ञानम् अनिवार्यम्। अतः छन्दसां भेदानां, स्वरूपाणां परिचायकाः ग्रन्थाः सन्ति। केचित् सन्ति गद्यकाराः ये गद्यस्य प्रकारैः परिचायकानि पुस्तकानि लिखन्ति। किं बहुना, अस्मिन् साहित्ये नाटकानि अपि विद्यन्ते, अतः समालोचकाः नाटकलक्षणम् अपि लिखितवन्तः। नाटकलक्षणे इदमपि सूचितम् कानिचित् नाटकानि भवन्ति, कानिचित् प्रकरणानि। प्रकरणे भवन्ति दश अङ्काः, नाटकेषु भवन्ति, पञ्च सप्त वा अङ्काः। कानिचित् नाटकानि तु एकांकानि एव दृश्यन्ते। वस्तुतः संस्कृतसाहित्यं गौरवान्वितं कथ्यते।

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) काव्यलेखकाः कानि रचयन्ति?

(*ii*) प्रकरणे कति अङ्काः भवन्ति?

(*iii*) वस्तुतः संस्कृतसाहित्यं कीदृशं कथ्यते?

(*iv*) समालोचकाः किं लिखितवन्तः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) गद्यकाराः किं कुर्वन्ति?

(*ii*) काव्यलेखकानां कृते किम् अनिवार्यम्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'महत्त्वम्' इति पदस्य कः पर्यायः अनुच्छेदे प्रदत्तः?

(क) बलम् (ख) गौरवम् (ग) उपयोगिताम् (घ) वस्तुतः

(*ii*) गद्यांशे 'सर्वविधानाम्' इति विशेषणपदस्य किं विशेष्यम्?

(क) रचनानाम् (ख) लेखकानाम् (ग) कवीनाम् (घ) महाकवीनाम्

(*iii*) 'वर्तन्ते' क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) रचनानाम् (ख) सर्वविधानाम् (ग) लेखकाः (घ) कवयः

(*iv*) 'काव्यलेखकाः ये' इति सर्वनामपदम् अनुच्छेदे केभ्यः प्रयुक्तम्?

(क) लेखकेभ्यः (ख) काव्यलेखकेभ्यः (ग) कविभ्यः (घ) महाकविभ्यः

IV. उपरिलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा तस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

खण्डः 'ख' (रचनात्मकं कार्यम्) 15 अङ्काः

2. भवती श्यामला। भवती पितरं प्रति एकं पत्रं लिखति। मञ्जूषायाः उचितानि पदानि चित्वा पत्रं पूरयतु–

(आप श्यामला हैं। आप पिता जी को एक पत्र लिखती हैं। मञ्जूषा से उचित पद चुनकर पत्र पूर्ण कीजिए। You are Shyamala. You write a letter to your father. Complete the letter with appropriate words given in the box.) **½ × 10 = 5**

(*i*) ....

पितृश्रीचरणसन्निधौ,

सादरं (*ii*) ....

भवतः पत्रं प्राप्तम्। पत्रं पठित्वा बहु आनन्दः (*iii*) .... । अहम् अत्र कुशलिनी। भवतः मातुः च (*iv*) .... अधिकं चिन्तयामि। अत्र मम प्रशिक्षणं सम्यक् प्रचलति। भवता दत्तं (*v*) .... आगमनसमये मार्गे एव मया पठितम्। प्रशिक्षणस्य (*vi*) .... अहं शैक्षिकप्रवासाय गमिष्यामि। ततः आगत्य गृहम् (*vii*) .... । एतं विषयं पूज्यमातरम् अपि सूचयतु। (*viii*) .... अपि मम वन्दनानि अनुजाय च (*ix*) .... ।

भवदीया (*x*) ....

श्यामला।

मञ्जूषा—अभवत्, श्रीनगरतः, स्वास्थ्यविषये, प्रियपुत्री, शुभाशीषः, वन्दनानि, मातृचरणयोः, पश्चात्, आगमिष्यामि, पुस्तकम्।

3. पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु मञ्जूषापदसहायतया अधः दत्तं चित्रवर्णनं कुरुत– **1 × 5 = 5**

(पाँच संस्कृत वाक्यों में मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से नीचे दिए चित्र का वर्णन कीजिए। Describe the following picture in five Sanskrit sentences with the help of words given in the box.)

मञ्जूषा—जलप्लावनस्य चित्रं वर्तते, अतिभीषण समस्या, आपद्ग्रस्तानां सहायतां, सैनिकाः, सर्वत्र जलमेव दृश्यते, नौकायाः, अनेके जनाः, अवतरन्ति, वृक्षाः, दुःखिनः, अस्तव्यस्तं जीवनम्।

अथवा

एकः छात्रः रात्रौ शिरसः अधः पुस्तकं स्थापयित्वा सुप्तः। सन्त्रस्तं पुस्तकम् आत्मवेदनां वर्णयति। मञ्जूषातः पदानि चित्वा वर्णने रिक्तस्थानानि पूरयत–

(एक छात्र रात को सिर के नीचे पुस्तक लेकर सोया हुआ है। दुःखी पुस्तक आत्मवेदना का वर्णन करती है। मञ्जूषा से पद लेकर रिक्त स्थान भरकर पुनः कथा उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। A student is sleeping at night keeping a book under his head. The aggrieved book narrates her self-suffering. Fill in the blanks with suitable words from the box.) ½ × 10 = 5

अहं पुस्तकम् अस्मि। एषः यः मम *(i)* .... शिरः स्थापयित्वा स्वपिति सः मम स्वामी। इदानीम् अहम् अतीव *(ii)* ....। तेन स्थाने स्थाने मम *(iii)* .... लेखन्या व्रणाः कारिताः। पृष्ठानाम् अधिकांशाः कोणाः तु परिवर्तनेन *(iv)* .... जाताः। *(v)* .... अलङ्कृतानि मम चित्राणि अस्य *(vi)* .... नष्टीकृतानि। स माम् *(vii)* .... स्थापयित्वा क्रीडामग्नः भवति। तेन मम मुखम् एव कृष्णमसीं *(viii)* .... दूषितम्। यथा *(ix)* .... आयोज्यन्ते तथा अस्माभिः *(x)* .... अपि आयोजनीयः। येन अस्माकम् अपि जीवनरक्षा स्यात्।

मञ्जूषा—पुस्तकाधिकारदिवसः, मानवाधिकारदिवसाः, उपरि, त्रिवर्षीयभ्रात्रा, सन्त्रस्तम्, पातयित्वा, भग्नाः, पृष्ठेषु, इतस्ततः, नानावर्णैः।

4. निम्न वाक्यानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादं कुरुत– 1×5=5

(निम्न वाक्यों का संस्कृत भाषा में अनुवाद कीजिए। Translate the following sentences in Sanskrit.)

1. भारत हमारी मातृभूमि है।
2. हमें इसका सम्मान करना चाहिए।
3. विद्या मनुष्यों का मित्र होती है।
4. जीवन की आधारशिला शिक्षा ही होती है।
5. पिता की आज्ञा मानकर श्रीराम सीता व लक्ष्मण के साथ वन को गए थे।

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) 25 अङ्काः

5. स्थूलपदेषु सन्धिच्छेदम् अथवा सन्धियुक्तं पदं दत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः शुद्धं चित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत– 1 × 4 = 4

(स्थूल पदों में संधि अथवा सन्धिच्छेद युक्त पद को दिए विकल्पों में से शुद्ध चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join bold words and choose the appropriate answer from the options given below answer in the answer sheet.)

1. करणीयं **बहिः + अन्तः + जगति**।
   (क) बहिसन्तर्जगति (ख) बहिरर्न्तजगति (ग) बहिरन्तर्जगति (घ) बहिरान्तरजगति
2. किं **द्वयोरप्येकमेव** प्रतिवचनम्?
3. तथापि वृषः **नोत्थितः**।
4. क्रुद्ध सिंहः **इतस्ततः** धावति।

6. स्थूलपदेषु समासम् अथवा विग्रहं विकल्पेभ्यः चित्वा उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत– **1 × 4 = 4**

(स्थूल पदों में समास अथवा समास विग्रह को विकल्पों से चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Join or disjoin compounds in the bold words choose the appropriate answer from the options given below and write in the answer sheet.)

1. खगकुलकलरव **गुञ्जितवनदेशम्।**

(क) गुञ्जितम् वनदेशम् (ख) गुञ्जितः वनदेशम् (ग) गुञ्जिते वनदेशम् (घ) गुञ्जिता वनदेशम्

2. **भ्रातरौ** आवाम् सोदर्यौ।

3. यदि आनयोः बालभावजनितं किञ्चिद् **अविनयं** पश्यति।

4. **नदीजलम्** अपि नैकस्मिन् स्थले पुञ्जीकरणीयम्।

7. स्थूलपदानाम् 'प्रकृतिप्रत्ययः' पृथक् संयोगो कृत्वा विकल्पेभ्यः शुद्धं उत्तरं चित्वा उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत–

(स्थूल पदों के प्रकृति-प्रत्यय अलग अथवा संयुक्त करके विकल्पों से शुद्ध उत्तर को चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join suffixes in the bold words and write appropriate answer from the options given below in the answer sheet.) **1 × 4 = 4**

1. दुर्वहमत्र जीवितं **जातम्।**

(क) जा + क्त (ख) जन् + क्त (ग) जन + क्तवतु (घ) जा + क्तवतु

2. भवन्तौ **गायन्तौ** कविरपि पुराणः।

3. **समीक्ष्य** कुर्याद् व्यायामम्।

4. अहम् विशालकायः बलशाली **पराक्रमी** च।

8. प्रदत्तेषु उत्तरेषु यत् उत्तरम् शुद्धम् अस्ति तत् चीयताम्– **1 × 4 = 4**

(दिए गए उत्तरों में से जो उत्तर शुद्ध है उसे विकल्प से चुनिए। Choose the appropriate answer from the options given below.)

1. भोजनं सदा .... चर्वणपूर्वकं खादितव्यम्।

(क) शनैः (ख) अपि (ग) इतस्ततः (घ) इदानीम्।

2. चाणक्यनीतिं .... राजनीतिः न ज्ञायते।

3. .... सर्वे जनाः सुखिनः भवन्तु।

4. दुष्टाः .... एव जनान् घ्नन्ति।

मञ्जूषा–नूनम्, वृथा, विना

9. अधोलिखितं संवादं मञ्जूषाया: समुचित-क्रिया-कर्म-कर्तृपदैः पूरयत–

(अधोलिखित संवाद को मंजूषा के उचित क्रिया, कर्म एवं कर्ता पदों से भरिए। Complete the following dialogue with options suitable verb, object and subject.) **1 × 3 = 3**

मोहनः — मालति! किम् त्वम् प्रातःकाले योगाभ्यासं करोषि?

मालती — मया योगाभ्यासः तु न (*i*) ...., परमहं सूर्यनमस्कारं करोमि।

(क) कृयते (ख) क्रियते (ग) कुरुते (घ) करोमि।

मोहनः — सूर्यनमस्कारस्य को लाभः?

मालती — एतेन अस्माकं बुद्धिः तीव्रा (*ii*) .... । (भू)

मोहनः — आम्! अतः (*iii*) .... तु प्रातः एव गायत्रीमन्त्रम् अपि जपामि। (अस्मद्)

मालती — मया अपि गायत्रीमन्त्रः जप्यते यतः तेन मनः परितुष्टं भवति।

10. अधोलिखितायां समयसारिण्याम् अङ्कानां स्थाने संस्कृतपदेषु समयम् लिखत–

(नीचे लिखी समय सारिणी में अंकों के स्थान पर समय को संस्कृत शब्दों में लिखिए। Indicate the time in Sanskrit words in place of figures in the following time-table.) **½ × 4 = 2**

विद्यालये वार्षिकोत्सवस्य समयसारिणी

(*i*) प्रातः 10.00 .... वादने मुख्यातिथेः आगमनम्।

(*ii*) मध्याह्न 12.30 .... मुख्यातिथेः स्वागतम्।

(क) सार्ध द्वादश वादने (ख) सपाद द्वादश वादने (ग) पादोन द्वादश वादने (घ) सपाद एकवादने

(*iii*) प्रातः 10.45 .... वादने छात्राणां कार्यक्रमः भविष्यति।

(*iv*) अन्ते 12.15 .... वादने कार्यक्रमस्य समापनं भविष्यति।

11. रेखाङ्कितानि पदानि शुद्धानि कृत्वा लिखत– **1 × 4 = 4**

(*i*) जनाः प्रातः काले ईश्वरं जपति।

(क) जनो (ख) जनान् (ग) जनः (घ) जनेन

(*ii*) युवाम् लेखं लेखिष्यसि।

(*iii*) मोहन! त्वम्, इतः मा गच्छत।

(*iv*) ललिता अतीव गुणवान् अस्ति।

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्) के प्रश्न पाठ्यपुस्तक पर आधारित हैं तथा 30 अंक के हैं।

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्–3

अवधिः–होरात्रयम् | पूर्णाङ्काः 80

निर्देशः — विद्यार्थी कृपया निर्देश अभ्यास प्रश्नपत्रम्-1 से देखें।

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) 10 अङ्काः

1. गद्यांशान् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

(गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए। Read the paragraph and answer the questions.)

एकदा एकः वैदेशिकः प्रथमराष्ट्रपतेः श्रीराजेन्द्रप्रसादस्य गृहं प्राप्तवान्। राष्ट्रपतेः परिचारकः तं आतिथ्यगृहे प्रतीक्षितुम् अकथयत् तम् असूचयत् च यद् राष्ट्रपतिमहोदयाः सम्प्रति पूजां कुर्वन्ति। स अतिथिः ज्ञातुम् ऐच्छत् यद् राष्ट्रपतिः कथं करोति पूजाम्? सङ्कोचं कुर्वन् अपि स अन्तः पूजागृहं प्रविष्टः। राष्ट्रपतेः समक्षं विद्यमानं मृत्पिण्डं सोऽवन्दत श्रद्धया च तत्र उपाविशत्। पूजां परिसमाप्य राष्ट्रपतिमहोदयः पूजागृहे स्थितं तं दृष्ट्वा प्रसन्नः अभवत्, ससम्मानं तं अन्तः अनयत्। आगन्तुकस्य ललाटे विद्यमानं भावं दृष्ट्वा श्रीराजेन्द्रमहोदयः तस्य कौतूहलं विज्ञाय तस्मै समबोधयत्—एतद् मृत्पिण्डं भारतस्य भूम्याः प्रतीकम् अस्ति। एतेन मृत्पिण्डेन एव भारतीयाः महतीम् आत्मिकां सम्पदं प्राप्नुवन्ति। अतएव वयं मृत्तिकायाः कणेषु ईश्वरस्य दर्शनमपि कुर्मः। अस्माकं विचारे तु मानवेषु, पशुपक्षिषु, पाषाणेषु, वृक्षादिषु किं वा अचेतनेषु अपि ईश्वरस्य सत्ता अस्ति।

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) 1 × 2 = 2

(*i*) कः श्रीराजेन्द्रप्रसादस्य गृहं प्राप्तवान्?

(*ii*) भारतभूम्याः प्रतीकम् किम् अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) राष्ट्रपतिमहोदयः आगन्तुकं कुत्र दृष्ट्वा प्रसन्नः अभवत्?

(*ii*) राजेन्द्रप्रसादमहोदयः आगन्तुकस्य कौतूहलं विज्ञाय तस्मै किं समबोधयत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'प्राप्नुवन्ति' —अस्याः क्रियायाः अनुच्छेदे कर्तृपदं किम्?

(क) भारतीयाः (ख) नराः (ग) वैदेशिकाः (घ) नार्यः

(*ii*) 'मृत्पिण्डं दृष्ट्वा सोऽवन्दत'—अत्र 'स' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) वैदेशिकाय (ख) भारतीयाम (ग) नराय (घ) राष्ट्रपतये

(*iii*) 'भावम्' इति विशेष्यस्य किं विशेषणम्?

(क) विद्यामानम् (ख) उत्तमम् (ग) सामान्यम् (घ) विशेषम्

(*iv*) 'धरायाः' इति पदस्य कः पर्यायः अनुच्छेदं आगतः?

(क) अन्तः (ख) भूम्याः (ग) भूमेः (घ) पृथिव्याः

IV. उपरिलिखितस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

खण्डः 'ख' (रचनात्मकं कार्यम्) 15 अङ्काः

2. भवान् नीरजः। भवतः ग्रामे स्वास्थ्यकेन्द्रस्योद्घाटनं भवति। भवतः मनसः आह्लादस्य वर्णनं कुर्वन् भवान् मित्रं सुनन्दं प्रति पत्रं लिखति। तस्मिन् पत्रे मञ्जूषायाः रिक्तस्थानानि पूरयन् पत्रं पूर्णं कृत्वा पुनः लिखतु–

(आप नीरज हैं। आपके गाँव में स्वास्थ्य केन्द्र का उद्घाटन हो रहा है। अपने मन की प्रसन्नता का वर्णन करते हुए आप अपने मित्र सुनन्द को पत्र लिख रहे हैं। उस पत्र में मञ्जूषा से रिक्त स्थानों को पूर्ण कर पत्र को पुनः लिखिए। You are Neeraj. A Health Centre is being opened in your village. Showing your happiness you are writing a letter to your friend Sunanda. Fill in the blanks in the letter with the help of the words given in the box and re-write the same.) ½ × 10 = 5

(*i*) ....

प्रियमित्र सुनन्द! दिनाङ्कः 3.10.20.........

सस्नेहं (*ii*) ....।

भवतः पत्रं प्राप्तम्। समाचाराः अवगताः। हर्षस्य विषयोऽयं यद् अस्माकं (*iii*) .... मण्डलाधिकारिभिः स्वास्थ्यकेन्द्रस्योद्घाटनं (*iv*) .... तारिकायां भविष्यति। सर्वे ग्रामीणाः समाचारम् एतं ज्ञात्वा (*v*) .... सञ्जाताः। अनेन स्वास्थ्यकेन्द्रेण (*vi*) .... रोगीणाम् उपचारो ग्रामे एव भविष्यति। ग्रामीणाः अधुना उपनगरं (*vii*) .... न गमिष्यन्ति। एतेन न केवलं ग्रामीणानां धनस्य अपव्ययो न भविष्यति परं तेषां (*viii*) .... नाशोऽपि न भविष्यति। क्षणेन रोगेषु नष्टेषु ग्रामे वातावरणं सुखदं भविष्यति। भावं जनानां द्रष्टुं भवान् अवश्यं मम ग्रामम् आगच्छतु। (*ix*) .... प्रणामाः, स्निग्धायै च शुभाषिषः।

भवतां (*x*) ....

नीरजः।

मञ्जूषा—सुहृत्, समयस्य, चिकित्सायै, पञ्चविंशत्याम्, मातृचरणयोः, गुरुग्रामः, प्रसन्नाः, नमः, ग्रामे, आर्तानाम्।

3. पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु मञ्जूषादत्तपदैः अधः दत्तं चित्रं वर्णयत– 1 × 5 = 5

(पाँच संस्कृत वाक्यों में मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से नीचे दिए चित्र का वर्णन कीजिए। Describe the following picture in five Sanskrit sentences with the help of words given in the box.)

मञ्जूषा—वाटिका, वृक्षे, मञ्चः, प्रातः, बालिका, बालकः, फलानि, लघुपादपाः, उत्पतन्ति, खगाः, अधः, पतन्ति।

अथवा

मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया 'मम दिनचर्या' विषयम् अधिकृत्य पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत–

(मञ्जूषा में दिए शब्दों की सहायता से 'मेरी दिनचर्या' विषय पर संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए। Write five sentences in Sanskrit on the topic 'My daily routine' with the help of words given in box.) **1 × 5 = 5**

1. ....

2. ....

3. ....

4. ....

5. ....

मञ्जूषा—भजामि, स्वपिमि, प्रात:काले, पाठान्, ईश्वरं, भोजनं करोमि, उद्याने, विद्यालयात्, क्रीडामि, सप्तवादने, रात्रौ, पठामि।

4. निम्न वाक्यानां संस्कृत भाषायाम् अनुवादं कुरुत (निम्न वाक्यों का संस्कृत भाषा में अनुवाद कीजिए। Translate the following sentences in Sanskrit.)– **1 × 5 = 5**

1. देवों का देव महादेव कहलाता है।

2. महामन्त्र गायत्री का जप बुद्धि को शुद्ध करता है।

3. छात्र गुरुओं का सम्मान करें।

4. भारत भूमि सभी देशों में पूज्य है।

5. छात्र जीवन की सफलता ही मानव जीवन की सफलता का आधार है।

खण्ड: 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) 25 अङ्का:

5. स्थूलपदेषु सन्धिच्छेदम् अथवा सन्धिं कृत्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत–

(स्थूल पदों का संधि अथवा सन्धिच्छेद करके उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join bold words and write answer in the answer sheet.) **1 × 4 = 4**

1. तदैव **कश्चित्** कर्मचारी समागत्य न्यवेदयत्।

2. या शोभा **सरसो भवेत्**।

3. कश्चन चौर: **गृहाभ्यन्तरं** प्रविष्ट:।

4. आचार: प्रथमो धर्म: इति एतद् **विदुषाम् वच:**।

(क) विदुषां वच: (ख) विदुषाम्वच: (ग) विदुषाञ्वच: (घ) विदुषास्वच:

6. स्थूलपदेषु समासम् अथवा विग्रहं विकल्पेभ्य: चित्वा उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत–

(स्थूल पदों में समास अथवा समास विग्रह को विकल्पों से चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Join or disjoin compounds in the bold words choose the appropriate answer from the options given below and write in the answer sheet.) **1 × 4 = 4**

1. स: **भारवेदनया** क्रन्दति स्म।

(क) भाराणाम् वेदनया (ख) भाराय वेदनया

(ग) भारस्य वेदनया (घ) भारम् वेदनया

2. **अम्भोदाः** बहवो हि सन्ति।

3. **महत् कम्पनं** हि जातम्।

4. न्यायाधीशः तं जनं **ससम्मानं** मुक्तवान्।

7. स्थूलपदानाम् 'प्रकृतिप्रत्ययः' पृथक् संयोगो कृत्वा विकल्पेभ्यः शुद्धं उत्तरं चित्वा उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत–

(स्थूल पदों के प्रकृति-प्रत्यय को अलग अथवा संयुक्त करके विकल्पों से शुद्ध उत्तर को चुनकर उत्तर पुस्तिका में लिखिए। Separate or join suffixes in the bold words and write appropriate answer from the options given below in the answer sheet.) 1 × 4 = 4

1. वाक्पटुः धैर्यवान् **मन्त्री** सभायामप्यकातरः।

   (क) मन्त्र + इन् (ख) मन्त्र + ई (ग) मन्त्र + ङीप् (घ) मन्त्र + ईयस्

2. इति **प्रोच्य** उच्चैः अहसत्।

3. पुत्रं द्रष्टुं च सः **प्रस्थितः**।

4. सा किं **शक्या** जनयितुम्।

8. मञ्जूषायां प्रदत्तैः अव्ययैः सहायतया वाक्यानां रिक्तस्थानानि पूरयत–

(मञ्जूषा में दिए गए अव्ययों की सहायता से वाक्यों के रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए। Fill in the blanks with the help of indeclinables given in the box.) 1 × 4 = 4

मञ्जूषा—कदापि, यावत्, यत्र-कुत्र।

1. .... अहम् अत्र तिष्ठामि तावत् मा गच्छ।

2. सिंहस्य अभावे वने जीवाः .... भ्रमन्ति।

3. .... दुष्कार्याणि न कुर्यात्।

4. वर्षायाम् गृहाद् .... मा गच्छ।

   (क) बहिः (ख) पुरा (ग) सहसा (घ) तत्र

9. निम्न वाक्यानि वाच्यपरिवर्तन माध्यमेन सम्पूर्ण पुनर्लिखत– 1 × 3 = 3

1. कन्यया विद्यालयः ....।

   (क) गम्यन्ते (ख) गम्येते (ग) गम्यते (घ) गम्यसे

2. सा तत्र संस्कृतं ....। (पठ्)

3. .... संस्कृतं पठित्वा ज्ञानं प्राप्यते। (तत्)

10. कोष्ठकेषु समयं दृष्ट्वा संस्कृत भाषायाम् लिख्यताम्– ½ × 4 = 2

1. सीता प्रातः (9.00) .... वादने उत्तिष्ठति।

   (क) नव (ख) सार्ध नव (ग) सपाद नव (घ) पादोन नव

2. सा (10.30) .... विद्यालयं गच्छति।

3. सीता मध्याह्ने (12.15) .... वादने भोजनं करोति।

4. सा (2.45) .... गृहम् आगच्छति।

11. विकल्पेभ्यः शुद्धम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानानि सम्पूरयत– **1 × 4 = 4**

(विकल्पों से शुद्ध उत्तर चुनकर खाली स्थान भरें। **Fill in the blanks by correct words who given below.)**

1. सः बालकः भोजनं .... ।

(क) खादामि (ख) खादति (ग) खादसि (घ) खादावः

2. अधुना .... कुत्र गच्छानि? (अस्मद्)

3. किं सा ह्यः .... । (आ + गम्)

4. .... कन्ये अत्र फले खादतः। (तत्)

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्) के प्रश्न
पाठ्यपुस्तक पर आधारित हैं तथा 30 अंक के हैं।

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्-4

अवधिः–होरात्रयम् | पूर्णाङ्काः 80

निर्देशः — विद्यार्थी कृपया निर्देश अभ्यास प्रश्नपत्रम्-1 से देखें।

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) 10 अङ्काः

1. गद्यांशान् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

(गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए। Read the paragraph and answer the questions.)

आसीत् कस्मिंश्चिन्नगरे कथाप्रियो नाम राजा। राजकार्ये उदासीनः सः स्तुतिपाठकैः सह विनोदेन कालं नयति स्म। प्रतिदिनं नूतनः कश्चिद् पुरुषः नृपतये अभिनवां कथां श्रावयति स्म। कथाश्रवणेन प्रसन्नः राजा तस्मै बहुमूल्यं पारितोषिकं प्रयच्छति स्म। एकस्मिन् दिने रम्या काचित् कथा तेन श्रुता किन्तु सा शीघ्रमेव समाप्ता, तदा क्रोधवशात् स अकथयत्—यः कोऽपि सुदीर्घां कथां कथयिष्यति तस्मै अर्धं राज्यं आत्मनः कन्यां च दास्यामि। परं यस्य कथा शीघ्रमेव समाप्ता भविष्यति तस्य शिरः छेत्स्यामि।

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 4 = 2

(*i*) नृपस्य किं नाम आसीत् ?

(*ii*) नृपः कीदृशीं कथां शृणोति स्म ?

(*iii*) कः कथा श्रवणेन प्रसन्नः भूत्वा पारितोषिकं प्रयच्छति स्म ?

(*iv*) यस्य कथा शीघ्रं समाप्ता भविष्यति नृपः तस्य किं छेत्स्यति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in complete sentence.) 2 × 2 = 4

(*i*) कथाश्रवणेन प्रसन्नः नृपः कीदृशं पारितोषिकं प्रयच्छति ?

(*ii*) कीदृशः सः नृपः विनोदेन कालं नयति स्म ?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of Language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'अश्रावयत्' इत्यर्थे अनुच्छेदे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(क) श्रावयिष्यति (ख) श्रावयति (ग) श्रावयति स्म (घ) कथयिष्यति स्म

(*ii*) 'राज्ञे' इति पदस्य कः पर्यायः अनुच्छेदे आगतः ?

(क) तस्मै (ख) नृपाय (ग) राज्ञे (घ) नृपतये

(*iii*) 'आरम्भा' इति पदस्य कः विपर्ययः प्रयुक्तः ?

(क) समाप्ता (ख) समाप्तम् (ग) आरम्भाः (घ) आरब्धा

(*iv*) 'बहुमूल्यं पारितोषिकं' अनयोः पदयोः कः विशेष्यः ?

(क) बहुमूल्यम् (ख) बहुमूल्यः पारितोषिकं

(ग) पारितोषिकम् (घ) पारितोषिकः

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत। 2 × 1 = 2

(इस अनुच्छेद के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखिए। Write a suitable title for this paragraph.)

खण्डः 'ख' (रचनात्मकं कार्यम्) 15 अङ्काः

2. भवान् आशुतोषः। भवतः मित्रं शुभम् ऊन-एकोनविंशतिवर्षीयां क्रिकेटप्रतियोगितां विजित्य आगतः। स्वानुभवान् वर्णयन् भवान् स्वपितरं प्रति पत्रं लिखति। तस्मिन् पत्रे विद्यमानानि रिक्तस्थानानि मञ्जूषापदसहायता पूरयित्वा पुनः लिखतु–

(आप आशुतोष हैं। आपका मित्र शुभम उन्नीस वर्षों से पूर्व की क्रिकेट प्रतियोगिता में विजयी होकर आया है। अपने अनुभवों का वर्णन करते हुए आप अपने पिता को पत्र लिख रहे हैं। उस पत्र के रिक्त स्थानों को मञ्जूषा के पदों की सहायता से पूरा कर पुनः लिखिए। You are Ashutosha. Your friend Shubham has come after winning his Under-Nineteen Cricket Tournament. Describing your feelings you are writing a letter to your father. Fill up the blanks in the letter from the box given below and re-write the same.)

½ × 10 = 5

प्रतिभाविकासविद्यालयः,
इन्द्रप्रस्थम्।
दिनाङ्कः 12.2.20.......

प्रातः स्मरणीयाः (*i*) ....।
सादरं प्रणामाः।
अत्रं सर्वं कुशलम्। तत्रापि सर्वे (*ii*) .... सन्तु इति श्रीपतिं 'विष्णुं' (*iii*) ....। आनन्दप्रदः (*iv*) .... अस्ति यद् मम मित्रम् (*v*) .... ऊन-एकोनविंशतिवर्षीयां क्रिकेटप्रतियोगितायां विजयी भूत्वा प्रतिनिवृत्तः। अतः अहं महान्तं (*vi*) .... अनुभवामि। आशासे यत् स भूयो भूयः बह्वीः (*vii*) .... विजेष्यते। भवानपि तस्मै (*viii*) .... लिखतु।
मातृचरणयोः (*ix*) ...., राधिकायै शुभाशिषः।

भवतां (*x*) ....
आशुतोषः।

मञ्जूषा—वर्धापनपत्रं, प्रतियोगिताः, वशंवदः, पितृचरणाः, प्रार्थये, प्रणामाः, परितोषम्, समाचारः, शुभम्, कुशलिनः।

3. पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु मञ्जूषापदसहायतया अधः दत्तं चित्रवर्णनं कुरुत– 1 × 5 = 5

(पाँच संस्कृत वाक्यों में मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से नीचे दिए चित्र का वर्णन कीजिए। Describe the following picture in five Sanskrit sentences with the help of the words given in the box.)

मञ्जूषा—छात्रः, परीक्षादिवसः, छात्रा, मञ्चौ, गवाक्षे, श्यामपटे, घटिकायन्त्रम्, तिष्ठतः, कुरुतः, भित्तौ, सपाद-अष्टवादनम्, प्रारम्भः, परीक्षायाः, दृश्यते।

अथवा

अधोलिखितां कथां मञ्जूषाया सहायतया पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां पुनः लिखत।

(नीचे लिखी कथा को मञ्जूषा की सहायता से पूर्ण करके पुनः उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Complete the following story with the help of the words given in the box and re-write in your answer sheet.) **½ × 10 = 5**

यथा दृष्टिः तथा सृष्टिः

एकदा गुरुः द्रोणाचार्यः दुर्योधनम् (*i*) .... आदिशत्—"वत्स! नगरे सर्वाधिकं गुणवन्तं जनम् अन्विष्य" (*ii*) .... । दुर्योधनः (*iii*) .... आसीत्। सः सर्वत्र (*iv*) .... आगच्छत् अवदत् च—"भगवन्! (*v*) .... गुणवत्वरः कोऽपि नास्ति इति।" आचार्यः पुनः युधिष्ठिरम् आहूय (*vi*) .... "वत्स! संसारे सर्वाधिकं गुणहीनं जनम् (*vii*) .... आनय इति।" युधिष्ठिरः आगत्य अवदत्—प्रभो! मत्तः गुणहीनः संसारे कोऽपि नास्ति। आचार्यः (*viii*) .... आशिषम् अयच्छत्—प्रियपुत्र! तव (*ix*) .... कीर्तिः कदापि न नंक्ष्यति। नूनं सत्यमेव उच्यते—यथा दृष्टिः तथा (*x*) .... ।

मञ्जूषा—अहङ्कारी, अन्विष्य, सृष्टिः, आहूय, भ्रान्त्वा, कीर्तिः, आदिष्टवान्, आनय, मत्तः, युधिष्ठिराय।

4. निम्न वाक्यानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादं कुरुत (निम्न वाक्यों का संस्कृत भाषा में अनुवाद कीजिए। Translate the following sentences in Sanskrit.)– **1 × 5 = 5**

1. सभी मिलकर संसार में अपना काम करें।
2. देवों और दैत्यों द्वारा समुद्रमंथन हुआ था।
3. मातृशक्ति सदा सम्मान के योग्य हैं।
4. चाणक्य ने चाणक्यनीति लिखी थी।
5. महर्षि वाल्मीकि रामायण के रचयिता हैं।

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) 25 अङ्काः

5. स्थूलपदेषु सन्धिच्छेदम् अथवा सन्धियुक्तं पदं दत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः शुद्धं चित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत–

(स्थूल पदों में संधि अथवा सन्धिच्छेद युक्त पद को दिए विकल्पों में से शुद्ध चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join bold words and choose the appropriate answer from the options given below answer in the answer sheet.) **1 × 4 = 4**

1. यद्यपि ग्रामस्य आरक्षी एव चौरः + आसीत्।
   (क) चौर आसीत् (ख) चौरः आसीत् (ग) चौरासीत् (घ) चौरा आसीत्
2. केचिद् **वृष्टिभिरार्द्रयन्ति** वसुधाम्।
3. **तदेवाहुः** महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः।
4. **अत्यादारः** शङ्कनीयः।

6. स्थूलपदेषु समासम् अथवा विग्रहं विकल्पेभ्यः चित्वा उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत–

(स्थूल पदों में समास अथवा समास विग्रह को विकल्पों से चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Join or disjoin compounds in the bold words choose the appropriate answer from the options given below and write in the answer sheet.) **1 × 4 = 4**

1. यदि न स्यात् **नरपतिः**।
   (क) नराणाम् पति (ख) नराय पतिः (ग) नरेण पतिः (घ) नरः पतिः

2. **अवक्रता** यथाचित्ते तथा वाचि भवेद् यदि।
3. **महत् कम्पनं** जातम्।
4. **'वनस्य दृश्यम्'** समीपे एव एका नदी वहति।

7. स्थूलपदानाम् 'प्रकृतिप्रत्ययः' पृथक् संयोगो कृत्वा विकल्पेभ्यः शुद्धं उत्तरं चित्वा उत्तरपुस्तिकायाम् लिखत–
(स्थूल पदों के प्रकृति-प्रत्यय को अलग अथवा संयुक्त करके विकल्पों से शुद्ध उत्तर को चुनकर उत्तर-पुस्तिका में लिखिए। Separate or join suffixes in the bold words and write appropriate answer from the options given below in the answer sheet.) **1 × 4 = 4**

1. तस्माद् रक्षेत् सदाचारं प्राणेभ्योऽपि **विशेषतः**।
   (क) विशेष + तः (ख) विशेष + तस् (ग) विशेष + तसिल् (घ) विशेष + तसः
2. यत् **प्रोक्तं** येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः।
3. **विचित्रा** खलु दैवगतिः।
4. इति भवता **प्रष्टव्याः** स्मः।

8. निम्नवाक्येषु वाच्यपरिवर्तनं कृत्वा पुनः लिखत– **1 × 3 = 3**

1. देवेन्द्रः स्वगृहात् प्रातः विद्यालयं ....। **(गम्)**
   (क) गच्छति (ख) गच्छतः (ग) गच्छन्ति (घ) गच्छसि
2. तेन तत्र छात्राः ....। **(पठ्)**
3. .... देवेन्द्रः दृष्ट्वा प्रसीद्यते। (छात्र)

9. तालिकादत्तपदानि संयोज्य चतुर्वाक्यानि रचयत।
(तालिका में दिए गए पदों को जोड़कर चार वाक्य बनाइए। Frame four sentences with the help of the words given in the table.) **1 × 4 = 4**

सः	किमर्थम्	उपन्यासं	कुर्यात्
	यदा-कदा	नूनम्	न कुर्यात्
	श्वः	अध्ययनं	पठिष्यति
	सम्प्रति	अनुकरणं	न पठतु

10. देवदत्तः एकः कृषकः अस्ति। सः कति वादने स्व कार्याणि करोति; अङ्कानां स्थानेषु संस्कृत पदानि लिखत–
½ × 4 = 2

1. देवदत्तः प्रातः (5.00) .... **उत्तिष्ठति।**
   (क) चतुर्वादने (ख) पञ्चवादने (ग) सपाद पञ्चवादने (घ) सार्ध पञ्चवादने
2. सः प्रातः नित्यकर्मं कृत्वा (5.30) .... **वादने स्नानं करोति।**
3. पश्चात् सः (6.15) .... वादने प्रातराशम् करोति।
4. ततः देवदत्तः हलं नीत्वा (6.45) .... स्वक्षेत्रं प्रति गच्छति।

11. विकल्पेभ्यः शुद्धम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानानि सम्पूरयत– $1 \times 4 = 4$

(विकल्पों से शुद्ध उत्तर चुनकर खाली स्थानों को भरें। Fill in the blanks by correct words who given below.)

1. .... फलं खादति। (बालक:)
2. मया सह ते अपि .... ।

(क) गच्छति (ख) गच्छत: (ग) गच्छसि (घ) गच्छन्ति

3. किं सा ह्यः .... ? (आगम्)
4. सः अकथयत्—अहं पत्रवाहक: .... । (अस्)

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्) के प्रश्न
पाठ्यपुस्तक पर आधारित हैं तथा 30 अंक के हैं।